

Seppo Hentilä

JAETTU SAKSA,
JAETTU HISTORIA

Suomen Historiallinen Seura

Finska Historiska Samfundet

Societas Historica Finlandiae

Historiallisia Tutkimuksia 183

Seppo Hentilä

Jaettu Saksa,
jaettu historia

Kylmä historiasota 1945–1990

**Zusammenfassung:
Geteiltes Deutschland, geteilte Geschichte**

SHS / Helsinki / 1994

Kansi: Seppo Hentilä, Rauno Endén

Kansikuva: Pilapiirros Preussin ylivallasta Saksassa keisarikunnan perustamisen aikoihin 1871 (Stiftung Preussischer Kulturbesitz-Bibliothek, Berliini).

ISSN 0073-2559

ISBN 951-8915-89-X

Tammer-Paino Oy

Tampere 1994

Alkusanat

Saksan historiankirjoituksen historia oli minulle pitkään vain harrastus, "varsinaisten" tutkimusten sivujuonne. Välillä harrastus tahtoi väkisinkin valtautua työksi. Syksyllä 1979 ja keväällä 1980 työskentelin Suomen Akatemian myöntämän apurahan turvin yhteensä noin kuusi kuukautta DDR:n tiedeakatemian historian keskuslaitoksella. Kokosin aineistoa DDR:n historiankirjoituksen historiaa koskevaa tutkimusta varten. Muiden töiden vuoksi tutkimus jäi silloin kesken. Apuraha tulee nyt viimein kuitatuksi, sillä tuolloin kerättyä aineistoa on voitu käyttää tässä tutkimuksessa. Erityisen antoisiksi osoittautuivat johtavien itäsaksalaisten historioitsijoiden haastattelut, joita tein syksyllä 1979 DDR:n tiedeakatemian, SED:n keskuskomitean ja kuu-den yliopiston historian laitoksilla.

Länsi-Saksan historiankirjoitukseen perehdyin työskennellessäni Alexander von Humboldt-säätiön stipendillä vierailevana tutkijana Bochumin ja Kölnin yliopistoissa vuosina 1987–88. Tuolloin ns. *Historikerstreit* – kiista kolmannen valtakunnan juutalaisvainojen "ainutkertaisuudesta" versus "suhteellisuudesta" – jakoi länsisaksalaiset kollegat kahteen leiriin. Historikerstreitin innoittamana ryhdyin kirjoittamaan suomalaisille lukijoille tarkoitettua esitystä Länsi-Saksan historiakeskusteluista.

Sitten murtui Berliinin muuri ja Saksat yhdistyivät. Samalla päättyi Saksojen 40-vuotinen *kylmä historiasota* ja osaset lokahtivat uudella tavalla paikoilleen: saatoin yhdistää kaksi alun perin erillistä tutkimushanketta monografiaksi jaetun Saksan historiankirjoituksesta 1945–1990. Tutkimuksen syntyhistoria kertoo paljon myös työtavoistani. Mappeihin, pöytälaatikoihin ja disketeille kertyy vuosien varrella monenlaista tavaraa, arkistomuistiinpanoja, käsikirjoitusfragmentteja ja kirjanalkuja, jotka joutuvat usein hyvinkin pitkään odottamaan sopivaa kirjoitushetkeä.

Työni valmistuttua tunnustan mielelläni kiitollisuudenvelkani niille kymmenille saksalaisille kollegoille, jotka ovat tukeneet hanketta-

ni. Erityisellä lämmöllä muistan ensimmäistä *Betreueriani*, Leipzigin Karl-Marx-yliopiston historiankirjoituksen historian oppituolin johtajaa *Werner Bertholdia*, jonka seminaarissa sain lukuvuonna 1970–71 ensi kosketuksen DDR:n historiankirjoitukseen. DDR:n tiedeakatemi-
an historian keskuslaitoksen metodologian ja historiankirjoituksen historian osastolla oppaanani oli 1979–80 maan etevin saksalaisen historiografian tuntija tohtori *Hans Schleier*. Professori *Manfred Mengeriä* ja tohtori *Dörte Putensenia* – molemmat Greifswaldin yliopistosta – kiitän lämpimästi jo yli 20 vuotta jatkuneesta yhteistyöstä.

Bochumin yliopiston professori *Helga Grebing* tarjosi vuosina 1987–88 laitoksellaan Humboldt-stipendiaatille erinomaisen työympäristön ja oli aina valmis mielipiteenvaihtoon. Bochumissa sain arvokkaita virikkeitä myös professori *Winfried Schulzelta*, joka noihin aikoihin valmisteli tutkimustaan Saksan historiankirjoituksen historiasta vuoden 1945 jälkeen. Ystäväni *Werner Abelshausen*, joka on tätä nykyä Bielefeldin yliopiston sosiaalhistorian professori, on ollut jo useiden vuosien ajan tärkein kontaktini Saksan liittotasavallan historioitsijayhteisöön.

6

Toukokuussa 1992 lähetin entisen DDR:n kaikkiin yliopistoihin tiedustelun, joka koski historian tutkimuksen instituutioiden kohtaloa vuoden 1989 jälkeen. Siihen vastasivat kirjallisesti professori *Otfried Dankelmann* (Halle), professori *Manfred Guntau* (Rostock), professori *Ingo Materna* (Berliini), dosentti *Dörte Putensen* (Greifswald), professori *Manfred Weissbecker* (Jena) ja professori *Hartmut Zwahr* (Leipzig). Kiitän heitä vaivannäöstä ja työni kannalta arvokkaista tiedoista.

Suomen Akatemian tuki oli tutkimuksen kirjoitusvaiheessa ratkaiseva. Varttuneen tieteenharjoittajan apuraha ja vanhemman tutkijan virka vapauttivat muista velvollisuuksista. Vuoden 1992 alusta saatoinkin keskittyä kirjoittamiseen päätoimisesti. Suomen Historialliselle Seuralle olen kiitollinen siitä, että se hyväksyi tutkimukseni julkaisusarjaansa. Seuran nimeämät asiantuntijat, dosentti *Markku Hyrkänen* ja Dr. phil. *Hannes Saarinen* ovat tehneet käsikirjoitukseen runsaasti hyödyllisiä parannusehdotuksia. Dr. phil. *Stefan Tschirpkeä* kiitän saksankielisen yhteenvedon kieliasun tarkastamisesta. Työn viimeistelyvaiheessa vaimoni, valtiotieteen lisensiaatti *Marja-Liisa Hentilä* on – ties monen kerran – joutunut "ulkopuolisen lukijan" osaan. Olen hänelle kiitollinen myös käsikirjoituksen utterasta oikoluvusta.

Olen kirjoittanut teokseni tietolähteeksi sellaisille suomalaisille lukijoille – tutkijoille, opettajille, opiskelijoille ja historian harrastajille – joilla ei ehkä muutoin olisi mahdollisuuksia perehtyä jaetun Saksan historiankirjoituksen historiaan.

Espoon Niipperissä joulukuulla 1993

Seppo Hentilä

Sisällys

Alkusanat	5
HISTORIA KANSAKUNNAN SIELUNMAISEMANA.	11
HISTORIA REPEÄÄ KAHTIA.	20
Revisiosta restauroitioon	21
Antifasismista marxismi-leninismiin	32
Tiet eroavat Trierissä	40
MIKSI HISTORIAA – JA MITEN?	46
Historismin kriisi	47
Enemmän sosiaalishistoriaa	52
Historia yhteiskuntatieteeksi	61
Teoria vai kertomus?	72
Historismin uusvanha ryhdistäytyminen	83
Postmoderni historiakritiikki	88
Arjen historia ja uusi historialiike	95
Tapahtuma, rakenne vai kokemus?	106
PUOLUEEN MIEKKA JA KILPI	113
Puolueellisuus on objektiivista	114
Kritiikkiä ja itsekritiikkiä	121
Historia tuotantovoimaksi	127
Länsi-Saksan historianväärennökset on paljastettava!	138
Ainoa oikea teoria ja metodi	145
KAKSI SAKSAA, KAKSI HISTORIAA?	154
Historioitsijat käyvät sijaissotia	155
Sonderweg – Saksan erillistie vuoteen 1933?	164
Aplodeja vääreiltä puolelta	171
DDR – terra incognita?	176
Saksan ydinvaltio	180
sosialistinen mallivaltio	184
vai kansakunta?	191

SAKSAN HISTORIAN SUURI PERINTÖRIITA	199
Historian uusi tuleminen	200
Konservatiivinen käänne	204
Historian mieli ja korkeampi tarkoitus	208
Museot kansallisina identiteettitehtaina	216
Preussin loisto ja kunnia	220
"Toveri Fredrik Suuri"	222
Rautakansleri Bismarck – "historiallisen edistyksen" palvelija	229
Viisitoista teesiä Lutherista	233
DDR palaa koko Saksan historiaan	240
KOLMANNEN VALTAKUNNAN TAAKKA	250
Hitler sulkee tien historiaan	251
Kiistelty vastarinta	254
Pakollinen antifasismi	257
Historiankirjoituksen "musta perjantai"	261
Historikerstreit	269
10 TAISTELU TYÖVÄENHISTORIASTA	280
Sosialidemokraattista "hovihistoriaa"	281
Kuolinmessu dinosauruksille	289
"Pääoman" neljäs nide jäi kirjoittamatta	296
Kuin lähetyssaarnaajat soutuveneessä	298
Kahdeksanosainen sankariecepos	306
Tabuja ja epähenkilöitä	312
"Alaviitteitä maailmanhistoriaan" – arjen historia DDR:ssä	318
DDR:N HISTORIANKIRJOITUKSEN ALASAJO	324
Uhreja vai tekijöitä?	325
Laitoksia voi saneerata, voiko ihmisiä?	334
Kun DDR:ää ei enää ole	345
LYHENTEITÄ	357
LÄHTEET JA KIRJALLISUUS	360
ZUSAMMENFASSUNG	397
HENKILÖHAKEMISTO	416

Historia kansakunnan sielunmaisemana

Historialliset murrokset muistuttavat meitä vanhasta totuudesta, joka vakaina aikoina helposti unohtuu: historiankirjoituksen aikasidonnaisuudesta. Menneisyys – *res gestae* – ei objektiivisessa merkityksessä tietysti koskaan muutu, vain historiankirjoitus – *rerum gestarum* – muuttuu. Tämä pätee myös jaetun Saksan historiaan. Vallitseva DDR-kuva on nyt monilta osin toinen, jopa päinvastainen verrattuna siihen, mitä se oli vielä muutamia vuosia sitten. Muutokset eivät koske vain DDR:n romahdusta vaan koko toisen maailmansodan jälkeistä ns. kylmän sodan aikaa, jonka historiaa kirjoitetaan nyt uudelleen. Alexander Demandtin mukaan

11

Idän ja lännen konflikti ei ollut vain poliittinen, taloudellinen ja sotilaallinen. Se hallitsi myös ihmiskuvaa, historiankäsityksiä ja tulevaisuuden odotuksia. Sekä historiallinen materialismi että liberaali demokratismi legitimoivat itsensä oman kehitysmallinsa avulla ja esittivät yhteiskunnallisen vision, jonka toteuttaminen turvaisi ihmiskunnalle pysyvän onnen. Idässä se oli 'luokaton', lännessä 'avoin' yhteiskunta. Kumpikin osapuoli uskoi vakaasti siihen, että maailmassa elettiin siirtymäkautta, joka päättyisi vastustajan kukistumiseen. Sen jälkeen vallitsisi pysyvä ja peruuttamaton olotila, eräänlainen 'historian loppu', *finis temporum*.¹

Saksan liittotasavalta todellakin nujersi DDR:n kylmässä sodassa ja sulautti sen itseensä. Loppuiko historia vai tapahtuiko suuri historiallinen käänne, oliko kyseessä *Ende* vai *Wende*?² Keskusteluun "his-

1 Alexander Demandt, *Endzeit? Die Zukunft der Geschichte*, Berlin 1993 s. 23 (kursiv. A.D.).

2 Käsite *Wende* – käänne – vakiintui Saksassa heti Berliinin muurin murtumisen jälkeen kielenkäyttöön DDR:n romahduksesta puhuttaessa.

torian lopusta" ei tässä ole aihetta ottaa kantaa. Berliinin muurin murtumiseen päättyi joka tapauksessa kahden vastakkaisia yhteiskuntajärjestelmiä edustaneen saksalaisen valtion keskinäinen kilpailu, jota ne olivat käyneet 40 vuotta miltei kaikilla kuviteltavissa olevilla inhimillisen elämän aloilla.

Tämän tutkimuksen aiheena on saksalais-saksalainen historiataistelua, *kylmä historiasota*. Kummankin Saksan historiankirjoitusta käsitellään sekä erikseen että yhdessä, suhteessa toisiinsa. Saksat käyttivät historiaa (historiankirjoituksen tuloksia) sekä omaksi hyväkseen että toisiaan vastaan. Molemmilla oli tätä historiataistelua varten omat organisaationsa, laitoksensa ja julkaisunsa. Heti alkuun on todettava, että DDR oli tässä kamppailussa jatkuvasti aktiivisempi ja myös aggressiivisempi osapuoli. Välienselvittely – *Auseinandersetzung* – Saksan liittotasavallan "imperialististen historianväärennösten" kansa oli yksi DDR:n propagandatyön keskeisistä painopisteistä.

12

Kylmän historiasodan lopputulos on selvillä, mutta se ei tee merkityksettömäksi sitä tosiasiaa, että Länsi-Saksa otti DDR:n haasteen myös historiankirjoituksen alueella loppuun asti vakavasti. Saksassa oli kaksi valtiota, kaksi historiatiedettä ja kaksi vastakkaista historian-tulkintaa. Mutta oliko siellä myös kaksi kansallista historiaa? Kenelle Saksan historia kuului? Oliko se yhteistä, vai kuuluiko siitä osa Länsi-Saksalle ja osa Itä-Saksalle?³

Saksan valtiot olivat kylmässä sodassa kumpikin oman blokkinsa äärimmäisiä etuvartijoita. Ne olivat kuin tulenjohtajia, jotka mahdollisessa konfliktitilanteessa joutuisivat itse istumaan maalissa. Mutta Saksat olivat lähes kaikilla kriteereillä mitattuna myös omien liittoumiensa kehittyneimpiä valtioita. Ne olivat kuin luokkansa malliop-pilaita: niiltä vaadittiin enemmän kuin muilta ja niiden tuli selviytyä tehtävistään paremmin kuin muiden. Yhdessä oppiaineessa – histo-riassa – Saksat oli siirretty pysyvästi tarkkailuluokalle.

Tämä saksalaisille ominainen *menneisyydenhallinnan*⁴ ongelma juontaa juurensa 1800-luvulle, niihin vaikeuksiin, joita kansallisvalti-

3 Martin Broszat, *Wem gehört die deutsche Geschichte?*, teoksessa Martin Broszat, Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte, München 1986 s.308-310; Michael Stürmer, *Zwei Staaten in Deutschland – zwei deutsche Geschichten?*, teoksessa Michael Stürmer, *Dissonanzen des Fortschritts. Essays über Geschichte und Politik in Deutschland*, München 1986 s. 235–238.

4 *Vergangenheitsbewältigung*.

on muodostaminen Saksassa kohtasi. Wolfgang J. Mommsenin mukaan saksalaisten krooninen historiantuska korostuu, kun heitä verrataan läntisiin naapureihinsa: "Ranskassa tai Englannissa ei yhdenkään vakavasti otettavan historioitsijan mieleenkään juolahtaisi ruveta pohtimaan, kuinka ranskalaisia ovat ranskalaiset tai kuinka englantilaisia ovat englantilaiset."⁵ Saksassa aihe on yhä ajankohtainen: entisen DDR:n kansalaisten sopeutumisvaikeudet Saksan yhdistymisen jälkeen ovat antaneet sille jälleen uutta sisältöä.⁶

Tutkimuksen lähtökohtana on jaetun Saksan akateeminen historiantutkimuksen ja kohteena historiantutkimuksen käyttö laajemman julkisuuden, *historiakulttuurin* alueella. Menneisyyttä eivät tulkitse vain ammattihistorioitsijat, sillä he eivät yksin ohjaa historiasta käytävää julkista keskustelua. Wolfgang Hardtwigin mukaan kulttuurissamme on akateemisen historiantutkimuksen ohella monia muitakin historiallisen tiedon esittämisen, kokemisen ja tiedostamisen alueita. Historia tunkeutuu tietoisuuteemme kulttuurisen ja poliittisen julkisuuden välityksellä. Kansalliset symbolit, muistomerkit, juhlapäivät, näyttelyt ja museot tekevät historiasta lähes "käsin kosketeltavan". Historiakulttuuri ei ole staattinen vaan alituisesti muuttuva ilmiö, joka on kiinteä osa kulloinkin vallitsevaa "intellektuaalista konjunkturia", *Zeitgeistia*, ajan henkeä.⁷

Tässä tutkimuksessa saksalaista historiakulttuuria lähestytään julkisten historiakeskustelujen näkökulmasta. Rajaaminen on välttämätöntä, sillä historiakulttuurin kaikkia ulottuvuuksia olisi mahdotonta käsitellä yhdessä työssä. Historiakeskustelujen näkökulma jäsentää tutkimustehtävän metodisesti ja työekonomisesti hallittavissa olevaan muotoon. Tarkastelu rajoitetaan niihin historiakeskusteluihin, jotka herättivät huomiota jomman kumman tai kummankin Saksan julkisuudessa. Akateemisen historiantutkimuksen erikoisalojen tieteen- sisäisiin keskusteluihin ei tässä tutkimuksessa puututa. Historian teoria- ja metodikeskusteluja käsitellään sen sijaan melko perusteellisesti, sillä niillä oli merkitystä koko historiantutkimuksen kannalta. Länsi-Saksassa käydyistä teoriakeskusteluista on syytä lisäksi todeta se,

5 Wolfgang J. Mommsen, Zum historischen Selbstverständnis der Deutschen, teoksessa Wolfgang J. Mommsen, Nation und Geschichte. Über die Deutschen und die deutsche Frage, München 1990 s.185–186.

6 Ks. esim. Erwin K. Scheuch, Wie deutsch sind die Deutschen? Eine Nation wandelt ihr Gesicht, Bergisch Gladbach 1991.

7 Wolfgang Hardtwig, Geschichtskultur und Wissenschaft, München 1990 s.7–9.

että ne liittyivät paljon tiiviimmin läntiseen kuin saksalais-saksalaiseen kontekstiin.

Hyvin vähäinen osa historiakeskustelusta oli loppujen lopuksi konkreettista vuoropuhelua, saksalais-saksalaista dialogia. Siihen ei DDR:n eristäytymisen ja propagandistisen esiintymisen vuoksi ollut juuri mahdollisuuksiakaan. Toisaalta myös useimpien länsisaksalaisten historioitsijoiden suhde toiseen Saksaan oli hyvin kompleksinen. Monet olivat sitä mieltä, että DDR:n historiankirjoituksessa ei ollut mitään tieteellisesti kiinnostavaa. Mielipiteenvaihtoa, sikäli kun sitä syntyi, vaivasivat lähes ylipääsemättömät poliittiset esteet ja ideologiset vastakohdat. Liittotasavallan ja DDR:n historioitsijat puhuivat varmastikin paljon enemmän toistensa ohi kuin toisilleen, mutta yhteisessä kansallisessa historiassa oli toki yllin kyllin myös sellaisia kohtia, joissa DDR:n ja Länsi-Saksan historioitsijoiden käsitykset törmäsivät väistämättä yhteen.

14

Saksalaisten alituinen tarve tilittää historiaansa – lähes jatkuva "henkinen itsensäilpominen" – avaa näköalan tai vähintäänkin erinomaisten tirkistysaukon kansakunnan sielunmaisemaan. Saksalaisten historiantuska kertoo selvää kieltään siitä, että kansakunnan suhde menneisyyteensä on yhä jollakin tavalla rikkinäinen. Historiakeskusteluissa liikutaan älyllisen ja tunteenomaisen itseymmärryksen raja-alueella, jolla historiasta väistämättä tulee poliittista ja poliittisesta historiallista.⁸ Jürgen Habermas on historiapolitiikan sijaan puhunut "historian julkisesta käytöstä" – *öffentlicher Gebrauch der Historie*.⁹ Tässä merkityksessä kaikki historia, olipa sen kohteena ajallisesti miten kaukainen aihe hyvänsä, on oman ajan historiaa – *Zeitgeschichte* – ja toisaalta oman ajan historia sisältää aina "universaalihistoriallisen aspektin".¹⁰

Kummankin Saksan historiankirjoituksen historiaa on tutkittu paljon, mutta kokoavia esityksiä on vähän. Valtaosa aiemmista tutkimuksista on akateemisen historiankirjoituksen erityisongelmia käsitteleviä artikkeleita. Historiapolitiikan ja -kulttuurin näkökulmasta ei ole tarkasteltu sen enempää Länsi- kuin Itä-Saksankaan historiankir-

8 Bernd Faulenbach, *Ideologie des Deutschen Weges. Die deutsche Geschichte in der Historiographie zwischen Kaiserreich und Nationalsozialismus*, München 1980 s. 6–7.

9 Jürgen Habermas, *Vom öffentlichen Gebrauch der Historie*, teoksessa Jürgen Habermas, *Eine Art Schadensabwicklung. Kleine politische Schriften VI*, Frankfurt/M. 1987 s. 137.

10 Gerhard Schulz, *Einführung in die Zeitgeschichte*, Darmstadt 1992 s.34–42.

joitusta. Tämän tutkimuksen kannalta hyödyllisin teos on Winfried Schulzen vuonna 1989 ilmestynyt monografia *Deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945*, jossa käsitellään Saksan akateemisen historiantutkimuksen elpymistä ja uutta institutionalisoitumista toisen maailmansodan päättymisestä noin vuoteen 1960. Schulzen esityksen painopiste on selvästi Länsi-Saksan historiantutkimuksessa, mutta teos tarjoaa myös arvokasta taustatietoa historiantutkimuksen instituutioiden jakautumisesta idän ja lännen kesken 1950-luvulla.¹¹

Merkittävin aikaisempi tutkimus, jossa tarkastellaan nimenomaan saksalais-saksalaisen historiografian problematiikkaa, on Günther Heydemannin väitöskirja *Geschichtswissenschaft im geteilten Deutschland*. Tutkimuksessa käsitellään kummankin Saksan historiantutkimuksen kehitystä, organisaatorakennetta, historiantutkimuksen funktioita sekä historian teoria- ja metodikeskusteluja.¹² Heydemannin näkökulma on suppeampi kuin tämän tutkimuksen, sillä hänen työnsä rajoittuu lähes yksinomaan akateemiseen historiantutkimukseen. Koska teos on ilmestynyt jo vuonna 1980, se ei tietenkään kata 1980-luvun kehitystä, jolloin saksalais-saksalainen historiakeskustelu oli itse asiassa vilkkaimmillaan. Mielenkiintoista Heydemannin tutkimuksessa on yritys vertailla Saksojen historiantutkimuksen instituutioita toisiinsa. Vertailu ei kuitenkaan tässä tapauksessa ole kovin hedelmällinen metodi, sillä historiantutkimuksen ehdot "demokraattisessa pluralismissa ja marxismi-leninismissä"¹³ – tai oikeammin diktatorisessa monismissa – poikkesivat lähes kaikessa toisistaan. Heydemann onkin aivan oikein huomauttanut, että Länsi-Saksan historiantutkimusta olisi paljon antoisampaa verrata esimerkiksi Ranskan tai Englannin kuin DDR:n historiantutkimukseen.¹⁴

DDR:n historiantutkimuksen historian kokonaisuus odottaa yhä kirjoittajaansa. Toistaiseksi merkittävin yritys on Andreas Dorpalenin *German History in Marxist Perspective*. Teoksen käsikirjoitus val-

11 Winfried Schulze, *Deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945*, HZ Beiheft 10, München 1989.

12 Günther Heydemann, *Geschichtswissenschaft im geteilten Deutschland*. Entwicklungsgeschichte, Organisationsstruktur, Funktionen, Theorie- und Methodenprobleme in der Bundesrepublik Deutschland und in der DDR, Frankfurt/M. 1980.

13 Horst Möller, *Geschichte im demokratischen Pluralismus und Marxismus-Leninismus*, teoksessa Alexander Fischer/Günther Heydemann (Hrsg.), *Geschichtswissenschaft in der DDR*, Bd. 1, Berlin 1988 s.33–43.

14 Heydemann 1980 s.235.

mistui jo vuonna 1980 ja ilmestyi postuumina vuonna 1985.¹⁵ Länsisaksalaisten asiantuntijoiden kirjoittamia kriittisiä katsauksia omien erikoisalojensa historiankirjoituksesta DDR:ssä – kirja-arvosteluista puhumattakaan – on ilmestynyt tuhansittain. Alexander Fischer ja Günther Heydemann ovat valikoineet näistä kirjoituksista kaksiosainen kokoomateoksen *Geschichtswissenschaft in der DDR*, joka ilmestyi vuosina 1988 ja 1990. Ensimmäisen niteen artikkeleissa käsitellään DDR:n historiankirjoituksen kehitystä, teoria- ja metodikysymyksiä sekä historian didaktikka ja toisen niteen artikkeleissa arvioidaan DDR:n historiankirjoituksen erikoisaloja esihistoriasta uusia simppaan aikaan.¹⁶ Fischerin ja Heydemannin sinänsä kunnioitettava hanke jäi tavallaan DDR:n käänteen jalkoihin. Varsin monet kokoelmaan kelpuutetuista kirjoituksista, joista vanhimmat ovat peräisin jo 1960-luvulta, olivat uudelleen ilmestyessään auttamattomasti vanhentuneita.

16

Aikaisempaa suomalaista tutkimusta saksalaisesta historiografiasta vuoden 1945 jälkeen on varsin vähän. Joka tapauksessa Matti Viikarin¹⁷ ja Anja Lehiköisen artikkelit¹⁸ sekä erityisesti Erkki Kourin tiivis katsaus¹⁹ Länsi-Saksan historiankirjoitukseen ovat antaneet hyviä virikkeitä myös tälle työille.²⁰

15 Andreas Dorpalen, *German History in Marxist Perspective. The East German Approach*, London 1985.

16 Alexander Fischer/Günther Heydemann (Hrsg.), *Geschichtswissenschaft in der DDR*, Bd. 1: *Historische Entwicklung, Theoriediskussion und Geschichtsdidaktik*, Berlin 1988; Bd. 2: *Vor- und Frühgeschichte bis neueste Geschichte*, Berlin 1990.

17 Matti Viikari, Saksan (Saksan liittotasavallan) historiankirjoitus ensimmäisestä maailmansodasta nykypäivään, teoksessa Päivi Setälä/Pekka Suvanto/Matti Viikari (toim.), *Historiankirjoituksen historia*, Helsinki 1983 s. 201–208.

18 Anja Lehiköinen, Saksalaisen historiaätöisuuden ongelma. Keskustelua historian-tutkimuksen funktiosta ja sen tieteellisistä perusteista Liittotasavallassa 1940-luvulta 1980-luvulle, teoksessa Turun koulu, toim. Timo Soikkanen, Turku 1989 s.97–117. – Kirjoittajan mukaan kyseessä on kolmen aiemman artikkelin yhteenveto.

19 Erkki Kouri, Länsisaksalainen historiankirjoitus toisesta maailmansodasta nykypäivään, Jyväskylän yliopiston Historian laitos, Yleisen historian tutkimuksia n:o 8, Jyväskylä 1988.

20 Tekijän omista saksalaista historiografiaa käsittelevistä artikkeleista mainittakoon seuraavat: *Historikerstreit – juutalaisvainot "maailmanhistorian raskain rikos" vai "itämainen teko"*, HAik 4 (1987) s. 286–291; *Vardagens historia – historieforskningens nya paradigm? Synpunkter på den "nya historierörelsen" i Förbundsrepubliken Tyskland*, HTF 2 (1988) s. 163–193; *Työväenhistoria – itsenäinen tieteenala?*, teoksessa Marja Rantala (toim.), *Jännittävä työväenhistoria*, Helsinki 1990; *Miksi vielä poliittista historiaa?*, teoksessa Seppo Hentilä/Timo Turja (toim.), *Poliittinen historia, Suomi ja muut*, Oulu 1991 s. 23–33; *Kurinpalautus Itä-Saksan historiankirjoituksessa 1956–1958*, teoksessa Mikko Majander (toim.) *Ajankohta. Poliittisen*

Tutkimuksen lähteinä on käytetty saksalaisen historiakulttuurin tuotteita mahdollisimman laajasti ja monipuolisesti. Perusaineistoa on historiakeskusteluihin liittyvä akateeminen historiankirjoitus: monografiat, kokoomateokset, yleisesitykset, artikkelit, katsaukset, kirjarvostelut sekä kongressi- ja seminaariraportit. Länsi-Saksan osalta merkittävä helpotus on se, että tärkeimmät päivä- ja aikakauslehdissä julkaistut keskustelupuheenvuorot ovat yleensä ilmestyneet keskustelukirjoissa uudelleen. Historiapolitiisesta aineistosta mainittakoon erityisesti historioitsijoiden ja johtavien poliitikkojen muistelmat sekä kirjoituskoköelmat. Eräiden laajaa julkista huomiota herättäneiden historiallisten elokuvien ja TV-sarjojen tiimoilta käytyä keskustelua on seurattu tapauskohtaisesti päivä- ja aikakauslehdistä. Kirjallista aineistoa on täydennetty saksalaisten historioitsijoiden haastatteluilla, joista osa on tehty kirjallisena kyselynä nimenomaan tätä tutkimusta varten.

DDR:n hallitsevan puolueen SED:n keskuspuoluearkiston – *Zentrales Parteiarchiv der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands* – asiakirjat avautuivat tutkijoille melko pian Berliinin muurin murtumisen jälkeen. Puolueen "johtavaa roolia" voidaan nyt selvittää alkupe-
räislähteiden avulla myös historiankirjoituksen osalta. Arkisto toimi vuoden 1992 loppuun SED:n seuraajapuolueen PDS:n alaisen työvä-
enliikkeen historian laitoksen – *Institut für Geschichte der Arbeiterbewegung* – yhteydessä. Asiakirjojen käyttöön sovellettiin aluksi yleistä 30 vuoden salassapitorajaa. Kun DDR:n puolueiden ja joukko-
järjestöjen arkistot luovutettiin vuoden 1993 alussa Saksan valtionar-
kiston *Bundesarchivin* alaisuuteen perustetun säätiön – *Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv* – hallintaan, SED:n lähes koko jäämistö tuli avoimeksi vuoteen 1989 saakka.²¹

Historiankirjoituksen suunnittelua, ohjailua ja kontrollia koskevaa materiaalia on ennen kaikkea SED:n keskuskomitean tiedeosaston historiatieteen alaosaston – *ZK der SED, Abteilung Wissenschaften/Untergruppe Geschichtswissenschaft* – arkistossa. Erityisen arvo-
kas on DDR:n pitkäaikaisen kulttuuri- ja tiedepolitiikan ylivalvojan Kurt Hagerin kokoelma *Bestand Prof. Kurt Hager*. Merkittäviä histo-
riapolitiisia päätöksiä tehtiin myös SED:n keskuskomitean sihteeris-

historian vuosikirja 1992, Helsinki 1993 s.44–58.

21 Ainoa poikkeus on aineisto, joka sisältää henkilösuojalain tarkoittamia tietoja.

tössä, jopa politbyroossa. Tämä tutkimus on ensimmäinen, jossa SED:n historiapolitiittista asiakirja-aineistoa on käytetty systemaattisesti hyväksi.

DDR:n osalta arvokkaita lähteitä ovat hallitsevan puolueen SED:n painetut dokumenttikokoelmat. Ne sisältävät myös historiapolitiittista aineistoa, lähinnä puolueen direktiivejä, painopistesuunnitelmia ja historiallisia teesejä, joita puolueen keskuskomitealla oli tapana julkaista tiettyinä vuosi- ja merkkipäivinä.

Lähdeaineiston kokoamisessa ja käytössä on noudatettu seuraavaa yleisperiaatetta: päivä- ja aikakauslehdissä käytyyn keskusteluun, kirja-arvosteluihin, seminaariraportteihin, näyttelykatalogeihin, museoesitteisiin ja muuhun tämällytyypiseen, itse asiassa aivan rannattoomaan aineistoon on turvauduttu vain silloin, kun aikaisempi tutkimus ei ole kyennyt antamaan riittäviä vastauksia. Lähdeviitteet on merkitty pääluvuittain juoksevalla numerolla. Lähteen esiintyessä luvussa ensi kerran siitä on annettu täydelliset bibliografiset tiedot.

18 Tämä tutkimus ei ole tyhjentävä esitys Saksojen välisestä kylmästä historiasodasta. Teos koostuu sikermästä historiografisia syväkairauksia, historiakeskustelujen analyyseja, joiden yhteisenä nimittäjänä on Saksojen välinen historiataistelu. Tutkimus on jäsenneily seitsemäksi pääluvuksi, joista kukin on oma temaattinen kokonaisuutensa. Luvussa *Historia repeää kahtia* tarkastellaan Saksassa vuoden 1945 jälkeen käytyä historian revisiokeskustelua, joka päättyi lännessä perinteisen historiankäsitlyksen restauraatioon ja idässä marxismileninismien vakiinnuttamiseen historiankirjoituksen ainoaksi oikeaksi teoriaksi ja metodiksi. Historiantutkimus institutionalisoitui kummasakin Saksassa 1950-luvulla ja Saksojen väliset historiasuhteet katkesivat saman vuosikymmenen lopulla. Toinen pääluvuksi *Miksi historiaa ja miten?* on omistettu Länsi-Saksassa 1950-1980-luvuilla käydyille historian teoria- ja metodikeskusteluille. Keskeisiä teemoja ovat sosiiaalishistorian nousu, historiallisen yhteiskuntatieteen perustaminen, uushistorismi ja postmoderni historiakritiikki. Kolmannen luvun – *Puolueen miekka ja kilpi* – pääteema on DDR:n historiankirjoituksen instrumentalisointi hallitsevan puolueen SED:n työkaluksi.

Kahden seuraavan luvun aiheena on Saksan kansallinen historia, saksalais-saksalaisten historiakiistojen päänäyttämö. Luvussa *Kaksi Saksaa, kaksi historiaa?* käsitellään kummankin Saksan sisäisiä historiakeskusteluja 1960- ja 1970-luvuilla. Liittotasavallassa käydyistä kiistoista tärkeimmät olivat Fischer-debatti Saksan sodanpäämääristä

ensimmäisessä maailmansodassa ja keskustelu Saksan historian koh-
talokkaasta jatkuvuudesta, "erillistiestä" (Sonderweg) vuoteen 1933.
Pääluvun jälkimmäisessä osassa tarkastellaan DDR:n virallisen histo-
riankirjoituksen pyrkimyksiä legitimoida "Saksan ensimmäisen työ-
läisten ja talonpoikien valtion" perustaminen kansallisen historian
korkeimmaksi saavutukseksi. Luvussa *Saksan historian suuri perin-
töriitä* käsitellään saksalais-saksalaisen historiakiistan huipentumista
1980-luvulla kiistaksi siitä, kenelle Saksan historia kuuluu. Tämän
suuren perintöriidan keskeisiä aiheita olivat mm. Luther, Preussi,
Fredrik Suuri ja Bismarck. Luvussa *Kolmannen valtakunnan taakka*
arvioidaan saksalaisen menneisyydenhallinnan kipeintä erityisongel-
maa, suhdetta kansallissosialistiseen diktatuuriin. Seitsemäs luku,
Taistelu työväenhistoriasta on järjestelmien välisen kilpailun kannal-
ta keskeinen.

Saksan jako päättyi myös historiankirjoituksen osalta Berliinin
muurin murtumiseen. Sen jälkeen alkoi DDR:n historiankirjoituksen
ja historioitsijoiden vaikea mutta väistämätön sopeutumisprosessi,
joka on osin yhä kesken. Tähän problematiikkaan perehdytään alusta-
vasti tutkimuksen loppuluvussa *DDR:n historiankirjoituksen alasajo*.
Se on tarkoitettu enemmänkin epilogiksi kuin analyysiksi. Tapahtu-
mat ovat vielä niin läheisiä, että kestävien tulosten esittäminen ei ole
mahdollista. Aiheeseen on syytä palata myöhemmin eri tutkimukses-
sa.

Historia repeää kahtia

20

Länsi-Saksan johtavat historioitsijat liittyvät aggressiiviseen NATO-leiriin ja DDR:n historioitsijat asettuvat työväenluokan ja kaikkien muiden rauhaarakastavien demokraattisten voimien rinnalle koko Saksassa. (Winfried Schulze, *Deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945*, HZ, Beiheft 10, München 1989 s.198–199.)

Ernst Engelberg (1958)

Revisiosta restauraatioon

Me olemme menettäneet lähes kaiken: valtion, talouden, fyysisen olemassaolomme turvalliset edellytykset. Mutta kaikkein pahinta on, että olemme menettäneet myös yhteiset normimme, moraalisen arvomme ja kansallisen itsetuntonne. Tuntuu samalta kuin 30-vuotisen sodan lopussa, kun Gryphius kirjoitti: 'on julmempi kuolemaa, kauheampi ruttoa, tulta ja nälkää, että meiltä on riistetty myös kaikki sielumme aarteet'.¹

Näin tulkitsi Heidelbergin yliopiston filosofian professori Karl Jaspers (1883–1969) saksalaisten tuntoja kolmannen valtakunnan rauhoiden äärellä marraskuussa 1945. Vertauksella 30-vuotisen sodan jälkitilanteeseen – eikä Versailles'in "häpeärauhassa" keväällä 1919 koettuun nöyryytykseen – Jaspers korosti toisen maailmansodan päättyessä puhjenneen henkisen laman ja toivottomuuden syvyyttä. Vuoden 1945 jälkeen saksalaisten oli voimattomina seurattava sivusta, kun maailmansodan voittajat tekivät lopun heidän valtakunnastaan, jakoivat Saksan ja Euroopan keskenään. Toivottomuutta lisäsivät tootaalisen sodan aiheuttamat inhimilliset kärsimykset ja suunnaton aineellinen tuho. Kansallissosialistien vainoamat antifasistit kokivat Hitlerin diktatuurin kukistumisen vapautumisena, mutta heistäkin sodan seurauksista selviytyminen tuntui aluksi ylivoimaiselta.² Natsirikosten paljastuminen herätti saksalaisissa syvää häpeää ja syyllisyyttä. Historioitsijoiden ensimmäisiä tehtäviä olikin Hitlerin kansallissosialistisen diktatuurin tuomitseminen ja saksalaisten kollektiivisen syyllisyyden kiistäminen.³

1 Schulze 1989 s.16. – Jaspersin kirjoitus ilmestyi alun perin Die Wandlung-nimisessä aikakauslehdessä marraskuussa 1945.

2 Jürgen Kocka, Zerstörung und Befreiung: Das Jahr 1945 als Wendepunkt deutscher Geschichte, teoksessa Jürgen Kocka, Geschichte und Aufklärung. Aufsätze, Göttingen 1989 s. 120–139.

3 Martin Broszat, Plädoyer für eine Historisierung des Nationalsozialismus, teoksessa Marin Broszat, Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte, München 1988 s. 269–270.

Epämääräinen kuvitelma "uudesta alusta", vanhan *historiankuvan revisioimisen* (Revision des Geschichtsbildes) tarpeesta yhdisti aluksi hyvinkin erilaisia maailmankatsomuksia edustavia historiantutkijoita. Vuosina 1946–48 Saksassa ilmestyi kymmeniä teoksia, joissa vaadittiin lähihistorian perusteellista uudelleenarviointia.⁴ Kirjoittajilta tahtoivat loppua sanat, kun he koettivat kuvailla henkisen laman syvyyttä: koko "tähänastiselle historialle oli jätettävä hyvästit"⁵, Saksan kansa oli historiallisen "harharetken" jälkeen ajautunut "katastrofiin" ja henkiseen "nollapisteseen". Monissa revisiokirjoissa korostettiin Saksalle ominaista jyrkkää "esivalta – alamainen" (Obrigkeit – Untertan) -suhdetta. Tämä ominaisuus alkoi ohjata saksalaisten kohtaloita Preussin noustua 1740-luvulla Saksan johtavaksi valtioksi. Fredrik Suuren, Bismarckin ja Hitlerin Saksassa vallankumoukset tapahtuivat "ylhäältä" ja kansanliikkeet poljettiin maahan.⁶

Sodanjälkeisen ns. revisiokeskustelun huomattavimmat puheenvuorot olivat Friedrich Meinecken (1862–1954) *Die deutsche Katastrophe* ja Gerhard Ritterin (1888–1967) *Geschichte als Bildungsmacht*, molemmat vuodelta 1946.⁷ Meinecken poikkeuksellisen pitkä ja vaikutusvaltainen ura alkoi jo keisarillisessa Saksassa. Keisarikunnan romahdettua monarkistista tuli, kuten Meinecke itse asian ilmaisi, "järkitasavaltalainen". Vuonna 1935 Meinecke ajautui konfliktiin kansallissosialistisen hallinnon kanssa ja hänet syrjäytettiin *Historische Zeitschriftin* päätoimittajan tehtävästä, jota hän oli hoitanut yhtäjaksoisesti vuodesta 1896 lähtien. Oppituolinsa Berliinin Friedrich-Wilhelm-yliopistossa Meinecke oli jättänyt jo 1933. Kolmannen valtakunnan aikana hän saattoi loppuun suurteoksensa *Die Entstehung des Historismus* (1936). Vuonna 1948 jo 86-vuotias Meinecke valittiin Länsi-Berliinin *Freie Universitätin* ensimmäiseksi rehtoriksi. Tästä virasta hän vetäytyi eläkkeelle vasta 90-vuotispäivänsä kynnyksellä 1951.

Katastrofi-kirjassaan Meinecke piti Saksan porvaristoa osasyllise-

4 Schulze 1989 s.46–47 luettelee pitkälti kolmattakymmentä tähän ns. revisiokirjallisuuteen kuuluvaa teosta.

5 Alfred Weber, Abschied von der bisherigen Geschichte. Überwindung des Nihilismus, Hamburg 1946.

6 Schulze 1989 s.48–49.

7 Friedrich Meinecke, Die deutsche Katastrophe. Betrachtungen und Erinnerungen, teoksessa E. Kessel (Hrsg.), Autobiographische Schriften, Stuttgart 1969 s. 232–445 (1. p. Wiesbaden 1946); Gerhard Ritter, Geschichte als Bildungsmacht. Ein Beitrag zur historisch-politischen Neubesinnung, Stuttgart 1946.

nä Hitlerin diktatuuriin, vaikka kansallissosialismi ei hänen mielestään ollut pelkästään saksalainen ilmiö. Keskeisen osan Meinecken kirjasta muodosti preussilaisen militarismin kritiikki. Jälkipolville tarkoitettujen opetuksensa hän tiivisti seuraaviin sanoihin:

Meidän on nyt tehtävä pesäero militaristiseen menneisyyteemme. Siksi joudumme kysymään, miten meidän historiallisen perintömme ylipäättään käy. Olisi sula mahdollisuus ja suorainen itsemurha heittää se semmoisenaan tuleen ja ruveta luopioksi. Perinteinen historiakuva, johon olemme kasvaneet, kaippaa perusteellista uudelleenarviota, jotta voisimme erottaa historiastamme sen, mikä siinä on arvokasta ja mikä arvotonta.⁸

Meinecken ja Ritterin ajattelulle oli ominaista vahva kulttuuripessimistinen lataus. Meinecke määritteli katastrofi-kirjassaan 20. vuosisadan johtavaksi teemaksi "massoittumisen", jonka alkujuuret olivat Ranskan vallankumouksessa. Ritter käsitteli samaa teemaa lähemmin teoksessaan *Europa und die deutsche Frage* (1948). Hänen mielestään ensimmäisen maailmansodan seurauksena syntynyt persoonaton laumaihminen oli tarjonnut fasistisille joukkoliikkeille otollisen kasvupohjan.

Gerhard Ritter tuli Weimarin tasavallan aikana tunnetuksi saksalaisia suurmiehiä käsittelevistä elämäkertoistaan.⁹ Vuonna 1936 ilmestyneeseen Fredrik Suuren elämäkertaan¹⁰ Ritter väitti sisällyttäneensä kolmannen valtakunnan arvostelua.¹¹ Saksalaista historiografiaa tutkinut Georg G. Iggers on kritisoinut Ritteriä pahimmanlaatuisesta jälkiviisaudesta. Hänen mielestään Fredrik Suuren elämäkerta oli pelkkää Preussin itsevaltiaan ylistystä; Ritterin mainostamasta "machiavellismin kritiikistä" siinä ei näkynyt häivääkään.¹² Kansallissosialismin vastustaja Ritter joka tapauksessa oli. Hän liittyi Leipzigin pormestarin Carl Goerdelerin johtamaan kansallis-konservatiiviseen vastarintaryhmään, josta hän kirjoitti sodan jälkeen lyhyen

8 Meinecke 1969 s.442.

9 Gerhard Ritter, Luther. Gestalt und Symbol, München 1925.

10 Gerhard Ritter, Friedrich der Grosse. Ein historisches Profil, Leipzig 1936.

11 Gerhard Ritter, Der deutsche Professor im Dritten Reich, Die Gegenwart 1 (1946) s. 23–26.

12 Georg G. Iggers, Deutsche Geschichtswissenschaft. Eine Kritik der traditionellen Geschichtsauffassung von Herder bis zur Gegenwart, 3. p. München 1976 s. 323.

historiikin.¹³ Sodan viimeiset kuukaudet Ritter vietti Gestapon tutkintovankeudessa. Vuodesta 1946 hän toimi professorina Freiburgissa ja oli 1948–53 Saksan historioitsijoiden liiton VHD:n – *Verband der Historiker Deutschlands* – ensimmäinen sodanjälkeinen puheenjohtaja.

Ritterin arviot Saksan alennustilan syistä olivat pääpiirtein samat kuin Meinecken. Saksassa vallalla ollut historiankäsitys kaipasi myös hänen mielestään täydellistä revisiota. Toisin kuin monet muut revisiokeskustelun osanottajat, Ritter ei kuitenkaan hyväksynyt käsitystä, jonka mukaan Saksan historia oli ollut yhtämittaisten onnettomuuksien sarja. Hän ei halunnut saksalaisten vaipuvan itsesääliin vaan näki maansa synkän historian tarjonneen vaikeiden aikojen ohella myös suuria mahdollisuuksia. Ne oli menetetty, koska Saksan johtajat eivät olleet osanneet johdattaa kansaansa kultaiselle keskitielle:

24

Olemme vihdoin valmiita oppimaan monista raskaista kokemuksistamme ja kysymään järkevästi ja kriittisesti, mistä harharetki alkoi ja miten se kulki. Sen jälkeen voimme etsiä uutta tietä tulevaisuuteen, vailla kiirettä, jokaista askelta huolellisesti ja tarkasti harkiten.¹⁴

Ritterin kirjoitukset olivat Meinecken surunvoittoiseen maalailuun verrattuna selvästi optimistisempia, ohjelmallisempia ja käytännönläheisempiä. Ritter oli erään *Auswärtiges Amt*issa työskennelleen ystävänsä välityksellä jo sodan aikana päässyt selville länsiliittoutuneiden suunnitelmista, joiden tarkoituksena oli Saksan kansan "uudelleen-kouluttaminen" (reeducation). Ritterille tarjoutui pian tilaisuus soveltaa ajatuksiaan myös käytäntöön, sillä hän sai vuonna 1947 tehtäväkseen laatia neljän freiburgilaisen kollegansa kanssa koulujen historianopetusta koskevan yleissuunnitelman.¹⁵

Toisen maailmansodan jälkeisen revisiokeskustelun sanoma oli yksiselitteinen: saksalaisten oli ruvettava vihdoinkin ottamaan menneisyyden onnettomuuksista opikseen ja arvioitava perinteinen historiankäsityksensä uudelleen. Kolmannen valtakunnan aikana kansallisso-

13 Gerhard Ritter, Carl Goerdeler und die deutsche Widerstandsbewegung, Stuttgart 1954.

14 Ritter 1946 (Geschichte als ...) s.52.

15 Schulze 1989 s. 58–59, 64.

sialismia lähentynyt konservatiivinen historioitsija Rudolf Stadelmann päätteli eräässä esitelmässään vuonna 1948:

Meille ei kai jää muuta mahdollisuutta kuin se, että palaamme henkisesti siihen pisteeseen, jossa läntisen Euroopan vallankumouksellinen ja Saksan erilliskehitys haarautuivat, eli vuosien 1770–1800 länsimaiseen valistusajatteluun, joka on nykyisen yhteisen eurooppalaisen ajattelumme perusta.¹⁶

Näin selkeän tilinpäätöksen jälkeen olisi voinut odottaa, että kolmannen valtakunnan aikana kansallissosialismin arvoihin sitoutuneet ja sopeutuneet historioitsijat olisi nopeasti syrjäytetty. Asiaa selvitelleet tutkijat ovat olleet varsin yksimielisiä siitä, että saksalaisen historiankirjoituksen siirtyminen kolmannesta valtakunnasta toisen maailmansodan jälkeiseen aikaan sujui Länsi-Saksassa melko "helposti ja kivuttomasti".¹⁷ Tämä johtui suureksi osaksi siitä, että kansallissosialistien toimeenpanema *Gleichschaltung*, poliittinen ja ideologinen yhdenmukaistaminen ei ollut historiankirjoituksessa täydellisesti onnistunut. Ennen vuotta 1933 yhtään historian professoria ei ollut kuullut NSDAP:hen, eikä heitä myöhemminkään pakotettu liittymään siihen.¹⁸ Toisaalta professorikunnassa ei myöskään ollut kovin monta Weimarin tasavallan puolustajaa.¹⁹ Vuoden 1933 jälkeen NSDAP:n jäseniä suositittiin virkanimityksissä, joten 1945 runsas viidennes Saksan valtakunnan noin sadasta historian oppituolin haltijasta kuului NSDAP:hen.

Kansallissosialistisen historiantutkimuksen kärkihahmo oli Walter Frank (1905–1945), joka nimitettiin vuonna 1935 perustetun Uuden Saksan historian laitoksen – *Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschland* – johtajaksi. Frank ajoi helmikuussa 1935 Hermann Onckenin (1869–1945) erottamista, kun tämä oli eräässä esitelmässään avoimesti arvostellut kansallissosialismia. Friedrich Meinecke ryhtyi puolustamaan kollegaansa, ja tästä syystä hänet syrjäytettiin

16 Rudolf Stadelmann, *Deutschland und Westeuropa. Drei Aufsätze*, Schloss Laupheim 1948 s.33.

17 Iggers 1976 s.327; historiankirjoituksen jatkuvuutta koskevasta keskustelusta lähemmin Schulze 1989 s.20–21.

18 Heinz Wolf, *Deutsch-jüdische Emigrationshistoriker in den USA und der Nationalsozialismus*, Bern 1988 s. 49–51.

19 Karen Schönwälder, *Historiker und Politik. Geschichtswissenschaft im Nationalsozialismus*, Frankfurt/M. 1990 s.20.

Historische Zeitschriftista. Uudeksi päätoimittajaksi nimitettiin Karl Alexander von Müller (1882–1964), joka oli liittynyt NSDAP:hen keväällä 1933.

Juutalaiset, vasemmistolaiset ja kansallissosialismia avoimesti arvostelleet historiantutkijat erotettiin viroistaan. Onckenin ja Meinelin syrjäyttämiset olivat näistä tapauksista huomattavimmat. Myös "neljäosajuutalainen" Hans Herzfeld (1892–1982) menetti vuonna 1938 professuurinsa. Seuraavat viisi vuotta hän työskenteli vaatimattomassa tutkijatoimessa Potsdamin sotahistorian laitoksessa, kunnes joutui Gestapon kynsiin. Herzfeldiltä evättiin työlupa, ja kaksi viimeistä sotavuotta hän eli sangen köyhissä oloissa.²⁰ Puhdistus ei kuitenkaan ollut nopea eikä täydellinen. Jopa Gerhard Ritterin kaltainen oppositiomies säilytti paikkansa syksyyn 1944 saakka ja saattoi melko vapaasti jatkaa tutkimus- ja julkaisu-toimintaansa.²¹

26

Huomattava osa rodullisista tai poliittisista syistä syrjäytetystä älymystöstä valitsi 1930-luvulla maanpakolaisuuden. Saksa menetti lähinnä Yhdysvaltoihin ja Englantiin myös joukon lahjakkaita historioitsijoita, joista mainittakoon Georg W. F. Hallgarten (1901–1975), Hajo Holborn (1902–1969), Golo Mann (s.1909), Gustav Mayer (1871–1948), Arthur Rosenberg (1889–1943), Hans Rosenberg (1904–1988), Hans Rothfels (1891–1976) ja Veit Valentin (1885–1947). Eräiden arvioiden mukaan Saksasta pakeni kolmannen valtakunnan aikana 134 tohtoritason historioitsijaa. Vuoden 1945 jälkeen heistä vain 21 palasi takaisin.²² Tunnetuimpia palaajia olivat Hans Rothfels ja Golo Mann. Pakolaisuudesta koitui saksalaiselle historian-tutkimukselle lopulta paljon vakavampi suonenisku kuin natsien toimeenpanemista suoranaista puhdistuksista.

Kun Saksan yliopistoja sodan jälkeen ryhdyttiin avaamaan, miehitysviranomaisten asettamat organisaatiokomiteat tutkivat aluksi tarkoin kolmannen valtakunnan aikana vaikuttaneiden yliopistonopettajien suhdetta kansallissosialismiin. Vuoden 1945 jälkeisissä antifasis-tisissä puhdistuksissa 110:sta historian oppituolin haltijasta 24 menetti virkansa. Kolmannen valtakunnan "päähistorioitsija" Walter Frank ampui itsensä 9.5.1945, heti Saksan ehdottoman antautumisen jäl-

20 Erkki Kouri, Hans Herzfeld saksalaisessa historiografiassa, teoksessa Erkki Kouri, Historiankirjoitus, politiikka, uskonto, *Studia historica Jyväskyläänsä* 42, Jyväskylä 1990 s.121.

21 Ritter 1946 (*Geschichte als ...*) s.23–26.

22 Wolf 1988 s. 18–19; Schulze 1989 s.135.

keen²³. Saksan läntisillä miehitysvyöhykkeillä viroistaan erotettiin lähinnä vain sellaisia historioitsijoita, jotka olivat kohonneet aseimiinsa kansallissosialististen vallanpitäjien tuella. Itävyöhykkeellä miehitäjät puhdistivat kolmannen valtakunnan virkamieskuntaa, erityisesti juristeja ja opettajia kovin ottein, mutta historian tutkijoiden erottamiset jäivät sielläkin käytännössä vähäisiksi. Selitys on yksinkertainen: suurin piirtein kaikki "potentiaaliset puhdistettavat" siirtyivät sodan päätyttyä vapaaehtoisesti länteen.

Potsdamin konferenssin päätösasiakirjassa, joka allekirjoitettiin elokuun alussa 1945, maailmansodan voittajat vielä lupasivat hallita Saksaa yhdessä, mutta jo seuraavan vuoden keväällä idän ja lännen välinen jännitys alkoi kiristyä. Poliittisen ilmapiirin muutos vaikutti ratkaisevasti siihen, että entisten kansallissosialistien puhdistukset (varsinaisista sotarikoksista syytettyjä lukuunottamatta) lopetettiin Saksan länsivyöhykkeillä jo maaliskuussa 1948. Natsimenneisyyden vuoksi syrjäytetty vanha eliitti palasi Länsi-Saksassa yllättävän nopeasti takaisin entisiin aseimiinsa. Erotettujen virkamiesten maine ja arvo palautettiin liittotasavallan perustuslain 131. artiklan nojalla annetulla asetuksella keväällä 1951.²⁴ Heidän joukossaan oli myös 24 historian professoria, joista osa palasi entisiin virkoihinsa.²⁵ Esimerkiksi edellä mainittu Karl Alexander von Müller, jonka kansallissosialistit olivat 1935 nostaneet Friedrich Meinecken tilalle Historische Zeitschriftin päätoimittajaksi, sai maineensa takaisin. Anteeksiantoa saattoi Müllerin kohdalla helpottaa myös itsekritiikki ja julkinen katumus, jota hän ja eräät muut natsimenneisyyden rasittamat historioitsijat vuoden 1945 jälkeen harjoittivat.

Taistelu kommunismia vastaan loi kylmän sodan vuosina Länsi-Saksassa perustaa historialliselle jatkuvuudelle ja sisäiselle integraatiolle. Kuten historioitsija Eberhard Jäckel on huomauttanut, yhteiseen taisteluun kommunismia vastaan kelpasivat pian myös entiset natsit, sillä he jos ketkä olivat taatusti antikommunisteja: "Olivatpa he muutoin tehneet miten väärin hyvänsä, tässä kohden he olivat mene-

23 Mainittakoon, että Walter Frank oli jo vuonna 1941 itsekkin joutunut eroamaan riitaannuttuaan NSDAP:n rotuteoreetikon Alfred Rosenbergin kanssa (Schulze 1989 s.318).

24 Ingo Müller, *Furchtbare Juristen. Die unbewältigte Vergangenheit unserer Justiz*, München 1987 s.208. – Armahdus ei koskenut entisiä Gestapon virkailijoita eikä sellaisia henkilöitä, joiden oli todettu kuuluneen ns. päätekijöihin (Haupttäter).

25 Schulze 1989 s.127 viite 26 (luettelo "rehabilitoiduista" historian professoreista).

telleet oikein ja saattoivat jatkaa.²⁶ Revision sijasta Saksan liittotasavallan historiankirjoituksessa tapahtui 1950-luvun alkuun mennessä laajamittainen restauraatio.²⁷

Länsi-Saksa modernisoitui 1950-luvulla nopeasti, integroitiin taloudellisesti, poliittisesti ja sotilaallisesti länteen ja omaksui entisten perivihollistensa "eurooppalais-atlanttisen historiankuvan".²⁸ Tässä modernisoitumisprosessissa vanhasta historismista ei juuri ollut apua. Historiantutkimus menetti asemansa yhteiskuntatieteille, erityisesti sosiologialle ja politologialle, joista tuli 1950-luvun liittotasavallassa uusia muoti- ja hyötytieteitä. Sen sijaan historiankirjoituksen katse kääntyi taaksepäin, vuotta 1933 edeltävään aikaan ja vieläkin kauemmas, keisarillisen Saksan sivistysporvariston kulta-aikaan. Jörn Rüsenin mukaan liittotasavallan historiankirjoitus palasi vuoden 1945 jälkeen saksalais-kansallisen maailmankatsomuksen vanhaan kolmiyhdyteen, jonka muodostivat valtaistuin, alttari ja katederi.²⁹

Perinteisen historismin johtava edustaja Friedrich Meinecke pohdiskeli vuoden 1945 jälkeen luennoissaan ja kirjoituksissaan toistuvasti Leopold von Ranken ja Jacob Burckhardtin historiankäsitteiden eroja ja kallistui vähitellen yhä selvemmin "Baselin pessimistin", Burckhardtin kannalle.³⁰ Meinecken ensi kerran jo vuonna 1936 ilmestynyt teos historismin synnystä *Die Entstehung des Historismus* vaikutti yliopistollisena perusoppikirjana aina 1960-luvulle saakka. Meinecke korosti teoksessaan modernin historiallisen ajattelun ja

28

26 Eberhard Jäckel, *Die doppelte Vergangenheit*, *Der Spiegel* 52 (1991) s.39.

27 Werner Conze, *Die deutsche Geschichtswissenschaft seit 1945*, *HZ* 225 (1977) s.11; Georg G. Iggers, *Neue Geschichtswissenschaft. Vom Historismus zur historischen Sozialwissenschaft*, München 1978 s.108–109; Ernst Schulin, *Traditionskritik und Rekonstruktionsversuch. Studien zur Entwicklung von Geschichtswissenschaft und historischem Denken*, Göttingen 1979 s.133–143; Hans Mommsen, *Haupttendenzen nach 1945 und in der Ära des kalten Krieges*, teoksessa Bernd Faulenbach (Hrsg.), *Geschichtswissenschaft in Deutschland*, München 1974 s. 112–120; Wolfgang J. Mommsen, *Gegenwärtige Tendenzen in der Geschichtsschreibung der Bundesrepublik*, *GG 2* (1981) s. 149–188; Erkki Kouri, *Länsisaksalainen historiankirjoitus toisesta maailmansodasta nykypäivään*, *Yleisen historian tutkimuksia n:o 8*, Jyväskylän yliopiston Historian laitos 1988 s. 4–5, 19–21.

28 Fritz Fellner, *Nationales und europäisch-atlantisches Geschichtsbild in der Bundesrepublik und im Westen in den Jahren nach dem Ende des Zweiten Weltkrieges*, teoksessa Ernst Schulin (Hrsg.), *Deutsche Geschichtswissenschaft nach dem Zweiten Weltkrieg (1945–1965)*, München 1989 s. 226.

29 Jörn Rüsen, *Zeit und Sinn. Strategien historischen Denkens*, Frankfurt/M. 1990 s.57.

30 Schulze 1989 s.215.

historiantutkimuksen syntyä nimenomaan saksalaisen kulttuuripiirin yhtenä suurimmista saavutuksista sitten uskonpuhdistuksen ja erotti historismin jyrkästi valistusfilosofian edustamasta rationalistisesta tieteentraditiosta.³¹

Sodasta hengissä selvinnyt sukupolvi koetti mahdollisimman nopeasti unohtaa kolmannen valtakunnan rikokset ja keskitti kaiken tarmonsa jälleenrakennukseen. Aikalaiskirjallisuudesta poimitut kielikuvat kertovat Länsi-Saksassa toisen maailmansodan jälkeen vallinneesta historiaväsymyksestä: liittotasavallasta tuli "historiaton ei kenenkään maa"³², joka joutui "antautumaan historialle"³³ ja "menetti historiansa"³⁴. Historioitsijat kiirehtivät ensi töikseen kiistämään Saksan kansan kollektiivisen syyllisyyden kolmannen valtakunnan rikoksiin ja sysäsivät kaiken vastuun natsijohtajille. Tämän syvällisempään lähihistorian tilintekoon Länsi-Saksan historiankirjoitus ei aluksi kyennyt. Kansallista identiteettiä hajoitti myös Saksan jako kahteen vastakkaisiin yhteiskuntajärjestelmiä edustavaan valtioon. Länsi-Saksan menneisyydenhallinnan ongelmat olivat kuin noidankehä, josta ei näyttänyt olevan ulospääsyä: historiallisen tilinteon viivästyminen hidasti kansallisen identiteetin eheytymistä ja piti yllä alemmuudentuntoa, häpeää ja syyllisyyttä.³⁵

Perinteisen historian restauraatio loi myös historiankirjoituksen organisatorisille puitteille vahvaa jatkuvuutta vuoden 1945 katastrofin yli. Tämä pätee niin tutkimukseen ja opetukseen kuin henkilöstöönkin. Aluksi johtavaan asemaan liittotasavallan historiankirjoituksessa nousivat kolmannen valtakunnan aikana syrjäytetyt vanhan *Historikerzunftin* edustajat, kuten Meinecke, Ritter, Herzfeld ja Rothfels. Vielä 1960-luvun alussa professorikunnan enemmistö oli sellaisia, jotka olivat aloittaneet tutkijanuransa ennen vuotta 1945.³⁶ Kolmannen valtakunnan aikana Saksasta pysyvästi maanpakoon lähteneiden historioitsijoiden jättämä aukko oli ammottava. Idästä länteen muutta-

31 Friedrich Meinecke, *Die Entstehung des Historismus*, teoksessa Friedrich Meinecke, *Werke*, Bd. 3, München 1965 s.4.

32 Gerd Tellenbach, *Die deutsche Not als Schuld und Schicksal*, Stuttgart 1947.

33 Hermann Heimpel, *Kapitulation vor der Geschichte? Gedanken zur Zeit*, 3. p. Göttingen 1960 (1. p. 1958).

34 Alfred Heuss, *Geschichtsverlust*, Göttingen 1959.

35 Wolfgang J. Mommsen, *Die Deutschen und ihre Geschichte*, teoksessa Wolfgang J. Mommsen, *Nation und Geschichte. Über die Deutschen und die deutsche Frage*, München 1990 s.186.

36 Conze (HZ) 1977 s.11.

neet tai paenneet historioitsijat täyttivät sitä vain osittain. Täydennystä Länsi-Saksan Historikerzunft sai myös Breslaun, Posenin ja Königsbergin yliopistoista, kun Saksan ns. itäalueet liitettiin 1945 Puolaan ja Neuvostoliittoon.³⁷

Klassisen saksalaisen yliopiston hallinto- ja toimintamallit otettiin Länsi-Saksassa uudelleen käyttöön jokseenkin sellaisinaan. Varsinaisen professorin eli ordinariuksen auktoriteetti oppituolinsa, seminaarinsa tai laitoksensa johtajana oli ehdoton myös vuoden 1945 jälkeen. Professorin vaikutusvalta oman oppituolinsa ulkopuolella riippui hänen maineestaan tutkijana ja asiantuntijana. Lisäksi siihen vaikuttivat jäsenyydet tutkimusta rahoittavissa tiedepoliittisissa elimissä ja yksityisten säätiöiden johtokunnissa. Historian oppituolien opetusala määriteltiin useimmissa Länsi-Saksan yliopistoissa perinteisen nelijaon mukaan vanhaan aikaan, keskiaikaan, uuteen aikaan ja uusimpaan aikaan (*alte, mittlere, neuere, neueste Geschichte*). Saksan yliopistoissa oli ollut toisen maailmansodan päättyessä 110 historian professuuria. Vuonna 1950 liittotasavallan yliopistojen historian oppituolien määrä oli 50 ja vuonna 1960 vasta 80.³⁸ Vanhojen oppituolien rinnalle ryhdyttiin 1960-luvulta lähtien perustamaan myös yleisen historian sekä historian erikoisalojen professuureja. Lukuisia sosiaali-historian ja oman ajan historian – *Zeitgeschichte*³⁹ – virkoja perustettiin erityisesti 1960-luvulla toimintansa aloittaneisiin uusiin yliopistoihin.

Liittotasavallan perustuslain mukaan (Art. 70.1. GG) osavaltiot eli maat (Bundesländer) käyttävät alueellaan ylintä kulttuurivaltaa (Kulturhoheit), joka koskee myös yliopistoja ja korkeakouluja.⁴⁰ Tiedepoliittisissa painotuksissa, ennen kaikkea korkeimman opetuksen ja tutkimuksen rahoituksen osalta, Länsi-Saksan osavaltioiden välillä esiintyi hyvinkin huomattavia eroja. Toisaalta vahva yhtenäistävä te-

37 Luovutetuilta itäalueilta Länsi-Saksaan muuttaneista historian professoreista mainittakoon Theodor Schieder Königsbergin yliopistosta, Hermann Aubin ja Alfred Heuss Breslaun yliopistosta sekä Reinhard Wittram ja Werner Conze Posenin yliopistosta; ks. lähemmin Weber 1987 (*Priester der Klio*) s. 543–544, 560, 568.

38 Conze 1977 (HZ) s.18.

39 Nämä virat liittyivät Länsi-Saksassa varsin usein hallinnollisesti politiikantutkimukseen ja sijaitsivat yhteiskuntatieteellisissä tiedekunnissa.

40 Günther Heydemann, *Geschichtswissenschaft im geteilten Deutschland. Entwicklungsgeschichte, Organisationsstruktur, Funktionen, Theorie- und Methodenprobleme in der Bundesrepublik Deutschland und in der DDR*, Frankfurt/M. 1980 s.46.

kijä oli klassinen saksalainen yliopistomalli, joka kaikkialla muodosti yliopistojen itsehallinnollisen ja toiminnallisen perustan.

Saksan liittotasavaltaan perustettiin toisen maailmansodan jälkeen useita yliopistojen ja korkeakoulujen ulkopuolisia historian tutkimuslaitoksia. 1950-luvulla koettiin tässä suhteessa varsinainen korkeasuhdanne.⁴¹ Laitosten tarpeellisuutta perusteltiin sillä, että laajoja, runsaasti aikaa ja resursseja vaativia projekteja oli vaikeaa toteuttaa yliopistoissa normaalin opetustyön ohella. Erillislaitoksissa historioitsijat voivat keskittyä pelkästään tutkimustyöhön useiksi vuosiksi. Myös tieteellisen jälkikasvun koulutuksessa laitokset saavuttivat erinomaisia tuloksia.⁴²

Sodanjälkeinen poliittinen ilmapiiri vaikutti ratkaisevasti erillislaitosten syntyyn. Näin voi erityisesti sanoa Müncheniin vuonna 1950 perustetun *Institut für Zeitgeschichte* (IfZ) kohdalla. Ajatus laitoksen tarpeellisuudesta lausuttiin jo syksyllä 1945, jolloin vaatimus historian revisiosta oli erityisen voimakas. Tuolloin Gerhard Ritter ryhtyi puuhaamaan kansallissosialismin historian tutkimuslaitosta *Institut zur Erforschung der nationalsozialistischen Zeit*. Sen tehtävänä olisi ollut Saksan kipeän lähihistorian tutkiminen ja asiantuntijoiden kouluttaminen kansallissosialismin rikosten selvittämiseen.

Laitoksen toiminta ei kuitenkaan taloudellisten vaikeuksien vuoksi päässyt alkuun. Ritter sai vastaansa konservatiivisen Baijerin historiallisen komission puheenjohtajan Walter Goetzin, jonka mielestä näin läheisen historian tutkiminen saattoi saksalaisen historiankirjoutuksen hyvän maineen kyseenalaiseksi. Ritter sai kuitenkin tahtonsa läpi, ja instituutin talous saatiin syksyllä 1950 riittävän vakaalle pohjalle, kun Bonnin liittohallitus otti osan rahoitusvastuusta kontolleen.

Kansallissosialismin historian laitos ehti toimia alkuperäisellä nimellään vain kaksi vuotta: 1952 viralliseksi nimeksi otettiin neutraali *Institut für Zeitgeschichte*, jota laitoksen työntekijät olivat alusta lähtien käyttäneet "puhelimeen vastatessaan".⁴³ Nimenmuutos kuvastaa selvästi sitä ilmapiirin muutosta, joka Länsi-Saksassa tapahtui vuoden 1948 jälkeen suhteessa historian revisioon ja kansallissosialismin jälkiselvittelyihin. Alkuvaikeuksista huolimatta laitoksen painopisteesi muodostui 1960-luvulta lähtien nimenomaan kolmannen valtakunnan ja kansallissosialismin historia. Vuonna 1953 laitos alkoi julkaista

41 Schulze 1989 s.228.

42 Heydemann 1980 s.49.

43 Schulze 1989 s. 237.

Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte-nimistä aikakauslehteä. Sen perustaja ja ensimmäinen päätoimittaja oli vuonna 1951 Yhdysvalloista maanpaosta palannut Hans Rothfels, joka vaikutti laitoksen piirissä aina 1970-luvulle asti. Vuodesta 1972 kuolemaansa, vuoteen 1989 Institut für Zeitgeschichten johtajana toimi arvostettu kansallissosialismin historian tutkija Martin Broszat.⁴⁴

Mainziin perustettiin vuonna 1958 *Institut für europäische Geschichte*. Laitoksen nimi viittaa Länsi-Saksassa kylmän sodan alussa nousseeseen uuteen Eurooppa-ideologiaan, jonka tärkeimpiä tukikoh-
tia oli juuri Rheinland-Pfalzin pääkaupunki Mainz. Laitos sai aluksi taloudellista tukea myös Ranskalta ja Yhdysvalloilta. Mainzin instituutin kohottivat maailmanmaineeseen sen ensimmäiset johtajat Martin Göhring ja Karl Otmar Freiherr von Aretin.

Vuonna 1949 tehdyn Königsteinin sopimuksen nojalla Saksan liittotasavallan hallitus otti päävastuun valtakunnallisesti merkittävien tieteellisten erillislaitosten rahoituksesta. Historian alalla tällaisia laitoksia olivat edellä mainittujen lisäksi *Kommission für Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien* (Bonn 1951) ja *Max-Planck-Institut für Geschichte* (Göttingen 1954). Viimemainitun laitoksen johtajana toimi pitkään huomattava keskiajan tutkija Hermann Heimpel (1901–1988). Myös Saksan liittotasavallan osavaltiot ryhtyivät rahoittamaan historiantutkimusta historiallisten komissioiden kautta. Niistä merkittävimpiä on *Historische Kommission zu Berlin* Freie Universitätin historian laitoksen, Friedrich-Meinecke-instituutin yhteydessä. Komission vuonna 1958 perustama tutkimuslaitos oli hyvin pitkälle Hans Herzfeldin luomus, sillä hän toimi sen johtajana vuoteen 1979. *Arbeitskreis für moderne Sozialgeschichte*, joka aloitti toimintansa 1957, oli puolestaan Länsi-Saksan rakennehistoriallisen tutkimuksen uranuurtajan Werner Conzen aikaansaannos.

Antifasismista marxismi-leninismiin

Itä-Saksan historiankirjoituksen alkuvaiheesta 1945–1948 kirjoittaneet läntiset tutkijat ovat puhuneet hieman epämääräisesti "toisen maailmansodan jälkeisestä siirtymäkaudesta".⁴⁵ Alku poikkesikin

44 Hans Mommsen, *Zeitgeschichte als "kritische Aufklärungsarbeit"*. Zur Erinnerung an Martin Broszat (1926-1989), *GG* 2 (1991) s. 141–157.

45 Albrecht Timm, *Das Fach Geschichte in Forschung und Lehre in der sowjetischen*

täysin siitä, mitä tuleman piti, sillä vuoden 1948 lopulla Itä-Saksassa aloitettiin historiankirjoituksen *Gleichschaltung*⁴⁶, ideologinen yhdenmukaistaminen ja marxismi-leninismiin muottiin pakottaminen. DDR:n virallinen historiankirjoitus selitti, että Saksan neuvostovyöhykkeellä tapahtui vuoden 1948 puoliväliin mennessä antifasistis-demokraattinen kumous, joka muutti ratkaisevasti yhteiskunnallisia voimasuhteita. Työläisten ja talonpoikien sekä heidän liittolaistensa valtakumouksellisen-demokraattinen diktatuuri vakiintui ja työväenluokka sai sen pohjalta muodostetuissa elimissä määräysvallan.⁴⁷ "Johtavan roolinsa" nojalla ja J. V. Stalinin nimenomaista kehotusta noudattaen myös kommunistiset historioitsijat "valloittivat tieteen linnakkeet".⁴⁸

Historiankirjoituksen alkuvaihetta hallitsivat myös Saksan itävyöhykkeellä vuoden 1945 jälkeen samat epävarmat tunnelmat ja käytännölliset vaikeudet kuin länsivyöhykkeilläkin. Kommunistisen älymystön edustaja Alexander Abusch, kirjailija ja DDR:n tuleva kulttuuriministeri, tilitti Saksan kansan synkkää historiaa vuonna 1946 ilmestyneessä kirjassaan *Der Irrweg einer Nation* (Kansakunnan harharetki). Abuschin ajatukset muistuttivat suuresti Meinecken Katastrofi-kirjan synkkää maalailua. Teksti oli kirjoitettu maanpaossa Meksikossa:

Saksan kansa on väkivalloin syösty poliittiseen takapajuisuuteen. Jokaisen täysivaltaiseksi tahtovan kansan on kannettava vastuuta oman historiansa virheistä. Saksan kansa on vastuussa siitä, että se antoi suistaa itsensä väärälle raiteelle. Historia on

45 Albrecht Timm, *Das Fach Geschichte in Forschung und Lehre in der sowjetischen Besatzungszone seit 1945*, Bonn-Berlin 1961 s.8; Heydemann 1980 s.139–142; Alexander Fischer/Günther Heydemann, *Geschichtswissenschaft und -verständnis in der SBZ/DDR seit 1945*, teoksessa Alexander Fischer/Günther Heydemann (Hrsg.), *Geschichtswissenschaft in der DDR*, Bd. 1, Berlin 1988 s. 7–8.

46 "Gleichschaltung"-vertauksen perusteista ks. Alexander Fischer, *Der Weg zur Gleichschaltung der Geschichtswissenschaft in der SBZ 1945–1949*, teoksessa Alexander Fischer/Günther Heydemann (Hrsg.), *Geschichtswissenschaft in der DDR*, Bd. 1, Berlin 1988 s.45.

47 *DDR – Werden und Wachsen. Zur Geschichte der Deutschen Demokratischen Republik*, Berlin (Ost) 1974 s.124. – Lähes sanataarkasti tässä muodossa virallinen historian määritelmä esiintyy myös kaikissa muissa DDR:n historian yleisesityksissä.

48 Kehotus on peräisin eräästä Stalinin puheesta vuodelta 1948; ks. Marianne Müller/Erwin Egon, ... "stürmt die Festung Wissenschaft!" *Die Sowjetisierung der mitteldeutschen Universitäten seit 1945*, Berlin 1953 s.14.

arvioitava perusteellisesti uudelleen ja menneisyys, joka varjostaa kuin painajainen sukupolvemme vapaata kehitystä, on säälimättä karkoitettava pois. Ratkaisevaa on, että Saksan kansa oppii uuden historiallisen toimintatavan.⁴⁹

Abuschilla, sen enempää kuin muillakaan Saksan itävyöhykkeelle muuttaneilla kommunisteilla ei – toisin kuin on väitetty⁵⁰ – ollut takataskussaan selviä suunnitelmia siitä, millaisia käytännön johtopäätöksiä historian revisiosta olisi tehtävä.

34 Saksan itävyöhykkeellä kaikki valta oli käytännössä kesäkuun alussa 1945 toimintansa aloittaneen Neuvostoliiton miehityshallinnon SMAD:n – *Sowjetische Militäradministration in Deutschland* – käsissä. Puna-armeijan mukana jo keväällä 1945 Moskovasta saapuneet saksalaisten emigranttikommunistien iskuryhmät saivat SMAD:n tuella nopeasti haltuunsa yhteiskunnan avainpaikat.⁵¹ Huhtikuussa 1946 KPD ja SPD yhdistyivät itävyöhykkeellä Saksan sosialistiseksi yhtenäisyyspuolueeksi. *Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* (SED) julisti olevansa avoin marxilainen joukkopuolue. Kuitenkin jo puolueen perustamisvaiheessa niskuroivia sosialidemokraatteja kohdeltiin väkivaltaisesti. SED:n stalinisointi aloitettiin pian puolueen perustamisen jälkeen. Eräänä osoituksena tästä olivat SED:n ensimmäiset kulttuuripäivät tammikuussa 1947 Itä-Berliinissä. Päivillä tehdyt päätökset noudattivat täysin stalinistisen kulttuuripolitiikan pääarkkitehdin, Leningradin puoluejohtajan A. A. Zdanovin viitoittamia latuja. SED päätti tiivistää "ideologista sodankäyntiä", kamppailua läntistä "objektivismia" ja "kosmopolitismia" vastaan.⁵²

Kulttuuri- ja tiede-elämässä vallitsi Saksan itävyöhykkeellä kuitenkin aluksi marxilaisten ja porvarillisten katsomusten rinnakkainelo. SED:n antifasistis-demokraattisen ohjelman tavoitteena oli "porvarillisen sivistysmonopolin murtaminen". Yliopisto-opetusta oli uudistettava "edistyksellisen humanismin" ja "taistelevan demokratian" hen-

49 Alexander Abusch, *Der Irrweg einer Nation. Ein Beitrag zum Verständnis deutscher Geschichte*, 1. p. Berlin 1946 s. 271.

50 Andreas Dorpalen, *German History in Marxist Perspective. The East German Approach*, London 1985 s.47 – "Kun maanpakolaiset palasivat kotiin, heillä oli mukanaan huolellisesti valmistellut suunnitelmat siitä, miten Saksan historia tulkittaisiin uudelleen marxilaisesta näkökulmasta ja miten tätä uutta historiaa julistettaisiin kouluopetuksessa, lehdistössä ja julkaisuutoiminnassa."

51 Fischer 1988 (*Der Weg zur ...*) s.48–49.

52 Fischer 1988 (*Der Weg zur ...*) s.55.

gessä. Ensimmäiset itävyöhykkeen yliopistot avasivat ovensa jo vuoden 1945 lopulla. Historian opetus saatiin käyntiin Berliinissä, Greifswaldissa ja Rostockissa kuitenkin vasta syksyllä 1946, Leipzigissa, Halleissa ja Jenassa vieläkin myöhemmin, keväällä 1947. Aineellisista ja henkisistä resursseista oli huutava pula. Opettajavoimat olivat suuresti harvenneet, sillä useimmat natsivainoa paenneet historioitsijat eivät enää palanneet Saksaan. Myös natsimenneisyyden vuoksi puhdistetut ja puhdistuksen pelossa länteen siirtyneet professorit puuttuivat joukosta. Näistä syistä itävyöhykkeen yliopistoissa oli aluksi käytettävissä vain muutamia kolmannen valtakunnan aikana syrjäytettyjä tai syrjään vetäytyneitä historioitsijoita, jotka olivat jääneet Saksaan. Suurin piirtein sama oli tilanne myös länsivyöhykkeillä, vaikka Göttingenin yliopistosta kerrotaankin, että professori Karl Brandi piti keväällä 1945 seminaaria otsikolla "Keskiaika I" ja jatkoi syksyllä 1945 otsikolla "Keskiaika II", kuin mitään ei olisi tapahtunut.⁵³

Syksyllä 1946 myös vanha Friedrich Meinecke nousi jälleen katederille Friedrich-Wilhelm-yliopistossa Berliinin neuvostosektorilla. Meinecke luennoi 16 vuoden tauon jälkeen suosikkiteemastaan, Ranken, Burckhardtin ja Wilhelm von Humboldtin historiantähtäyksistä sekä Saksan puolue-elämästä vuonna 1848. Meinecken ohella Berliinissä aloitti opetustyönsä myös kolme muuta nimekästä vanhan koulun historioitsijaa, keskiajan tutkija Friedrich Baethgen (1890–1972), uuden ajan vallankumousliikkeiden erikoistuntija Karl Griewank (1900–1953) sekä oikeushistorioitsija Fritz Hartung (1883–1967). Klassisen saksalaisen yliopiston traditiot elpyivät aluksi myös Itä-Saksan akateemisessa elämässä.

Uuden marxilaisen historioitsijakunnan kasvattaminen vei Itä-Saksassa vuosia, sillä työ oli aloitettava aivan alusta. Kärkiryhmän muodostivat muutamat maanpaosta itävyöhykkeelle saapuneet, kommunistipuolueeseen kuuluneet nuoren polven historioitsijat Alfred Meusel (1896–1960), Jürgen Kuczynski (s.1904), Ernst Engelberg (s.1909), Leo Stern (1901–1982) ja Walter Markov (s.1909). Meusel oli tulijoista ainoa, joka oli toiminut professorina jo ennen Hitlerin valtaannousua.⁵⁴ Meuselistä tuli myös Itä-Saksan ensimmäinen kommunistinen historian professori vuonna 1947, kun hänet nimitettiin Saksan uusimman historian virkaan Berliinin Friedrich-Wilhelm -yli-

53 Schulze 1989 s. 113.

54 Aachenin teknisen yliopiston sosiologian ja taloustieteen professori.

opistoon. DDR:n historiankirjoituksen alkuvaiheita selvittelleet tutkijat puhuvat "Meuselin koulukunnasta", sillä tämä paneutui aktiivisesti nuoren marxilaisen tutkijapolven väitöskirjojen ohjaamiseen.⁵⁵

Taloushistorioitsija Jürgen Kuczynskin poikkeuksellisen pitkä ja värikäs tutkijanura alkoi jo 1920-luvulla. Hän työskenteli pitkiä aikoja myös Yhdysvalloissa ja ryhtyi siellä kokoamaan aineistoa tulevaan suurtyöhönsä työväenluokan asemasta kapitalismissa. KPD:n jäseneksi Kuczynski liittyi jo 1930 ja siirtyi puolueen kehotuksesta 1936 maanpakoon Englantiin. Saksaan palattuaan Kuczynski sai 1946 nimityksen taloustieteen professoriksi Berliinin yliopistoon. Hänen luomuksensa oli myös DDR:n tiedeakatemian taloushistorian laitos, joka perustettiin vuonna 1955. Kuczynski oli tavattoman tuottelias ja monipuolinen mutta myös kiistelty tutkija, keskustelija ja osallistuja. Häneen törmätään vielä monesti, kun DDR:n historiankirjoituksen vaiheita lähemmin tarkastellaan.

36

Ernst Engelberg, joka oli Hermann Onckenin oppilas, väitteli 1934 Berliinin yliopistossa saksalaisesta sosialidemokratista ja Bismarckin sosiaalipolitiikasta. Neljä päivää väitöstilaisuutensa jälkeen Engelberg pidätettiin, ja kuten edellä on mainittu, myös hänen opettajansa Oncken syrjäytettiin virastaan seuraavana vuonna. Myöhemmin Engelberg pakeni Sveitsin kautta Turkkiin. Ensimmäisen professuurinsa hän sai vuonna 1949 Leipzigin yliopistosta. 1950-luvun alkupuolelta lähtien Engelberg oli DDR:n ehkä kaikkein vaikutusvaltaisain historioitsija, vahva sekä hallintomiehenä että tutkijana. Marxilaisen historiankirjoituksen metodikysymyksissä hän oli DDR:ssä loppuun saakka ehdoton auktoriteetti.

Leo Stern, aktiivikommunisti ja Espanjan sisällissodan veteraani, oli ainoana Itä-Saksan marxilaisen kärkiryhmän historioitsijoista ollut maanpaossa Neuvostoliitossa. Vuonna 1950 hänet nimitettiin Hallen yliopistoon Saksan ja erityisesti Saksan työväenliikkeen historian professoriksi. Samalla hänestä tuli yliopiston rehtori. Tutkijana Stern ei ollut Kuczynskin eikä Engelbergin veroinen, mutta hänen puolueasemansa oli korkea ja vaikutusvaltansa vahva.

Ranskan vallankumoushistorian tutkijana arvostettu Walter Markov oli liittynyt KPD:n jäseneksi jo 1933. Kaksi vuotta myöhemmin hänet vangittiin ja hän vapautui Sieburgin keskitysleiristä vasta keväällä 1945. Bonnin yliopisto, jossa Markov oli väitellyt 1934, ei

55 Fischer 1988 (Der Weg zur ...) s.50.

sodan jälkeen ottanut aktiivikommunistia vastaan. Vuonna 1949 Markov sai Leipzigin Karl Lamprechtin vuonna 1905 perustaman maineikkaan kulttuuri- ja universaalihistorian oppituolin.⁵⁶

Suurin osa Saksan itävyöhykkeen yliopistoissa vaikuttaneista historian opettajista oli vuoteen 1948 saakka vanhan koulun edustajia.⁵⁷ Marxilaisten professorien osuus kasvoi kuitenkin vähitellen. Vakansseja oli jäänyt tyhjiksi ja miehityshallinto suosi kommunistien nimiä, mutta muodollisista pätevyysvaatimuksista toki pidettiin kiinni. Marxilaiset eivät kuitenkaan aluksi tavoitelleet monopoliasemaa. Päin vastoin Walter Markov haastoi vuonna 1947 "edistyskelliset porvarit" avoimeen ja vapaaseen kilpailuun, jossa miteltäisiin materialististen ja idealististen katsomusten paremmuudesta:

Kukaan ei täällä elättele sellaisia toiveita, että historiallisen materialismin tulisi korvauksena muualla Saksassa kärsimättään sorrosta päästä itävyöhykkeellä monopoliasemaan. ... Kaikissa Saksan yliopistoissa on vaadittava teorioiden vapaata kilpailua ja tutkijoilta velvollisuutta tutustua molempiin (s.o. marxilaiseen ja "porvarilliseen" metodiin).⁵⁸

37

Markovin ajatukset olivat tuossa vaiheessa täysin sopusoinnussa myös SED:n antifasistis-demokraattisen ohjelman kanssa. Tammi-kuussa 1948 SED:n keskuskomitea julkaisi vuoden 1848 porvarillisen vallankumouksen satavuotisjuhlan kunniaksi historiallisen dokumentin, jolla oli huikea symbolinen otsikko *Von der Paulskirche bis zum Volkskongress*. Symboliikka avutuu, kun muistutetaan mieliin, että mainituksessa Paavalin kirkossa Frankfurt am Mainissa oli 1848–49 pidetty Saksan kansalliskokous, jonka tarkoituksena oli ollut säätää maalle demokraattinen perustuslaki. Kansankongressi puolestaan oli SED:n ja sen liittolaispuolueiden muodostama, alun perin koko Saksaa varten tarkoitettu antifasistis-demokraattinen parlamentti, jonka ensimmäinen istunto pidettiin joulukuussa 1947 Itä-Berliinissä. – Mainittakoon, että juuri kansankongressi oli se valmisteleva elin, jonka pohjalta DDR lokakuussa 1949 perustettiin.

56 Matti Viikari, Die Krise der "historistischen Geschichtsschreibung" und die Geschichtsmethodologie Karl Lamprechts, Helsinki 1977 s.129–130.

57 Wolfgang Weber, Priester der Klio. Historisch-sozialwissenschaftliche Studien zur Herkunft und Karriere deutscher Historiker und zur Geschichte der Geschichtswissenschaft 1800–1970, 2. p. Frankfurt/M. 1987 s.314.

58 Walter Markov, Historia docet?, Forum 1 (1947) s.128–129.

Paulskirche-dokumentissa luonnosteltiin ensimmäistä kertaa SED:n kansallista historiankäsitystä. Puolueen johtaman antifasistis-demokraattisen vallankumouksen katsottiin juontavan juurensa sadan vuoden takaa, vuoden 1848 porvarillisesta vallankumouksesta, johon myös Marx ja Engels olivat osallistuneet. Ensimmäisen maailmansodan lopussa 1918 Saksassa puhjennutta marraskuun vallankumousta – *Novemberrevolution* – luonnehdittiin "molempia vallankumouksia yhdistäväksi historialliseksi momentiksi", sillä se oli ollut "porvarillisdemokraattinen vallankumous, jota oli johdettu osittain proletaarisin keinoin". SED:n historiallisen pääteesin mukaan työväenluokka oli vuodesta 1848 lähtien kaikkein johdonmukaisimmin puolustanut Saksan kansallisia etuja. Demokraattiset voimat olivat kuitenkin aina olleet Saksassa niin heikot, että taantumus oli kerran toisensa jälkeen onnistunut nujertamaan edistyksen. Tästä syystä seuraavaksi päämääräksi oli asetettava "antifasistisen demokratian pystyttäminen yhtenäiseen Saksan tasavaltaan".⁵⁹

38

Vuoden 1948 puolivälissä SED yht'äkkiä luopui antifasistis-demokraattisesta ohjelmastaan ja ryhtyi kovin ottein puhdistamaan itävyöhykkeen tiede- ja kulttuurielämää "porvarillisista jäänteistä". Taustalla vaikutti suurvaltojen välisen poliittisen jännityksen kiristyminen. Neuvostoliiton kesäkuussa 1948 aloittaman Berliinin saarron aikana *Friedrich-Wilhelm-Universität* hajosi kahtia. Länsi-Berliinin amerikkalaiselle sektorille perustettiin uusi *Freie Universität* – Vapaa yliopisto. Itä-Berliiniin jäänyt yliopisto sai myös uuden nimen: *Humboldt-Universität*. Kuten edellä on mainittu, Friedrich Meinecke ja useimmat painostuksen kohteeksi joutuneet ei-marxilaiset professorit siirtyivät uuteen yliopistoon Länsi-Berliiniin.

Myös oikeushistorioitsija Fritz Hartung painostettiin vuoden 1948 lopulla jättämään oppituolinsa Humboldt-yliopistossa. Hartung ei hänelle esitetyistä tarjouksista huolimatta kuitenkaan lähtenyt länteen vaan vetäytyi syrjään. Hän piti myös Länsi-Berliinin uutta yliopistoa "liiaksi poliittisena korkeakouluna". Hartung arvosteli myös muissa yhteyksissä Länsi-Saksan menettelyä liian jyrkäksi. Tämä ei kuitenkaan johtunut poliittisista sympatioista DDR:ää kohtaan, sillä Hartung oli tunnetusti konservatiivi. Hänen roolistaan kiisteltiin länsi- ja itäsaksalaisten asiantuntijoiden kesken loppuun asti.⁶⁰ Aika erikoista

59 Dokumente der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands, Bd. 1, Berlin (Ost) 1952. – Edeltävät lainaukset ovat mainitusta dokumentista.

60 Werner Berthold, Zur Geschichte der Geschichtswissenschaft der DDR. Vorge-

Hartungin menettely olikin, sillä hänhän jäi pysyvästi Itä-Berliiniin ja erosi DDR:n tiedeakatemiasta vasta vuonna 1962. Suurin piirtein yhtä pitkään Hartung toimi Gerhard Ritterin johtaman Saksan historioitsijoiden liiton VHD:n edustajana DDR:ssä, vaikka liitto oli siellä vuonna 1958 tapahtuneen hajaannuksen jälkeen kielletty.

DDR:n viimeisiä ei-marxilaisia historian professoreja oli Leipzigin yliopistossa opettanut keskiajan tutkija Heinrich Sproemberg. Hän ei lähtenyt länteen eikä vetäytynyt syrjään vaan teki Itä-Saksan vallanpitäjien kanssa kompromissin.⁶¹ Sproemberginkin kaltaista historian metodiopin ammattimiestä tarvittiin DDR:ssä kipeästi ja hänen ansiotaan nuoren marxilaisen tutkijapolven opettajana pidettiin siellä suuressa arvossa.⁶²

SED veti poliittisen ilmapiirin kiristymisestä omat johtopäätöksensä. Ensimmäisessä puoluekonferenssissa tammikuun lopulla 1949 SED julistautui marxilais-leniniläiseksi "uuden tyypin puolueeksi", omaksui demokraattisen sentralismin ja tunnusti NKP:n kaikessa esikuvakseen. Heinäkuussa 1950 pidetyssä kolmannessa puoluekokouksessa SED teki itsestään suorastaan erehtymättömän, ainoan totuuden haltijan.⁶³ Kolmannen puoluekokouksen päätösten mukaisesti DDR:ssä toteutettiin vuonna 1951 toinen korkeakoulureformi, jonka jälkeen kommunisteilla oli Itä-Saksan yliopistoissa täydellinen määräysvalta. Myös historioitsijoita ryhdyttiin kouluttamaan historiallisen materialismin pohjalta laaditun ja kaikkia opettajia sitovan opinto- ja tuntu suunnitelman mukaan.⁶⁴

Ensimmäiset historian tutkimusta koskevat puoluedirektiivit hyväksyttiin 20.10.1951 SED:n keskuskomitean 7. plenumissa, joka keskittyi pelkästään historian tutkimuksen ongelmiin.⁶⁵ Tutkimuksen keskeiseksi painopisteeksi SED määräsi Saksan kansallisen historian ja Saksan työväenliikkeen historian kirjoittamisen. Tässä tarkoituksessa Itä-Berliiniin ja Leipzigin yliopistoihin perustettiin vuonna 1951 "Sak-

Deutsche Geschichtswissenschaft nach dem Zweiten Weltkrieg (1945–1965), München 1989 s. 50–51; Schulze 1989 s.183.

61 SAPMO/Berlin, SED Abt. IV/2/902 – 130.

62 Berthold 1989 (teoksessa Schulin) s.49–50.

63 "Die Partei hat immer recht!", ks. lähemmin Seppo Hentilä, DDR – valtio ilman kansaa, Helsinki 1992 s. 19–28.

64 Helmut Heinz, Über Entwicklung der marxistisch-leninistischen Geschichtswissenschaft der DDR 1950/1951, BzG 1 (1979) s.21.

65 Die wichtigsten ideologischen Aufgaben der Partei. Entschliessung der 7. Tagung des ZK der SED vom 18.–20. Oktober 1951, Dokumente der SED, Bd. 3, Berlin (Ost) 1952.

san kansan historian laitokset". Kummankin laitoksen ensimmäisenä johtajana toimi Ernst Engelberg. Keskuskomitea kiinnitti huomiota myös historiapropagandan kehittämiseen. Konkreettisenä tuloksena oli Saksan historian museon avaaminen vuonna 1952 Preussin entisessä *Zeughausissa* (asehuoneessa) Berliinin historiallisessa keskustassa Unter den Linden-puistokadun varrella. Museon ensimmäinen johtaja oli professori Alfred Meusel. Vuonna 1953 alkoi ilmestyä DDR:n historiankirjoituksen oma äänenkannattaja *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* (ZfG).

Keskuskomitea moitti DDR:n historioitsijoita siitä, että he eivät olleet vielä riittävän tietoisia suuresta velvollisuudestaan: marxismileninisin oli saavutettava DDR:n historiankirjoituksessa lopullinen voitto.

Tieteellisissä tutkimuksissaan Saksan ja Saksan työväenliikkeen historiasta heidän on kumottava epätieteelliset historiankäsitteet, jotta nousevaa sukupolvea voidaan kasvattaa taisteluun Saksan kansallisen yhtenäisyyden puolesta ... Saksan historia ei ole vain hallitsevien luokkien, saksalaisten imperialistien häpeällisiä tekoja. Saksan kansan historiassa on runsain mitoin myös vallankumouksellisia tekoja, Saksan kansan suurten poikien ja tyttären saavutuksia Saksan ja koko maailmankulttuurin hyväksi.⁶⁶

Tiet eroavat Trierissä

DDR oli historian instituutioiden välisessä kilpavarustelussa selvästi aktiivisempi kuin liittotasavalta. Länsi-Saksan historiankirjoituksen organisaatio poikkesi lähes kaikessa Itä-Saksan keskitetystä, suunnitelmallisesta ja tiukan kontrollin alaisesta järjestelmästä. Kun DDR:n historiankirjoitusta hallitsi marxismi-leninisin ehdoton poliittinen doktriini, Länsi-Saksassa ei ollut mitään lähellekään sitä vastaavaa. Mutta tietynsisältöinen poliittis-moraalisen päätös, vapaan maailman puolustaminen totalitarismia, niin fasismia kuin kommunismiakin vastaan, juurtui kylmän sodan perintönä pysyvästi myös Saksan liittotasavallan oikeus- ja yhteiskuntajärjestykseen ja vallitsevaan histo-

66 Lainaus Heinz 1979 (BzG) s.23–24 .

riankäsitykseen. Hessenin perustuslain 56. artiklassa vuodelta 1946 säädettiin:

Historianopetuksen tulee perustua menneisyyden totuudenmukaiseen esittämiseen. Etusijalle on asetettava ihmiskunnan suuret hyväntekijät sekä valtion, talouden, kulttuurin ja sivistyksen kehitys, ei sotaherroja, sotia eikä taisteluja. Demokraattisen valtiojärjestyksen perusteiden loukkaaminen on kielletty.⁶⁷

Näin täsmällisiä säädöksiä historianopetuksen sisällöstä ei muissa Saksan liittotasavallan osavaltioissa ollut, mutta samat arvot olivat vallitsevia koko maassa. Michael Stürmer on verrannut DDR:n historiankirjoitusta valtiokapitalistiseen talousjärjestelmään. Kaikki päätökset tehtiin "ylhäällä", kilpailevia tuotteita ei sallittu ja tuotantoa kontrolloitiin painoluvilla ja sensuurin eri keinoilla. Sitä vastoin Länsi-Saksan historiankirjoituksen markkinat muistuttivat Stürmerin mukaan "Adam Smithin pienten tavarantuottajien idylliä", jossa tuottajat kilpailevat tasaveroisesti yleisön suosiosta. Mutta myös tässä järjestelmässä, kuten kapitalismissa ylipäätään, esiintyy vahvoja monopolistisia tendenssejä. Tutkimuksen rahoituksesta päättäviä valtiollisia ja yksityisiä säätiöitä Stürmer vertasi "suurten kauppaketjujen tukuoistajiin".⁶⁸

On ehkä hieman yllättävää, että DDR:n historiantutkijat kuuluivat vuoteen 1958 saakka yhteiseen kansalliseen liittoon, jota Länsi-Saksa selvästi dominoi. Tälläkin seikalla oli toki selkeä poliittinen selityksensä: DDR:hän korosti 1950-luvun alussa voimakkaasti Saksan yhtenäisyyttä ja pyrki säilyttämään kaikki mahdolliset yhteiset areenat, joilla se saattoi syyttää länttä Saksan imperialistisesta kahtiajaosta. Edellä mainittu Saksan historioitsijoiden liitto, *Verband der Historiker Deutschlands* perustettiin uudelleen loppuvuodesta 1948. Sen puheenjohtaja oli ensin Gerhard Ritter (Freiburg) vuoteen 1953 ja sitten Hermann Aubin (Hampuri) vuoteen 1958. Itä-Saksassa liiton edustajina toimivat Fritz Hartung (Berliini) ja Irmgard Höss (Jena). Ensimmäisessä historioitsijakokouksessa Münchenissä 1949 itäsaksalaiset

67 Horst Möller, *Geschichtswissenschaft im demokratischen Pluralismus und im Marxismus-Leninismus*, teoksessa Alexander Fischer/Günther Heydemann, *Geschichtswissenschaft in der DDR*, Bd. 1, Berlin 1988 s.36.

68 Michael Stürmer, *Ein Preussen für die DDR – ein umstrittenes Erbe*, teoksessa Alexander Fischer/Günther Heydemann (Hrsg.), *Geschichtswissenschaft in der DDR*, Bd. 2, Berlin 1990 s.411.

olivat joukolla mukana. Erityisen aktiivisesti keskusteluun osallistui Walter Markov Leipzigin. Hän väitteli Ritterin kanssa taloudellisten ja sosiaalisten yhteyksien merkityksestä historiassa.⁶⁹

Kylmän sodan puhurit riepottelivat saksalaisten historian tutkijoiden yhteistyötä 1950-luvulla pahoin. Vuonna 1951 Marburgissa pidetystä historioitsijakokouksesta itäsaksalaiset jäivät pois, sillä he eivät saaneet omilta viranomaisiltaan matkustuslupaa. Sen sijaan DDR:n historioitsijat pitivät ensimmäisen maatakäsittävän kokouksensa Saksan historian museon avajaisten yhteydessä kesäkuussa 1952 Itä-Berliinissä.⁷⁰ Gerhard Ritter tulkitsi tämän jo selväksi merkiksi tulevasta hajaannuksesta. Kokous oli sikäli mielenkiintoinen, että alustajina esiintyi vielä eräitä ei-marxilaisia tutkijoita, ehkä viimeistä kertaa DDR:n historiassa. Toisaalta puolueelle uskolliset historioitsijat vakuuttivat korkeiden keskuskomitean virkailijoiden läsnäollessa uskollisuuttaan marxismi-leninismille. Tämän ristiriidan joutui pahimmin kokemaan Karl Griewank, joka tuohon aikaan opetti Jenan yliopistossa. Griewankin esitelmää vallankumouskäsitteestä uudella ajalla on pidetty loistavana esimerkkinä siitä, millaista väittely ei-marxilaisten ja marxilaisten tutkijoiden välillä olisi voinut parhaimmillaan olla.⁷¹ Asiallisen keskustelun sijasta Griewank kuitenkin joutui ankaran henkilökohtaisen hyökkäyksen kohteeksi.

Saksan historioitsijoiden liiton presidentti Gerhard Ritter suunnitelti vuoden 1953 kongressin pitämistä Berliinissä siten, että osa jaostoista olisi kokoontunut myös kaupungin itäpuolella. DDR:n viranomaiset eivät alun alkaenkaan ihastuneet ajatuksesta. Itä-Berliinin työläiskapina 17. kesäkuuta 1953 tulehdutti ilmapiiriä siinä määrin, että historioitsijakokous siirrettiin Bremeniin. Tähän kokoukseen itäsaksalaiset saapuivat mutta esiintyivät koko ajan suljettuna osastona.⁷²

Helmikuussa 1956 pidetyn NKP:n 20. puoluekokouksen jälkeen alkanut kommunistisen leirin sisäinen kuohunta heijastui myös DDR:n historiankirjoitukseen. Itäsaksalainen historioitsijavaltuuskunta osallistui Ulmissa alkuvuodesta 1956 pidettyyn yhteissaksalai-

69 Schulze 1989 s.172.

70 Helmut Heinz, Die erste zentrale Tagung der Historiker der DDR, ZfG 5 (1978) s.387–399.

71 Fischer 1988 (Der Weg zur ...) s.58.

72 Schulze 1989 s.185, 187, 189–190.

seen historioitsijakokoukseen. Poikkeuksellisen rohkeassa kommentissaan ZfG:n toimitus moitti DDR:n historiantutkimusta "dogmaattisesta jäykkyydestä", joka esti marxilaisia historioitsijoita osoittamasta etevämmyyttään porvarillisiin tutkijoihin verrattuna.⁷³ DDR:n poliittinen suojausää päättyi syksyllä 1956 pian Unkarin kapinan kukistamisen jälkeen. Kriittiset historiantutkijat tuomittiin revisionisteiksi ja heidän suunsa tukittiin. Tässä yhteydessä myös ZfG:n toimituksen kommentit Ulmin kokouksesta luokiteltiin poikkeamiksi marxilaisesta puolueellisuudesta.⁷⁴

Kesällä 1956 historiantutkijoiden maaailmanjärjestö CISH – *Comité International des Sciences Historiques* – tunnusti VHD:n Saksan ainoaksi viralliseksi edustajaksi. Itä-Saksa protestoi ankarasti Länsi-Saksan yksinedustusoikeutta. Tämän jälkeen DDR:n oman historioitsijoiden liiton perustaminen oli enää vain ajan kysymys. ZfG:n toimitus puuttui SED:n keskuskomitean kehotuksesta⁷⁵ poliittisessa paimenkirjeessään keväällä 1957 jälleen asiaan ja moitti historioitsijoita saamattomuudesta. Oma liitto oli saatava perustetuksi vielä vuoden 1957 aikana, sillä sitä tarvittiin kipeästi marxilaisen historiantutkimuksen ja historiapropagandan välittäjäksi ja DDR:n historiantutkimuksen kansainväliseksi edustajaksi. ZfG:n kirjoituksessa vakuutettiin, että Itä-Saksan oman liiton perustaminen ei suinkaan katkaisisi yhteyksiä läntisiin ammattikollegoihin: päinvastoin tarkoituksena oli jatkaa Bremenissä 1953 ja Ulmissa 1956 alkanutta keskustelua.⁷⁶

Leipzigissa maaliskuussa 1958 pidetyssä kokouksessa näki vihdoin päivänvalon "kaikille saksalaisille historioitsijoille avoin" liitto *Deutsche Historiker-Gesellschaft* (DHG).⁷⁷ Käytännössä liitto toimi kuitenkin vain DDR:n alueelle. Kun DDR:stä haluttiin 1970-luvun alussa tehdä erillinen sosialistinen kansakunta, myös DHG:n nimi muutettiin: vuodesta 1972 lähtien se oli *Historiker-Gesellschaft der Deut-*

73 ZfG 1 (1956) s.126.

74 Tilman P. Koops, Die Kritik der westdeutschen Methodendiskussion in der "Zeitschrift für Geschichtswissenschaft", teoksessa Alexander Fischer/Günther Heydemann (Hrsg.), Geschichtswissenschaft in der DDR, Bd. 1, Berlin 1988 s.273.

75 SAPMO/Berlin, SED Abt. IV/2/902-134.

76 Gegenwartsaufgaben der Geschichtswissenschaft in der Deutschen Demokratischen Republik, ZfG 3 (1957) s.454-455.

77 Rolf Rudolph, Die Gründungskonferenz der Deutschen Historiker-Gesellschaft, ZfG 3 (1958) s.590-593.

schon Demokratischen Republik. DHG:n ensimmäiseksi puheenjohtajaksi valittiin Ernst Engelberg, joka piti perustavassa kokouksessa lähes kolmituntisen esitelmän oman liiton tarpeellisuuden puolesta.⁷⁸

Saksalaisten historiantutkijoiden järjestöllinen hajaannus sinetöitiin VHD:n kokouksessa, joka pidettiin Karl Marxin syntymäkaupungissa Trierissä syyskuussa 1958, puolisen vuotta DHG:n perustamisen jälkeen. Ilmapiiri oli jo ennen kokousta äärimmäisen jännittynyt ja sitä sävyttivät useiden historioitsijoiden loikkaukset DDR:stä Länsi-Saksaan. Ainakin yksitoista professoritason historioitsijaa pakeni vuosina 1948–1958 Saksan itävyöhykkeeltä ja DDR:stä länteen.

Erityisen dramaattinen oli Humboldt-yliopiston professorin ja huomattavan Goethe-tutkijan Willy Flachin tapaus. Melko pian Bonniin päästyään hän teki itsemurhan. Flach oli lyhyen ajan sisällä jo neljäs itäsaksalainen historian professori, joka kuoli oman käden kautta. Ennen häntä saman tien olivat valinneet Karl Griewank (Jena), Martin Lintzel (Halle) ja Johannes Nichtweiss (Rostock). Ei voinut olla sattuma, että Flach, Griewank ja Lintzel olivat kuuluneet VHD:n johtoeliimiin.⁷⁹ Itä-Saksan historiantutkijoiden äänenkannattaja ZfG katsoi asiakseen kiistää virallisesti DDR:n osallisuuden Willy Flachin kuolemaan.⁸⁰ Trierin kokouksen jälkeen ilmestyneessä itäsaksalaisten vastinekirjoituksessa historioitsijoiden itsemurhien syyksi selitettiin "Länsi-Saksan poliittinen ja taloudellinen restauraatio".⁸¹

Jo hyvissä ajoin ennen Trierin kokousta VHD:n johto päätti, että "tiettyjen, ehdottomasti ei-toivottujen kommunistien" osanotto estetäisiin. Näitä ei-toivottuja olivat luonnollisesti kilpailevan DHG:n johtajat. Tästä huolimatta SED:n keskuskomitean sihteeristö päätti lähettää historioitsijavaltuuskunnan Trierin kokoukseen.⁸² Konflikti huipentui siihen, että Ernst Engelbergille, Leo Sternille ja Max Steinmetzille ei myönnetty Trierissä puheenvuoroa.⁸³ Tästä DDR:n edustajat saivat sopivan syyn marssia kokouksesta ulos ja matkustaa kotiin.

78 Lyhennelmä Engelbergin puheenvuorosta ilmestyi otsikolla "Politik und Geschichtsschreibung. Die historische Stellung und Aufgabe der Geschichtswissenschaft in der DDR, ZfG 3 (1958) s.468-491.

79 Schulze 1989 s.195–196.

80 ZfG 6 (1958) s.1355–1358.

81 Ernst Engelberg (Hrsg.), Trier ... und wie weiter? Materialien, Betrachtungen und Schlussfolgerungen über die Ereignisse auf dem Trierer Historikertag am 25.9.1958, Berlin (Ost) 1959 s.59.

82 SAPMO/Berlin, SED Sekretariat ZK 25/58, 27.8.1958 (J IV/2/3 – 611).

83 Schulze 1989 s. 197–198.

Välikohtauksen jälkeen DDR:n historioitsijat lähettivät läntisille kollegoilleen terveiset, joiden tarkoituksesta ei voinut erehtyä:

Marxilaiset historioitsijat katsovat velvollisuudekseen varoittaa Länsi-Saksan restauraatiota puolustavia historiankirjoittajia ja -ideologeja. Heidän ajamansa jyrkän taantumuksen linja, jota he tieteen alueella yrittävät vielä entisestäänkin kärjistää, voi päättyä sellaiseen 'saksalaiseen katastrofiin', jonka kohtalokkuutta tuskin kukaan osaa edes kuvitella. Jäljelle jäävät vain järjettömästi aiheutetut kuolonuhrit.⁸⁴

Ernst Engelbergin otsikoi selostuksensa Trierin kokouksen draamattisista tapahtumista enteellisesti *Trier ... und wie weiter?* Trierin jälkeen ei todellakaan ollut mitään yli kolmeen vuosikymmeneen. Saksalais-saksalaiset historioitsijasuhteet katkesivat lähes kokonaan. Ainoa poikkeus oli Hansa-tutkijoiden yhteisö *Hansische Arbeitsgemeinschaft*, jonka puitteissa yhteistyö jatkui syksyyn 1970 saakka. Tuolloin DDR:n historioitsijaseura kielsi SED:n määräyksestä jäseniään osallistumasta sen toimintaan ja perusti oman Hansa-jaostonsa. Virallisen selityksen mukaan DDR:n historioitsijat halusivat päättäväisesti torjua "Bonnin yksinedustuspyrkimyksen", historiasuhteiden hoitamisen Saksan "sisäisenä kysymyksenä".⁸⁵ Yli kolmen vuosikymmenen ajan Saksojen historiasuhteet muistuttivat kahta toisiaan hyljeksiivää magneettia, joiden kentät kuitenkin alituisesti törmäsivät toisiinsa.

84 Engelberg 1959 s.60–61.

85 SAPMO/Berlin, SED Abt. IV/2/902 – 130; ks. myös ZfG 5 (1971) s.667–669.

Miksi historiaa – ja miten?

46

Historia on tärkeä rintama valtataistelussa, jota käydään semantiikan keinoin. Tunnetun väitteen mukaan se, jolla on hallussaan historia, hallitsee myös tulevaisuutta. Tämä menneisyyden hallitsemisen herruus, historiakulttuurin hegemonia, koskee tietysti myös nykyisyyttä. (Jörn Rüsen, *Zeit und Sinn. Strategien historischen Denkens*, Frankfurt/M. 1990 s. 12.)

Jörn Rüsen (1990)

Historismin kriisi

Bielefeldin yliopiston historian teorian ja metodiikan professori Reinhart Koselleck pohti Kölnin historioitsijapäivillä huhtikuussa 1970 syitä siihen, miksi historian arvostus oli Länsi-Saksassa jatkuvasti alamaissa.

Miksi me ylipäätään vielä tutkimme ja opetamme historiaa? Koululaisten mielestä historian tunnit ovat pitkäväteisiä ja yliopisto-opiskelijat valittavat, että opetus on tylsää. Historiantutkimuksen yhteys yhteiskunnalliseen keskusteluun on vajavainen. Historia koetaan meillä laajalti niin vastenmieliseksi, että on pakko kysyä: miksi vielä historiaa?¹

47

Koselleckin sittemmin kuuluisaksi tullut "wozu"-kysymys oli tahallisen kärjistetty, mutta se kuvasti aidosti Länsi-Saksan historiantutkijoiden ja -opettajien keskuudessa jo pitkään vallinnutta huolestumista oman ammattialan tulevaisuudesta.

Kölnin yliopiston keski- ja uuden ajan historian professori Theodor Schieder totesi puolestaan vuonna 1973 eräässä esitelmässään, että Länsi-Saksassa vallitsi jo "kolmas historiantutkimuksen perusteita koskeva kriisi" – *dritte Grundlagenkrise*.² Ensimmäinen kriisi oli Schiederin mukaan 1890-luvulla käyty ns. suuri metodikiista *Methodenstreit*, jossa vastakkain olivat historismin perinnön jatkajat ja Karl Lamprechtin edustama kulttuurihistoriallinen suuntaus.³ Toisen krii-

- 1 Reinhart Koselleck, *Wozu noch Historie?*, teoksessa Hans Michael Baumgartner/Jörn Rüsen (Hrsg.), *Seminar: Geschichte und Theorie. Umriss einer Historik*, 2. p. Frankfurt/M. 1982 s. 17 (1. p. 1976). Kölnin historioitsijapäivillä pidetty esitelmä, jonka ensimmäisen version Koselleck esitti Giessenin yliopistossa 1969. Teksti ilmestyi ensi kerran kokonaisuudessaan *HZ* 212 (1971) s. 1–18.
- 2 Theodor Schieder, *Geschichtsbewusstsein und Geschichtsinteresse in der Krise?*, teoksessa *Vom Nutzen und Nachteil der Geschichte für unsere Zeit. Ein Cappenberger Gespräch*, Köln 1973 s. 22.
- 3 Friedrich Jaeger/Jörn Rüsen, *Geschichte des Historismus. Eine Einführung*, München 1992 s. 141–146; ks. myös Matti Viikari, *Die Krise der "historistischen" Geschichtsschreibung und die Geschichtsmethodologie Karl Lamprechts*, Helsinki

sin rekisteröivät ensimmäisen maailmansodan jälkeen Ernst Troeltsch ja Karl Heussi.⁴ Saksan dramaattista poliittista historiaa seurasivat yhtä dramaattiset historiakiistat. Näin kävi sekä ensimmäisen että toisen maailmansodan jälkeen.

Miksi sitten vielä historiaa? Kysymyksen esittäjän Reinhart Koselleckin mukaan historian yhteiskunnallinen, tieteellinen ja moraalinen arvonmenetys oli selvä osoitus siitä, että Länsi-Saksassa vuodesta 1945 lähtien jatkunut *historismin kriisi* oli paljon vakavampi kuin ensimmäisen maailmansodan jälkeen. Koselleck näki historismin kriisissä kaksi tasoa: sekä historiallinen maailmankatsomus – "loputtomasti uusiutuva relativismi" – että historia tieteenä olivat ajautuneet umpikujaan. Hän arveli, että kansalaisten vieraantumisen historiasta johtui siitä, että historiankirjoitus ei heidän mielestään kyennyt täyttämään perustehtäväänsä, menneisyydenhallintaa. "Ilmeisesti historialta ja meiltä historioitsijoilta yhä odotetaan sitä, että kykenisimme toimimaan eräänlaisena maailmantuomioistuimena." Kysymystä historian tarpeellisuudesta Koselleck piti täysin oikeutettuna jo pelkästään siksi, että Länsi-Saksan historiankirjoitus oli toisen maailmansodan jälkeen kääntynyt menneisyyteen, muuttunut itsetarkoitukseksi ja eristäytynyt sekä yhteiskunnasta että yhteiskuntatieteistä.⁵

Historismilla on vuosikymmenten mittaan tarkoitettu monia, merkitykseltään jopa täysin vastakkaisia asioita. Ensimmäisinä historismin käsitettä käyttivät perinteisen, Leopold von Rankesta juurensa juontavan saksalaisen historiankirjoituksen arvostelijat 1900-luvun vaihteessa. He tarkoittivat historismilla menneisyyteen juuttumista ja kyvyttömyyttä käsitellä nykyhetken kannalta tärkeitä ongelmia. Mutta kuten monesti käy, poleeminen, kriittinen ja negatiivinen käsite muuttui positiiviseksi, ja vähitellen myös arvosteltavat itse omaksuivat sen. He alkoivat käyttää historismia modernin historiallisen ajattelun ja historiallisen maailmankatsomuksen synonyymina.⁶ Historismi elpyi Länsi-Saksassa toisen maailmansodan jälkeen "poliittisesti ja moraalisesti kesytettynä", kuten Ernst Schulin on osuvasti todennut.⁷

1977 s. 106–113, 218–237.

4 Ernst Troeltsch, *Der Historismus und seine Probleme*, Tübingen 1922; Karl Heussi, *Die Krisis des Historismus*, Tübingen 1932.

5 Koselleck 1982 (*Wozu ...*) s. 17–19 (lainaus s. 17).

6 Jaeger/Rüsen 1992 s. 4–6.

7 Ernst Schulin, *Zur Restauration und langsamen Weiterentwicklung der deutschen Geschichtswissenschaft nach 1945*, teoksessa Ernst Schulin, *Traditionskritik und Rekonstruktionsversuch*, Göttingen 1979 s. 133–143; ks. myös Erkki Kouri, Län-

Jörn Rüsen on puolestaan useissakin teksteissään puhunut "uudistuneesta historismista" (erneuerter Historismus). Kansallissocialismin romahduksen jälkeen historismi uudistui sillä tavoin, että se vapautui niistä ideologisista elementeistä, jotka olivat sitoneet sen kolmannen valtakunnan rassistisiin, militaristisiin ja suursaksalaisiin päämääriin.⁸

Historismin kriisin syvyyttä kuvasti myös historiografisen tutkimuksen vähäisyys. Vuonna 1968 ilmestyi Yhdysvalloissa saksanjuutalaista syntyperää olevan Georg G. Iggersin⁹ uraauurtava teos *The German Conception of History*.¹⁰ Iggersin kirjaa, jonka saksankielinen laitos ilmestyi 1971,¹¹ on syytäkin pidetty ensimmäisenä merkittävänä saksalaisen historismin kritiikkinä toisen maailmansodan jälkeen. Iggersin teos ei ole vain yleisesitys saksalaisen historiankirjoituksen historiasta Herderistä 1960-luvulle vaan tekijän omiin normatiivis-eettisiin lähtökohtiin perustuva, osin hyvinkin poleeminen kritiikki saksalaisen historiankirjoituksen teoreettisista lähtökohdista ja niihin kulloinkin sisältyneistä poliittisista arvoista.¹² Länsi-Saksassa kirjan vastaanotto oli varsin ristiriitainen.¹³

Historismi ei Iggersin mukaan ollut vain saksalainen ilmiö vaan osa yli koko Euroopan levinnyttä nationalistista reaktiota ja kapinaa ranskalaista järkifilosofiaa ja valistusta vastaan.¹⁴ Kaikkein vahvimman jalansijan tämä Ranskan vallankumouksen henkinen vastaliike sai Napoleonin sotien jälkeen valtiollisesti hajanaisessa Saksassa. Siellä sen kasvupohjana oli kansallisromantiikka, jonka aatteet hallitsivat, paitsi historiankirjoitusta, myös muita kulttuuri- ja henkیتieteitä.

sisaksalainen historiankirjoitus toisesta maailmansodasta nykypäivään. Jyväskylän yliopiston Historian laitos, yleisen historian tutkimuksia n:o 8 (1988) s. 4.

- 8 Jörn Rüsen, Für eine erneuerte Historik. Studien zur Theorie der Geschichtswissenschaft, Stuttgart-Bad Cannstatt 1976 s. 51; Rüsen 1990 (Zeit und Sinn) s. 57–60.
- 9 Georg G. Iggers (s.1926) muutti 1938 vanhempiensa mukana maanpakoon Saksasta Yhdysvaltoihin; toimi historian professorina useissa yhdysvaltalaisissa yliopistoissa, viimeksi New Yorkin valtionyliopistossa Buffalossa.
- 10 Georg G. Iggers, *The German Conception of History. The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present*, Middletown/Conn. 1968.
- 11 Georg G. Iggers, *Deutsche Geschichtswissenschaft. Eine Kritik der traditionellen Geschichtsauffassung von Herder bis zur Gegenwart*, tässä käytetty 3. p. München 1976.
- 12 Jaeger/Rüsen 1992 s. 10; vrt. myös Anja Lehikoinen, Saksalaisen historiatietoisuuden ongelma. Keskustelua historian tutkimuksen funktiosta ja sen tieteellisistä perusteista Liittotasavallassa 1940-luvulta 1980-luvulle, teoksessa Turun koulu. Juhan Paasivirran juhla-kirja 12.3.1989, toim. Timo Soikkanen, Turku 1989 s. 103–104.
- 13 Professori Thomas Nipperdeyn haastattelu 8.5.1988.
- 14 Iggers 1976 s. 16.

Historismiksi kutsutusta idealistisesta historiankäsitteestä tuli 1800-luvulla saksalaisen sivistysporvariston maailmankatsomuksen yksi vahvimista kulmakivistä. Saksan historiankirjoituksen sitoutuminen kansallisten päämäärien palvelukseen oli siitä lähtien sekä sen voima että heikkous. Iggers on tiivistänyt historismi -kriittikinsä kolmeen pääkohtaan: 1) *valtiokäsitykseen* – valtio itsetarkoituksena, "vahvana valtiona" (Machtstaat); 2) *arvofilosofiaan* – "ei ketään yksilöä, ei mitään instituutiota eikä mitään historiallista tekoa voida tarkastella ulkopuolelta otetuilla mittapuilla, vaan arvioinnissa päteviä ovat vain välittömästi tähän tapahtumaan itseensä kuuluvat arvot" ja 3) *käsitteellisen ajattelun kiistämiseen* – "historian tapahtumien ainutkertaisuus rajoittaa rationaalisten menetelmien käyttöä yhteiskunnallisten ja kulttuuristen ilmiöiden tarkastelussa".¹⁵

Günther Heydemann on vuonna 1980 ilmestyneessä tutkimuksessaan kiteyttänyt historismin arvostelussa esitetyt väittämät kuuteen kohtaan: 1) individualisoiva (yksilökeskeinen, historian tapahtumien ainutkertaisuutta korostava), 2) ymmärtävä (selittävän vastakohta), 3) objektivistinen (puolueettomuuteen uskova), 4) arvorelativistinen (aikasidonnainen, tilanteen mukaan "parhain päin" tulkitseva), 5) aatteellisia ja poliittisia tekijöitä korostava sekä 6) valtiokeskeinen.¹⁶ Näitä perusväittämiä historismin arvostelijat ovat toistelleet vuosikymmenestä toiseen. Saksalaisia historiakeskusteluja vertaillut Karl-Georg Faber on huomauttanut, että 1970-luvun historismikritiikissä käytetyt argumentit olivat hämmästyttävän samanlaisia kuin 80 vuotta aiemmin käydyssä Lamprecht-kiistassa.¹⁷

Länsi-Saksan historianantutkijat ja -opettajat joutuivat 1970-luvun puoliväliin saakka kiivaasti puolustamaan oman ammattialansa tarpeellisuutta. Koselleekin provokatorinen "wozu"-kysymys toistui historian arvoa ja yhteiskunnallista merkitystä koskeneessa keskustelussa lukemattomia kertoja.¹⁸ Yksi tämän keskustelun huipentumia oli 1970-luvun alussa puhjennut kiista koulujen historianopetuksesta ja historian kasvatuksellisesta merkityksestä. Tuolloin eräiden Saksan

15 Iggers 1976 s. 17–42 (lainaukset s. 18 ja 20).

16 Günther Heydemann, *Geschichtswissenschaft im geteilten Deutschland. Entwicklungsgeschichte, Organisationsstruktur, Funktionen, Theorie- und Methodenprobleme in der Bundesrepublik Deutschland und in der DDR*, Frankfurt/M. 1980 s. 71–72, laajemmat perustelut s. 72–101.

17 Karl-Georg Faber, *Review Essay, History and Theory*, Vol. 16 (1977) s. 51–52.

18 Tärkeimmät puheenvuorot on koottu teokseen Willi Oelmüller (Hrsg.), *Wozu noch Geschichte?*, München 1977.

liittotasavallan osavaltioiden viranomaiset halusivat poistaa kokonaan historia-nimisen aineen koulujen opetusohjelmasta. Tarkoitus oli, että historianopetusta olisi rajoitettu aivan uusimpaan aikaan ja sekin olisi integroitu yhteiskuntaoppiin, josta eri osavaltioissa käytettiin eri nimiä (esimerkiksi *Gesellschaftslehre*, *Gesellschaft/Politik*, *Sozialwissenschaften*).¹⁹

Historianopetuksen leikkaussuunnitelmissa menivät pisimmälle eräät sosialidemokraattien hallitsemat osavaltiot, kuten Hessen ja Nordrhein-Westfalen.²⁰ Vuoden 1971 alussa Saksan historioitsijoiden liitto VHD ja Saksan historianopettajien liitto VGD²¹ lausuiivat yhteisessä kannanotossaan:

Ammattikunnan piirissä on vallalla tavaton epävarmuus, ja se vahvistuu entisestään, mikäli suunnitelmat toteutetaan koko laajuudessaan. Historian yliopisto-opiskelijoiden määrä ei ole missään suhteessa historianopettajien tarpeeseen, joka tulee jatkossa rajusti supistumaan.²²

51

Erikoista nimittäin oli se, että samaan aikaan historian yliopisto-opetus laajeni Länsi-Saksassa uusien korkeakoulujen perustamisen myötä valtavasti. Esimerkiksi Ruhrin teollisuusalueella, jossa asui noin 5 miljoonaa ihmistä, ei ennen vuotta 1965 ollut ainoatakaan yliopistoa. Kymmenen vuotta myöhemmin siellä toimi peräti viisi uutta yliopistoa, Bochumissa, Dortmundissa, Duisburgissa, Essenissä ja Hagenissa. 1970-luvun puolivälin jälkeen uusia virkoja ei enää juuri perustettu, ja joissakin osavaltioissa niitä jouduttiin 1980-luvulla taloudellisten vaikeuksien vuoksi jopa vähentämään. Vuonna 1975 Länsi-Saksan yliopistoissa ja korkeakouluissa oli 210 vakinaista historian professuuria. Ylimääräisten professorien, dosenttien ja muiden eri nimikkeisten vakinaisten opettajien²³ määrä oli 230. Määräaikaaisia

19 Heydemann 1980 s. 32.

20 Jürgen Kocka, *Sozialgeschichte. Begriff – Entwicklung – Probleme*, 2. uud. laitos, Göttingen 1986 s. 113–114; ks. myös Heydemann 1980 s. 32.

21 Verband der Geschichtslehrer Deutschlands.

22 *Geschichtswissenschaft und Geschichtsunterricht. Lage – Analyse – Folgerungen – Empfehlungen. Stellungnahme des Verbandes der Historiker Deutschlands im Zusammenwirken mit dem Verband der Geschichtslehrer Deutschlands*, GWU 1 (1972) s. 4.

23 Vuodesta 1960 lähtien virkanimikkeet olivat useimmissa yliopistoissa "Wissenschaftlicher Rat" ja "Wissenschaftlicher Oberrat".

assistentteja oli 1970-luvun puolivälissä 380.²⁴ Näin ollen Länsi-Saksan yliopistoissa työskenteli tuolloin runsaat 800 päätoimista historioitsijaa. Kun tähän lisätään yliopistojen ulkopuolisten tutkimuslaitosten noin 200–300 tutkijaa, päädytään lukuun, joka on hyvin lähellä tuhatta.²⁵

Enemmän sosiaalhistoriaa

Länsi-Saksan historiankirjoituksen metodisen uudistumisen ensimmäinen vaihe oli sosiaalhistorian läpimurto 1950-luvun lopulla. Sosiaalhistorian puolestapuhujat esiintyivät hyvin ohjelmallisesti, mutta historismin kriisiä he eivät nimenomaisesti edes rekisteröineet. Heidän tavoitteenaan oli Saksan sosiaalihistoriallisen tutkimuksen nostaminen siitä lapsipuolen asemasta, jossa se oli ollut jo viime vuosisadalta lähtien. Liittotasvallan Historikerzunftin johtavat edustajat suhtautuivat äärimmäisen pidättyväisesti Ranskassa, Englannissa ja Yhdysvalloissa toisen maailmansodan jälkeen vilkastuneeseen historian teoria- ja metodikeskusteluun. Pariisissa vuonna 1950 pidettyä IX kansainvälistä historioitsijakokousta hallitsivat ranskalaisen Annales-koulun edustajat. He puhuivat rakenteista, kulttuurista, mentaliteeteista ja historian joukkoilmiöistä. Kokoukseen osallistuneiden länsisaksalaisten reaktiot olivat tyrmistyneitä. Vastoin omia aikomuksiaan Gerhard Ritter ei maltanut pysyä vaiti. Pitkässä ja erittäin kriittisessä puheenvuorossaan hän ilmoitti epäilevänsä sellaista kulttuurihistoriaa, jolla ei ole yhteyttä hengenhistoriaan (Geistesgeschichte). Karl Dietrich Erdmann, joka lukeutui Länsi-Saksan valtuuskunnan nuorimpiin, arvioi kokouksen jälkeen, että poliittinen tapahtumahistoria oli jäänyt Pariisissa täysin uuden suuntauksen jalkoihin.²⁶

Kielteisestä suhtautumisestaan huolimatta Länsi-Saksan johtavat historioitsijat eivät aluksi aivan tyystin torjuneet historian metodikeskustelua. Marburgissa vuonna 1951 pidetyillä Saksan historioitsijapäivillä kulttuurihistorioitsija ja sosiologi Hans Freyer (1880–1969)

24 Werner Conze, Die deutsche Geschichtswissenschaft seit 1945. Bedingungen und Ergebnisse, HZ 225 (1977) s. 18–19.

25 Luvut perustuvat Hans Mommsenin laskelmiin, jotka hän julkaisi Die Zeit-lehdessä 6.10.1978, "Haben wir zuviel Historiker? Geschichtswissenschaft in der Bundesrepublik - Ein Plädoyer, die historische Forschung anzubauen", lainattu Heydemannin 1980 s. 45–46 (viite 3) mukaan.

26 Winfried Schulze, Deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945, HZ Beiheft 10, München 1989 s. 287.

esitelmöi historian ja sosiologian suhteesta. Keskustelun anti jäi kuitenkin laihaksi. Kaksi vuotta myöhemmin järjestettyjen Bremenin historioitsijapäivien ohjelmaan kaavailtiin aluksi jopa erillistä sosiaalilihistorian jaostoa, mutta Gerhard Ritter tyrmäsi hankkeen puheenjohtajan arvovallallaan.²⁷ Historioitsija Otto Brunnerin (1898–1982) merkittävä esitelmä eurooppalaisen sosiaalilihistorian ongelmista²⁸ sai korvata oman jaoston.

Liittotasavallan sosiaalilihistoriallisen tutkimuksen todellinen primus motor oli Werner Conze (1910–1986). Määrätietoisemmin kuin kukaan muu 1950-luvun Länsi-Saksassa vaikuttanut historioitsija Conze vaati historian tutkimuksen metodista ja sisällöllistä uudistamista sosiaalilihistorian avulla. Jälkeenpäin voi ihmetellä, että tavoite toteutui, sillä Conze oli Länsi-Saksan Historikerzunftissa uusi tulokas ja vähäinen sivustakatsoja Meineckeeseen, Ritteriin ja muihin perinteisen suunnan vahvoihin miehiin verrattuna.²⁹ Conzen metodologisten pohdintojen lähtökohta oli historiografinen. Hän muistutti lukijoitaan alituisesti siitä, että historian kirjoitus oli jakautunut poliittiseen historiaan ja sosiaalilihistoriaan vasta 1800-luvun jälkipuoliskolla. Tämä alkujaan aikasidonnainen jako oli Conzen mukaan aiheuttanut varsinkin Saksassa useita hedelmättömiksi jääneitä kiistoja "individuoivan" ja "generalisoivan" metodin kannattajien välillä.³⁰

Sosiaalilihistoria miellettiin niin Saksassa kuin muuallakin jo 1800-luvun lopulta lähtien useimmiten historian osa-alueeksi, jolla oli läheinen yhteys taloushistoriaan. Tätä yhteyttä kuvasti Saksassa vuodesta 1903 lähtien ilmestynyt *Vierteljahrschrift für Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. Conze piti sosiaalilihistorian tavanomaista määrittelevä osa-alueeksi ja kytkentää taloushistorian sivuvaunuksi kohtalokkaana väärinkäsityksenä. Itse hän puhui alituisesti historian alkuperäisestä kokonaisuudesta ja vastusti historian tutkimuksen ja -tutkijoiden liiallista erikoistumista.³¹ Sosiaalilihistoria ei ollut Conzelle vain histo-

27 Schulze 1989 s. 281–287.

28 Otto Brunner, *Das Problem einer europäischen Sozialgeschichte*, teoksessa *Neue Wege der Sozialgeschichte. Vorträge und Aufsätze*, Göttingen 1956 s. 7–9. (Muokattu Saksan historioitsijapäivällä Bremenissä 1953 pidetyn esitelmän pohjalta.)

29 Werner Conzen elämäntyöstä ja vaikutuksesta Saksan liittotasavallan historian kirjoituksen uudistamiseen ks. erit. Wolfgang Schieder, *Sozialgeschichte zwischen Soziologie und Geschichte. Das wissenschaftliche Lebenswerk Werner Conzen*, GG 2 (1987) s. 244–266.

30 Werner Conze, *Die Stellung der Strukturgeschichte in Forschung und Unterricht*, GWU 3 (1952) s. 648–657.

31 Werner Conze, *Die Strukturgeschichte des technisch-industriellen Zeitalters als*

rian *osa-alue* vaan *koko historia*. 1950-luvun lopulla hän yhä enemmän alkoi käyttää sosiaalishistorian rinnalla ja sijasta käsitettä *rakenehistoria* (Strukturgeschichte). Tarkoitus oli torjua jatkuvia väärinkäsityksiä, joita sosiaalishistorian perinteinen määrittely historian osa-alueeksi aiheutti. Rakenehistoria tarkoitti kokonaista, totaalista historiaa ja läheni Conzen määritelmässä jopa *yleistä historiaa*, "poliittisen maailman kaikkeutta" (das Ganze der politischen Welt).³² Rakenehistorian käsitettä hahmotellessaan Conze nojautui myös ranskalaisten annalistien kirjoituksiin, joita hän – ensimmäisenä saksalaisena - lainasi ja esitteli jo 1950-luvun alussa. Conze arvosti erityisesti Fernand Braudelia, joka esitti vuonna 1949 ilmestyneessä Välimeritutkimuksessaan³³ historiantutkimuksen klassisen jaon *tapahumahistoriaan* (l'histoire événementielle) ja *rakenehistoriaan* (l'histoire des structures).

54

Länsi-Saksan sosiaalishistoriallisen tutkimuksen uranuurtajia esitellessä ei voida sivuuttaa Werner Conzen läheistä kollegaa, Kölnin yliopiston uuden ajan historian professoria Theodor Schiederiä (1908-1984). Hän tuli tunnetuksi merkittävänä tutkijana ja taitavana tutkimuksen organisaattorina.³⁴ Schieder toimi Historische Zeitschriftin päätoimittajana vuosina 1957–1984 ja Saksan historioitsijoiden liiton presidenttinä vuosina 1967–1972. Teoreettisista kysymyksistä kiinnostunut Schieder pohti yksilön ja rakenteen suhdetta Historische Zeitschriftissä vuonna 1962 ilmestyneessä artikkelissaan. Historiassa oli Schiederin mukaan aina esiintynyt rakenteita täysin siitä riippumatta, olivatko aikalaiset tiedostaneet ne, tai olivatko tutkijat niitä havainneet. Schieder erotti sosiaalisten, poliittisten ja kansallisten rakenteiden ohella myös kokonaisia aikakausia käsitettäviä henkisiä rakenteita, joita hän kutsui ajan hengeksi (Zeitgeist).³⁵

Werner Conzen vaikutus tutkimuksen organisaattorina oli vieläkin merkittävämpi kuin Schiederin. Tammikuussa 1957 Conze sai nimi-

Aufgabe für Forschung und Unterricht, Köln 1957 s. 6; Conze 1977 (HZ) s. 21.

32 Conze 1957 s. 6.

33 Fernand Braudel, La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II, Paris 1949.

34 Theodor Schieder, Geschichte als Wissenschaft. Eine Einführung, München 1965. – Schiederin pääteoksena pidetään Saksan keisarikuntaa käsittelevää tutkimusta Das Deutsche Kaiserreich von 1871 als Nationalstaat, Köln-Opladen 1961. – Teoksesta ilmestyi vuonna 1992 uusintapainos, jonka toimitti Schiederin kuuluisin oppilas Hans-Ulrich Wehler.

35 Theodor Schieder, Strukturen und Persönlichkeiten in der Geschichte, HZ 195 (1962) s. 265–296.

tyksen Heidelbergin yliopiston uuden ajan historian professoriksi. Jo kolme kuukautta myöhemmin järjestettiin hänen aloitteestaan Bad Emsissä modernin sosiaal historian tutkimuspiirin *Arbeitskreis für moderne Sozialgeschichte* perustava kokous. Siihen kutsuttiin historioitsijoita, sosiologeja, taloustieteilijöitä, juristeja ja kansatieteilijöitä. Piiriin kuului kerrallaan parisenkymmentä jäsentä ja tarvittaessa se täydensi itse itseään. Kokouksia pidettiin tavallisesti kaksi vuodessa. Conze johti itse monitieteistä tutkimuspiiriään kuolemaansa, vuoteen 1986 saakka.³⁶

Heidelbergin piiri julkaisi *Industrielle Welt*-nimistä kirjasarjaa, jossa ilmestyi vuoteen 1986 mennessä 43 nidettä. Useimmissa teoksissa käsiteltiin Conzen ohjelmaan liittyviä teemoja, esimerkiksi valtiota ja yhteiskuntaa Saksassa ns. Vormärz-kaudella 1815–1848, Saksan sivistysporvaristoa 1800-luvulla, tai Saksan valtio- ja talouskriisiä 1929–1933.³⁷ Heidelbergin yliopistoon perustettiin vuonna 1957 Conzen aloitteesta *Institut für moderne Sozialgeschichte*-niminen laitos. Tutkimuksen painopisteeksi määriteltiin teknis-teollisen yhteiskunnan rakennehistoria 1700-luvun lopulta nykyaikaan. Tutkimusohjelmaa perustellessaan Conze nojautui hollantilaisen kulttuurihistorioitsijan Johan Huizingan ajatuksiin. Conzekin puhui 1700- ja 1800-luvun vaihteen "aikakynnyksestä" (*Zeitschwelle*) ja sen jälkeen tapahtuneesta "historian muodonmuutoksesta" (*Formveränderung der Geschichte*). Uusi teknis-teollinen aika erosi ratkaisevasti kaikista aiemmista ajoista: taloudellis-tekninen kehitys loi ensi kertaa edellytykset maailmanhistoriallisen yhteyden syntymiselle. Aiempi historia oli ollut "toimivien yksilöiden kertomusta ja näytelmää" (*Epos und Drama der handelnden Einzelmenschen*). Myös joukkojen rooli historiassa muuttui 1800-luvulla ratkaisevasti ja ne astuivat yksilöiden tilalle historian näyttämöllä.³⁸ Conzen oma tutkimusaihe, valtion ja yhteiskunnan eroaminen ja jännite Saksassa ns. Vormärz-kaudella vuosina 1815-1848, niveltui aivan keskeisellä tavalla laitoksen ohjelmaan.³⁹

Conze ryhtyi 1970-luvun alussa Otto Brunnerin ja Reinhart Koselleckin kanssa toimittamaan hakuteosta *Geschichtliche Grundbegriffe*.

36 Wolfgang Schieder 1987 (GG) s. 256.

37 Ks. esim. Staat und Gesellschaft im deutschen Vormärz 1815–1848 (ilm. 1962); Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert (ilm. 1983); Die Staats- und Wirtschaftskrisis des Deutschen Reiches 1929/33 (ilm. 1967).

38 Conze 1957 s. 6–23.

39 Werner Conze, Das Spannungsfeld vom Staat und Gesellschaft im deutschen Vormärz 1815–1848, Stuttgart 1962.

Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland, josta ilmestyi kahdeksan osaa vuosina 1972–1990. Conze kirjoitti itse esimerkiksi sellaisista käsitteistä kuin *Adel*, *Arbeit*, *Arbeiter* ja *Bauer* (aateli, työ, työläinen ja talonpoika). Teoreettisten termien määrittelystä vastasi Reinhart Koselleck ja keskiajan historian käsitteistö oli pääosin Otto Brunnerin käsialaa.

Sosiaalhistoria oli Conzelle pikemminkin lähestymistapa (Ansatz) kuin teoria. Omaa oppirakennelmaansa hän ei systematisoinut, eikä se missään vaiheessa edes kuulunut hänen tavoitteisiinsa. Ohjelmallisissa artikkeleissaan Conze asetti sosiaalhistorian tavoitteeksi sillan rakentamisen historian ja sosiologian välisen kuilun yli.⁴⁰ Käytännön tutkimustyössä Conze käytti sosiologisia teorioita ja käsitteitä hyvin väljästi ja paljon harvemmin kuin hänen ohjelmajulistuksensa perusteella olisi voinut odottaa. Conze kiinnostui työväestön ja työväenliikkeen historiasta jo paljon ennen kuin siitä tuli muotia. Hänen tutkielmansa *Vom Pöbel zum Proletariat* (1954) sai suorastaan ohjelmallisen merkityksen.⁴¹ Conze suunnitteli 1950-luvulla laajaa tutkimusta Saksan työväenliikkeestä valtion ja yhteiskunnan välisessä jännitteessä 1800-luvulla. Aihe liittyi edellä mainittuun Saksan Vormärz-kauteen, josta Conze oli monipuolisesti kiinnostunut. Hän kuitenkin luopui hankkeesta nähtyään, että monet nuoret ja lahjakkaat tutkijat erikoistuivat työväenhistoriaan.⁴² Tästä aihepiiristä Conze teetti oppilailiaan 1960- ja 1970-luvulla useita väitöskirjoja. Niistä merkittävin oli Dieter Grohn vuonna 1973 valmistunut habilitaatiotutkimus saksalaisesta sosialidemokratiasta ensimmäisen maailmansodan aattona.⁴³ Työväestön historia oli Conzelle ja hänen oppilailleen nimenomaan alaluokkien ja köyhyyden, rahvaan ja pauperismin historiaa. Työväenluokan sijasta he puhuivat yhteiskunnan "alimmista kerroksista" (Unterschichten).⁴⁴ He väittivät, että köyhälistön rakenne oli ollut

40 Wolfgang Schieder 1987 (GG) s. 250.

41 Werner Conze, *Vom "Pöbel" zum "Proletariat"*. Sozialgeschichtliche Voraussetzungen für den Sozialismus in Deutschland, Vierteljahrshefte für Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Nr. 41 (1954) s. 334–364, uusintapainos teoksessa Hans-Ulrich Wehler (Hrsg.), *Moderne deutsche Sozialgeschichte*, Köln 1966, 3. p. 1870 s. 111–136.

42 Wolfgang Schieder 1987 (GG) s. 260–261.

43 Dieter Groh, *Negative Integration und revolutionärer Attentismus. Die deutsche Sozialdemokratie am Vorabend des ersten Weltkrieges*, Frankfurt/M.-Berlin 1973.

44 Werner Conze/Ulrich Engelhardt (Hrsg.), *Arbeiter im Industrialisierungsprozess. Herkunft, Lage und Verhalten*, Stuttgart 1979; Werner Conze/Ulrich Engelhardt (Hrsg.), *Arbeiterexistenz im 19. Jahrhundert*, Stuttgart 1981.

alusta lähtien niin heterogeeninen, ettei luokkatietoisien, saati luokkataisteluun predestinoidun yhtenäisen työväenluokan syntyä voida empiirisesti todistaa. Heidän tutkimustuloksensa poikkesivat jyrkästi marxilaiseen luokkateoriaan perustuvasta näkemyksestä, jonka mukaan kapitalistinen tuotantotapa johtaa väistämättä kahden antagonistisen pääluokan, porvariston ja proletariaatin muodostumiseen.⁴⁵

Länsi-Saksan 1950-luvun sosiaalishistoriallisen tutkimuksen vai-
kutteista ja vaikutuksista on kiistelty tutkijoiden kesken aivan viime aikoihin saakka. Tavallisesti Conzen ja Schiederin perustama rakennehistoriallinen suuntaus on liitetty Saksan liberaalin, sosiaalkriittisen historiankirjoituksen perinteeseen, jonka juuret juontavat viime vuosisadan lopulle.⁴⁶ Sosiaalishistoria kytkeytyi Saksassa tuolloin läheisesti sosiaaliseen kysymykseen ja kantoi siitä lähtien pysyvästi oppositiotieteen leimaa. Sosiaalishistorian yhdistäminen sosialismiin ei myöskään ollut tuiki harvinaista.⁴⁷ Kieltämättä 1950-luvun Länsi-Saksan uudessa sosiaalishistoriassa oli paljon sellaista, joka muistutti Karl Lamprechtin kollektiivista historiankäsitystä ja ns. historiallisen kansantaloustieteen edustajien Gustav Schmollerin ja Werner Sombartin ajattelua. Niin Conze kuin Schiederkin tunnustivat oppi-isäkseen myös historiallisen sosiologian klassikon Max Weberin.

Georg G. Iggersin mielestä rakennehistoriallisen tutkimuksen esiinmarssi osoitti, että Lamprechtin ajatuksille ruvettiin vihdoin myös Saksassa antamaan niille kuuluvaa arvoa. Mutta rakennehistoriallisen tutkimuksen käytännön aikaansaannoksiin Iggers ei ollut alkuunkaan tyytyväinen: hänestä ne eivät täyttäneet ohjelmajulistuksessa asetettuja tavoitteita. Conzen ja Schiederin Saksan kansallisvaltiota koskevat tutkimukset olivat Iggersin mukaan sekä metodisilta että poliittisilta arvostuksiltaan yhä lujasti kiinni nationalistisessa ja idealistisessa perinteessä.⁴⁸

Historiallisen yhteiskuntatieteen perustajiin kuuluva Jürgen Kocka arvioi vuonna 1987 Werner Conzen 1950-luvulla kehittämän rakennehistoriallisen tutkimusohjelman merkitystä seuraavasti: "Epäilemättä se oli Länsi-Saksan ensimmäisiä ja tärkeimpiä yrityksiä tilittää lähi-

45 Vrt. esim. Frank Deppe, *Einheit und Sapltung der Arbeiterklasse. Überlegungen zu einer politischen Geschichte der Arbeiterbewegung*, Marburg 1981 s. 10.

46 Klaus Tenfelde, *Die Geschichte der Arbeiter zwischen Strukturgeschichte und Alltagsgeschichte*, teoksessa Wolfgang Schieder/Volker Sellin (Hrsg.), *Sozialgeschichte in Deutschland*, Bd. 4, Göttingen 1987 s. 85–87.

47 Kocka 1986 (*Sozialgeschichte*) s. 60.

48 Iggers 1976 s. 351–352.

historian kokemuksia ja tehdä siltä pohjalta historioitsijan työtä koskevia johtopäätöksiä".⁴⁹ Vaikka Kockan kirjoitus ilmestyi Conzen muistolle omistetussa *Sozialgeschichte in Deutschland*-teoksessa,⁵⁰ se oli kaikkea muuta kuin ylistävä. Kocka löysi Conzen kolmenkymmenen vuoden takaisesta "diplomaattisen varovaisesta ja vielä epämääräisesti muotoillusta" ohjelmakirjoituksesta⁵¹ runsaasti arvostelun aihetta. Hänen mielestään Conze yliarvioi suuresti 1700- ja 1800-lukujen vaihteen historiallisen muodonmuutoksen syvyyttä. Kyse ei ilmeisesti ollut historiallisen prosessin muutoksesta, vaan pikemminkin siitä, että historiankirjoituksen suhde menneisyyteen muuttui. Kocka kritisoi Conzea myös epämääräisistä käsitteistä. Hyvä esimerkki oli käsitepari sosiaalihistoria - rakennehistoria. Toisinaan Conze käytti niitä synonyymeina, toisinaan hän tarkoitti sosiaalihistorialla historian osa-aluetta ja rakennehistorialla koko historiaa. Kocka valitti myös sitä, että syy-yhteyksiä ja kausaaliselityksiä oli Conzen teksteistä turha hakea, ja siksi hänelle niin tärkeä historiallinen muodonmuutos jäi lupulta pelkäksi toteamukseksi.⁵²

Saksalaisen sosiologian historiaa koskeva uusin tutkimus on löytänyt 1950-luvun rakennehistoriasta jatkuvuuden, joka voi ensikuulemalta tuntua hieman yllättävältä: Conzen terminologia juonsi juurensa kansallissosialistisesta *völkisch*-käsitteestä, jota hänen lähimmät oppi-isänsä Otto Brunner ja Hans Freyer olivat aktiivisesti kehilleet kolmannen valtakunnan aikana.⁵³ Keskiajan tutkijana mainetta niittänyt Otto Brunner suositteli vuonna 1943 ilmestyneessä teoksessaan *Land und Herrschaft* käsitettä *poliittinen kansanhistoria* (politische Volksgeschichte) historian kokoavaksi käsitteeksi. – "Das ist das Gebot der Stunde!" – se on ajan henki ja vaatimus. Kansanhistorian kirjoittaminen edellytti Brunnerin mukaan välttämättä "kansan sisäisen järjestyksen" (innere Volksordnung) selvittämistä. Brunner erotettiin vuonna 1945 Wienin yliopistosta natsisympatioiden vuoksi.

49 Jürgen Kocka, *Sozialgeschichte zwischen Strukturgeschichte und Erfahrungsgeschichte*, teoksessa Wolfgang Schieder/Volker Sellin (Hrsg.), *Sozialgeschichte in Deutschland* Bd. 1, Göttingen 1986 s. 68–72.

50 Wolfgang Schieder/Volker Sellin (Hrsg.), *Sozialgeschichte in Deutschland* Bd. 1–4, Göttingen 1986–1987.

51 Tarkoittaa Conzen edellä mainittua kirjoitusta *Die Strukturgeschichte des technisch-industriellen Zeitalters* (1957).

52 Kocka 1986 (teoksessa Schieder/Sellin Bd. 1) s. 68–70.

53 Schulze 1989 s. 293. – Schulze viittaa tässä erityisesti Otthein Rammstedtin tutkimukseen *Deutsche Soziologie 1933–1945. Die Normalität einer Anpassung*, Frankfurt/M. 1986.

Vasta yhdeksän vuotta myöhemmin hänet kelpuutettiin professoriksi Hampurin yliopistoon. Conze käytti Brunnerin Volksordnung-käsitettä ilman minkäänlaisia varauksia vielä vuonna 1949.⁵⁴ Termejä *Sozialgeschichte* ja *Strukturgeschichte* hän ryhtyi kehittämään vasta 1950-luvun puolella perehdyttyään annalistien tutkimuksiin. Kehä umpeutui, kun Brunner korvasi edellä mainitun *Land und Herrschaft*-teoksensa uudessa laitoksessa (1959) termit *kansanhistoria* ja *kansanjärjestys* – nimenomaisesti Conzeen viitaten – käsitteellä rakennehistoria (*Strukturgeschichte*).

Hans Freyer oli kolmannen valtakunnan johtavia historiallisen sosiologian edustajia.⁵⁵ Hän joutui vuonna 1946 Leipzigin yliopistossa opetuskieltoon. Vasta seitsemän vuotta myöhemmin hänet kelpuutettiin sosiologian professoriksi Münsterin yliopistoon, jossa myös Conze tuohon aikaan opetti. 1930-luvulla Freyer oli useissa teoksissaan hahmotellut *völkisch*-käsitteeseen perustuvaa sosiologista terminologiaa. Tuolloin syntynyt käsite *kansakunta sosiaalisena kokonaisuutena* (Volk als das soziale Ganze) korvautui 1950-luvun puolivälissä näppärästi käsitteellä *teollinen yhteiskunta* (industrielle Gesellschaft), jota myös Conze käytti aktiivisesti. Winfried Schulze on löytänyt Conzen vuonna 1957 laatimasta rakennehistorian ohjelma-kirjoituksesta myös lukuisia muita yhtymäkohtia Freyerin teokseen *Theorie des Gegenwärtigen Zeitalters* vuodelta 1955.⁵⁶

Otto Brunnerin ja Hans Freyerin suhde kansallissosialistiseen historiankirjoitukseen oli itse asiassa läheisempi kuin viroistaan syrjäytettyjen Meinecken ja Ritterin.⁵⁷ Conzen yhteys välittyi Brunnerin ja Freyerin oppien seuraamisen kautta; hänellä itsellään ei vielä kolmannen valtakunnan aikana ollut pysyvää akateemista asemaa.⁵⁸ Edellä sanotun perusteella voi kuitenkin hyvin ymmärtää, miksi Conze ei koskaan tilittänyt omaa suhdettaan kolmanteen valtakuntaan.⁵⁹ Muistelma- ja luontoisissa kirjoituksessaan *Mein Weg zur Sozialge-*

54 Schulze 1989 s. 290.

55 Mainittakoon, että Hans Freyer johti Leipzigin Karl Lamprechtin perustamaa kulttuuri- ja universaalihistorian laitosta. Freyerin erottamisen jälkeen oppituolin haltijaksi nimitettiin Walter Markov, josta tuli pian yksi DDR:n merkittävimmistä historianutkijoista.

56 Schulze 1989 s. 296.

57 Schulze 1989 s. 300–301.

58 Vuonna 1943 Conze sai ylimääräisen professuurin Posenin yliopistosta, mutta sotapalvelus esti viran hoitamisen, ks. Wolfgang Schieder 1987 (GG) s. 244.

59 Wolfgang Schieder 1987 (GG) s. 246.

schichte nach 1945 vuodelta 1983 Conze tunnusti, ettei sodanjälkeinen murros suinkaan vaatinut kaiken aloittamista alusta: historiankirjoituksessakin jatkuvuus säilyi ja jo aikaisemmin iduillaan olleet ajatukset vahvistuivat ja vakiintuivat.⁶⁰

Saksalaisen historiankirjoituksen vahvasta jatkuvuudesta ja vuoden 1945 jälkeen tapahtuneesta restauraatiosta puhuttaessa on yleensä tarkoitettu perinteisen historismin elpymistä. Uusimman tutkimuksen valossa näyttää siltä, että voitaisiin puhua itse asiassa "kaksinkertaisesta restauraatiosta", sillä jatkuvuutta edusti myös historismin vastaliikkeeksi 1950-luvulla noussut rakennehistoriallinen lähestymistapa. Länsi-Saksan historiankirjoituksen metodinen uudistuminen ei aluksi perustunut historismin teoreettiseen kritiikkiin. Käytännössä historiankirjoitus modernisoitui siten, että 1950-luvulla aluksi sosiaalhistoria ja myöhemmin myös muut uudet lähestymistavat vähitellen valtasivat alaa perinteisen historian rinnalla. Historismi ei hävinnyt tai loppunut vaan säilytti jatkossakin asemansa Länsi-Saksan historiankirjoituksen valtavirtana.⁶¹ Saksan kansallisen historian sisällöllinen uudelleenarviointi alkoi laajassa mitassa vasta 1960-luvulla. Liittotasavallan ensimmäinen suuri historiakeskustelu koski keisarillisen Saksan sodanpäämääriä ensimmäisessä maailmansodassa. Tämä keskustelu tunnetaan parhaiten sen päähenkilön hampurilaisen professori Fritz Fischerin mukaan nimellä Fischer-kiista. Keskustelun sisällöllinen merkitys oli Länsi-Saksan historiankirjoituksen kannalta suorastaan mullistava. Useimmat kiistaa arvioineet historioitsijat ovat kuitenkin tulleet siihen tulokseen, että sen metodinen anti jäi vähäiseksi.⁶² Fischerin menetelmälliset ratkaisut olivat perinteisiä: hän tulkitsi dokumentteja, muistioita, kirjeitä ja sähkösanomia, mutta tulkinnat olivat uusia ja poikkesivat rajusti vakiintuneista käsityksistä. – Fischer-kiistaan palataan tarkemmin luvussa "Historioitsijat käyvät si-jaissotia".

60 Werner Conze, *Mein Weg zur Sozialgeschichte nach 1945*, teoksessa Christian Schneider (Hrsg.), *Forschung in der Bundesrepublik Deutschland. Beispiele, Kritik, Vorschläge*, Weinheim 1983 s. 78.

61 Jaeger ja Rüsen 1992 s. 161 puhuvatkin mieluummin historismin "voittamisesta" (Überwindung) kuin sen "lopusta" (Ende).

62 Schulze 1989 s. 308. Ks. myös Matti Viikari, Saksan (Saksan Liittotasavallan) historiankirjoitus ensimmäisestä maailmansodasta nykypäivään, teoksessa Päivi Setälä/Pekka Suvanto/Matti Viikari (toim.), *Historiankirjoituksen historia*, Helsinki 1983 s. 204.

Historia yhteiskuntatieteeksi

"Historismista on tehty selvää. Monien tappoyritysten jälkeen se on vihdoin saatettu viimeiselle matkalleen. Yhtään kättä ei enää noussut puolustamaan sitä. Historia ei enää tästä lähin ole yhteiskuntatieteisiin nähden jälkijunassa".⁶³ Näin kommentoi Frankfurter Allgemeine Zeitung huhtikuun alussa 1970 Kölnissä pidettyjä Saksan 28. historioitsijapäiviä. "Treitscken ajat ovat viimein ohi", arveli puolestaan hampurilainen Die Welt.⁶⁴ Münchenissä ilmestyvän Süddeutsche Zeitungin tulkinta Länsi-Saksan historiankirjoituksen tilasta oli sen sijaan aivan toinen: "Kölnin kokous osoitti, että historioitsijat seisovat katedereillaan yhtä neuvottomina kuin ennenkin."⁶⁵

Kokouksen isäntä, Saksan historioitsijoiden liiton puheenjohtaja Theodor Schieder oli kutsunut alustajiksi useita nuoren polven tutkijoita. Kokouksen ehdoton huipentuma oli päätösistunto, jossa Reinhart Koselleck esitti provosoivan Wozu noch Historie?-kysymyksensä. Nuorten railakas esiintyminen Kölnin historioitsijapäivillä ennako - mikäli hiukkanen jälkiviisautta sallitaan - radikaalia muutosta Länsi-Saksan historiankirjoituksessa. Uuden suuntauksen lipunkantajana marssi Schiederin entinen oppilas ja assistentti Hans-Ulrich Wehler, Länsi-Saksan historiankirjoituksen *enfant terrible*. Hän tuli jo 1960-luvun puolivälissä tunnetuksi kärkevänä kriitikkona ja poleemisena keskustelijana. Wehler (s. 1931) sai vuonna 1971 yleisen historian professorin Bielefeldin yliopistosta, jossa hän on siitä lähtien opettanut. Kaksi vuotta myöhemmin saman yliopiston yleisen historian, erityisesti sosiaal historian professoriksi nimitettiin Wehleriä kymmenen vuotta nuorempi Jürgen Kocka. Tästä Bielefeldin kak sikosta tuli 1970-luvulla Saksan liittotasavallan historiallisen yhteiskuntatieteen kärkipari. Wehlerin ja Kockan tutkimusten ja ohjelmallisten kirjoitusten vaikutus oli uuden suuntauksen läpimurtoa ajatellen niin ratkaiseva, että heitä voidaan pitää historiallisen yhteiskuntatieteen varsinaisina perustajina.

Esikuvia historiankirjoituksen nuorille uudistajille tarjosivat eräät

63 "Nicht mehr im letzten Wagen. Der Historikertag in Köln", FAZ 7.4.1970 (Günter Gillesen).

64 "Treitschkes Zeiten sind vorbei. Geschichte als Wissenschaft – kritisch gemustert", Die Welt 6.4.1970 (Dirk Bavendamm).

65 "Die Historiker auf dem Katheder: ratlos – Anmerkungen zum 28. Deutschen Historikertag in Köln", SZ 11.–12.4.1970 (Ivo Frenzel).

natsi-Saksasta 1930-luvulla paenneet historioitsijat. Ensimmäisenä heistä on mainittava Yhdysvalloissa 30-vuotiaana kuollut Eckart Kehr (1902-1933). Hänen jo vuonna 1930 ilmestynyt tutkimuksensa keisarillisen Saksan laivastopoliittikkasta 1894–1901 löydettiin uudelleen. Teos oli alaotsikkonsa mukaisesti läpileikkaus saksalaisen imperialismin sisäpoliittisista, sosiaalisista ja ideologisista edellytyksistä. Kehr väitti, että Saksan sotalaivastoa ei rakennettu ensisijaisesti ulkopoliittisten päämäärien saavuttamiseksi, vaan tarkoituksena oli vakauttaa suurteollisuuden ja junkkeriylimystön valta suhteessa niitä uhkaaviin voimiin.⁶⁶ Vuonna 1965 Hans-Ulrich Wehler toimitti postuumina eräitä Eckart Kehrin artikkeleita ja varusti kirjan poleemisella esipuheella ja otsikolla *Primat der Innenpolitik* (sisäpolitiikan ensisijaisuus).⁶⁷ Tarkoituksesta ei voinut erehtyä: nostamalla esiin aikoinaan mm. Gerhard Ritterin syrjimän Kehrin Wehler heitti taisteluhansikkaan Länsi-Saksan johtaville perinteisen historiankirjoituksen edustajille,⁶⁸ jotka yhä puhuivat ulkopoliitiikan ensijaisuudesta, *Primat der Aussenpolitik*. Kehr saavutti liittotasavallan nuoren polven historioitsijoiden keskuudessa suorastaan legendaarisen maineen. Niinpä Wehleriä ja hänen hengenheimolaisiaan kutsuttiin toisinaan "kehriiteiksi" ja puhuttiin jopa "Kehrin koulukunnasta", mutta asianomaiset eivät itse pitäneet siitä lainkaan.⁶⁹

Kalifornian yliopistossa Berkeleyyssä opettanut Friedrich Meicken entinen oppilas Hans Rosenberg (1904-1988) piti 1950-luvulta lähtien jatkuvasti vierailuluentoja myös Länsi-Berliinin Freie Universitätissä. Vuonna 1970 hän muutti pysyvästi Freiburgiin. Rosenbergin suuri tutkimus *Die grosse Depression und Bismarckzeit* Saksassa 1873–1896 vallinneesta lamakaudesta ilmestyi vuonna 1967. Rosenberg käytti tutkimuksessaan rakennehistoriallista lähestymistä-

66 Eckart Kehr, *Schlachtflottenbau und Parteipolitik 1894–1901. Versuch eines Querschnitts durch die innenpolitischen, sozialen und ideologischen Voraussetzungen des deutschen Imperialismus*, Berlin 1930.

67 Eckart Kehr, *Der Primat der Innenpolitik. Gesammelte Aufsätze zur preussisch-deutschen Sozialgeschichte im 19. und 20. Jahrhundert* (Herausgegeben und eingeleitet von Hans Ulrich Wehler), Berlin 1965.

68 Viikari 1983 s. 196.

69 Esim. Geoff Eley, *Die "Kehrites" und das Kaiserreich – Bemerkungen zu einer aktuellen Kontroverse*, GG 4 (1978) s. 91–107. – Hans-Jürgen Puhlen vastine *Zur Legende der "Kehrschen Schule"* ilmestyi jo samassa numerossa, s. 109–117; Jürgen Kockan suhtautumisesta ks. Kocka 1986 (Sozialgeschichte) s. 241 (viite 113 ja siinä mainitut lähteet).

paa ja sovelsi taloudellisia suhdanneteorioita.⁷⁰ Rosenbergin elämän-työhön perehtynyt müncheniläinen historioitsija Gerhard A. Ritter on luonnehtinut häntä Werner Conzen ohella rakennehistoriallisen lähestymistavan huomattavimmaksi esitaistelijaksi.⁷¹ Nimenomaan metodisessa merkityksessä Rosenbergin vaikutus oli varmasti suurempi kuin esimerkiksi Fritz Fischerin, mutta 1960-luvun alussa käydyin Fischer-kiistan esikuvallista arvoa ei silti pidä väheksyä. Nuoren polven kriitikot kokivat sen puhdistavana, elävöittäväenä ja suorastaan vapauttavana.⁷²

Vaatus historiantutkimuksen uudistamisesta ei suinkaan saanut alkuaan, kuten Hans-Ulrich Wehler asian ilmaisi, "teutooneille ominaisesta teoriavimmasta".⁷³ Silmäys Iso-Britannian, Ranskan ja Yhdysvaltain sodanjälkeiseen historiografiaan osoittaa, että näissä maissa historian ja yhteiskuntatieteiden välinen rajankäynti – historian yhteiskuntatieteellistäminen – nousi historiantutkimuksen uudistajien tavoitteeksi huomattavasti aikaisemmin kuin Länsi-Saksassa. Historian ja sosiologian vuorovaikutus ei kuitenkaan saanut jäädä yksipuoliseksi. Yhteiskuntatieteet oli myös Hans-Ulrich Wehlerin mielestä jälleen historiallistettava, sillä "historia ilman sosiologiaa on sokeaa, sosiologia ilman historiaa on tyhjää."⁷⁴ Näkemys oli peräisin amerikkalaisen C. Wright Millsin vuonna 1959 ilmestyneestä sosiologian klassikoksi kohonneesta teoksesta *The Sociological Imagination* (sosiologinen mielikuvitus).⁷⁵

Länsimaissa alkoi 1960-luvulla, kuten Lawrence Stone on todennut, sisällissota vanhan ja uuden historian kesken.⁷⁶ Tämä yhteenotto oli kaikkialla perusasetelmaltaan sama: kriitikot vaativat tutkimuksen painopisteen suuntaamista sosiaalihistoriaan ja muista yhteiskuntatie-

70 Hans Rosenberg, *Grosse Depression und Bismarckzeit. Wirtschaftsablauf, Gesellschaft und Politik in Mitteleuropa*, Berlin 1967.

71 Gerhard A. Ritter, Hans Rosenberg 1904–1988, *GG* 2 (1989) s. 299–302.

72 Viikari 1983 s. 204.

73 Hans-Ulrich Wehler, *Sozialgeschichte und Gesellschaftsgeschichte*, teoksessa Wolfgang Schieder/Volker Sellin (Hrsg.), *Sozialgeschichte in Deutschland*, Bd. 1, Göttingen 1986 s. 33.

74 Hans-Ulrich Wehler, *Geschichte als historische Sozialwissenschaft*, Frankfurt/M. 1973 s. 10.

75 Alkuperäisteos: Oxford University Press 1959. Suom. laitos: Sosiologinen mielikuvitus, Helsinki 1982.

76 Lawrence Stone, *History and the Social Sciences in the 20th Century*, teoksessa C.F. Delzell (ed.), *The Future of History*, Nashville/Tenn. 1977 s. 11.

teistä lainattujen teorioiden ja metodien käyttöä.⁷⁷ Stone on erottanut tässä keskustelussa viisi ryhmää ja antanut niille hauskat nimet: *old narrative historians* (vanhan kertovan historian edustajat), *cliometricians* (Kleion mittaajat eli lähdepositivistit), *hard-nosed social historians* (nenäkkäät sosiaalishistorioitsijat), *historians of mentalité* (mentaliteettien historioitsijat) ja *statistical junkies* (tilastonarkkarit).⁷⁸ Kahteen viimeksimainittuun ryhmään kuuluvia oli Länsi-Saksassa hyvin vähän. Vaikka annalismien tarjoamista metodisista esikuvista puhuttiin jatkuvasti, käytännön tutkimustyössä niiden vaikutus jäi muutamaa poikkeusta lukuunottamatta vaatimattomaksi. Volker Sellinin mukaan syynä oli yksinkertaisesti se, että annalistit tarkastelivat pääosin Ranskan suurta vallankumousta edeltänyttä aikakautta, saksalaiset puolestaan teollisen yhteiskunnan ongelmia.⁷⁹ Myöskään ns. uuden historian (new history)⁸⁰ piirissä Yhdysvalloissa suosittu kvantitatiivinen menetelmä ei saanut Länsi-Saksasta seuraajia.⁸¹ Sen sijaan huomattavasti enemmän jalansijaa sai myös Saksan liittotasavallassa ns. (vertaileva) historiallinen sosiologia. Suuntauksen edustajia kiinnosti koko modernin läntisen yhteiskuntajärjestelmän ja -muodon syntyprosessi Ranskan suuren vallankumouksen jälkeen. Menetelmä oli kansainvälisesti vertaileva, politologisia ja sosiologisia teorioita väljästi soveltava. Suuntauksen edustajat paneutuivat esimerkiksi kansakuntien ja valtioiden muodostukseen (nation building, state making), kansalaisyhteiskuntien, poliittisten järjestelmätyyppien, joukkoliikkeiden, puolueiden sekä aatteiden sosiaaliseen kasvupohjaan ja historialliseen kehitykseen.⁸²

Tutkimussuunnan klassikoksi on kohonnut Barrington Mooren

77 Jack H. Hexter, *Doing History*, London 1971, erit. s. 107–134, luku *History and the Social Science*, joka perustui Hexterin Moskovan kansainvälisessä historioitsijakouksessa 1970 pitämään esitelmään. – Ks. myös D. S. Landes/Charles Tilly (ed.), *History as Social Science*, Englewood Cliffs 1971.

78 Lawrence Stone, *Revival of Narrative. Reflections on a New Old History, Past & Present*, Vol. 85 (1979) s. 19.

79 Volker Sellin, *Mentalitäten in der Sozialgeschichte*, teoksessa Wolfgang Schieder/Volker Sellin (Hrsg.), *Sozialgeschichte in Deutschland*, Bd. 3, Göttingen 1987 s. 113.

80 Ks. lähemmin esim. Th. K. Rabb/I. Rotberg (ed.), *The New History. The 1890s and Beyond*, Princeton 1982.

81 Dieter Langewiesche, *Sozialgeschichte und politische Geschichte*, teoksessa Wolfgang Schieder/Volker Sellin (Hrsg.), *Sozialgeschichte in Deutschland*, Bd. 1, Göttingen 1986 s. 19.

82 Historiallisesta sosiologiasta erit. Iso-Britanniassa ja Yhdysvalloissa, ks. lähemmin Dennis Smith, *The Rise of Historical Sociology*, Cambridge 1991.

vuonna 1966 ilmestynyt teos demokratian ja diktatuurin yhteiskunnallisesta alkuperästä.⁸³ Vertailemalla erityyppisten yhteiskuntien eliittiryhmien (nimenomaan porvariston ja maanomistajayläluokan) suhdetta toisiinsa ja valtiovaltaan Moore pelkisti porvarilliseen demokratiaan johtavan (länsieurooppalaisen) mallin ja autoritäärisiä traditioita kantavan (saksalaisen) mallin. Selittävänä tekijänä Moore piti nousevan porvariston ja maanomistajien välistä konfliktia edellisessä tyypissä, kun taas jälkimmäisessä (Saksan) tapauksessa merkittävää oli porvariston polveutuminen vanhasta aristokraattisesta eliitistä. Historiallisen sosiologian teorianmuodostusta on käytetty erityisen runsaasti poliittisen mobilisaation tutkimuksessa. Tämän alueen tutkijoista Länsi-Saksassa ovat vaikuttaneet erityisesti Neil J. Smelser ja Charles Tilly. He ovat esittäneet toisistaan poikkeavia tulkintoja siitä, mikä poliittista modernisoitumista ja mobilisaatiota on vauhdittanut. Smelser on integraatio- ja konsensusmallin kannattaja, kun taas Tillyn mukaan konfliktit vievät historiallista kehitystä eteenpäin.⁸⁴

Pohjoismaissa historian arvo- ja metodikeskustelut ovat olleet aika harvinaisia. Kuitenkin juuri 1960- ja 1970-lukujen taitteessa myös Ruotsissa ja Suomessa käytiin Pohjolan oloissa laajaa historian metodikeskustelua, jonka perusasetelmat olivat aivan samat kuin muissa länsimaissa. Täälläkin modernin sosiaalhistorian edustajat pyrkivät yhteiskuntatieteistä lainatuin argumentein osoittamaan perinteisen historian metodisen hampaattomuuden.⁸⁵

Vertailevan historiallisen sosiologian nimekkäin saksalainen edustaja Ralf Dahrendorf esitti 1960-luvun puolivälissä urauurtavan analyysin saksalaisen porvariston, liberalismien ja demokratian heikkousten syistä. Dahrendorfin mukaan esiteollisen ajan rakenteet säilyivät

83 Barrington Moore, *Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Boston 1966. – Teos ilmestyi saksaksi jo vuonna 1969.

84 Neil J. Smelser, *Social Change in the Industrial Revolution*, London 1959; vrt. Charles Tilly, *From Mobilization to Revolution*, Reading/Mass. 1978; ks. myös Charles Tilly/Louise Tilly/Richard Tilly (Hrsg.), *The Rebellious Century 1830-1930*, Cambridge/Mass. 1975.

85 Ruotsissa käydystä keskustelusta ks. Klas Åmark, *Några drag i den svenska historieforskningens utveckling under 1960- och 1970-talet*, teoksessa Klas Åmark (red.), *Teori- och metodproblem i modern svensk historieforskning. En antologi*, Helsingborg 1981 s. 7–31. Suomessa tätä keskustelua heijastivat Antero Heikkisen ja Heikki Ylikankaan avaama keskustelu ”kahdesta historiasta”, *HAik* 1 (1971) s. 53–59 sekä Jorma Kalelan metodioppi *Historian tutkimusprosessi*, Helsinki 1972.

Saksassa pitempään kuin Länsi-Euroopassa ja saksalainen yhteiskunta modernisoitui läntistä hitaammin ja vain osittain.⁸⁶

Tärkeä ja suuntaa-antava oli myös itävaltalais-juutalais-brittiläistä syntyperää olevan marxilaisen historioitsijan Eric J. Hobsbawmin vaikutus. Lontoon yliopistossa vuosina 1947–1982 opettaneen Hobsbawmin yhteydet Saksaan olivat kiinteät jo yksistään siksi, että hän oli lapsuudessaan ennen vuotta 1933 asunut Wienissä ja Berliinissä.⁸⁷ Hobsbawmin teoksia ja erityisesti hänen ohjelmallista kirjoitustaan *From Social History to the History of Society* – sosiaalishistoriasta yhteiskuntahistoriaan – vuodelta 1971 siteerattiin Länsi-Saksassa usein. Hobsbawm ei esittänyt käsityksiään tiukan teorian muodossa vaan tyytyi seuraavaan, melko yleisluontoiseen luetteloon tärkeimmistä tutkimusalueista: 1) väestö ja perhe (demografia), 2) kaupunkien sosiaaliset yhteisöt (urban studies), 3) luokat ja sosiaaliryhmät, 4) mentaliteetit, kollektiivinen tietoisuus ja kulttuuri antropologisessa merkityksessä, 5) yhteiskunnallinen muutos (modernisoituminen, teollistuminen) ja 6) yhteiskunnalliset liikkeet ja protesti-ilmiöt.⁸⁸

66

Länsi-Saksassa historian tutkimuksen uudistajat asettivat tärkeimmäksi tavoitteekseen historismin kriisin voittamisen. Heidän mielestään historismi edusti sitä Saksan kansallispoliittista traditiota, joka 1800-luvun puolivälissä niin kohtalokkaalla tavalla oli erottanut Saksan poliittisen kulttuurin läntisestä modernisoitumiskehityksestä ja katkaissut saksalaisen historian kirjoituksen yhteyden valistukseen.⁸⁹ Wolfgang J. Mommsen hahmotteli Düsseldorfin yliopistossa helmikuussa 1970 pitämässään virkaanastujaisesityksessään kaunopuheisesti tulevaa "historiatiedettä historismin tuolla puolen" – *Geschichtswissenschaft jenseits des Historismus*.⁹⁰

Historiallisen yhteiskuntatieteen perustajien toiminnalle oli alusta lähtien ominaista määrätietoinen ohjelmallisuus. Vuonna 1975 he perustivat äänitorvekseen oman aikakauslehden, joka sai nimen *Ge-*

86 Ralf Dahrendorf, *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland*, München 4. p. 1975 (1. p. 1965).

87 Harvey J. Kaye, *The British Marxist Historians. An Introductory Analysis*, Cambridge 1984 s. 132.

88 Eric J. Hobsbawm, *From Social History to the History of Society*, teoksessa Felix Gilbert/Stephen R. Graubard (ed.), *Historical Studies today*, New York 1972 s. 14 – alun perin: *Daedalus*, Vol. 100 1 (1971) s. 20–45.

89 Rösen 1990 (*Zeit und Sinn*) s. 20, 60–61.

90 Esitelmä ilmestyi laajennettuna versiona: Wolfgang J. Mommsen, *Geschichtswissenschaft jenseits des Historismus. Konturen einer nachhistoristischen Geschichtswissenschaft*, Düsseldorf 1971 (2. p. 1972).

schichte und Gesellschaft -- Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft. Hankkeen primus motor oli Hans-Ulrich Wehler. Toimituskunnan kantavia voimia olivat Helmut Berding, Klaus von Beyme, Dietrich Geyer, Jürgen Kocka, Reinhart Koselleck, Dieter Langewiesche, Wolfgang J. Mommsen, Hans-Jürgen Puhle, Reinhard Rürup, Wolfgang Schieder, Hans-Christoph Schröder, Winfried Schulze, Richard H. Tilly ja Heinrich August Winkler. Geschichte und Gesellschaft-lehden ydinjoukko murtautui viimeistään 1980-luvulla Länsi-Saksan historiankirjoituksen eturiviin. Merkillepantavaa on se, kuinka vähäisiä muutoksia toimituskunnan kokoonpanossa on tapahtunut (vuoteen 1993 mennessä). Tämä kuvastaa – paitsi joukon samanikäisyyttä – myös sen vahvaa yhtenäisyyttä. Ainoana ei-saksalaisena toimituskuntaan on alusta lähtien kuulunut amerikkalainen Richard H. Tilly. Lehden 15–20 jäsentä käsittävään neuvottelukuntaan (Beratendes Gremium) kutsuttiin pääasiassa kuuluisia ulkomaalaisia tutkijoita. Heistä mainittakoon mm. François Furet, Eric J. Hobsbawm, Charles S. Maier ja James J. Sheehan.

Lehden ensimmäisessä numerossa ilmestyi toimituskunnan nimissä laadittu noin kolmen painosivun mittainen ohjelmajulistus, josta seuraavassa esitetään lyhennelmä:⁹¹

1. Geschichte und Gesellschaft on monitieteinen aikakauslehti. Historia ymmärretään historialliseksi yhteiskuntatieteeksi. Se on kiinteässä yhteydessä systemaattisten yhteiskuntatieteiden, erityisesti sosiologian, politiikantutkimuksen ja taloustieteen kanssa. Historiallinen todellisuus voidaan tavoittaa ja sitä voidaan tutkia vain siten, että tutkimuksessa käytetään yhteiskuntatieteistä peräisin olevia teorioita, ongelmanasetteluja ja metodeja. Tavoitteena on historiallis-hermeneuttisen ja yhteiskuntatieteellisen analyttisen menetelmän luova yhdistäminen ja vuorovaikutus.

2. Geschichte und Gesellschaft-lehdessä käsitellään koko yhteiskunnan historiaa, laajassa merkityksessä yhteiskuntahistoriaa (Gesellschaftsgeschichte) poliittisena, taloudellisena, sosiokulttuurisena ja henkisenä muodostumana. Keskeinen teema on yhteiskunnallisten prosessien, rakenteiden ja muutosten tutkiminen. Etualalla ovat sosiaaliset kerrostumat, poliittiset valtarakenteet, taloudellinen kehitys ja sosiokulttuuri.

91 GG 1 (1975) s. 5–7 (Die Herausgeber).

3. Geschichte und Gesellschaft raivaa tietä uudelle sosiaalishistorialle luopumatta kuitenkaan poliittisesta historiasta. Yhteiskuntatieteellisesti perusteltu poliittinen historia kuuluu keskeisesti lehden työkenttään. Tämä koskee historiallisen ja yhteiskuntatieteellisen tiedon teoreettisten perusteiden selvittämistä, sillä historialliseksi yhteiskuntatieteeksi määritelty historia nostaa väistämättä esiin vastausta kaipaavia tietoteoreettisia ja metodologisia kysymyksiä.

4. Geschichte und Gesellschaft-lehdessä käsitellään pääosin onglmia, jotka liittyvät 1700-luvun lopulta alkaneseen teolliseen ja poliittiseen vallankumoukseen. Ajallisten tai kansallisten rajoitusten asettaminen ei kuulu suunnitelmiin. Aikomus on kuitenkin suosia tarkastelussa sellaisia pitkäkestoisia rakenteita ja kehityskulkuja, jotka asettavat perinteisen ajallisen jakottelun kyseenalaiseksi.

5. Geschichte und Gesellschaft-lehdessä pohditaan tieteellisen tutkimuksen ja yhteiskunnallisen käytännön suhdetta alituisesti, sillä historian tutkimuksen tulokset vaikuttavat sekä välillisesti että välittömästi nykyiseen yhteiskunnalliseen tietoisuuteen ja käytäntöön. Päämääränä on auttaa inhimillisen kanssakäymisen humanien muotojen vaalimista ja kehittämistä sekä luoda historiallisesti perusteltua, mutta samalla käytäntöön sovellettavissa olevaa teoriaa nykyajasta.

Lehti halusi murtaa Länsi-Saksan historiankirjoituksen eristyneisyyden ja hakeutua kansainväliseen yhteistyöhön. Se julisti avoimuutta muiden tieteenalojen suuntaan ja lupasi auliisti luovuttaa palstojaan myös arvostelijoidensa ja vastustajiensa käyttöön. Lehteä ei tarjottu pelkästään akateemisille tutkijoille ja opettajille vaan mahdollisimman laajalle yhteiskuntahistoriasta kiinnostuneelle yleisölle. Historiantutkimus oli kohotettava Länsi-Saksan poliittisessa kulttuurissa – ei enempää eikä vähempää – kuin sellaiseksi kriittiseksi instanssiksi, joka kykenee historialliseen kokemukseen perustuvaan tulevaisuuden arviointiin. Mikään lehti, olipa se kuinka erinomainen hyvänsä, ei voi näin huikeita tavoitteita täydellisesti saavuttaa. Toimittajat sanoivatkin olevansa täysin selvillä siitä, että ohjelma voidaan toteuttaa vain vähitellen. Tässä yhteydessä ei ole mahdollista esittää pätevää arviota siitä, miltä osin Länsi-Saksan historiallisen yhteiskuntatieteen äänenkannattajan kunnianhimoiset tavoitteet ovat toteutu-

neet ja miltä osin eivät. Joka tapauksessa kiistatonta on se, että *Geschichte und Gesellschaft* vakiinnutti jo 1970-luvulla asemansa yhtenä alansa kansainvälisesti arvostetuimmista aikakauslehdistä. Helmut Berding, Jürgen Kocka ja Hans-Ulrich Wehler ovat vuodesta 1972 toimittaneet tutkimussarjaa nimeltä *Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft*. Sarjassa oli vuoden 1992 loppuun mennessä ilmestynyt 98 nidettä. Merkittävä osa niistä on historiallisen yhteiskuntatieteen kannattajiin lukeutuvien professorien ohjaamia väitöskirjoja. Sarjaa kustantaa sama göttingeniläinen *Vandenhoeck & Ruprecht*, joka julkaisee myös *Geschichte und Gesellschaft*-lehteä.

Geschichte und Gesellschaft-lehden ensimmäisen numeron ohjelmajulistus kertoo jo paljon siitä, mitä historiallinen yhteiskuntatiede tarkoittaa ja mihin se pyrkii. Käsitteellisiltä sekaannuksilta ei silti ole voitu välttyä. Eräs jatkuva harmia aiheuttanut seikka on se, että termejä *Sozialgeschichte – Strukturgeschichte – Gesellschaftsgeschichte – historische Sozialwissenschaft* ei kyetty tarkasti erottamaan toisistaan, vaikka Hans-Ulrich Wehler ja Jürgen Kocka ovat lukuisissa ohjelmallisissa kirjoituksissaan koettaneet tuoda selkeyttä käsitteviidakkoon.⁹² Myös eräät muut historiallisen yhteiskuntatieteen kannattajat, esimerkiksi Wolfgang J. Mommsen, Reinhard Rürup ja Winfried Schulze ovat osallistuneet määrittelytehtäilyyn.⁹³

Sosiaalhistoria oli 1960-luvulle saakka epämääräinen yleiskäsite, jolla Länsi-Saksan historiankirjoituksen uudistajat tarkoittivat suurin piirtein kaikkea edistyksellistä ja toivottavaa. Vuonna 1977 ilmestyneessä *Sozialgeschichte*-teoksessaan⁹⁴ Kocka tarkoitti sosiaalihistorialla kaikkea sellaista historiankirjoitusta, jonka kohteena on *koko yhteiskunta*. Tähän merkitykseen viittaa myös kirjan pääotsikko. Toi-

92 Hans-Ulrich Wehler, *Geschichte als historische Sozialwissenschaft*, Frankfurt/M. 1973; Hans-Ulrich Wehler, *Historische Sozialwissenschaft und Geschichtsschreibung. Studien zu Aufgaben und Traditionen der deutschen Geschichtswissenschaft*, Göttingen 1980; Jürgen Kocka, *Sozialgeschichte. Begriff – Entwicklung – Probleme*, Göttingen 1977 (2. uud. p. 1986).

93 Winfried Schulze, *Soziologie und Geschichtswissenschaft. Einführung in die Probleme der Kooperation beider Wissenschaften*, München 1974; Wolfgang J. Mommsen, *Geschichte als historische Sozialwissenschaft*, teoksessa Pietro Rossi (Hrsg.), *Theorien der modernen Geschichtsschreibung*, Frankfurt/M. 1987 s. 107–147; Reinhard Rürup, *Zur Einführung*, teoksessa Reinhard Rürup (Hrsg.), *Historische Sozialwissenschaft. Beiträge zur Einführung in die Forschungspraxis*, Göttingen 1977 s. 5–15.

94 Seuraava käsitteiselitys perustuu Kockan *Sozialgeschichte*-teoksen 2. uudistettuun painokseen 1986, ks. erit. s. 70–111, 132–176.

saalta sosiaalishistoria tarkoitti myös Kockan mukaan historiankirjoituksen osa-aluetta (Sektorwissenschaft), mikä oli käsitteen perinteinen ja alkuperäinen merkitys. Rakennehistoriaa (Strukturgeschichte) Kocka luonnehti Werner Conzen ja Theodor Schiederin tavoin lähestymis- ja tarkastelutavaksi (Ansatz, Betrachtungsweise). Rakenteita oli myös hänen mielestään historiassa monia ja erityyppisiä, muitakin kuin instituutioita, kuten esimerkiksi tavat ja tottumukset, mentaliteetit, arvojärjestelmät ja sukupolvet. Rakennehistoria oli tässä merkityksessä nimenomaan tapahtumahistorian (Ereignisgeschichte) vasta-kohta. Yhteiskuntahistoria - Gesellschaftsgeschichte – tarkoitti puolestaan koko yhteiskunnan sosiaalishistoriaa (Sozialgeschichte ganzer Gesellschaften). Se oli totaalista historiaa, samassa merkityksessä kuin Hobsbawmin *History of Society* tai annalistien *histoire totale*. Historiallisen yhteiskuntatieteen (historische Sozialwissenschaft) päämääränä oli historiantutkimuksen tieteellistäminen yhteiskuntatieteellisten teorioiden, metodien ja käsitteiden avulla. Uusi "yhteiskuntatieteellistetty" historia erosi Conzen ja Schiederin 1950-luvulla perustamasta rakennehistoriasta erityisesti siinä, että se pyrki ohjelmallisesti historismin kriisin voittamiseen ja yhteiskuntatieteellisten teorioiden käyttöön.⁹⁵

Suurin osa historiallisen yhteiskuntatieteen karkikaartiin nousseista opiskeli 1950-luvulla ja väitteli tohtoriksi seuraavalla vuosikymmenellä. Länsi-Saksan korkeakoululaitos kasvoi voimakkaasti 1960- ja 1970-lukujen taitteessa useiden uusien yliopistojen perustamisen myötä. Samaan aikaan myös vanhoissa yliopistoissa vapautui poikkeuksellisen runsaasti historian professuureja, kun vuoden 1945 jälkeen nimetty vanha Zunft tuli eläkeikään. Näin varsin monille lahjakkaille nuorille tutkijoille tarjoutui 1970-luvun alussa tilaisuus kohota akateemisen hierarkian huipulle jo kolmikymmenvuotiaana.⁹⁶

Saksan germaanisesta menneisyydestä kuuluisan Teutoburgin metsän lähituntumassa sijaitsevasta Bielefeldistä tuli historiallisen yhteiskuntatieteen merkittävin tyyssija. Tähän pieneen westfalenilaiseen kaupunkiin vuonna 1969 perustetussa upouudessa yliopistossa opettivat jo 1970-luvun alussa mm. Hans-Ulrich Wehler, Jürgen Kocka, Reinhart Koselleck, Hans-Jürgen Puhle sekä englantilainen sosiaalishistorioitsija Sidney Pollard. Myöhemmin Bielefeldiin siirtyivät

95 Lehikoinen 1989 s. 107.

96 Conze 1977 (HZ) s. 20.

myös historian teoria- ja metodikysymysten erikoistuntija Jörn Rüsen (Koselleckin seuraajaksi), työväenhistorian spesialisti Klaus Tenfelde (Kockan seuraajaksi⁹⁷), Saksan lähihistorian erikoistuntija Christoph Klessmann ja taloushistorioitsija Werner Abelshauser (Pollardin seuraajaksi). Vuonna 1990 perustettuun naishistorian professorin virkaan nimitettiin Gisela Bock.⁹⁸

Edellä esitetyn perusteella olisi hyvin houkuttelevaa nimetä historiallisen yhteiskuntatieteen kannattajat Bielefeldin koulukunnaksi, kuten erityisesti eräät ulkomaalaiset arvostelijat ovat tehneetkin.⁹⁹ Suuntauksen kytkeminen pelkästään Bielefeldiin olisi kuitenkin hyvin yksipuolista, sillä sen kannattajat saavuttivat 1970- ja 1980-luvuilla vahvan jalansijan lähes kaikissa Saksan liittotasavallan yliopistoissa. Jürgen Kocka on kiistänyt jyrkästi puheet koulukunnasta: historiallisen yhteiskuntatieteen kannattajat eivät ole koskaan muodostaneet kiinteää ryhmää, jolla olisi ollut yhteinen tieteellinen paradigma. Kukin hyväksyy lähestymistavan yleiset periaatteet ja ohjelman omalla tavallaan, osa tiukemmin, osa väljemmin.¹⁰⁰ Kockan vastaväitteistä huolimatta on kuitenkin kiistatonta, että 1970-luvun puolivälissä *Geschichte und Gesellschaft*-lehden ympärille ryhmittyneet historioitsijat erottuivat radikaalin uudistusohjelmansa vuoksi selvästi omaksi joukokseen. Myöhemminkin ryhmä pysyi erittäin hyvin koossa ja esiintyi yhtenäisesti historian periaatekiistoissa, esimerkiksi vuonna 1986 puhenneessa *Historikerstreit*issa. Oikeassa Kocka varmastikin on siinä, että historiallisen yhteiskuntatieteen piirissä tapahtui 1980-luvun kuluessa sisäistä varioitumista, kun uusi, usein omia teitään kulkeva tutkijapolvi astui esiin. Myös alkuperäisen kärkiryhmän tiukat ohjelmalliset vaatimukset lientyivät selvästi. Kuten jäljempänä tarkemmin osoitetaan, myös Wehler alkoi esiintyä selvästi aiempaa maltillisemmin ja Kocka koetti rakentaa yhteyksiä 1980-luvun uusiin virtauksiin.

Länsi-Saksan historiankirjoitus alkoi 1960-luvulla nopeasti kan-

97 Kocka nimitettiin vuonna 1988 Länsi-Berliinin Freie Universitätin teollisen maailman historian professoriksi (*Geschichte der industriellen Welt*).

98 Professori Werner Abelshauserin kirje 10.3.1993 (tekijän hallussa).

99 Ks. esim. Roger Fletcher, *The Bielefeld School and its Critiques*, *German Studies* 7 (1984) s. 451–480; Irmeline Veit-Brause, *Zur Kritik der 'Kritischen Geschichtswissenschaft': Tendenzwende oder Paradigmawechsel?*, *GWU* 1 (1984) s. 1–24. Puhdas sattuma lienee, että kumpikin arvostelija on syntynyt Australiasta. Joka tapauksessa käsite "Bielefeldin koulu" on tunnetumpi ulkomailla kuin Saksassa.

100 Kocka 1986 (*Sozialgeschichte*) s. 165.

sainvälistyä. Kun Meinecken ja Ritterin sukupolvi suhtautui ulkomaisiin vaikutteisiin vielä kovasti epäillen, jopa torjuen, historiallisen yhteiskuntatieteen edustajat suorastaan janosivat niitä. Hans Rosenbergin välityksellä eräät nuoren polven historioitsijat pääsivät tutustumaan Yhdysvalloissa harjoitettuun tutkimukseen. Hans Herzfeld lähetti puolestaan oppilaitaan Oxfordiin ja Theodor Schieder Cambridgeen.¹⁰¹ Lähes kaikki historiallisen yhteiskuntatieteen ydinryhmän jäsenet ovat opiskelleet tai työskennelleet ulkomailla vierailevina tutkijoina. Kuten suuntauksen nuorempaan polveen kuuluva Klaus Tenfelde muutama vuosi sitten totesi, saksalainen historiankirjoitus on jälleen tavoittanut maailman kärjen. Pitkästä aikaa sitä kohtaan tunnetaan kiinnostusta myös ulkomailla ja saksalaisia tutkimuksia ilmestyy entistä enemmän englanniksi.¹⁰²

Teoria vai kertomus?

72

Länsi-Saksassa käytiin 1970-luvun alusta seuraavan vuosikymmenen puoliväliin vilkasta keskustelua *teorian* ja *kertomuksen* suhteesta historiassa. Historiallisen yhteiskuntatieteen kannattajien käsityksen mukaan historismin kriisin voittaminen edellytti modernin teoreettis-argumentatiivisen historiantutkimuksen selkeää erottautumista perinteisestä idealistis-narratiivisesta, kertovasta historiankirjoituksesta.¹⁰³ Seuraavassa esitellään lyhyesti kiistan tärkeimmät osapuolet ja keskeiset mielipide-erot. Syvällinen paneutuminen Länsi-Saksan teoriakeskustelujen syövereihin vaatisi tietysti aivan oman tutkimuksensa. Historiallisen yhteiskuntatieteen kannattajien käsitykset teoriasta eivät suinkaan olleet täysin yhteneväiset. Suuntauksen piiriin kuuluvia tutkijoita yhdisti kuitenkin periaatteellinen vaatimus historian teoriakelpoisuudesta *Theoriefähigkeit*. Sellaista yleisiin lainalaisuuksiin perustuvaa nomologis-kausaalista teoriaa, jota C. G. Hempel ja K. R. Popper historialta edellyttivät, he eivät tällä vaatimuksellaan tarkoittaneet.¹⁰⁴ Hans-Ulrich Wehlerin ja Jürgen Kockan näkemykset teorian käytöstä historiantutkimuksessa olivat koko lähestymistavan kannalta suuntaa-antavia. Wolfgang J. Mommsen on luonnehtinut Biele-

101 Kouri 1988 s. 33.

102 Professori Klaus Tenfelden haastattelu 18.3.1988.

103 Rüsen 1990 s. 67-68.

104 Ks. esim. Wolfgang J. Mommsen 1987 (teoksessa Rossi) s. 132.

feldin kaksikon suhdetta teoriakysymykseen joustavaksi, ongelma-keskeiseksi, jopa pragmaattiseksi.¹⁰⁵ Wehleriä ja Kockaa ei ole niinkään kiinnostanut teorian loogis-filosofinen sisältö vaan sen hedelmällisyys ja käyttökelpoisuus empiirisen tutkimuksen kannalta.¹⁰⁶

Wehlerin ja Kockan tapa käyttää teorioita tutkimuksen apuvälineinä tuli selvästi näkyviin jo heidän ensimmäisissä Saksan keisarikunnan yhteiskuntahistoriaa käsittelevissä töissään. Tästä aihepiiristä Wehler ja Kocka kiinnostuivat monien muiden nuorten tutkijoiden tavoin 1960-luvulla Eckart Kehrin, Hans Rosenbergin ja Fritz Fischerin esimerkin innoittamina. Teoksissaan *Bismarck und der Imperialismus* (1969) ja *Das Deutsche Kaiserreich* (1973) Wehler käytti Rosenbergin tavoin suhdanne- ja kasvuteorioita, mm. venäläisen taloustieteilijän N. D. Kondratjevin pitkien syklien teoriaa.¹⁰⁷ Tarkasteltuaan näiden ja muiden samantyyppisten *modernisoitumisteorioiden* avulla Saksan keisarikunnan rakennehistoriaa Wehler ja kumppanit päätyivät ns. Sonderweg-teesiin, jonka mukaan Saksan yhteiskuntakehitys lähti 1800-luvulla läntisen Euroopan kapitalististen maiden kehityksestä poikkeavalle erillistielle.

Modernisoitumisteorioista keskusteltiin Braunschweigin historioitsijapäivillä vuonna 1974. Tämän keskustelun pohjalta Wehler pelkisti modernisoitumisteorioiden keskeiset "alaproessit" seuraaviin kuuteen kohtaan: 1) taloudellinen kasvu, 2) eriytyminen, erikoistuminen, työnjako, 3) arvojen yhdenmukaistuminen 4) mobilisoituminen (valtiollinen, kansallinen, poliittinen), 5) osallistuminen ja 6) institutionalisoituminen.¹⁰⁸ Puhe teoriasta voi tässä yhteydessä ehkä kuulos-

105 Wolfgang J. Mommsen, Die Mehrdeutigkeit von Theorien in der Geschichtswissenschaft, teoksessa Jürgen Kocka/Thomas Nipperdey (Hrsg.), Theorie und Erzählung in der Geschichtswissenschaft. Theorie der Geschichte – Beiträge zur Historik Bd. 3, München 1979 s. 344–350.

106 Hans-Ulrich Wehler, Anwendung von Theorien in der Geschichtswissenschaft, teoksessa Jürgen Kocka/Thomas Nipperdey (Hrsg.), Theorie und Erzählung in der Geschichte. Theorie der Geschichte, Beiträge zur Historik Bd. 3, München 1979 s. 32–39, erit. kohta 5.5. s. 36; Jürgen Kocka, Gegenstandsbezogene Theorien in der Geschichtswissenschaft, teoksessa Jürgen Kocka (Hrsg.), Theorien in der Praxis des Historikers. Forschungsbeispiele und ihre Diskussion, GG, Sonderheft 3, Göttingen 1977 s. 177–178.

107 Hans-Ulrich Wehler, Bismarck und der Imperialismus, Köln 1969 (5. p. Frankfurt/M. 1984); Hans-Ulrich Wehler, Das Deutsche Kaiserreich 1871–1918, Göttingen 1973 (5. p. 1983).

108 Hans-Ulrich Wehler, Modernisierungstheorie und Geschichte, Göttingen 1975 s. 14–17.

taa liiankin juhlalliselta, sillä kyse ei ollut yhtenäisestä oppirakennelmasta. Wehler itse puhui mieluiten "teoriakimpusta" (Theoriebündel).

Wehler ja Kocka tunnustivat historiallisen yhteiskuntatieteen kummeiksi myös Karl Marxin ja Max Weberin. Wehler väitti Bismarck ja imperialismi-kirjansa esipuheessa, että 1800- ja 1900-luvun historian-tutkijat voivat oppia Marxilta verrattomasti enemmän kuin Rankelta.¹⁰⁹ Hänen mielestään Marxin pysyvä saavutus oli länsimaisen teollistumisen historiallinen teoria: "Marxin teorian viehäytys piilee siinä, että se kykenee niin ylivoimaisella tavalla osoittamaan talouden, yhteiskunnan ja vallan keskinäisten suhteiden sisäisen dynamiikan, joka vapauttaa historiallisten prosessien omat voimat."¹¹⁰ Myöhemmissä tutkimuksissaan Wehler kallistui kuitenkin yhä vahvemmin Max Weberin kannattajaksi. Hän viittasi toistuvasti Weberin klassiseen kolmijakoon *valta – talous – kulttuuri* (Herrschaft – Wirtschaft – Kultur) ja kutsui niitä yhteiskunnan perusdimensioiksi (Fundamentaldimensionen).¹¹¹ Samantapaisen jaottelunhan on esittänyt myös Jürgen Habermas, mutta hän on käyttänyt käsitteitä *valta – työ – kieli* (Herrschaft – Arbeit – Sprache).¹¹²

74

Jürgen Kocka käsitteli vuonna 1969 ilmestyneessä läpimurtoteoksessaan byrokratisoitumisen ja teollistumisen suhdetta aineistonaan suuryhtiö Siemensin toimihenkilöt 1800-luvun puolivälistä ensimmäiseen maailmansotaan.¹¹³ Tässä, samoin kuin seuraavassa suuressa tutkimuksessaan *Klassengesellschaft im Krieg* (1973) Kocka käytti Marxin ja Weberin teorioita luokista ja sosiaalisista kerrostumista.¹¹⁴ Wehler ja Kocka suhtautuivat kielteisesti DDR:ssä viralliseksi dogmiksi kohotettuun marxismi-leninismiin, vaikka heidän arvostelijansa koettivat toistuvasti saattaa heidät myös tässä mielessä epäilyttävään valoon. He hyväksyivät historiallisen materialismin suurin piirtein samassa merkityksessä kuin Max Weber aikoinaan, eli heuristisena (tutkimusta ohjaavana) periaatteena, mutta kiistivät sen ehdottoman totuuden vaatimuksen ja vallakumouksellisen potentiaalin. Kocka

109 Wehler 1969 (Bismarck) s. 29 (viite 19).

110 Wehler (Kaiserreich) 1973 s. 29–30.

111 Ks. esim. Wehler 1979 (teoksessa Kocka/Nipperdey) s. 25.

112 Jürgen Habermas, *Zur Logik der Sozialwissenschaften*, Tübingen 1967 s. 179.

113 Jürgen Kocka, *Unternehmensverwaltung und Angestelltenschaft am Beispiel Siemens 1847–1914. Zum Verhältnis von Kapitalismus und Bürokratie in der deutschen Industrialisierung*, Stuttgart 1969.

114 Jürgen Kocka, *Klassengesellschaft im Krieg*. *Deutsche Sozialgeschichte 1914–1918*, Göttingen 1973 (2. tark. ja täyd. p. 1978).

luki nimenomaan Max Weberin ansioksi sen, että marxismista oli tullut metodi metodien joukossa.¹¹⁵ Kocka asetti Marxin ja Weberin luokkateoriat vaakakuppiin ja tuli pitkällisen pohdinnan jälkeen siihen tulokseen, että Weberin teoria on sosiaalishistorian kannalta yksinkertaisesti käyttökelpoisempi kuin Marxin.¹¹⁶ Todettakoon, että Weberinkin terminologia on tällä kohtaa varsin vaikeaselkoinen. Toisin kuin Marx, Weber ei koskaan esittänyt varsinaista luokkateoriaa, vaan hänen käsityksensä on rekonstruoitava useiden eri tekstien pohjalta.¹¹⁷ Kockan ja Wehlerin tavassa käyttää teorioita valikoiden ja tarpeen mukaan muokaten piilee alituinen eklektisyyden vaara, mistä eräät arvostelijat ovat heitä muistuttaneetkin.¹¹⁸ Günther Heydemann on huomauttanut, että esimerkiksi Kockan Marx – Weber -vertailu on kaikessa yksinkertaisuudessaan miltei banaali, täynnä itsestäänselvyksiä.¹¹⁹ Kocka on myöntänyt, että arvostelussa on osittain perää, mutta toisaalta juuri "eklektinen momentti" takaa hänen mielestään teorioiden riittävän joustavuuden ja soveltuvuuden historialliseen tutkimustyöhön.¹²⁰

Wehlerin ja Kockan bielefeldiläisen kollegan Reinhart Koselleckin lähestymistapa oli toinen. Vuonna 1972 hän julkaisi suurta huomiota herättäneen teesinsä *teorian tarpeellisuudesta historiassa* (Theoriebedürftigkeit der Geschichte). Koselleckilla oli ihailtava taito pukea sanottavansa iskevään muotoon; tuoreessa muistissahan oli hänen kaksi vuotta aikaisemmin esittämänsä "Wozu noch Historie?"-kysymys. "Vasta teoria tekee työstämme historian tutkimusta. ... Teoria kulkee historian edellä eikä päinvastoin. ... Historiaa ei ole ilman teoriaa eikä tietysti myöskään teoriaa ilman historiaa", julisti Koselleck.¹²¹ Hän oli tyytymätön historiassa käytettyjen käsitteiden epä-

115 Kocka 1986 (Sozialgeschichte) s. 12–13.

116 Kocka on tilittänyt suhdettaan Marxiin ja Weberiin useissa teksteissään, ks. erit. Kocka 1986 (Sozialgeschichte) s. 9–40.

117 Tästä problematiikasta ks. erit. Hans-Ulrich Wehler, Max Webers Klassentheorie und die neuere Sozialgeschichte, teoksessa Jürgen Kocka (Hrsg.), Max Weber, der Historiker, Göttingen 1986 s. 193.

118 Ks. esim. Dieter Groh, Kritische Geschichtswissenschaft in emansipatorischer Sicht, Stuttgart 1973 s. 16–17; Volker Rittner, Zur Krise der westdeutschen Historiographie, teoksessa Imanuel Geiss, ym. (Hrsg.), Ansichten einer künftigen Geschichtswissenschaft, Bd. 1, München 1974 s. 70–73; Markku Hyrkkänen, Historiatieteen ja historianfilosofian suhde. Parannusehdotus, HAik 1 (1993) s. 42.

119 Heydemann 1980 s. 114.

120 Kocka 1986 (Sozialgeschichte) s. 87.

121 Reinhart Koselleck, Über die Theoriebedürftigkeit der Geschichtswissenschaft,

määräisyyteen ja pohti erityisesti historiallisen ajan problematiikkaa. Koselleckin historiallisia aikoja koskevan teorian – *Theorie der geschichtlichen Zeiten* – ydinkohta oli ajan ja rakenteen suhde, tempo-
raalinen struktuuri:

Vasta sellaiset käsitteet, jotka pyrkivät keston, toistettavuuteen ja empiiriseen ratkaistavuuteen, toisin sanoen käsitteet, joilla on rakenteellinen sisältö, avaavat tien siihen, miten 'todellinen' historia on omiana aikanaan ylipäättään ollut mahdollista, sekä siihen miten se voidaan tänään esittää.¹²²

76

Otto Brunnerin ja Werner Conzen tavoin myös Koselleck kiinnitti huomiota "historian muodonmuutokseen" eli modernin teollisen ajan läpimurtoon. Hän puhui ns. satula-ajasta (Sattelzeit) 1750–1850, jolla hän tarkoitti siirtymävaihetta vanhaeurooppalaisesta sääty-yhteiskunnasta teolliseen aikaan. Tätä kehitystä joudutti Euroopassa 1770-luvulta lähtien poliittinen ja teollinen kaksoisvallankumous.¹²³ Tässä kohden Koselleck saattoi nojautua myös omiin empiirisiin tutkimuksiinsa Preussin 1800-luvun alun reformipolitiikasta, jonka merkittävimpiä tuloksia olivat mm. elinkeinovapauden säätäminen ja talonpoikien vapauttaminen.¹²⁴

Lokakuussa 1974 Braunschweigissa pidetyillä Saksan historioitsijapäivillä Werner Conze esitti, että oli korkea aika laatia uusi historian teoria ja metodi, J. G. Droysenin klassista *Historik*-teosta vuodelta 1857–1858 edelleen kehitellen: "Uuden historiallisen teorian on oltava sellainen, että se käsittää ihmisen toiminnan kaikki puolet, myös sosiologisen."¹²⁵ Conzen haasteeseen tarttui Jörn Rüsen, josta tuli 1970-luvulla Reinhart Koselleckin ohella Länsi-Saksan merkittävin historian teoria- ja metodikysymysten erikoistuntija. 1980-luvun alussa Rüsen ryhtyi kokoamaan historianteoriaansa yhtenäiseksi esityk-

teoksessa Hellmut Becker (Hrsg.), *Geschichte und Sozialwissenschaften. Ihr Verhältnis im Lehrangebot der Universität und Schule*, Neue Sammlung, Sonderheft 6 (1972) s. 2, 22.

122 Reinhart Koselleck, *Darstellung, Ereignis, Struktur*, teoksessa Gerhard Schulz (Hrsg.), *Geschichte heute. Positionen, Tendenzen und Probleme*, Göttingen 1973 s. 314.

123 Koselleck 1972 (*Theoriebedürftigkeit*) s. 22.

124 Reinhart Koselleck, *Preussen zwischen Reform und Revolution 1791–1848*, Stuttgart 1967.

125 Werner Conze, *Zur Lage der Geschichtswissenschaft und des Geschichtsunterrichts*, GWU 2 (1975) s. 71.

seksi. Monivuotisen tutkimustyön tuloksena syntyi kolmiosainen *Grundzüge einer Historik*,¹²⁶ joka ilmestyi 1983–1989. Droysenin esimerkkiä noudattaen Rösen halusi selvittää, "miten historiaa on opiskeltava, mistä on aloitettava ja mitä on tehtävä, jotta voisi tulla historioitsijaksi." Näihin Droysenin kysymyksiin myös Rösenin *Historik* – "systemaattinen esitys tieteemme alasta ja metodista" – pyrki antamaan vastauksen.¹²⁷ Ensimmäisessä osassa *Historische Vernunft* (Historiallinen järki) Rösen selvitteli historiallisen tiedon luonnetta sekä historian tutkimuksen järkevyyden ja totuudellisuuden ongelmia. Toisessa osassa *Rekonstruktion der Vergangenheit* (Menneisyyden rekonstruointi) Rösen esitteli historiallisen tiedon tuottamisprosessia sekä eri lähestymistapojen, teorioiden ja metodien käyttöä. Kolmannessa osassa *Lebendige Geschichte* (Elävää historiaa) Rösen paneutui historiallisen tiedon eri muotoihin, tehtäviin ja yhteiskunnallisiin vaikutuksiin.

Tärkeä instituutio Länsi-Saksassa käydyin teoriakeskustelun kannalta oli Theodor Schiederin ja Reinhard Wittramin aloitteesta vuonna 1973 perustettu seminaari *Theorie der Geschichte*. Historian teoria- ja metodikysymyksistä kiinnostuneet tutkijat kokoontuivat Werner-Reimers-säätiön tuella Bad Homburgissa kaksi kertaa vuodessa. Kokouksissa pidetyt esitelmät ja keskustelupuheenvuorot ilmestyivät *Theorie der Geschichte – Beiträge zur Historik*-nimisessä sarjassa kuutena kokoomateoksena, joissa käsiteltiin seuraavia aiheita: 1. objektiivisuus ja puolueellisuus, 2. historialliset prosessit, 3. teoria ja kertomus, 4. historiankirjoituksen muodot, 5. historian metodi ja 6. osa ja kokonaisuus.¹²⁸

Syksyn 1977 ja kevään 1978 teemana oli teoria ja kertomus histo-

126 Jörn Rösen, *Historische Vernunft. Grundzüge einer Historik I: Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft*, Göttingen 1983; *Rekonstruktion der Vergangenheit. Grundzüge einer Historik II: Die Prinzipien der historischen Forschung*, Göttingen 1986; *Lebendige Geschichte. Grundzüge einer Historik III: Formen und Funktionen des historischen Wissens*, Göttingen 1989.

127 Rösen 1983 (*Historische Vernunft*) s. 22, josta myös Droysen-sitaatit.

128 *Theorie der Geschichte - Beiträge zur Historik*: Bd 1, Reinhart Koselleck/Wolfgang J. Mommsen/Jörn Rösen (Hrsg.), *Objektivität und Parteilichkeit*, München 1977; Bd. 2, Karl-Georg Faber/Christian Meier (Hrsg.), *Historische Prozesse*, München 1978; Bd. 3, Jürgen Kocka/Thomas Nipperdey (Hrsg.), *Theorie und Erzählung in der Geschichte*, München 1979; Bd. 4, Reinhart Koselleck/Heinrich Lutz/Jörn Rösen (Hrsg.), *Formen der Geschichtsschreibung*, München 1982; Bd. 5, Christian Meier/Jörn Rösen (Hrsg.) *Historische Methode*, München 1988; Bd. 6, Karl Acham/Winfried Schulze (Hrsg.), *Teil und Ganzes*, München 1990.

riantutkimuksessa. Keskustelun kohokohta oli Hans-Ulrich Wehlerin ja Golo Mannin välinen polemiikki, jossa historiallisen yhteiskuntatieteen ja perinteisen historiankirjoituksen edustajien näkemykset törmäsivät rajusti yhteen. Wehler tarkasteli kysymystä teorian käytöstä historiassa tapansa mukaan kustannus/hyöty-periaatteella, teorioiden etuja ja haittoja puntaroiden. Esimerkkinään hän käytti omia kokemuksiaan modernisoitumisteorioiden käytöstä edellä mainituissa Saksan keisarikuntaa koskevissa tutkimuksissaan. Wehler puuttui myös siihen jännitteeseen, joka vallitsi systemaattiseen analyysiin ja narratiiviseen esitykseen pyrkivän historiankirjoituksen välillä. Konflikti oli Wehlerin mielestä turha ja hedelmätön, sillä historia on tulvillaan sellaisia ongelmia, joita on mahdotonta ratkaista ilman teoriaa: "Esimerkiksi teollistumista voidaan kuvata hyvinkin dramaattisesti (tupruavia savupiippuja, työläisten hikisiä selkiä, kylmäverisesti laskelmoivia yrittäjiä), mutta vain käyttämällä teoreettisia käsitteitä, kuten pääomaa, nettoinvestointeja, arvonmuodostusta, jne. ongelma voidaan tarkasti selittää."¹²⁹

Veroisensa opponentin Wehler sai Golo Mannista, joka puolusti alustuksessaan taitavasti kertovan historiankirjoituksen perinteisiä arvoja. Yhdysvalloissa maanpaossa asunut Golo Mann – kirjailija Thomas Mannin poika – palasi Saksaan vasta 1958, jolloin hänet nimitettiin historian professoriksi Stuttgartin yliopistoon. Jo vuonna 1964 Mann kuitenkin erosi ennenaikaisesti virastaan ja ryhtyi vapaaksi tutkijaksi ja kirjailijaksi. Historiankirjoitus on aina kertomusta. Tätä perustotuutta eivät Golo Mannin mielestä kyenneet kiistämään myöskään ne historioitsijat, joihin ns. teoretikot vetosivat. Mann viittasi mm. Fernand Braudelin maineikkaaseen Välimeri-tutkimukseen ja ylisti erityisesti sen kolmatta osaa, jossa otsikkonsakin mukaisesti kuvataan "tapahtumia, politiikkaa ja ihmisiä", aivan erinomaisesti kertomukseksi. Polemiikkinsa Hans-Ulrich Wehleriä vastaan Mann huipensi mainioksi parodiaksi:

Muuten myös herra Wehlerin omat teokset, esimerkiksi Das deutsche Kaiserreich olisi hyvin helppo kääntää kertomukseksi. Se olisi puhtaasti stilistinen tehtävä, aivan kuten joskus koulupoikana itse muokkasin muutamia Schillerin Kassandrunoelman säkeitä suorasanaiseksi proosaksi. ... Ainutkertainen voidaan aina pukea "olipa kerran" -muotoon. Olivatpa

129 Wehler 1979 (teoksessa Kocka/Nipperdey) s. 18, 25, 29–32 (lainaus s. 29).

kerran kerran preussilais-saksalaiset etuoikeitetut säädetyt, luokat ja eturyhmät, joita vanhentunut valtiojärjestelmä väkivalloin puolusti ja piti pystyssä. Olipa kerran – Kehrin esimerkkiä mukaillen – Saksan sotalaivaston rakentaminen, jonka edellä mainitut puolueet ja eturyhmät tekivät mahdolliseksi. Kyseessä oli monimutkainen ja suorastaan ainutlaatuinen tapahtuminen, mielipiteiden, arvostusten ja etujen kokonaisuus. Luonnollisesti myös Englannissa rakennettiin tuohon aikaan sotalaivoja, mutta siellä siinä ei ollut mitään erikoista; sehän perustui Englannin vanhaan, suorastaan klassiseen meriyliivoimaan, jonka se halusi turvata, kun Saksan keisarikunta alkoi vahvistua.¹³⁰

Historioitsija ei voi muuta kuin eläytyä ja ymmärtää; mitään erityisiä selittäviä tekijöitä hän ei kykene löytämään. Historioitsija voi korkeintaan sanoa: "Niin se tapahtui, ja juuri siksi se tapahtui." Kertomus ja selitys olivat Mannin mukaan historiassa yhtä. "Minun on tunnus-tettava, etten usko tippaakaan teorian tarpeellisuuteen historiassa, sillä historia on taidetta, joka perustuu tietoon. Mitään muuta se ei sitten olekaan."¹³¹

Länsi-Saksan historiantutkijoiden suuri enemmistö ajatteli epäilemättä Golo Mannin tavoin, mutta harvat rohkenivat tai vaivautuivat sanasotaan historiallista yhteiskuntatiedettä vastaan. Joka tapauksessa mielipide-erot olivat jyrkät ja selvät. Historiallisen yhteiskuntatieteen arvostelijoiden mielestä teoria väärästi todellisuutta ja hävitti historiasta yksilöt ja elävän elämän.¹³² Jos historiasta puuttuisi kertomus, tulos olisi sama kuin Schillerin Wallenstein-näytelmä, jota esitettäisiin siten, että päähenkilö ei kävisi kertaakaan näyttämöllä. Tai, kuten Frankfurter Allgemeine Zeitungin toinen päätoimittaja Joachim C. Fest sanoi: "Historiallisen yhteiskuntatieteen kannattajat eivät oikeastaan kirjoita historiaa vaan antavat siitä lausuntoja."¹³³

Saksalaisen historismin ikimuistoinen vaatimus "Erzähle Historiker, theoretisiere nicht!" (kerro historioitsija, älä teoretisoi) oli yhä

130 Golo Mann, Plädoyer für die historische Erzählung, teoksessa Jürgen Kocka/Thomas Nipperdey (Hrsg.), Theorie und Erzählung in der Geschichte. Theorie der Geschichte – Beiträge zur Historik Bd. 3, München 1979 s. 40.

131 Mann 1979 s. 53.

132 Perinteisen historian puolustajien väitteitä teorian käyttöä vastaan on arvioinut esim. Wolfgang J. Mommsen 1987 (teoksessa Rossi) s. 340–341.

133 Fest -lainaus, ks. Jürgen Kocka/Thomas Nipperdey, Einführung, teoksessa Kocka/Nipperdey (Hrsg.) 1979 s. 8–9.

perinteisen historian puolustajien rakkain huoneentaulu.¹³⁴ Suurelle yleisölle tarkoitettut historioteokset ja -lukemistot kokivat Länsi-Saksassa 1970-luvulla todellisen renessanssin. Uuteen suosioon kohonneen elämäkertakirjallisuuden merkkitapaus oli Golo Mannin *Wallenstein*-biografian ilmestyminen vuonna 1971.¹³⁵ Tyyllisten ansioidensa vuoksi myös monista muista 1970- ja 1980-luvuilla kirjoitetuista suurmieselämäkertoista tuli bestsellereitä, mainittakoon esimerkiksi Joachim C. Festin ja Sebastian Haffnerin *Hitler*-kirjat, Lothar Gallin *Bismarck*, Christian Meierin *Caesar* ja Theodor Schiederin *Fredrik Suuri*.¹³⁶

Ovatko teoria ja kertomus historiassa erillisiä paradigmoja? Onko kertomus ominaista vain tietyille historiallisille teksteille vai koko historialle? Näistä kysymyksistä käytiin 1970-luvulla vilkasta keskustelua kaikissa länsimaissa. Amerikkalaisten Arthur C. Danton ja Hayden Whiten laajaa kansainvälistä huomiota herättäneet kirjoitukset historian tutkimuksen narratiivisesta perusolemuksesta vaikuttivat voimakkaasti Länsi-Saksassa käytyyn keskusteluun. Danton *Analytical Philosophy of History*-teoksen (1964) saksankielinen laitos ilmestyi vuonna 1974.¹³⁷ Danton mukaan selitykset eivät historiassa perustu yleisiin lakeihin, vaan kertomus – *narraatio* – on jo itsessään selitys, ja tämä selitysten narratiivinen olemus erottaa historian kaikista muista tieteistä.

Hayden White esitti vuonna 1973 ilmestyneessä teoksessaan *Meta-History* lingvistiikan ja kirjallisuustieteen metodien pohjalta historian narratiivisuusteorian, jota hän vertasi runousoppiin. Whiten mukaan historian kirjoituksessa käytetään periaatteessa aivan samantyyppistä retoriikkaa sekä samoja esteettisiä tyyllilajeja ja kertomusmuotoja (romanttista, komedista, tragedista ja eepistä kertomusta) kuin kaunokirjallisuudessa.¹³⁸ White kiteytti sanomansa teesiksi: "myös histori-

134 Rösen 1990 s. 110.

135 Golo Mann, *Wallenstein. Sein Leben erzählt*, Frankfurt/M. 1971.

136 Joachim C. Fest, *Hitler. Eine Biographie*, Berlin 1973; Sebastian Haffner, *Anmerkungen zu Hitler*, München 1978 (suomenkielinen laitos: *Hitler- reunamerkintöjä*, Helsinki 1981); Lothar Gall, *Bismarck. Der weisse Revolutionär*, Berlin 1980; Christian Meier, *Die Ohnmacht des allmächtigen Dictators Caesar*, Frankfurt/M. 1980; Theodor Schieder, *Friedrich der Grosse. Ein Königtum der Widersprüche*, Berlin 1983.

137 Arthur C. Danto, *Analytical Philosophy of History*, Cambridge 1964, saks. laitos: *Analytische Philosophie der Geschichte*, Frankfurt/M. 1974.

138 Hayden White, *Meta-History. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Baltimore – London 1973.

an muusa Kleio kirjoittaa runoja".¹³⁹ Arvovaltaisten asiantuntijoiden, esimerkiksi Georg G. Iggersin ja italialaisen historianfilosofin Pietro Rossin mielestä Danton ja Whiten kirjoitukset olivat jopa 20. vuosisadan merkittävin historiateoreettinen kannanotto sitten Hempelin peittävän lain mallin (1942).¹⁴⁰

Länsi-Saksassa historian narratiivisuuden ongelmaa pohti 1970-luvulla syvällisimmin Giessenin yliopiston filosofian professori Hans Michael Baumgartner. Hän oli havainnut, että kertomuksesta ja teoriasta käydyssä keskustelussa – niin Länsi-Saksassa kuin muuallakin – nämä historian peruselementit miellettiin yleensä toistensa vastakohdiksi:

Kun historia kertoo, se ei voi käyttää teorioita, mutta toisaalta, kun se haluaa perustella olevansa 'teoreettista historiaa', se torjuu kertomuksen pitäen sitä vanhentuneena historiankirjoituksen muotona. Toisen, vähitellen jalansijaa saavan käsityksen mukaan kertomus ja teoria täydentävät toisiaan ja molemmat ovat historiankirjoituksessa yhtä tärkeitä.¹⁴¹

81

Baumgartnerin mielestä kumpikin näkemys oli väärä ja historian tutkimuksen kannalta yhtä hedelmätön. Itse hän määritteli kertomuksen ihmisen olemassaolon ehtoihin sisältyväksi ja niiden kannalta välttämättömäksi todellisuuden hahmottamisen muodoksi. Tästä syystä kertomus oli historiassa teoriaan nähden etusijalla, mutta se ei suinkaan tehnyt teoriaa tarpeettomaksi. Teorian käyttö oli historian tutkimuksessa välttämätöntä, mutta kertomusta se ei korvannut.¹⁴² Ame-

139 Whiten saksaksi ilmestyneen kirjoituskokoelman otsikko kuului: "Auch Kleio dichtet, oder die Fiktion des Faktischen". Studien zur Tropologie des historischen Diskurses, Stuttgart 1986.

140 Georg G. Iggers, Style in history? History as art and as science, Reviews in European History 2 (1976) s. 172; Pietro Rossi, Einleitung, teoksessa Pietro Rossi (Hrsg.), Theorie der modernen Geschichtswissenschaft, Frankfurt/M. 1987 s. 12. – Carl Gustav Hempelin peittävän lain malli – *covering law model* – oli yritys kehittää historian tutkimusta varten selitysmalli, joka vastaisi luonnontieteellistä, yleisiin lakeihin perustuvaa selittämistä.

141 Hans Michael Baumgartner, Erzählung und Theorie in der Geschichte, teoksessa Jürgen Kocka/Thomas Nipperdey (Hrsg.), Theorie und Erzählung in der Geschichte. Theorie der Geschichte – Beiträge zur Historik, Bd. 3, München 1979 s. 260.

142 Baumgartner 1979 s. 259–289; ks. myös Hans Michael Baumgartner/Jörn Rüsen (Hrsg.), Seminar: Geschichte und Theorie – Umriss einer Historik, 2. p. Frankfurt/M. 1982 s. 274–302.

rikkalaisten kollegoidensa Danton ja Whiten käsityksistä poiketen Baumgartner korosti, että kertomus oli historian rakennekäsité, eikä sen merkitys ollut ensisijaisesti retorinen vaan looginen.

Jörn Rüsenin näkemykset teorian ja kertomuksen suhteesta olivat samansuuntaiset kuin Baumgartnerin. Rüsenkin arvosteli useissa kirjoituksissaan teesiä, jonka mukaan uusi historia eroaa vanhasta nimenomaan siinä, että se ei kerro vaan selittää. Tällainen vastakkainasettelu oli hänen mielestään kestävä, sillä teoria ja kertomus eivät olleet historian tutkimuksessa joko-tai -vaihtoehtoja.¹⁴³ Rüsen katsoi, että kertominen (Erzählen) on itse asiassa ihmisen lajiominaisuus, inhimilliseen kulttuuriin sisältyvää kielellistä toimintaa, jonka avulla välitetään kokemuksia, ajattelua, ymmärtämistä ja ymmärrettyksi tulemistä.¹⁴⁴

Rüsenin mielestä narratiivisuusteesi oli historioitsijoiden luonnollinen reaktio analyyttisen tieteenteorian vaatimukseen, jonka mukaan historian tutkimuksenkin on kyettävä teorianmuodostukseen ja kausaaliseen selittämiseen. Historioitsijat joutuivat tunnustamaan, että heidän tietensä ei sittenkään ollut "ihan yhtä nomologista" kuin luonnontieteet, ja siksi historian oli tyydyttävä "hieman vähemmän teoreettisen tieteen arvoon".¹⁴⁵ Tähän historioitsijoiden alemmuuskompleksiin toi kaivattua lievitystä Danton ja Whiten teesi, jonka mukaan historia poikkeaa kaikista muista tieteistä juuri selitystensä narratiivisuuden ansiosta. Näin "historiallisen ajattelun erityisen teorianmuodon Gordionin solmu", kuten Rüsen asian ilmaisi, näytti vihdoinkin lopullisesti avautuvan.¹⁴⁶

Miksi historian määritelmäksi ei riitä se, että se muista tieteistä poiketen esittää tuloksensa kertomuksina? Miksi historiaa ei voida määritellä retoriikaksi? Tyytyminen Danton ja Whiten näkemyksiin johtaisi Rüsenin mielestä teoria- ja metodikysymysten aliarviointiin ja vaarana olisi historian järkipäisyyden häviäminen: "Historiankir-

143 Jörn Rüsen, *Narrativität und Modernität*, teoksessa P. Rossi (Hrsg.), *Theorien der modernen Geschichtsschreibung*, Frankfurt/M. 1987 s. 230; Jörn Rüsen, *Geschichtsschreibung als Theorieproblem der Geschichtswissenschaft. Skizze zum historischen Hintergrund der gegenwärtigen Diskussion*, teoksessa Reinhart Koselleck/Heinrich Lutz/Jörn Rüsen (Hrsg.), *Formen der Geschichtsschreibung. Historische Methode. Theorie der Geschichte – Beiträge zur Historik*, Bd. 4, München 1982 s. 26.

144 Rüsen 1990 (*Zeit und Sinn*) s. 18.

145 Rüsen 1987 (teoksessa Rossi) s. 232–233.

146 Rüsen 1990 (*Zeit und Sinn*) s. 110.

joituksen teoria ei voi tyytyä vain siihen, millä tavoin historiaa kerrotaan. Ainakin sellaisessa esityksessä kuin *Historik*, jossa historia määritellään tieteenksi, on välttämättä asetettava kysymys, miten historiaa kerrotaan *järkevästi* (vernünftig).¹⁴⁷ Rösenin mukaan kertomuksista tulee rakentavia (konstruktiv) vain teorian avulla, ja kertomukset ilman teoriaa ovat hänestä teennäisiä ja väkinäisiä, ikään kuin jäljiteltäjä (mimetisch).¹⁴⁸

Historismin uusvanha ryhdistäytyminen

Werner Conze epäili Mannheimin historioitsijapäivillä 1976 oikeuteusti sitä, oliko "historismin jälkeiseen aikaan" siirtymisestä – Wolfgang J. Mommsenin edellä mainittuun "jenseits des Historismus"-teesiin viitaten – ylipäättään perusteltua puhua. Nuori, emansipatorisen herätyksen saanut tutkijapolvi markkinoi kyllä "sosiologisoitua historiaansa" hyvinkin kiivaasti. Nuoret halusivat päästä irti kaikesta tähänastisesta ja "perinteisestä" ja uskoivat, että heidän hallussaan oli ainoa oikea, tieteellisesti pätevä historian tutkimuksen metodi. Conzea tällainen jako "nuoriin edistyksellisiin" ja "vanhoihin mitään ymmärtämättömiin" närkästytti suuresti.¹⁴⁹ Conzen arvio Länsi-Saksan historiankirjoituksen 1970-luvun alun tilanteesta oli osuva: historian teoria- ja metodikysymyksistä kiinnostunut aktiivinen vähemmistö arvosteli passiivista, näistä asioista välinpitämätöntä enemmistöä. Historiallinen yhteiskuntatiede tunkeutui perinteisen historiankirjoituksen rinnalle, mutta ei juuri kyennyt horjuttamaan sen valta-asemaa, saati syrjäyttämään sitä.

Kölnin yliopiston uusimman ajan historian professori, toisen maailmansodan historian spesialisti Andreas Hillgruber (1925–1989) piti Regensburgin historioitsijapäivillä 1972 esitelmän aiheesta poliittinen historia modernista näkökulmasta.¹⁵⁰ Hän arveli, että klassisen poliittisen historian puolustaminen oli Länsi-Saksan vallitsevassa po-

147 Jörn Rösen, *Historische Methode*, teoksessa Jörn Rösen/Christian Meier (Hrsg.) *Historische Methode. Theorie der Geschichte – Beiträge zur Historik*, Bd. 5, München 1988 s. 67; Rösen 1982 (teoksessa Koselleck/Lutz/Rösen) s. 32–34. Ks. myös Jorma Kalela, *Historiantutkimus ja narratiivisuus*, *Ajatus* 47 (1990) s. 187–188.

148 Rösen 1987 (teoksessa Rossi) s. 235–236.

149 Conze 1977 (HZ) s. 21–22.

150 Andreas Hillgruber, *Politische Geschichte in moderner Sicht*, HZ 216 (1973) s. 529–552.

liittisessä ja henkisessä ilmapiirissä suoranainen provokaatio. Hillgruberin osoite oli selvä: "vallitsevalla ilmapiirillä" hän tarkoitti tietenkin yhteiskuntahistorian rynnistystä historian tutkimuksen etulinjaan. Samassa yhteydessä hän viittasi myös eräissä sosialidemokraattien hallitsemisissa osavaltioissa, esimerkiksi Niedersachsenissa ja Hessenissä laadittuihin suunnitelmiin, joiden tarkoituksena oli Hillgruberin mukaan korvata historian kouluopetus "tietyllä ideologialla värjätyllä yhteiskuntaopilla".¹⁵¹ Hillgruberin teesit poliittisen historian puolesta olivat samalla avoin poliittinen hyökkäys historiallisen yhteiskuntatieteen kannattajia vastaan. Mannheimin esitelmässään 1972 ja kaksi vuotta myöhemmin julkaisemassaan Saksan lähihistorian yleisesityksessä Hillgruber muitta mutkitta yhdisti toisiinsa marxismi-leninismiin, "jonka esikuvat tulevat DDR:stä", Länsi-Saksan uusmarxismiin, Frankfurtin koulukunnan kriittisen teorian, sosialidemokraattisen koulupolitiikan ja yhteiskuntahistorian, jota edustivat erityisesti "kyseenalainen väite sisäpolitiikan ensisijaisuudesta" ja Koselleckin vaatimus "teorian tarpeellisuudesta" historian tutkimuksessa.¹⁵²

Hillgruberin arvostelu ei ollut mitenkään ainutlaatuisen jyrkkä, sillä samanlaisia syytöksiä esittivät myös muut historiallisen yhteiskuntatieteen vastustajat. Niinpä esimerkiksi Klaus Hildebrand, Bonnin yliopiston uuden ajan historian professori ja Hillgruberin läheinen työtoveri, varoitti polemiikissaan historiallisen yhteiskuntatieteen kannattajia jatkamasta "eklektistä peliään historiallisella materialismilla", sillä "jos sille antaa pikkusormen, se vie kohta koko käden".¹⁵³ Kohtuuttomana Hillgruber piti sitä, että nuoret vasemmistolaiset kriitikot yhdistivät hänet ja muut modernin poliittisen historian edustajat 1800-luvun saksalaiseen historismiin, Rankeen ja Saksan kansalliskonservatiiviseen historiankirjoitukseen. Tästä perinteestä Hillgruber sanoutui irti. Hänen oma modernin poliittisen historian määritelmänsä kuului seuraavasti:

Se tarkoittaa historian tutkimusta ja -kirjoitusta, joka nojautuu rakennehistorian tuloksiin mutta ottaa tietoisesti vaarin suurten poliittisten ratkaisujen yhteiskunnallisista ehdoista. Perim-

151 Hillgruber 1973 s. 529.

152 Hillgruber 1973 s. 529–530; Andreas Hillgruber, *Deutsche Geschichte 1945–1972*, Berlin 1974 s. 162–164.

153 Klaus Hildebrand, *Geschichte oder "Gesellschaftsgeschichte"? Die Notwendigkeit einer politischen Geschichtsschreibung von den internationalen Beziehungen*, HZ 223 (1976) s. 328–357 (sitaatti s. 356).

mäisenä tavoitteena on valtiojohdon ulkopoliittisen toiminnan ja suurvaltojen ulkopoliittisten ratkaisujen omaehtoisuuden selvittäminen. Polttopisteessä ovat tällöin suurvaltajohtajien intentiot ja tavoitteet.¹⁵⁴

Ulkopoliittisten ratkaisujen omaehtoisuus, jolla Hillgruber tarkoitti "suurpoliittisen päätöksenteon suhteellista autonomiaa", oli kuitenkin poliittisen historian ensisijainen metodinen lähtökohta. Rakennehistorian tutkimustulokset olivat siihen verrattuna aina toissijaisessa asemassa.¹⁵⁵ Hans-Ulrich Wehler katsoi velvollisuudekseen vastata Hillgruberille, koska niin monet länsisaksalaiset kollegat tuntuivat olevan Kölnin ordinariuksen kanssa samaa mieltä. Wehler piti Hillgruberin äkäistä puolustuspuhetta hätävarjelun liioitteluna: sosiaalhistoria ei suinkaan ollut työntänyt poliittista historiaa sivuun. Historialliset bibliografiat, valmistuneiden väitöskirjojen aiheet, professorinvirkoihin nimitettyjen historioitsijoiden tuotanto, yliopistojen opetusohjelmat – kaikki nämä olivat Wehlerin mukaan todisteita siitä, että poliittisen historian valta-asema oli Länsi-Saksan historiankirjoituksessa yhä kiistaton.¹⁵⁶ Hillgruberin "moderni poliittinen historia" ei Wehlerin mielestä eronnut loppujen lopuksi mitenkään perinteisestä valta- ja valtiokeskeisestä "kabinettien suurpolitiikasta". Wehler katsoi, että poliittisella historialla oli parhaat kehittymismahdollisuudet nimenomaan teoreettisesti suuntautuvan historiallisen yhteiskuntatieteen osa-alueena (Teildisziplin). Hän ei oikein jaksanut uskoa siihen, että poliittisesta historiasta voitaisiin kehittää yhteiskuntahistoriallisen tutkimuksen eri osa-alueita ja ulottuvuuksia yhdistävä "integraatitiede".¹⁵⁷

Hillgruber ei suinkaan ollut mielipiteineen yksin arvostellessaan historiallista yhteiskuntatiedettä poliittisen historian syrjimisestä. "Why does social history ignore politics?", kysyivät englantilaiset historioitsijat Geoff Eley ja Keith Nield vuonna 1980.¹⁵⁸ "Saksalaista

154 Andreas Hillgruber, *Kontinuität und Diskontinuität in der deutschen Aussenpolitik von Bismarck zu Hitler*, 3. p. Düsseldorf 1971 s. 5.

155 Andreas Hillgruber, *Methodologie und Theorie der Geschichte der internationalen Beziehungen*, GWU 27 (1976) s. 193–210, lainaus s. 204.

156 Hans-Ulrich Wehler, *Moderne Politikgeschichte oder "Grosse Politik der Kabinette"*, GG 2–3 (1975) s. 348–349.

157 Wehler 1975 s. 364–369.

158 Geoff Eley/Keith Nield, *Why does social history ignore politics?*, *Social History* 5 (1980) s. 249–271.

sosiaalhistoriaa he tuskin voivat tällä tarkoittaa", arveli Jürgen Kocka. Esimerkiksi *Geschichte und Gesellschaft*-lehden kymmenen ensimmäisen vuosikerran 37 teemanumerosta peräti 13 oli hänen laskelmiensa mukaan omistettu pelkästään poliittiselle historialle.¹⁵⁹ Tämä vastasi myös lehden ohjelmajulistusta, jossa "sosiaalitieteellisesti perusteltu poliittinen historia" määriteltiin historiallisen yhteiskuntatieteen yhdeksi painopistealueeksi.

Poliittisten ilmiöiden rakennehistoriallinen selittäminen, Kockan mukaan *poliittinen sosiaalhistoria* (politische Sozialgeschichte), oli 1960- ja 1970-lukujen taitteessa historiallisen yhteiskuntatieteen perustajien erityisessä suosiossa. Tyypillisiä tähän kategoriaan kuuluvia töitä olivat esimerkiksi Hans-Ulrich Wehlerin edellä mainitut *Bismarck-* ja *Kaiserreich*-tutkimukset. Marxismin vaikutus oli Kockan mukaan alkuvaiheessa huomattava. Historiallista materialismia käytettiin strukturalististen lähestymistapojen ohella poliittisten ilmiöiden selittämiseen. Marxisiin sisältyvä kriittinen ja emansipatorinen paatos vastasi hyvin nuoren tutkijapolven tarpeita, kun he ryhtyivät etsimään syitä saksalaisen liberalismiin ja demokratian heikkouteen, modernisoitumisprosessin hitauteen ja muihin läntisen Euroopan kehityksestä poikkeaviin piirteisiin. Kocka on jälkeempään myöntänyt, että "nämä tutkimukset olivat ja ovat kiistelyjä".¹⁶⁰ Selitykset olivat monesti aika karkeatekoisia ja deterministisiä. 1980-luvulla tämän tyyppinen poliittinen sosiaalhistoria menetti suosionsa. Uusimmassa tutkimuksessa on kiinnitetty huomiota politiikan käsitteen lauantumiseen, "poliittisen" ulottumiseen valtion ja varsinaisten poliittisten instituutioiden ulkopuolelle, niistä pois päin, yhä syvemmälle yhteiskuntaan ja arkielämään. Jürgen Kocka puhui tässä yhteydessä hieman epämääräisesti politiikan käsitteen laajentumisesta ja kirjavoitumisesta ja vertasi ilmiötä "pelissä olevien pallojen lisääntymiseen".¹⁶¹

Kaunokirjallisen historian puolustaja Golo Mann julisti vuonna 1975 ohjelmallisesti, että Länsi-Saksan historiankirjoituksessa oli käynnissä syvälinen "suhdannekäänne" (Tendenzwende): historioitsijan perinteinen, koeteltu ja korvaamaton "kertomisen taito" (die Kunst des Erzählens) oli jälleen palaamassaa arvoonsa.¹⁶² Samana

159 Kocka 1986 (Sozialgeschichte) s. 231 (viite 55a).

160 Kocka 1986 (Sozialgeschichte) s. 146–147 (lainaus s. 147).

161 Kocka 1986 (Sozialgeschichte) s. 151.

162 Golo Mann, *Die alte und die neue Historie*, teoksessa Clemens Graf von Pedevill (Hrsg.), *Tendenzwende*, Stuttgart 1975 s. 41–58.

vuonna Münchenin yliopiston uuden ajan historian professori Thomas Nipperdey (1927–1992) kirjoitti Hans-Ulrich Wehlerin *Kaiserreich*-kirjasta murskaavan arvostelun *Geschichte und Gesellschaft*-lehteen. Mainittakoon, että Wehler itse pyysi arvostelua ja toteutti siten lupauksensa palstatilan antamisesta myös historiallisen yhteiskuntatieteen kriitikoille. Nipperdeyn mielestä Wehlerin esitys ei ollut juuri enempää kuin tekijän ennako-oletuksiin, Saksan historian jatkuvuusteisiin, sisäpolitiikan ensisijaisuuteen ja muihin Eckart Kehrin ja Hans Rosenbergin töistä tutuihin oppeihin pakotettu ohjelmaluonnos.¹⁶³ Nipperdey oli tyytymätön myös siihen tunneperäiseen ja moralisoivaan tapaan, jolla historiallisen yhteiskuntatieteen edustajat hänen mielestään arvostelivat historismia. Hän vaati, että jokaista tieteenteoriaa tuli punnita vain sillä perusteella, miten hyvin tai huonosti sen avulla saadaan tietoa menneisyydestä.¹⁶⁴ Nipperdey arvosteli Wehleriä ja kumppaneita siitä, että he politisoivat historiaa, tuomit-sivat menneisyyttä omien poliittisten intressiensä nojalla ja muokkasivat historiaa omien emansipatoristen ja poliittis-pedagogisten päämääriensä mukaiseksi. Hänen mielestään ns. kriittisen historiankirjoituksen edustajat käyttivät ylenmäärin myös tiettyjä, merkitykseltään tyhjiä vierasperäisiä sanoja, kuten "funktio" tai "relevanssi".¹⁶⁵

Thomas Nipperdeysta tuli *uushistorismiksi* (Neohistorismus) kut-sutun suuntauksen johtava edustaja Länsi-Saksassa. Yhtenä harvoista perinteisen historian puolustajista hän oli kiinnostunut myös historiantutkimuksen teoreettisista kysymyksistä. Historismi kaipasi Nipperdeyn mielestä monilta osin uudistamista, mutta hän uskoi silti vakaasti, että historismi olisi uudistetussa ja parannetussa muodossa yhä tieteellisen historiankirjoituksen paras ja järkevin perusta. Hän oli tyytymätön siihen, että historismista ei ollut olemassa ainoatakaan,

163 Thomas Nipperdey, Wehlers "Kaiserreich". Eine kritische Auseinandersetzung, *GG* 4 (1975) s. 542–544, 560.

164 Thomas Nipperdey, Historismus und Historismuskritik heute, teoksessa Eberhard Jäckel/Ernst Weymar (Hrsg.), *Die Funktion der Geschichte in unserer Zeit. Festschrift für Karl Dietrich Erdmann zum 65. Geburtstag*, Stuttgart 1975 s. 82–89 (lainaus s. 84); ks. myös Lehikoinen 1989 s. 110.

165 Thomas Nipperdey, Wozu noch Geschichte, teoksessa G.-K. Kaltenbrunner (Hrsg.), *Die Zukunft der Vergangenheit. Lebendige Geschichte – klagende Historiker*, München 1975 s. 34–57; Thomas Nipperdey, Über Relevanz, teoksessa Dietrich Kurze (Hrsg.), *Aus Theorie und Praxis der Geschichtswissenschaft – Festschrift für Hans Herzfeld zum 80. Geburtstag*, Berlin-New York 1972 s. 1–26.

edes lähimain nykyaikaiset tieteelliset kriteerit täyttävää tutkimusta.¹⁶⁶ Tähän oli syynä se, että historian tutkimuksen perusteita koskeva keskustelu oli Länsi-Saksassa pääasiassa teoreettisesti painottunutta ja varsinaista historiografista tutkimusta tehtiin vähän. Nipperdey häiritsi historismi-käsitteen kompleksisuus ja epämääräisyys. Itse hän koetti täsmentää käsitettä erottamalla historismissa kaksi peruselementtiä, historianfilosofisen ja metodologisen:

Tarkoitamme historismilla yhtäältä sitä suurta henkistä liikettä, joka perusti 1800-luvulla nykyaikaisen tieteellisen historian tutkimuksen, sekä toisaalta niitä loogis-metodologisia (ja nykyään myös ontologisia) premissejä, joihin historian tutkimus on siitä lähtien perinteisesti nojautunut.¹⁶⁷

88 Nipperdey halusi vapauttaa historismin siihen liittyvästä idealismista, jotta historiallinen metodi konkretisoituisi ja soveltuisi paremmin käytännön tutkimuksen tarpeisiin. Hänen omat historian periaatekysymyksiä käsittelevät kirjoituksensa rajoittuivat kuitenkin vain muutamaaan lyhyehköön artikkeliin. Kukaan muukaan ei ollut halukas ottamaan neohistorismin teoreetikon viittaa harteilleen.¹⁶⁸ Epäilemättä olisikin ollut aika nurinkurista, jos historiallisiin teorioihin periaatteellisista syistä torjuvasti suhtautuneet historioitsijat olisivat itse ryhtyneet "teoretisoimaan" omaa työtään.

Postmoderni historiakritiikki

Sosiaalihistorioitsija Lawrence Stone tarkasteli *Past & Present*-aikauslehden vuoden 1979 ensimmäisessä numerossa länsimaiden historian kirjoituksen ajankohtaisia tendenssejä. Stone luonnehti tieteenalan piirissä 1970-luvulla tapahtuneita muutoksia huomattaviksi: tutkimuksen painopiste oli siirtynyt *olosuhteista ihmisiin* (from circumstances to men) ja *selittämisestä kertomukseen*. Historioitsijat

166 Thomas Nipperdey, Historismus und Historismuskritik heute, teoksessa Gesellschaft, Kultur, Theorie-Gesammelte Aufsätze zur neueren Geschichte, Göttingen 1976 s. 60–62.

167 Nipperdey 1975 (Historismus und ...) s. 83.

168 Wolfgang Weber, Priester der Klio. Historisch-sozialwissenschaftliche Studien zur Herkunft und Karriere deutscher Historiker und zur Geschichte der Geschichtswissenschaft 1800–1970, 2. p. Frankfurt/M. 1986 s. 15–17.

eivät enää yhtä usein kuin aikaisemmin asettaneet suuria "miksi"-kysymyksiä vaan turvautuivat jälleen vanhaan kunnan kertomisen taitoon. Stonen mukaan nimenomaan *kertomuksen uudestisyntyminen* (Revival of Narrative) oli muutoksen hallitsevin piirre.¹⁶⁹ Stonen esitys pätee yleisellä tasolla myös Saksan liittotasavallan historiankirjoituksessa 1970-luvun lopulla tapahtuneisiin muutoksiin. Samansuuntaista kehitystä edustivat siellä ilmiöt, joita on tarkasteltu kahdessa edellisessä luvussa: kertomuksen paluu, historiallisen yhteiskuntatieteen kritiikki, perinteisen historian puolustautuminen ja uushistorismi. Jörn Rüsenin mukaan 1970-luvun suurta "teoriahuumaa" seurasi myös Länsi-Saksassa 1980-luvulla vakava "teoriaepäily".¹⁷⁰ Muutosta kuvastaa hyvin se, että Bad Homburgissa säännöllisesti vuoteen 1984 saakka kokoontuneen *Theorie der Geschichte*-piirin toiminta sammui kiinnostuksen laantumiseen. Christian Meierin ja Jörn Rüsenin toimittama seminaariraportti ilmestyi vasta neljä vuotta myöhemmin (1988). Toimittajat epäilivät esipuheessaan sitä, kannattaako kokouksia ylipäätään enää jatkaa. Ammattihistoriotsijoiden valmius ja halu pohtia työnsä teoreettisia perusteita filosofien ja muiden lähitieteiden edustajien kanssa oli Meierin ja Rüsenin mielestä selvästi laantunut.¹⁷¹

Merkitsikö teoriaepäily ja narratiivisuuden elpyminen nimenomaan paluuta perinteiseen historiaan, vai oliko muutoksessa kyse jostakin muusta, jostakin aivan uudesta? Lawrence Stonen edellä mainitusta kirjoituksesta käydyssä keskustelussa useimmat, esimerkiksi Eric J. Hobsbawm olivat sitä mieltä, että Stonen tulkinta oli monessa suhteessa yksipuolinen. Murros selittämisestä kertomukseen ei ollut läheskään niin dramaattinen kuin Stone väitti.¹⁷² Winfried Schulzen mukaan kritiikistä voi kaiken kaikkiaan päätellä, että Stonen teesi narratiivisuuden "uusvanhasta" (new old) paluusta oli vain osaselitys.¹⁷³ Länsimaisessa historiakeskustelussa virisi 1970-luvulla myös

169 Lawrence Stone, *The Revival of Narrative. Reflections on a New Old History, Past & Present* Vol. 85 (1979) s. 3–24.

170 Rüsen 1990 (*Zeit und Sinn*) s. 9; ks. myös Jürgen Kocka, *Theorieorientierung und Theorieskepsis in der Geschichtswissenschaft*, *Quantum Information* 23 (1982) s. 4–19.

171 Christian Meier/Jörn Rüsen, *Vorwort* (teoksessa Meier/Rüsen 1988) s. 7.

172 Eric J. Hobsbawm, *The Revival of Narrative. Some Comments*, *Past & Present* Vol. 86 (1980) s. 3–8.

173 Winfried Schulze, *Mikrohistorie versus Makrohistorie? Anmerkungen zu einem aktuellen Thema*, teoksessa Christian Meier/Jörn Rüsen (Hrsg.), *Historische Methode. Theorie der Geschichte – Beiträge zur Historik* Bd. 5, München 1988 s. 320.

aivan uusia tuulia, joiden yhteistä intellektuaalista perustaa voidaan kutsua *postmoderniksi historiakritiikiksi*.

Etuliite *post* (jälki-) kuvastaa tyytymättömyyttä niihin kulttuurisiin muotoihin ja merkityssisältöihin, joita olemme tottuneet nimittämään *moderneiksi*. Kuvataiteen, musiikin, elokuvan ja kirjallisuuden piiristä alkunsa saanut postmodernismin aalto on niin kirjava ja monitahoinen ilmiö, että sitä lienee mahdotonta tyhjentävästi määritellä. Tässä tutkimuksessa ei voida eikä ole tarpeenkaan paneutua postmodernismin yleisiin ulottuvuuksiin. Tarkoitus on lyhyesti esitellä postmodernin historiakritiikin, *posthistorian* tärkeimpiä ilmentymiä Saksan liittotasavallan historiakeskustelussa 1980-luvulla.¹⁷⁴ Posthistorian pääareenoita oli kaksi: 1. historiallisen yhteiskuntatieteen kritiikki ja 2. ns. vaihtoehdoisen historiankirjoituksen eri muodot, joista myös Länsi-Saksassa käytettiin useita eri nimityksiä: mentaliteettien historia, mikrohistoria, arjen historia (Alltagsgeschichte), naishistoria, ympäristöhistoria, jne. Näistä ilmiöistä keskusteltiin laajasti Länsi-Berliinissä vuonna 1984 pidetyillä Saksan historioitsijapäivillä.¹⁷⁵ Viimeistään tuolloin postmoderni historiakritiikki tunkeutui alan ammattilaisten, Historikerzunftin tietoisuuteen.

Ei varmasti ole sattuma, että perinteisen historiankirjoituksen puolustusta kutsuttiin Länsi-Saksassa *uushistorismiksi* ja modernin historian tutkimuksen kritiikkiä *posthistoriaksi*. Niiden väliin jäi *moderni* historiallinen yhteiskuntatiede, jota sekä perinteisen että postmodernin suunnan edustajat alkoivat arvostella. Jörn Rüsenin mukaan Länsi-Saksan historiankirjoituksessa puhkesi 1980-luvulla vakava "modernisoitumiskriisi".¹⁷⁶ Historiallisen yhteiskuntatieteen perustajien vaalima edistysusko ja kehitysoptimismi asetettiin vakavasti kyseenalaiseksi. Moderni menetti myönteisen arvoisisältönsä ja se koettiin päinvastoin uhaksi. Arvostelijoiden mukaan historiallisen yhteiskuntatieteen arvoperusta oli ns. jälkiteollisen aikakauden modernisoitumisprosessi, joka uhkaa ihmisen ekologisia elinehtoja ja asettaa ihmiskunnan fyysisen ja psyykkisen eloonjäämisen vaakalaudalle.¹⁷⁷

174 Postmodernin ja posthistorian käsitteistä ks. lähemmin Lutz Niethammer, *Posthistoire. Ist die Geschichte zu Ende?*, Reinbeck bei Hamburg 1989 s. 13-29.

175 Schulze 1988 s. 322.

176 Jörn Rüsen, *Historiatiede modernin ja postmodernin välissä*, *Tiede & Edistys* 4 (1992) s. 271-281. – Kirjoitus on Heikki Lempan suomentama ja muokkaama versio Rüsenin englanninkielisestä esitelmästä, jonka hän piti Helsingin yliopistossa 3.3.1992.

177 Rüsen 1990 (*Zeit und Sinn*) s. 231-237.

Kirjallisuudentutkija ja aikakauslehti *Mercurin* päätoimittaja Karl Heinz Bohrer käytti *Historikerstreitin* yhteydessä syksyllä 1987 puheenvuoron, joka poikkesi radikaalisti kaikista muista. Kun Länsi-Saksan johtavat historioitsijat kiistelivät siitä, olivatko kolmannen valtakunnan juutalaisvainot maailmanhistorian julmin teko, Bohrer väitti, että kummankin osapuolen argumentit olivat perimmältään aivan samoja: kaikki väittelijät uskoivat yhtä lujasti historiallisen tiedon järkipärisyyteen, historian jatkuvuuteen sekä menneisyyden ja nykyisyyden keskinäiseen geneettiseen yhteyteen. Bohrer oli sitä mieltä, että historioitsijan ei tarvitse sen enempää selittää kuin ymmärtääkään, saati tuottaa uutta tietoa. Hänen tehtävänsä ei ole erottaa oleellisia asioita epäoleellisista: "historioitsijan tulee vain kiehtoa, kuljettaa lukijansa pois omasta ajastaan kuin taikamatolla". *Historian* sijasta oli kirjoitettava *historioita* – *Geschichten* statt *Geschichte* – nimenomaan monikossa, "sillä historia yksikössä oli Bohrerin mukaan vain saksalaisen sivistysporvariston ikivanhaa fantasiaa".¹⁷⁸

Göttingenin Max-Planck-instituutin tutkija Hans Medick julkaisi *Geschichte und Gesellschaft*-lehdessä vuonna 1984 laajan artikkelin, jossa hän kritisoi historiallisen yhteiskuntatieteen metodisia premissejä ja koetti rakentaa sosiaalishistoriasta yhteyksiä antropologian ja etnologian suuntaan. Historiallinen yhteiskuntatieteen perusongelma oli Medickin mielestä seuraava: se ei kyennyt antamaan tyydyttävää vastausta "historiallisten prosessien kaksoisluonteeseen", jossa yhtäältä yhteiskunnalliset rakenteet ja toisaalta yksilöllisten subjektien kokemukset kietoutuivat toisiinsa monimutkaiseksi kimpuksi.¹⁷⁹ Lawrence Stonen resepti, paluu kertomukseen ei ollut Medickin mielestä riittävä. Itse hän etsi vaikutteita antropologiasta ja etnologiasta sillä näiden tieteenalojen edustajat olivat päässeet rakenteiden ja kokemusten ikuisuusongelman pohdiskelussa huomattavasti pitemmälle kuin historioitsijat. Tähänastinen "weberiläinen yhteiskuntahistoria" oli Medickin mielestä antanut liian vähän tai ei ollenkaan sijaa yksilöiden kokemuksille.

Medick arvosteli myös historiallisen yhteiskuntatieteen teoriakon-

¹⁷⁸ Karl Heinz Bohrer, *Die Illusion des historischen Arguments*, *Mercur* 41 (1987).

¹⁷⁹ Hans Medick, *Missionare im Ruderboot? Ethnologische Erkenntnisweisen als Herausforderung an die Sozialgeschichte*, teoksessa Alf Lüdtke (Hrsg.), *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*, Frankfurt/M. 1989 s. 48–84, erit. s. 50. Artikkelin suppeampi versio: *GG* 3 (1984) s. 295–318.

septiota. Vaikka Kocka ja Wehler vaativat teorioilta kohteeseen soveltuvuutta ja käyttökelpoisuutta, he pitivät teorian ja tutkimuskohteen tiukasti erillään. Medick kannatti amerikkalaisen etnologin Clifford Geertzin näkemystä, jonka mukaan teoria ei voi irrota kohteestaan, teorian "vapausaste" on rajoitettu, ja sen on kussakin tapauksessa kasvettava tutkimuskohteen sisään. Geertziltä Medick lainasi myös etnologien suosiman metodin, josta nämä käyttivät nimeä *thick description*, *dichte Beschreibung*, "tiheä kirjaus"¹⁸⁰. Etnologit tarkoittivat sillä kaukaisten, meidän kulttuuristamme usein hyvinkin suuresti poikkeavien tutkimuskohteiden ja erityisesti niihin sisältyvän "uuden, vieraan, tuntemattoman ja vaikeasti tulkittavan" mahdollisimman tarkkaa kuvausta.¹⁸¹

Postmodernin historiakritiikin keskeiset väittämät voidaan tiivistää seuraaviin neljään kohtaan; arvostelu koski yhtä lailla sekä perinteisen että modernin historiantutkimuksen edustajia:

92

1. Historioitsijat uskovat objektiivisen tiedon saavuttamiseen, menneisyyden rationaalisuuteen ja siihen, että menneisyyttä voidaan tieteellisesti tutkia;
2. Historioitsijat uskovat historian jatkuvuuteen, lineaariseen aikakäsitykseen sekä menneisyyden ja nykyajan geneettiseen yhteyteen;
3. Historioitsijat kirjoittavat kertomuksia tai laativat selityksiä, joiden lopputulos on ennalta tiedossa;
4. Historioitsijat koettavat selittää tai ymmärtää menneisyyttä aina "parhain päin", pukevut historiaan jälkeinpäin järjen ja logiikan, jota siinä ei välttämättä lainkaan ollut, jotta historioitsijan omasta kertomuksesta tai selityksestä tulisi looginen.

Rüsenin mukaan postmoderni ajattelu ilmensi nykyaikana vallitsevaa orientaatiokriisiä, kyvyttömyyttä hallita ja hahmottaa kokonaisuuksia. Hän oli samaa mieltä Jürgen Habermasin kanssa siitä, että ajatteluumme oli alkanut vaivata eräänlainen "uusi yleiskatsauksettomuus" – *neue Unübersichtlichkeit*.¹⁸² Nimenomaan tässä merkityksessä

180 Medick 1989 s. 62. Termin "thick description" suomenkielinen vastine "tiheä kirjaus", ks. Matti Peltonen, Johtolankoja ja tiheää kirjausta, HAik 4 (1988).

181 Medick 1989 s. 61–62.

postmoderni kritiikki asetti historiantutkimukselle vakavan haasteen: se kertoi polttavasta tarpeesta suuntautua historiaan aivan uudella tavalla.¹⁸³ Vaihtoehtoisen, emansipatorisen historiallisen identiteetin mahdollisuuksia pohtinut Wolfgang Ruppert tuli 1982 siihen tulokseen, että postmoderni historiakritiikki saattoi tietyissä, hyvin erityisessä merkityksessä, nimittäin ihmisten omakohtaisena "muistelutyönä" – *Erinnerungsarbeit* – saada vallitsevan yhteiskunnallisen todellisuuden vastapainona kompensoivan merkityksen:

Kuta vähemmän tulevaisuudennäkymiä nykyisten teollisuusmaiden yhteiskunnallinen kehitys ihmisille tarjoaa ja kuta nopeammin mikroprosessorien hallitsema teollisen vallankumouksen kolmas vaihe edistää työn rationalisointia ja kiihdyttää yhteiskunnallista muutosta sitä enemmän historia saa kulttuurista ja korvaavaa merkitystä, sillä se kääntää katseet pois 1980-luvun yhteiskunnallista todellisuutta hallitsevasta turvatomuudesta ja yksilöllisesti koetusta kriisistä.¹⁸⁴

93

Länsi-Saksan historiankirjoituksessa voidaan erottaa kaksi erityyppistä postmodernistista reaktiota. Niistä ensimmäiselle, *traditionalistiselle* reaktiolle oli ominaista selvä konservatiivinen perusvire ja perinteiseen vetoaminen. Tämän ajattelutavan johtava edustaja oli Erlangenin yliopiston keski- ja uudenajan historian professori Michael Stürmer. Häneen törmätään tässä tutkimuksessa myöhemmin mooneen otteeseen. Stürmerin ajattelu oli lähtökohdiltaan selvästi postmodernistista: ihmisten uusi kiinnostus historiaan ei johtunut siitä, että menneisyys olisi jollakin tavoin muuttunut. Sen sijaan "meidän tekninen sivilisaatiomme ja ennen kaikkea näkemyksemme siitä on muuttunut, ja uusi uljas maailma tuntuu monesta teknokraattiselta painajaiselta."¹⁸⁵ Stürmerin mukaan historia sisältää aina lupauksen tiestä uuteen identiteettiin, "turvalliseen ankkuripaikkaan edistyksen vuolaassa koskessa".¹⁸⁶ Näillä ankkuripaikoilla hän tarkoitti historial-

182 Jürgen Habermas, *Die neue Unübersichtlichkeit*. Kleine politische Schriften V, Frankfurt/M. 1985; Rösen 1992 (Tiede & Edistys) s. 271.

183 Rösen 1990 (*Zeit und Sinn*) s. 231–232.

184 Wolfgang Ruppert, *Erinnerungsarbeit in Deutschland*, teoksessa Wolfgang Ruppert (Hrsg.), *Erinnerungsarbeit. Geschichte und demokratische Identität in Deutschland*, Opladen 1982 s. 9.

185 Stürmer (*Dissonanzen ...*) 1986 s. 10.

186 Stürmer (*Dissonanzen ...*) 1986 s. 209.

lisesti koeteltujen rakenteiden säilyttämistä ja kansallisen identiteetin lujittamista. Rösen epäili Stürmerin omaa kielikuvaa lainaten vakavasti sitä, voiko koskeen ankkuroida riittävän tukevasti. Sen sijaan toinen postmodernismin reaktio, *edistyskritiikki*, oli hänestä traditiionalismiin verrattuna paljon kiinnostavampi vaihtoehtoisen historian suunta. Rösen mainitsi erityisesti arjen historian, historiallisen antropologian ja mikrohistorian. Hän kuitenkin valitti sitä, että posthistorialta puuttui yhtenäinen ja selvästi tunnistettavissa oleva yhteinen ajatusrakennelma.¹⁸⁷

Edistyskriittisen historiankirjoituksen suurimpana ongelmana Rösen piti taipumusta paeta nykyajan suuntautumisongelmia enemmän tai vähemmän keinotekoisiiin historiallisiin "vastakuviin" (Gegenbilder). Tällaisten nostalgisten vastakuvien rakentelusta Rösen arvosteli myös mentaliteettihistorian suurten nimien, ranskalaisen Emmanuel Le Roy Ladurien ja italialaisen Carlo Ginzburgin töitä. Le Roy Ladurien *Montaillou* (1975), kertomus Pyreneitten vuoristossa sijaitsevasta pienestä kylästä inkvisition kynsissä 1300-luvun vaihteessa "on selvästi nykyajan rousseaulainen vastakuva". Ginzburgin yhtä kuuluisan *Juusto ja madot* (1976) -kirjan sankari, vuoden 1600 tienoille sijoitettu mylläri Menocchio kuvasti puolestaan "1960-luvun opiskelijaliikkeen pettymystä ja toteutumatta jääneen tulevaisuuden korvautumista menneisyyden löytämisellä".¹⁸⁸ Rösenin mielestä ongelmallisinta historiallisten vastakuvien strategiassa oli se, että tällä "taka-askeleella" esimoderniin aikaan vältettiin ja kierrettiin todella jälkimodernin, nykyajassa kiinni olevan problematiikan tarkastelu.¹⁸⁹

Rösen oli kuitenkin sitä mieltä, että historiantutkimus olisi heikolla pohjalla, jos se sivuuttaisi uudet älylliset virtaukset sillä perusteella, että ne ovat nopeasti ohimenevää akateemista muotihulluttelua.¹⁹⁰ Hän suhtautui postmodernistiseen historiakritiikkiin samalla tavalla kuin yrityksiin redusoida historia kertomukseksi: historian "järkipo-

187 Rösen 1990 (*Zeit und Sinn*) s. 243; ks. myös Rösen 1992 (*Tiede & Edistys*) s. 277.

188 Ginzburgin ja Le Roy Ladurien teosten saksankieliset laitokset: Carlo Ginzburg, *Der Käse und die Würmer. Die Welt eines Müllers um 1600*, Frankfurt/M. 1979 (ital. 1976); Emmanuel Le Roy Ladurie, *Montaillou. Ein Dorf vor dem Inquisitor 1294 bis 1324*, Frankfurt/M.-Berlin-Wien 1980 (ransk. 1975, suom. Keuruu 1984). Mainittakoon vielä, että Le Roy Ladurien *Montaillou*-kirjan saksankielinen laitos on kärsinyt lyhentämisestä tarpeettoman paljon.

189 Rösen 1990 (*Zeit und Sinn*) s. 240–242.

190 Rösen 1990 (*Zeit und Sinn*) s. 234.

tentiaalia" – teoreettisten ja metodologisten kysymysten pohdintaa – ei tulisi missään tapauksessa heittää yli laidan.¹⁹¹ Myös Jürgen Kockan mielestä postmodernistiseen ajatteluun sisältyi aimo annos irrationalismia, jonka vastapainoksi hän Rüsenin tavoin asetti valistusfilosofiaan pohjautuvan rationalismin. Ilman sitä historia ei voisi olla tieteellistä.¹⁹² Erityisen huolestunut Kocka oli siitä, että myyttinen ja tieteellinen historia sekoutuivat postmodernistisessä ajattelussa keskenään. Hän myönsi, että historiakulttuurissa oli akateemisen historiantutkimuksen ohella ja ulkopuolella myös muita historian tulkitsemisen ja kokemisen muotoja – poliittisia, emotionaalisia, esteettisiä ja myyttisiä. Niitä edustivat mm. taideteokset, muistomerkit ja muistopäivät.

Ne selittävät vähän mutta muistuttavat meitä voitoista, tappioista, uhreista ja kuolemasta, kutsuvat meitä juhlimaan ja suremaan, ne ovat kalenterissa ja maisemassa, kaikkialla ympäristössämme.¹⁹³

Arjen historia ja uusi historialiike

Postmodernin historiakritiikin merkittävin konkreettinen ilmentymä oli Länsi-Saksassa arkipäivän/arjen historia – *Alltagsgeschichte*. Arjen historian pohjalta syntynyt ammattitutkijoiden ja maallikoiden "uusi historialiike" – *die neue Geschichtsbewegung* – tuli Saksan liittotasavallassa muotiin verraten myöhään, vasta 1980-luvun alussa, mutta vauhtiin päästyään se saavutti siellä erittäin suuren suosion. Länsi-Saksan jälkeenjääneisyydestä Englantiin ja Ranskaan verrattuna ei voitu enää muutaman vuoden kuluttua puhua.

Arjen historia jätti liittotasavallan historiankirjoitukseen pysyvät jäljet. Esseniläinen historioitsija Lutz Niethammer kiteytti vuonna 1980 uuden historialiikkeen tavoitteet seuraavasti:

191 Jörn Rösen, *Vernunftspotentiale der Geschichtskultur*, teoksessa Jörn Rösen/Eberhard Lämmert/Peter Glotz (Hrsg.), *Die Zukunft der Aufklärung*, Frankfurt/M. 1988 s. 105–106, ks. myös Rösen 1990 (*Zeit und Sinn*) s. 24.

192 Jürgen Kocka, *Geschichte und Aufklärung. Aufsätze*, Göttingen 1989, erityisesti luku "Postmoderne Aufklärungskritik" s. 155–159; ks. myös Jürgen Kocka, *Geschichte als Aufklärung*, teoksessa Jörn Rösen/Eberhard Lämmert/Peter Glotz (Hrsg.), *Die Zukunft der Aufklärung*, Frankfurt/M. 1988 s. 97.

193 Kocka 1989 s. 156.

Demokraattinen tulevaisuus tarvitsee menneisyyttä, jossa kuullaan muitakin kuin ylhäisiä, ja siksi uuden sosiaalishistorian tehtävänä on tuoda historiassa näkyviin juuri niitä, jotka eivät ole ennen ramppivaloissa seisonet.¹⁹⁴

Länsi-Saksassa tarve vaihtoehtoisen historian etsimiseen oli kenties polttavampi kuin useimmissa muissa maissa, sillä Saksan "virallinen" historia on niin toivottoman synkkä. Useimpien poliittisten liikkeiden traditio oli kolmannen valtakunnan aikana katkennut niin pahoin, etteivät ne vuoden 1945 jälkeen kyenneet elpymään. Näin kävi esimerkiksi Weimarin tasavallassa kukoistaneelle työväenkuulttuurille. Perinteinen, järjestö- ja johtajakeskeinen työväenliikkeen historia ei pystynyt tarjoamaan riittäviä aineksia vaihtoehtoisille elämänmalleille. Historian utta suosiota selitettiin myös sillä, että paluu vanhaan, tuttuun ja turvalliseen oli reaktio nyky-yhteiskunnassa vallitsevaa toivottomuutta ja pelkoja, joukkotyöttömyyttä, ympäristön saastumista ja ydinsodan uhkaa vastaan.¹⁹⁵

96

Olisi liioiteltua väittää, että arjen historia löytyi vasta 1970-luvulla. Historiaa alhaalta, pienten ihmisten historiaa, käytettiinpä siitä mitä nimitystä hyvänsä, olivat jo pitkään tutkineet etnologit, antropologit, folkloristit ja jossain määrin myös kulttuuri- ja sosiaalishistorioitsijat. Oral history ei sinänsä ole uusi menetelmä,¹⁹⁶ utta on vain sen kytkeminen ihmisen oikeuteen itse todistaa omasta menneisyydestään. Peter Schöttlerin mukaan arki oli "historian puuttuva kolmas taso", jota ei kyennyt tavoittamaan sen enempää sosiaalishistoria kuin aatehistoriakaan. Edellinen juuttui yhteiskunnan taloudellis-sosiaaliisiin rakenteihin, jälkimmäinen ihmisten päässä pyöriviin motiiveihin.¹⁹⁷ Akateeminen historiankirjoitus oli arjen historian näkökulmas-

194 Lutz Niethammer (Hrsg.), *Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis. Die Praxis der "Oral History"*, Frankfurt/M. 1980, Vorwort des Herausgebers, s. 7.

195 Ruppert 1982 (*Erinnerungsarbeit ...*) s. 9-10.

196 Paul Thompson, *The Voice of the Past. Oral History*, second edition 1988 s. 19-64. – Thompson kuvaa erittäin seikkaperäisesti, miten "suullinen historia" menetti asemansa historian lähteenä. Tämä tapahtui vasta viime vuosisadan lopulla, kun kirjallisten dokumenttien merkitys arkistolaitoksen kehityksen myötä alkoi korostua.

197 Peter Schöttler, *Mentalitäten, Ideologien, Diskurse. Zur sozialgeschichtlichen Thematisierung der "dritten Ebene"*, teoksessa Alf Lüdtke (Hrsg.), *Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*, Frankfurt/M.-New York 1989 s. 85.

ta "ylhäisten historiaa", mutta "todellinen painajaisuni oli sosiaalishistoria ilman ihmistä".¹⁹⁸

Liittotasavallan historialiike sai runsaasti virikkeitä ja toiminnallisia esikuvia ulkomailta. Niistä merkittävimpiä oli englantilainen *people's history* -traditio, jonka pioneeritöitä oli Edward P. Thompsonin sosiokulttuurinen, työläisten yhteisiä arkikokemuksia painottava tutkimus Englannin työväenluokan synnystä.¹⁹⁹ Ranskalaisten *annalistien* edustama mentaliteettien historia, joka suuntasi kiinnostuksen vielä melko vähän selvitetuille ihmiselämän alueille, kuten lapsuuteen, vanhuuteen tai sairauteen, antoi runsaasti uusia aineksia arjen historian tutkimukselle.²⁰⁰ Annalismien vaikutusta Länsi-Saksan historialiikkeeseen ei ole syytä yliarvioida, sillä annalistien tutkimukset käsitelivät useimmiten keski- tai uuden ajan alun yhteisöjä; teollisen yhteiskunnan tai työväestön historialle heillä ei ollut paljonkaan annettavaa.

Tärkeitä englantilaisia vaikutteita olivat suullisen perinteen käyttö eli *oral history* sekä *History workshop*, josta Saksassa käytettiin suoraan käännöstä *Geschichtswerkstatt* – historiapaja. Englannissa historialiikkeen synty voidaan ajoittaa 1960- ja 1970-lukujen vaihteen tienoille. Oral history-menetelmästä kiinnostuivat siellä aluksi työväenhistorian tutkijat, sillä todellinen historia "alhaalta" edellytti sitä, että historian varsinaisen subjektin, työläisten itsensä oli saatava esiintyä oman menneisyytensä päätodistajina.²⁰¹ Aikaisemmin suullisella historialla oli tarkoitettu lähinnä "suurten miesten" haastattelemista ja haastattelujen käyttöä historian lähteinä. History workshop -liikkeen uranuurtaja oli Oxfordissa toimivan ammattiyhdistysliikkeen jatkokoulutuskeskuksen Ruskin Collegen sosiaalishistorian tutori Raphael Samuel, joka alkoi oppilaidensa kanssa kokeilla vaihtoehtoisia aikuiskasvatustallemalleja. Tutkivissa opintokerhoissa oppilaat ryhtyi-

198 Peter Borscheid, *Alltagsgeschichte - Modetorheit oder neues Tor zur Vergangenheit?*, teoksessa Wolfgang Schieder/Volker Sellin (Hrsg.), *Sozialgeschichte in Deutschland*, Bd. 3, Göttingen 1987 s. 78–82.

199 Edward P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, Harmondsworth 1963.

200 Vaikutteista Länsi-Saksaan ks. esim. Niethammer 1982 (teoksessa Bergmann/Schörken) s. 16–17 sekä Hannes Heer/Volker Ullrich, *Die "neue Geschichtsbewegung" in der Bundesrepublik. Antriebskräfte, Selbstverständnis, Perspektiven*, teoksessa Heer/Ullrich (Hrsg.) 1985 s. 19–20.

201 Paul Thompson 1988 s. 54–63; Raphael Samuel, *Oral History in Grossbritannien*, teoksessa Lutz Niethammer (Hrsg.), *Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis. Die Praxis der "Oral History"*, Frankfurt/M. 1980 s. 55–73.

vät itse ottamaan selvää perheensä, työpaikkansa, asuinympäristönsä ja paikkakuntansa työväenliikkeen historiasta. *Oral History Society* perustettiin jo vuonna 1971, ja viisi vuotta myöhemmin alkoi ilmestyä *History Workshop Journal* -niminen aikakausjulkaisu.²⁰²

Arjen historian pioneereihin lukeutuva ruotsalainen kirjailija Sven Lindqvist esitteli 1980-luvun alkupuolella ideoitaan useissa saksankielisissä julkaisuissa.²⁰³ Hänen urauurtava opaskirjansa *Gräv där du står* (1978) ilmestyi saksaksi kuitenkin vasta vuonna 1989.²⁰⁴ Lindqvistin peruslähtökohta oli se, että työläinen on itse oman historiansa paras ekspertti, ja se tekee hänet maallikkotutkijana tasavertaiseksi ammattihistorioitsijan kanssa. Oman työpaikan ja elinympäristön historian tutkiminen konkretisoi työläiselle työn ja pääoman muuttoin abstraktia suhdetta ja terävöittää vaatimuksia taloudellisen demokratian toteuttamiseksi. Lindqvistin suosio perustui hänen selkeään ohjelmallisuuteensa. Historialiikkeen laaja kannatus Ruotsin ammattiyhdistysliikkeen ja työväen sivistysliikkeen piirissä herätti Keski-Euroopassa niin ikään kiinnostusta.²⁰⁵

Saksalaisella kielialueella arjen historian uranuurtajia olivat eräät itävaltalaiset nuoren polven historian tutkijat. He hankkivat 1970-luvulla vaikutteita uusista ideoista, oral historysta, arjen historiasta ja historiatyöpajoista Ranskaan, Englantiin ja Yhdysvaltoihin tekemillään opintomatkoilla. Erityisesti työväestön arjen ja Itävallan ensimmäisen tasavallan (1918–1934) työväenkulttuurin tutkimus vilkastui 1980-luvulla.²⁰⁶

202 Richard J. Evans, Die "History Workshop"-Bewegung in England, teoksessa Hannes Heer/Volker Ullrich (Hrsg.), *Geschichte entdecken. Erfahrungen und Projekte der neuen Geschichtsbewegung*, Reinbek bei Hamburg 1985 s. 37–57.

203 Sven Lindqvist, *Grabe wo du stehst. Die "Barfuss-historiker" in Schweden*, teoksessa *Demokratie und Arbeitergeschichte*, Franz-Mehring-Gesellschaft, Jahrbuch Nr. 3, Weingarten 1983 s. 9–21; Sven Lindqvist, *Grabe wo du stehst*, teoksessa Hubert Ch. Ehalt/Ursula Knüttler-Lux/Helmut Konrad (Hrsg.), *Geschichtswerkstatt, Stadtteilarbeit, Aktionsforschung. Perspektiven emanzipatorischer Bildungs- und Kulturarbeit*, Wien 1984 s. 69–76.

204 Sven Lindqvist, *Grabe wo du stehst. Handbuch zur Erforschung der eigenen Geschichte*, Berlin-Bonn 1989.

205 Gerhard Paul/Bernhard Schossig, *Geschichte und Heimat*, teoksessa Gerhard Paul/Bernhard Schossig (Hrsg.), *Die andere Geschichte. Geschichte von unten, Spurensicherung, ökologische Geschichte, Geschichtswerkstätten*, Köln 1986 s. 23–24.

206 Gerhard Botz, ym. (Hrsg.), *Bewegung und Klasse. Studien zur österreichischen Arbeitergeschichte*, Wien-München-Zürich 1978; Gerhard Botz/Josef Weidenholzer (Hrsg.), *Mündliche Geschichte und Arbeiterbewegung. Eine Einführung in*

Arjen historian käsitettä ei lukuisista yrityksistä huolimatta kyetty yksiselitteisesti määrittämään. Seuraava kooste on poimittu alan kirjallisuudessa esiintyvistä määritelmistä:²⁰⁷

1. Arjen historia merkitsee tavallisen, "pienen ihmisen" rutiininomaisen, jokapäiväisen elämän osoittamista historiallisesti relevantiksi;
2. Arjen historia on historiaa alhaalta (von unten) ja se tarkoittaa historiassa unohdettujen, syrjittyjen, sorrettujen, pienten ja vähäisten ihmisten ja ryhmien "tekemistä historiassa näkyviksi" (historisch sichtbar machen);
3. Arjen historia on mikrohistoriaa, pienten, kokonaisuudessaan nähtävissä ja hallittavissa olevien, paikallisesti rajattujen kohteiden tutkimista. Small is beautiful!;
4. Arjen historia on kommunikaatioprosessi, jossa tutkijan ja tutkittavan, ammattilaisen ja maallikon välinen ero hälvenee näkymättömiin. Historia ei ole ammattitutkijoiden etuoikeus, vaan heidän tehtävänään on auttaa ihmisiä "valtaamaan oma

99

Arbeitsweisen und Themenbereiche der Geschichte "geschichtsloser" Sozialgruppen, Wien-Köln 1984; Geschichte als demokratischer Auftrag. Karl R. Stadler zum 70. Geburtstag, Wien-München-Zürich 1983 s. 13–36; -Suomalainen arvio Itävallan työväenhistorian tutkimuksesta 1980-luvulla: Tauno Saarela, Zwischen Wien und Linz – eli itävaltalaisista työväenliikkeen historian tutkimusta mestaroimassa, HAik 1 (1987) s. 35–42.

- 207 Tiivistelmää laadittaessa on käytetty seuraavia teoksia: Klaus Bergmann/Rolf Schörken (Hrsg.), Geschichte im Alltag – Alltag in der Geschichte, Düsseldorf 1982; Hans Ch. Ehalt (Hrsg.), Geschichte von unten. Fragestellungen, Methoden und Projekte einer Geschichte des Alltags, Wien-Köln-Graz 1984; Hans Fielhauer/Olaf Bockhorn (Hrsg.), Die andere Kultur. Volkskunde, Sozialwissenschaften und Arbeiterkultur, Wien-München-Zürich 1982; Heiko Haumann (Hrsg.), Arbeiteralltag in Stadt und Land. Neue Wege der Geschichtsschreibung, Argument Sonderband 94, Berlin 1982; Hannes Heer/Volker Ullrich (Hrsg.), Geschichte entdecken. Erfahrungen und Projekte der neuen Geschichtsbewegung, Reinbek bei Hamburg 1985; Jürgen Kinter/Manfred Koch/Dieter Thiele (Hrsg.) Spuren suchen. Leitfaden zur Erkundung der eigenen Geschichte, Hamburg 1985; Alf Lütke (Hrsg.), Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen, Frankfurt/M.-New York 1989; Gerhard Paul/Bernhard Schossig (Hrsg.), Die andere Geschichte, Geschichte von unten, Spurensicherung. Ökologische Geschichte. Geschichtswerkstätten, Köln 1986; Eva Sperner, Die neue Geschichtsbewegung. Geschichtswerkstätten und Geschichtsprojekte in der Bundesrepublik, Bielefeld 1985.

menneisyytensä takaisin". Historian yhteiskunnallinen tehtävä on siten emansipatorinen ja demokraattinen;

5. Arjen historiassa käytetään uusia lähteitä, menetelmiä ja esitystapoja. Peruslähtökohta on "hallitsevien" tuottamien lähteiden kritiikki ja hylkääminen. Tutkimus pyrkii dialogiin aikalaistodistajien kanssa oral history -menetelmän avulla. Asiakirjojen ohella ja sijasta lähteinä käytetään myös esineistöä ja audiovisuaalista aineistoa. Tavanomaisen kirjallisen esityksen ohella käytetään kaikkia muita mahdollisia esitystapoja: näytelyjä, videofilmejä, teatteri- ja kabaree-esityksiä, ohjattuja ekskursioita historiallisille paikoille.

Arjen historian suurin ongelma oli arjen käsite, siitä olivat yhtä mieltä sekä arvostelijat että arvosteltavat itse. Klaus Bergmann ja Rolf Schörken löysivät arjen käsitteelle kuusi erilaista merkitystä,²⁰⁸ eivätkä siinä varmasti ole vielä kaikki. Arki (voi) tarkoittaa (esimerkiksi): 1. juhlan vastakohtaa (arjen "arkikielinen" merkitys); 2. yksityistä elämää, vastakohtana julkiselle, viralliselle elämälle; 3. pienen ihmisen elämää, vastakohtana hallitsevien elämälle; 4. elämän toistuvia ja rutiininomaisia puolia; 5. esi- ja epätieteellisiä tietoisuus- ja kommunikaatiomuotoja; 6. alistettujen ja sorrettujen ihmisten elämää (sisälsi vaatimuksen poliittisesta emansipaatiosta).

Eikö sitten pienillä ihmisillä ole lainkaan juhlaa eikä suurilla arkea? Tällainen erottelu ei ole järkevä, olihan esimerkiksi työväen juhlakulttuuri(!) arjen historian keskeisiä tutkimuskohteita. Arjen käsitteen teoreettiset määrittely-yritykset eivät selkiinnyttäneet tilannetta.²⁰⁹ Paradoksaalista onkin, että historia alhaalta ei itse kyennyt löytämään "arkikielistä", yksiselitteistä käsitteistöä. Detlev Peukertin mielestä arjen, niin kuin muidenkin arkikielisten sanojen tarkka teoreettinen määrittely on periaatteessa mahdotonta. Siksi on tyydyttävä epämääräiseen luetteloon, esimerkiksi "syöminen, juominen, työ, asuminen, leikki, rakastelu, lastenkasvatus ...".²¹⁰

208 Bergmann/Schörken (Hrsg.) 1982, s. 7–10 (Vorwort).

209 Merkittävä marxilainen määrittely-yritys oli Wolfgang Fritz Haug, Standpunkt und Perspektive materialistischer Kulturtheorie, teoksessa Wolfgang Fritsch Haug/Kaspar Maase (Hrsg.), Materialistische Kulturtheorie und Alltagskultur, Argument, Sonderband 47 (1980) s. 6–27.

210 Detlev Peukert, Arbeiteralltag - Mode oder Methode?, teoksessa Heiko Haumann (Hrsg.), Arbeiteralltag in Stadt und Land. Neue Wege der Geschichtsschreibung, Argument, Sonderband 94 (1982) s. 15.

Alf Lüdtke puolestaan lähestyi arjen historian kohdetta käsite-vas-
tinparien avulla: kysymys oli "työstä ja työttömyydestä, asumisesta ja
asunnottomuudesta, pukeutumisesta ja alastomuudesta, syömisestä ja
nälästä, vihasta ja rakkaudesta, riidasta ja yhteistyöstä".²¹¹ Itse asiassa
kaikkeaa, mitä ihminen tekee, voidaan pitää tietyn mentaliteetin, vallit-
sevan tilanneymmärryksen ilmentymänä.²¹² Kun arjella voitiin tar-
koittaa lähes mitä hyvänsä, vaarana oli, että käsitteestä tulisi eräänlai-
nen merkitysten kaatopaikka.

Raphael Samuelin mielestä arjen historiaa ja historialiikettä uhkasi-
vat paljon suuremmat vaarat sisältä kuin ulkoa päin. Tämä pätee
täysin myös Länsi-Saksaan. Samuel varoitti saksaksi julkaisemassaan
artikkelissa jo vuonna 1980 oral history-menetelmän käyttäjiä sortu-
masta pelkiksi aikalaistodistajien puhetorviksi. Samuel pelkäsi vaka-
vasti sitä, että uuden suunnan kannattajat eristäytyvät muusta ja
muunlaista aineistoa käyttävästä tutkimuksesta ja tekevät oral histo-
rysta itselleen fetissin. Samuelin mielestä suullinen historia on kuiten-
kin lähdekriittisesti niin vaativaa, että menetelmän pitäisi päin vastoin
kasvattaa ruokahalua sekä teoriaan että mahdollisimman monipuolisen
lähdeaineiston käyttöön.²¹³

Liittotasavallan historialiikkeen tarkastelua hankaloittaa sen tava-
ton kirjavuus. Liike ylitti kaikki tavanomaiset poliittiset asetelmat,
luokkajarajat ja vasemmisto-oikeisto -jaon. Harrastajia tuli kaikista
yhteiskuntaluokista, poliittisista suunnista ja uskontokunnista. Seu-
raava jaottelu selventänee historialiikkeen taustaa ja rakennetta:

1. ns. vaihtoehtoliikkeiden historiapajat, jotka pääosin kuulu-
vat vuonna 1982 perustettuun kattojärjestykseen nimeltä *Ge-
schichtswerkstatt e.V.* (Historiapaja r.y.)

2. sosialidemokraattisen puolueen ja ammattiyhdistysliikkeen
historiapajat ja tutkivat opintokerhot

211 Alf Lüdtke, Einleitung: Was ist und wer treibt Alltagsgeschichte?, teoksessa Alf
Lüdtke (Hrsg.) 1989 s. 9.

212 Volker Sellin, Mentalitäten in der Sozialgeschichte, teoksessa Wolfgang Schie-
der/Volker Sellin (Hrsg.), Sozialgeschichte in Deutschland, Bd. 3, Göttingen 1987
s. 117–118.

213 Raphael Samuel, Oral history in Grossbritannien, teoksessa Lutz Niethammer
(Hrsg.), Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis. Die Praxis der "Oral Histo-
ry", Frankfurt/M. 1980 s. 68–70.

3. muiden yhdistysten, laitosten ja yritysten (esim. kotiseutu- ja kaupunginosayhdistysten, uskonnollisten liikkeiden, kirkon ja yksityisten yritysten) historiapajat

4. julkisin varoin rahoitetut projektit ja historiapajat (kunnat, museot, arkistot, kirjastot, koulut, aikuisoppilaitokset, yliopistot ja korkeakoulut)

Länsi-Saksan varsinainen historialiike oli tavoitteiltaan ja toimintamuodoiltaan osa 1980-luvun vaihtoehtoliikkeitä. Olisi kuitenkin suuressa yksinkertaistettua puhua vihreästä historiasta, vaikka tämän suuntaisia arvioita onkin esitetty.²¹⁴ Joka tapauksessa historialiikkeen aktiivisin osa olivat ns. vaihtoehtoliikkeiden kannattajat. Erityisen vahvasti edustettuina olivat naisliike, ympäristöliike, rauhanliike ja erilaiset kansalaisaloiteryhmät (Bürgerinitiative). Vaihtoehtoliikkeissä oli mukana paljon 1960-luvun vasemmistolaisen opiskelijaliikkeen veteraaneja. Tältä osin myös historialiike kuvasti vasemmisto-ölymyksien 1970-luvulla kokemaa jokseenkin täydellistä poliittisen perspektiivin muutosta: abstrakti marxilainen yhteiskuntakritiikki ja lahkolainen vallankumousnäpertely jouti romukoppaan. Niiden sijaan vasemmisto-ölyköt alkoivat toimia konkreettisten elämänolojen muuttamiseksi selkeästi rajatuissa puitteissa, omassa välittömässä elämyksellisessä ympäristössään.²¹⁵ Perussaksalaisen kotiseutuyhdistyksen historiapajasta moni, jo reilusti nelikymppinen opiskelija-aktivisti -isä löysi yhteisen vapaa-ajan harrastuksen ympäristöaktivisti -poikansa kanssa.

Naishistoriasta tuli Länsi-Saksassa oma tieteenalansa professuureineen, laitoksineen, kirjastoineen ja arkistoineen. Tätä nykyä erityisiä naisarkistoja ja -kirjastoja on Saksassa jo kolmisenkymmentä. Naisutkimus on säilyttänyt edelleen tiiviit kontaktit feministiseen liikkeeseen, josta se alun perin on lähtöisin. Naishistoria edusti jo ohjelmallisestikin vaihtoehtoista historiaa, mutta tutkimuksessa ei ollut kyse vain emansipaatiosta, vaan hyvin suurella määrällä myös siitä, että naisen sosiaalishistoriaa oli aikaisemmin selvitetty puutteellisesti, alisteisena yleiselle (miehen) sosiaalishistorialle, jos ollenkaan.²¹⁶

214 Peter Schöttler, Die Geschichtswerkstatt e.V. Zu einem Versuch basisdemokratische Geschichtsinitiativen und -forschungen "zu vernetzen", GG 3 (1984) s. 422.

215 Volker Ullrich, Geschichte von unten. Die neue Bewegung zur Erforschung des Alltags, Journal für Geschichte 2 (1984) s. 12.

216 Marja-Liisa Hentilä, Naishistoria - feminististä oppositiotiedettä?, HAik 1 (1988). Tutkimustilanteesta ks. Karin Hausen (Hrsg.), Frauen suchen ihre Geschichte.

Länsi-Saksan historialiikkeen kattojärjestö *Geschichtswerkstatt e.V.* koostui vuonna 1988 noin neljästäkymmenestä paikallisosastosta, joissa oli yhteensä viitisensataa jäsentä. Keskusliiton jokavuotiset historiajuhlat – *Geschichtsfest* – pidettiin ensi kertaa Länsi-Berliinissä alkukesästä 1984. Kyseessä olivat eräänlaiset historiamessut, joilla paikalliset historiapajat voivat esitellä aikaansaannoksiaan.²¹⁷ Useimmat historiapajat toimivat yliopistokaupungeissa ja intellektuellien osuus oli muutenkin aivan keskeinen. Jäsenistä peräti viidennes oli työttömiä historioitsijoita, monet heistä väitelleitä tohtoreita. Historianopettajien, opiskelijoiden ja eläkeläisten osuus oli myös huomattava. Työväestöä oli mukana vähän,²¹⁸ mutta joillakin ammattiosastoilla oli omia historiakerhoja. Historiapajojen julkaisut olivat hyvin usein omakustanteista ns. harmaata kirjallisuutta (graue Literatur), josta vain osa löysi tiensä kirjastoihin ja kirjakauppojen myyntiluiette-loihin.

Historialiikkeen projekteissa toimivia ihmisiä yhdisti kiinnostus välittömän elämänympäristönsä historiaan. Lähes kaikki projektit olivatkin paikallishistoriallisia. Aiheiden kirjo ulottui Schwarzwaldin metsien puuvarkaista 1830-luvulla nuorisokulttuuriin 1960-luvun Stuttgartissa ja turkkilaisten vierastyöläisten elintapoihin Ruhrin alueella 1980-luvulla. Erityisen suosittuja aiheita olivat työväenkulttuuri Weimarin tasavallan aikana, oman työpaikan ja ammattiosaston historia, naisen asema, kansallissosialismin arki, antifasistinen vastarintaliike, jälleenrakennuksen vuodet 1945–49 sekä lähiympäristön saastumisen historia.²¹⁹

Keskusjärjestö *Geschichtswerkstatt* pyrki myös mahdollisuuksiensa mukaan koordinoimaan paikallisosastojensa toimintaa ja perusti erityisiä työryhmiä tukemaan seuraavien aiheiden tutkimusta: valokuva historiallisena lähteenä, porvarillinen yhteiskunta, fasismin arkipäivä ja sodanjälkeinen historia.²²⁰ Historiapajojen resurssit olivat

Historische Studien zum 19. und 20. Jahrhundert, München 1983; Ulrich Engelhardt, Frauen in der Sozialgeschichte: eine ungeschriebene Geschichte?, teoksessa Wolfgang Schieder/Volker Sellin (Hrsg.), Sozialgeschichte in Deutschland, Bd. 4, Göttingen 1987 s. 156–178.

217 Eva Sperner, Die neue Geschichtsbewegung. Geschichtswerkstätten und Geschichtsprojekte in der Bundesrepublik, Bielefeld 1985 s. 17–19.

218 Geschichtswerkstatt e.V. Rundbrief/Info Nr.4 (1987).

219 Esimerkit on poimittu seuraavista teoksista: Bergmann/Schörken (Hrsg.) 1982, Ehalt (Hrsg.) 1984, Heer/Ullrich (Hrsg.) 1985, Paul/Schossig (Hrsg.) 1986 ja Sperner 1985.

220 Sperner 1985 s. 62, viite 32.

luonnollisesti parhaat suurissa yliopistokaupungeissa. Esimerkiksi Länsi-Berliinin historiapajan julkaisusarjassa ilmestyi vuoteen 1991 mennessä jo kymmenen laajaa teosta, joissa käsitellään mm. työläiskaupunginosien, "punaisen Weddingin" ja "punaisen saaren Schönebergin" perinteitä, vuotta 1933 Berliinin kaduilla, toreilla ja kapakoissa sekä nuorisokulttuuria vuosisadan vaihteesta 1960-luvulle. Mutta myös muualla kuin suurkaupungeissa toteutettiin suuria ja kunnianhimoisia hankkeita, mainittakoon niistä tässä kaksi esimerkkiä: Ruhrin alueella sijaitsevan Recklinghausenin hiilikaivostyöläisten kertomus "omasta historiastaan"²²¹ ja Schwabenissa sijaitsevan Marbachin työväen kotiseutuyhdistyksen toimittama, kauniisti kuvitettu teos työväenkulttuurista proletarisessa provinssissa ennen vuotta 1933.²²²

Jotkut historiapajat eivät halunneet tai ehkä osanneetkaan julkaista tuloksiaan kirjana vaan ryhtyivät kokeilemaan uusia esitystapoja: videointia, teatteria, kabareeta, puhekuoroa (Sprechchor), tanssia, jopa rock-musiikkia ja oopperaa. Suosittuja olivat myös ohjatut ekskursiot ja kiertoajelut. Esimerkkejä tällaisista ovat ammattiyhdistysliikkeen (DGB) järjestämä tutustuminen toiseen Müncheniin ja antifasistiset kiertoajelut Saarbrückenissä.²²³ Länsi-Berliinin historiapaja löysi vaihtoehdoisen tavan tutustua kaupunkiin risteilemällä vanhalla joki-höyryllä pitkin Spreen ja Havelin sokkeloisia sivuhaaroja.²²⁴ Frankenissa toimiva historiapaja *Traum(a)land e. V.* puolestaan ajoi polkupyörällä historiaan, etsimään 1500-luvun talonpoikaissotien muistomerkkejä.²²⁵ Mutta hannoverilaiset olivat vieläkin kekseliäämpiä: he risteyttivät historiaan ja pyöräilyyn vielä kolmannenkin muotiasian, ympäristönsuojelun. Näin syntyi aivan uusi kaupunkitutkimuksen metodi, historiallis-ekologinen polkupyöräily.²²⁶

221 Hochlamarker Lesebuch. Kohle war nicht alles. 100 Jahre Ruhrgebietsgeschichte, Oberhausen 1981.

222 Arbeitskreis zur Heimatgeschichte der Arbeiter (Hrsg.), Arbeiterkultur in der proletarischen Provinz 1890–1933, Marbach/N. 1985.

223 Gerhard Paul, Saarbrücken alternativ. Antifaschistische Stadtrundfahrten in der Saarmetropole, teoksessa Gerhard Paul/Bernhard Schossig (Hrsg.), Die andere Geschichte, Köln 1986 s. 48–67.

224 Berliner Geschichtswerkstatt e.V. Goltzstrasse 49, D-1000 Berlin 30 (esittelylehtinen vuodelta 1987, tekijän hallussa).

225 Albert Herrenknecht, Geschichte er-fahren. Mit dem Fahrrad auf den Spuren des Bauernkrieges durch Franken, teoksessa Gerhard Paul/Bernhard Schossig (Hrsg.), Die andere Geschichte, Köln 1986 s. 33–47.

226 Manuel Kiper/Heinz H. Meyer, Mit dem Fahrrad durch Hannover. Eine historisch-ökologische Stadterkundung, teoksessa Gerhard Paul/Bernhard Schossig (Hrsg.),

Näyttelyjen suosio oli ehtymätön ja taso kirjava. Esimerkkinä hyvällä ammattitaidolla pystytetyistä näyttelyistä voidaan mainita Nürnbergissä 1980 järjestetty "Elämänhistoriat" – *Lebensgeschichten*-näyttely, jossa kuvattiin kahdeksan eri biografian avulla teollistumisen vaikutusta ihmisten arkielämään vuosina 1850–1950.²²⁷ Näyttely oli konstruoitu siten, että esimerkiksi teollisuusjohtaja Theodor von Cramer-Klettin elämästä saattoi kurkistaa metallisorvaaja Fritz M:n elämään ja päinvastoin.²²⁸ Merkittäviä arjen historiaa kuvaavia näyttelyjä järjestettiin myös kaupunginmuseoissa ja -arkistoissa, mainittakoon vaikkapa suuri kansallissosialismin aikaa käsitellyt näyttely Wuppertalin kaupunginarkistossa 1984. Kaivostyöläisten arki oli vahvasti esillä Essenin Ruhrland-museossa.²²⁹

Arjen historia sai jalansijan myös kouluissa ja oppilaitoksissa. Liit-topresidentti Gustav Heinemannin aloitteesta vuodesta 1977 lähtien järjestetyn valtakunnallisen koululaisten kirjoituskilpailun – *Schülerwettbewerb* – aiheet olivat varsin muodikkaita: fasismin arki, työn ja tekniikan murros, asumisen muutokset, vapaa-ajan historia, nuoret tutkimassa sodanjälkeistä aikaa ja ympäristön saastumisen historia. Oppilaat käyttivät lähteinään paikallisarkistoja, kotiseutunsa lehtiä ja haastatteluja.²³⁰ Kymmenissä kansankorkeakouluissa eri puolilla maata toimi historiapajoja ja monet kunnat avustivat niitä taloudellisesti. Esimerkiksi Hampurin kaupunki rahoitti 1983 laajan kulttuuriaktion, joka suuntautui hansakaupungin perinteisiin työväenkortteleihin. Tutkijoiden kokemukset olivat niin rohkaisevia, että he laativat niiden pohjalta jopa käytännön opaskirjan historiapajoja varten.²³¹

Suurimmat aluevaltauksena arjen historia saavutti työväenkulttuurin, naishistorian ja fasismin arkipäivän tutkimuksessa. Näiden aihepiirien erityinen suosio selittyi pitkälti ajankohdan ongelmista ja tarpeista; työväestön tutkimuksessa etsittiin yhteyttä perinteiseen työväenkulttuuriin, naishistoriassa tähdättiin naisten vapauttamiseen mies-

Die andere Geschichte, Köln 1986 s. 68–86.

227 Wolfgang Ruppert (Hrsg.), *Lebensgeschichten. Zur deutschen Sozialgeschichte 1850–1950*, Opladen 1980.

228 Ruppert 1980 s. 163.

229 Ehalt/Ullrich 1985 (teoksessa Ehalt/Ullrich) s. 10–11.

230 Niethammer 1982 (teoksessa Bergmann/Schörken) s. 58; Schossig/Paul (Hrsg.) 1986, Vorwort s. 15, Sperner 1985 s. 57.

231 Jürgen Kinter/Manfred Koch/Dieter Thiele (Hrsg.), *Spuren suchen. Leitfaden zur Erkundung der eigenen Geschichte*, Hamburg 1985.

ten hallitsemasta historiankäsitteestä ja fasismin arkipäivän tutkimuksessa tilitettiin kolmannen valtakunnan kipeää menneisyyttä.

Historialiikkeen tavoitteet olivat perinteisen historiankirjoituksen kannalta suorastaan mullistavia: ohjelman toteutuminen olisi äärimmilleen vietyä merkinnyt akateemisen historian tutkimuksen lakkaamista nykyisessä muodossaan. Ammattitutkijan olisi korvannut eräänlainen "historian kommunikaatioavustaja", jonka tehtävänä olisi ollut auttaa ihmisiä kirjoittamaan omaa historiaansa.²³² Vaihtoehtolikkeiden lupaamaa tietä yhteiskunnalliseen emansipaatioon arjen historia ei kyennyt avaamaan. Näin utopistisen tavoitteen asettaminen voitane lukea 1980-luvun alun hurjan alkuinnostuksen tiliin. Varsinaisen historialiikkeen kasvu taitui selvästi jo 1990-luvun alussa ja painopiste siirtyi akateemisen tutkimuksen suuntaan.

Tapahtuma, rakenne vai kokemus?

106

Historiallisen yhteiskuntatieteen perustajien suhtautuminen historialiikkeen tavoitteisiin ja aikaansaannoksiin oli pääosin melko kriittinen. Se ei tietysti ole mikään yllätys, sisälsihän arjen historia jo sinänsä vakavan haasteen teoreettisesti suuntautuneelle yhteiskuntahistorialle. Ankarimman tuomion arjen historialle langetti Hans-Ulrich Wehler. Hän ei nähnyt uudessa aallossa kertakaikkiaan mitään hyvää ja piti sitä "uskonsa menettäneiden maailmanparantajien uusromanttisena ja näennäisrealistisena haihatteluna". Mielenkiintoista on se, että samaan aikaan hänen suhtautumisensa perinteiseen historiaan muuttui selvästi aiempaa maltillisemmaksi. Historialiikkeen kanssa Wehler ei kuitenkaan halunnut solmia mitään kompromisseja. Hänen mielestään arjen historian "small talk", "Klein-Klein" -näpertely oli osoitus turhautuneen vasemmistoälymyyden, eräänlaisten "sivistyspakolaisten no-future -ajattelusta ja henkisestä velttoudesta". Wehler toivoikin historialiikkeelle mahdollisimman pikaista loppua ja arvosteli uutta suuntausta käsitteiden epämääräisyydestä, teoriattomuudesta, arjen romantisoinnista ja sortumisesta eräänlaiseen mikrohistorismiin. Wehler pelkäsi jopa klassisen saksalaisen historismin restauraatiota ja

232 Historiantutkijan "uudesta toimenkuvasta" ks. erit. Lutz Niethammer, *Alltag als historiographische Aufgabe*, teoksessa Klaus Bergmann/Rolf Schörken (Hrsg.), *Geschichte im Alltag – Alltag in der Geschichte*, Düsseldorf 1982 s. 23.

oli kaiken takaa erottavanaan Leopold von Ranken haamun, jota vastaan hän ja muut historiallisen yhteiskuntatieteen edustajat olivat taistelleet jo kaksikymmentä vuotta.²³³

Samansuuntaista kritiikkiä arjen historiaa ja historialiikettä vastaan esittivät myös muut historiallisen yhteiskuntatieteen edustajat mutta eivät läheskään yhtä jyrkässä äänilajissa kuin Wehler. Jürgen Kocka erotti – toisin kuin Wehler – arjen historian ja maallikoiden historialiikkeen toisistaan ja pohti kysymystä tieteellisestä näkökulmasta. Tästä syystä hänen suhtautumisensa arjen historian mahdollisuuksiin oli selvästi positiivisempi kuin Wehlerin. Kockan mukaan historiallisen yhteiskuntatieteen ja arjen historian välillä vallitsi periaatteellinen ristiriita, jossa vastakkain olivat rakennehistoria ja kokemushistoria. Kuvaannollisesti sanoen ero oli siinä, tarkastellaanko yhteiskuntaa kaukoputkella vai mikroskoopilla. Kockankin mielestä pelkkä teorian kokemushistoria johtaisi sellaisenaan umpikujaan, mutta toisaalta hän myönsi sen, että rakennehistoria, joka ei ottaisi huomioon inhimillisiä kokemuksia, olisi yksipuolista.²³⁴

"Vastakohtien kärjistymiseen sisältyy aina synteetin mahdollisuus", mutta tämä edellytti Rüsenin mukaan sitä, että eri lähestymistapoja edustavat tutkijat selvittävät peruskäsitteet avoimesti sekä itselleen että toisilleen.²³⁵ Wolfgang J. Mommsen päätteli jo vuonna 1981, että Länsi-Saksan historian tutkimuksen rintamat olivat jälleen tulleet avoimmiksi: "Metodikysymyksiä koskeva väittely, eikä vähiten keskustelu pitkään poissa muodista olleen narratiivisen esityksen arvosta ja arvottomuudesta, oli tehnyt huomattavan *come backin*".²³⁶ Makro- ja mikrohistorian integroituminen ja keskinäinen vuorovaikutus oli myös Jörn Rüsenin mukaan Länsi-Saksan historiankirjoituksen merkittävin kehityspiirre 1980-luvulla.²³⁷

Jürgen Kocka edusti historiallisen yhteiskuntatieteen ja postmodernismin välisessä kiistassa kaikkein määrätietoisimmin sovittelevaa

233 Hans-Ulrich Wehler, *Geschichte – von unten gesehen*. Die Zeit 3.5.1985; Hans-Ulrich Wehler, *Neoromantik und Pseudorealismus in der neuen Alltagsgeschichte*, teoksessa Hans-Ulrich Wehler (Hrsg.), *Preussen ist wieder chic. Politik und Polemik in zwanzig Essays*, Frankfurt/M. 1983 s. 99–105.

234 Jürgen Kocka, *Sozialgeschichte zwischen Strukturgeschichte und Erfahrungsgeschichte*, teoksessa Wolfgang Schieder/Volker Sellin (Hrsg.) *Sozialgeschichte in Deutschland Bd. 1*, Göttingen 1986 s. 73–82.

235 Rüsen 1990 (*Zeit und Sinn*) s. 72.

236 Wolfgang J. Mommsen, *Gegenwärtige Tendenzen in der Geschichtsschreibung der Bundesrepublik*, GG 2 (1981) s. 149–188 (lainaus s. 188, kursiv. W.J.M.).

237 Rüsen 1990 (*Zeit und Sinn*) s. 74.

kantaa. Eniten lupauksia uudesta herätti hänen mielestään keskustelu historian narratiivisuudesta.²³⁸ "Postmoderni tyytymättömyys" ja kertovan historian puolesta esitetyt argumentit sisälsivät osin aivan oikeutettuaakin kritiikkiä teoreettisesti suuntautuneen rakennehistorian "liiallista scientismia" ja "tiettyä dominanssia" kohtaan. Uusilla näkemyksillä, joita Kocka kutsui yhteisnimellä *kokemushistoriallisiksi*, oli paljonkin annettava silloin, kun niillä pyrittiin oikaisemaan rakennehistorian yksipuolisuutta. Mutta sitä ei saanut korvata uudella, "kokemushistorian yksipuolisuudella", varoitti Kocka.²³⁹ Postmodernistiiseen ajatteluun sisältyvät irrationaaliset ja myyttiset elementit Kocka halusi sulkea kokonaan tieteen ulkopuolelle. Maallikoiden sinänsä kunnioitettavaa historiaharrastelua ei saanut sekoittaa varsinaiseen historiantutkimukseen. Kocka piti tiukasti kiinni historiallisen yhteiskuntatieteen teoreettisista premisseistä: ilman teoriaa rakenne- ja kokemushistorian hedelmällinen yhdistäminen ei voisi onnistua, ja siksi "paluu kertomukseen ei ollut oikea resepti".²⁴⁰ Kocka hyväksyi posthistorian käyttökelpoiset osat historiallisen yhteiskuntatieteen täydennykseksi (*Ergänzung*), kunhan marssijärjestys pysyisi oikeana ja rakennehistoria saisi vastata historiantutkimuksen tieteellisyydestä.

Lähestymistapojen sekoittuminen ja sulautuminen oli Länsi-Saksan historiankirjoituksessa 1980-luvulla ennakoitua paljon laajempi ja syvällisempi ilmiö. Erityisesti on syytä rekisteröidä arjen historian läpimurto ja nopea juurtuminen legitimiiksi tutkimuskohteeksi. Se rikastutti sosiaalishistoriallista tutkimusta merkittävästi: aihepiiriin laajentuminen toi sosiaalishistoriaan uusia metodisia vaikutteita erityisesti antropologiasta, etnologiasta ja folkloristiikasta.²⁴¹ Klassisten teemojen (väestön, teollistumisen, kaupungistumisen, maaseudun, elinolojen, luokkien, sosiaalisten kerrostumien, jne.) ohella Länsi-Saksassa ryhdyttiin yhä enemmän tutkimaan kulttuureja, uskontoja, työtä, asumista, perhettä, nuorisoa, vapaa-aikaa, konflikteja, rikolli-

238 Kocka 1986 (*Sozialgeschichte*) s. 167.

239 Jürgen Kocka, *Zurück zur Erzählung? Plädoyer für historische Argumentation*, GG 3 (1984) s. 402–403; ks. myös Jürgen Kocka, *Klassen oder Kultur? Durchbrüche und Sackgassen in der Arbeitergeschichte*, *Merkur* 36 (1982) s. 955–965.

240 Kocka 1984 (*Zurück ...*) s. 408.

241 Ks. esim. Robert M. Berdahl/Alf Lüdtker/Hans Medick (Hrsg.), *Klassen und Kultur. Sozialanthropologische Perspektiven in der Geschichtsschreibung*, Frankfurt/M. 1982; Helmut Fielhauer/Olaf Bockhorn (Hrsg.), *Die andere Kultur. Volkskunde, Sozialwissenschaften und Arbeiterkultur*, Wien-München-Zürich 1982; Richard van Dülmen/Norbert Schindler (Hrsg.), *Volkskultur. Zur Wiederentdeckung des vergessenen Alltags (16.–20. Jahrhundert)*, Frankfurt/M. 1984.

suutta, protesteja, lakkoja, jne. "Kovan" tilastollisen sosiaalhistorian rinnalle kohosi "pehmeämpi" mentaliteettien historia.²⁴²

Myös perinteisen historian ja historiallisen yhteiskuntatieteen väli-set vastakohtat tasoittuivat 1980-luvulla. Esimerkiksi sellaiset vanhat kiistakumppanit kuin Hans-Ulrich Wehler ja Thomas Nipperdey alkoivat yllättäen ymmärtää toistensa näkemyksiä. Tällä lähentymisellä oli myös yleisempää merkitystä, sillä kumpikin oli oman suuntauk-sensa johtohahmo. Uuden yhteisymmärryksen taustana oli se, että Wehler ja Nipperdey kirjoittivat 1980-luvulla kumpikin omaa Saksan historian yleisesitystään ja joutuivat tässä yhteydessä ottamaan kantaa myös toistensa töihin. Hans-Ulrich Wehlerin neliosaiseksi suunnitel-lun Saksan yhteiskuntahistorian *Deutsche Gesellschaftsgeschichte* kaksi ensimmäistä nidettä ilmestyi vuonna 1987.²⁴³ Wehler tarkasteli suuressa synteesissään Saksan historiaa 1700-luvun alusta vuoteen 1949 koko yhteiskunnan historiana, jonka neljä perusdimensioita ovat talous, yhteiskunnallinen eriarvoisuus, valta ja kulttuuri. Useimmat Saksan historian suuret yleisesitykset oli kirjoitettu perinteisen poliiti-tisen historian näkökulmasta. Wehler mainitsi niistä esipuheessaan erityisesti Heinrich von Treitschken, Franz Schnabelin ja Ernst Huber-in teokset²⁴⁴ sekä Thomas Nipperdeyn tuoreen yleisesityksen,²⁴⁵ jota hän ylisti seuraavaan tapaan:

242 Erinomainen yhteenveto Länsi-Saksan sosiaalhistoriallisen tutkimuksen kehityk-sestä 1980-luvulla on Wolfgang Schieder/Volker Sellin (Hrsg.), *Sozialgeschichte in Deutschland. Entwicklungen und Perspektiven im internationalen Zusammenhang*, Bd. 1–4, Göttingen 1986–1987: Bd. 1, *Die Sozialgeschichte innerhalb der Ge-schichtswissenschaft* (käsittelee sosiaalhistorian suhdetta historian muihin osa-alueisiin); Bd. 2, *Handlungsräume des Menschen in der Geschichte* (käsittelee väestöhistoriaa, perhehistoriaa, kylä-, kaupunki- ja aluetutkimusta sekä kansallisuutta sosiaalhistoriallisena kysymyksenä); Bd. 3, *Soziales Verhalten und soziale Aktionsformen in der Geschichte* (käsittelee uskontoja, kansankulttuureja, protesti-ilmiöitä sekä arjen ja mentaliteettien historiaa länsisaksalaisessa tutkimuksessa); Bd. 4, *Soziale Gruppen in der Geschichte* (käsittelee talonpoikaistoa, aatelia, porva-ristoa, työväestöä, juutalaisia ja nuorisoa sosiaalhistoriassa).

243 Hans-Ulrich Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, Bd. 1, *Vom Feudalismus des Alten Reiches bis zur defensiven Modernisierung der Reformära 1700–1815*, 2. p. München 1989 (1. p. 1987); Hans-Ulrich Wehler, *Deutsche Gesellschaftsge-schichte*, Bd. 2, *Von der Reformära bis zur industriellen und politischen Doppelre-volution 1815–1848/49*, 2. p. München 1989 (1. p. 1987).

244 Heinrich von Treitschke, *Deutsche Geschichte im 19. Jahrhundert* Bd. 1–5, Leipzig 1879–1894; Franz Schnabel, *Deutsche Geschichte im 19. Jahrhundert* Bd. 1–4, Freiburg 1929–1937; Ernst Huber, *Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789* Bd. 1–7, Stuttgart 1957–1984.

245 Thomas Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1800–1866. Bürgerwelt und starker*

Hiljattain on Thomas Nipperdey teoksessaan "Deutsche Geschichte 1806–1866" onnistunut esittämään synteetin, joka vastaa täysin kansainvälisen tutkimuksen ja keskustelun tasoa. Vaikka Nipperdey tuntee tiettyä lukkarinrakkautta poliittiseen historiaan, niin silti myös talous- ja sosiaalishistorian osuudet ovat melko perusteellisia ja ne on kirjoitettu varmallalla kädellä. Kulttuurihistoriallisissa jaksoissa näkyy tekijän syvälinen asiantuntemus, jonka veroista on tuskin kenelläkään muulla. Mutta ennen kaikkea on mainittava teoksen korkeatasoinen ongelma-analyysi ja erinomainen tyyli, sillä tekijä onnistuu täydellisesti välttämään saksalaisen tiedeslangin ulkokohtaisen salakielen. Vaikka Nipperdeyn tutkimus käsittelee hieman eri aikakautta eikä täysin kata kaikkia tämän (s.o. Wehlerin oman – S. H.) teoksen ongelma-alueita, hänen asettamiensa tasovaihtimusten kanssa kelpaa käydä kilpasille.²⁴⁶

Saksan yhteiskuntahistorian ensimmäisen osan johdannossa lukijaa odotti toinenkin yllätys: Wehler on jäsenellyt teossarjansa yksinomaan poliittisen historian kriteerien mukaan, koska "sosiaalisia ja taloudellisia kehitysprosesseja on useimmiten hyvin vaikea kytkeä selviin ajankohtiin". Siksi "jäsentelykaava on kompromissi, jossa taloudellis-sosiaalinen jaksottelu koetetaan liittää tuttuihin poliittisiin käännekohtiin".²⁴⁷ Niinpä Saksan yhteiskuntahistorian ensimmäinen osa päättyi vuoteen 1815 ja toinen osa 1845/49. Myöhemmissä osissa taitekohtina esiintyvät vanhat tutut 1871, 1918/19, 1933 ja 1945/49. Yhtä rehellisesti Wehler tunnusti tehneensä myös toisen kompromissin: hän sanoi irtautuneensa tietyistä yhteiskuntateoreettisista ja sosiaalitieteellisistä lähtökohdista, jotka vielä kirjaa suunniteltaessa olivat olleet hänelle tärkeitä. "Historiallisten ongelmien moninaisuus sai minut vähitelleen kallistumaan yhä selvemmin Weberin kannalle."²⁴⁸ Historiallisen yhteiskuntatieteen alkuperäisistä premisseistä Wehler kuitenkin halusi pitää kiinni. "Historiaa on tutkittava historiallisena yhteiskuntatieteenä siitä yksinkertaisesta syystä, että käytännön ongelmat niin vaativat."²⁴⁹ Tässä kohden Wehler lainasi sanatarkasti *Geschichte und Gesellschaft*-lehden "perustajaisien" ohjelmajulistus-

Staat, München 1983 (6. uudistettu p. 1993).

246 Wehler 1989 (Bd.1) s. 3.

247 Wehler 1989 (Bd.1) s. 30.

248 Wehler 1989 (Bd.1) s. 8.

249 Wehler 1989 (Bd.1) s. 29.

ta vuodelta 1975. Saksan modernin yhteiskuntahistorian teoreettisia auktoriteetteja olivat ennen kaikkea sosiologi Max Weber, mutta myös kriittinen kansantaloustieteilijä Karl Marx sekä suuret saksalaiset sosiaalishistorioitsijat Gustav Schmoller, Werner Sombart ja Otto Hintze.

Thomas Nipperdey kehui Wehlerin yleisesitystä lähes yhtä voimakkaasti kuin Wehler oli ylistänyt hänen omaa teostaan. Vertailukohtaksi voidaan ottaa Nipperdeyn murskaava arvostelu Wehlerin *Kaiserreich*-kirjasta vuodelta 1975. Nipperdey tunnusti avoimesti, että *Deutsche Gesellschaftsgeschichte* oli joka suhteessa parempi kuin vielä luonnonmainen Kaiserreich. Nipperdey antoi anteeksi senkin, että Wehler oli nimittänyt häntä "uushistorismin suurmoguliksi".²⁵⁰ Kädenojennustaan vanhalle kiistakumppanilleen hän perusteli näin:

Nipperdey ylistää Wehleriä siksi, että tutkijat voivat hyvinkin erilaisista intresseistä, arvostuksista, käsitteistä ja lähtökohdista käsin tulla osittain samoihin tuloksiin ja tunnustaa toistensa tulosten arvon ja oikeutuksen.²⁵¹

111

Wehlerin ja Nipperdeyn lähtökohdat olivat yhä hyvin kaukana toisistaan. Tätä kuvastaa mainiosti heidän yleisesitystensä ensimmäisten virkkeiden vertailu. Nipperdey aloitti teoksensa sanoilla "Am Anfang war Napoleon" (alussa oli Napoleon)²⁵² osoittaakseen, että hänen mielestään suuret persoonallisuudet ovat historiassa rakenteisiin nähden etusijalla. Seuraavan kirjansa, Saksan historian yleisesityksen vuosilta 1866–1918 Nipperdey aloitti sanoilla "Am Anfang war Bismarck".²⁵³ Wehler käytti sen sijaan aloituksena virkettä "Im Anfang steht keine Revolution"²⁵⁴ (alussa ei ollut vallankumousta). Näin Wehler nojautui myös yleisesityksessään Sonderweg-teesiin, jonka mukaan Saksan yhteiskuntahistoria poikkesi Englannista ja Ranskasta siinä, että Saksassa ei 1800-luvulla tapahtunut porvarillista vallanku-

250 Hans-Ulrich Wehler, *Entsorgung der deutschen Vergangenheit? Ein polemischer Essay zu "Historikerstreit"*, München 1988 s. 116. – Täsmällisesti ottaen Wehler kutsui Nipperdeyta uushistorismin "suurvisiiriksi" (Grosswesir), ei "suurmoguliksi" (Grossmogul).

251 Thomas Nipperdey, Wehlers "Gesellschaftsgeschichte", GG 3 (1988) s. 403–406 (sitaatti s. 406).

252 Nipperdey 1983 s. 11.

253 Thomas Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1866–1918*, Bd. 1: *Arbeitswelt und Bürgergeist*, München 1990 s. 11.

254 Wehler 1989 (Bd. 1) s. 35.

mousta. Tästä Nipperdey tunnisti yhä vanhan "wehlerismin", teoria-
vimman, käsitepakon ja sitkeähenkisten legendojen rakastamisen,
joista myös Wehlerin uusi synteesi hänen mielestään suuresti kärsi.²⁵⁵

Historian metodikeskustelussa erottui 1980-luvulla kolme lähesty-
mistapaa:

tapahtumahistorillinen
rakennehistoriallinen
kokemushistoriallinen

112

Erottelussa on käytetty Jürgen Kockalta lainattuja käsitteitä.²⁵⁶ Kocka
itse ei kuitenkaan ole tällaista erottelua missään esittänyt. Kutakin
lähestymistapaa hallitsi tietty perusdimensio: tapahtuma *perinteistä*
historiankirjoitusta, rakenne *modernia* historiallista yhteiskuntatie-
dettä ja kokemus *postmodernia* historiankirjoitusta, erityisesti arjen
historiaa. Erottelu on tietysti vain suuntaa-antava, eikä sillä tarkoiteta
"puhtaita tyypejä", paradigmoista tai koulukunnista puhumattakaan.
Tutkimussuuntausten väliset rajat eivät olleet jyrkät, ja 1970-luvun
historiakeskustelua hallinneet vastakohtat lientyivät 1980-luvulla
selvästi. Useimmat historioitsijat sijoittuivat käytännön tutkimustyös-
sään eri lähestymistapojen väliin eivätkä aktiivisesti pohtineet omaa
"koulukuntaisuuttaan". Edellä hahmoteltu kolmijako pätee lähinnä
historian teoreettis-metodologisten valintojen, lähestymistapojen ja
tulkinnallisten painotusten tasolla.

255 Nipperdey 1988 s. 404–406.

256 Kocka 1984 (Zurück ...) s. 398–399.

Puolueen miekka ja kilpi

113

Historioitsijoiden käsittely on aiheuttanut minulle monin verroin enemmän työtä ja vaivaa kuin itse historia. (Ernst Engelberg, Die Historiker müssen helfen, die Welt zu verändern, Einheit, Sonderheft (Sept. 1962) s. 52.)

Walter Ulbricht (1962)

Puolueellisuus on objektiivista

SED:n keskuskomitean politbyroo hyväksyi heinäkuussa 1955 direktiivit "DDR:n historiantutkimuksen ja opetuksen parantamiseksi":

Historiantutkimuksemme voi täyttää kansallisen tehtävänsä vain silloin, kun se nojautuu ainoaan oikeaan yhteiskuntateolliseen teoriaan ja metodiin, kansamme suurimpien poikien Marxin ja Engelsin kehittämään historialliseen materialismiin ja käyttää sitä luovasti kansamme historian ongelmien ja tapahtumien tutkimiseen ja esittämiseen.¹

114

Puolueen korkein johto arvosteli DDR:n historiankirjoitusta siitä, että sen suhde "elävään elämään ja kansamme ajankohtaiseen taisteluun on etäinen". Historiankirjoituksessa esiintyi yhä "subjektivismin piirteitä" ja "tutkimusmetodien hallinta oli riittämätöntä". SED vaati historiantutkijoilta myös "periaatteellista välienselvittelyä Länsi-Saksassa jälleen päätään nostavan sovinismin, revansismin ja antikommunismin kanssa". Loputkin porvarilliset historioitsijat oli syrjäytettävä ja heidät oli korvattava uusilla marxilaisilla tutkijavoimilla, jotka tunnustivat puolueen johtavan roolin.² Politbyroon historiadirektiivien tavoitteena oli selvästi vuonna 1948 aloitetun marxilais-leniniläisen *Gleichschaltungin* loppuunsaattaminen ja puolueen mielipidemonopolin turvaaminen historiankirjoituksessa. Porvarillisten ainesten puhdistaminen ei tuottanut Itä-Saksan vallanpitäjille läheskään yhtä suuria vaikeuksia kuin oikeaoppisen marxismi-leninismiin juurruttaminen historiankirjoitukseen. SED:n korkein johto joutuikin alituisesti moittimaan DDR:n historioitsijoita siitä, että heidän kiinnostuksensa marxismi-leninismiin opiskeluun oli vähäistä. Siksi historian

1 Verbesserung der Forschung und Lehre in der Geschichtswissenschaft der Deutschen Demokratischen Republik, ZfG 3 (1955) s. 507–527. – Tämän ja seuraavan kappaleen lainaukset tästä dokumentista.

2 SAPMO/Berlin, SED Politbüro 31/55, 5.7.1955 (J IV 2/2 – 428).

teoria- ja metodikysymysten hallinta oli puutteellista.³ Arvostelu oli, paitsi SED:n johdon näkökulmasta, myös yleiseltä kannalta perusteltua. DDR:n historioitsijoiden perehtyneisyys marxilaiseen filosofiaan ei todellakaan ollut 1950-luvulla millään kriteereillä mitattuna kovin syvällistä. Oleellinen muutos tapahtui vasta 1960-luvun lopulla, jolloin historian teoria- ja metodikysymysten pohdinta vilkastui ja myös keskustelun taso kohosi huomattavasti.

Ensimmäinen historiantutkimuksen periaatekysymyksiä koskeva kiista käytiin DDR:ssä itse asiassa vasta vuosina 1956–58. Erimielisyydet koskivat puolueellisuuden ja objektiivisuuden suhdetta sekä näiden käsitteiden tulkintoja marxismi-leninismissä. Keskustelua kutsutaan sen aloittajan Jürgen Kuczynskin mukaan myös *Kuczynski-kiistaksi*.⁴ Itse asiassa se oli DDR:n ainoa julkinen historiakeskustelu, jossa SED:n määräämä virallinen totuus asetettiin kyseenalaiseksi. Myöhemmin historioitsijoiden ja puolueen väliset erimielisyydet "ratkaistiin" kulissien takana sisäisen kurinpitomenettelyn avulla.⁵ Kuczynski-kiistalle antoi alkusysäyksen helmikuussa 1956 pidetyn NKP:n 20. edustajakokouksen jälkeen kommunistisessa liikkeessä vallinnut ideologinen suojaää. Pääsihteeri Nikita Hrushtshevin puhe, jossa hän tuomitsi Stalinin henkilöpalvonnan ja paljasti hänen aikanaan tehtyjä vääryyksiä ja virheitä, rohkaisi myös Itä-Saksan älymystöpiirejä puolueen mielipidemonopolin arvosteluun. DDR:n huomattavin intellektuellien oppositio oli ryhmittynyt filosofi Wolfgang Harichin ympärille. Harich oli Itä-Berliinin Humboldt-yliopiston professori ja DDR:n merkittävimmän filosofisen aikakauslehden *Deutsche Zeitschrift für Philosophien* päätoimittaja. *Platformiksi* kutsumassaan radikaalissa uudistusohjelmassa Harich vaati puoluebyrokratian purkamista, valtion turvallisuusministeriön "Stasin"⁶ lakkauttamista, sa-

3 Ks. erit. Günther Heydemann, *Der Theorieboom in der marxistisch-leninistischen Geschichtswissenschaft der DDR seit 1967. Ursachen-Entwicklung-Perspektiven*, teoksessa Alexander Fischer/Günther Heydemann (Hrsg.), *Geschichtswissenschaft in der DDR*, Bd. 1, Berlin 1988 s. 289 (sekä viitteessä 1 mainitut lähteet).

4 Helmut Rumpler, *Parteilichkeit und Objektivität als Theorieproblem der Historie in der DDR*, teoksessa Alexander Fischer/Günther Heydemann (Hrsg.), *Geschichtswissenschaft in der DDR*, Bd. 1, Berlin 1988 s. 343.

5 Karlheinz Blaschke, *SED-Historiker nach langem Schweigen kräftig in der Wende*, teoksessa Rainer Eckert/Wolfgang Küttler/Gustav Seeber (Hrsg.), *Krise – Umbruch – Neubeginn. Eine kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft 1989/90*, Stuttgart 1992 s. 201–210.

6 Valtion turvallisuuspoliisin virallinen nimi oli *Ministerium für Staatssicherheit* (MfS).

laisten oikeudenkäyntien lopettamista, parlamentin suvereniteettia ja vapaita vaaleja.⁷ Kansainvälisesti tunnetuin itäsaksalainen stalinismin kriitikko oli filosofi Ernst Bloch, joka oli jo 1930-luvulla arvostellut Stalinin puhdistuksia ja näytösoikeudenkäyntejä.⁸ Hän oli palannut vuonna 1949 maanpaosta Yhdysvalloista ja toimi filosofian professorina Leipzigin Karl-Marx-yliopistossa. Luennoissaan ja kirjoituksissaan Bloch vaati henkilöpalvonnan lopettamista, puolueen demokraatisoimista sekä yksilön vapauksien ja oikeuksien kunnioittamiseen perustuvaa "humaania sosialismia".⁹

Alkusyksystä 1956 ZfG julkaisi Jürgen Kuczynskin laajan artikkelin puolueellisuuden ja objektiivisuuden problematiikasta historiankirjoituksessa. Kuczynskin mukaan marxismi-leninismiin oli vähitellen muodostunut kaksi erilaista puolueellisuuden – *Parteilichkeit* – käsitettä. Niistä ensimmäinen oli syntynyt taistelussa porvarillisen historiankirjoituksen näennäistä puolueettomuutta vastaan. Marxilaisen käsityksen mukaan objektiivinen (merkityksessä puolueeton) historiankirjoitus ei ole ylipäätään mahdollista. Juuri tässä tavanomaisessa merkityksessä puolueellisuuden käsitettä olivat käyttäneet myös Lenin ja Stalin. Kuczynski ei pitänyt tätä virheenä, mutta oli sitä mieltä, että tällaisena puolueellisuuden käsite jäi liian suppeaksi. "Oikean marxilaisen" puolueellisuuden hän määritteli seuraavasti:

Tieteen kehitys edellyttää aivan erityistä puolueellisuutta, puolueellisuutta edistyksen puolesta. 1800-luvun alussa se merkitsi puolueellisuutta kapitalismin ja porvariston, tänään sosialismin ja työväenluokan puolesta. Tämä tarkoittaa puolueellisuutta todellisuuden puolesta: sanan syvimmissä merkityksessä objektiivisuutta.¹⁰

7 Wolfgang Harich, Die politische Plattform Harichs und seiner Freunde, SBZ-Archiv 5 (1957) s. 72–90.

8 Ernst Bloch, Kritik einer Prozesskritik, teoksessa Vom Hasard zur Katastrophe. Politische Aufsätze aus den Jahren 1934–1939, Frankfurt/M. 1972 s. 175–183; kirjoitus ilmestyi alun perin "Die neue Weltbühne"-lehdessä 4.3.1937.

9 Ernst Bloch, Freiheit, ihre Schichtung und ihr Verhältnis zur Wahrheit. Das Problem der Freiheit im Lichte des wissenschaftlichen Sozialismus, Berlin (Ost) 1956; Ernst Bloch, Über die Bedeutung des XX. Parteitages, teoksessa Reinhard Crusius/Manfred Wilke (Hrsg.), Entstalinisierung und seine Folgen, Frankfurt/M. 1956 s. 423–440.

10 Jürgen Kuczynski, Parteilichkeit und Objektivität in Geschichte und Geschichtsschreibung, ZfG 5 (1956) s. 874–875. – Myös kahden seuraavan kappaleen lainokset mainitusta artikkelista.

Marxilaisen puolueellisuuden tärkein kriteeri oli siis sen objektiivisuus. Puolueellisuus ja toiminta edistyksen hyväksi saattoi Kuczynskin mukaan olla joko tiedostettua (subjektiivista) tai tiedostamatonta (objektiivista). Edistyksen puolesta saattoivat "objektiivisesti ottaen" toimia myös porvarilliset historioitsijat. Esimerkiksi Leopold von Ranken lähdekriittinen tekniikka "avasi meille tien historian pohjattomiin aarteisiin ja kohotti tietomme menneisyydestä uudelle, entistä paljon korkeammalle tasolle." Jacob Burckhardtia Kuczynski ylisti "kriittis-realistisesta näkemyksestä" ja piti häntä 1800-luvun historioitsijoiden joukossa "todellisena taiteilijana". Poliittisesti arkaluontoisinta Kuczynskin ajattelussa oli se, että hän asetti tiettyjä ehtoja puolueen johtavalle roolille historiankirjoituksessa. Kuczynski muistutti DDR:n historioitsijoita siitä, ettei heiltä vaadittu puolueellisuutta suinkaan SED:n päätösten tai työväenluokan ideologian yhtenäisyyden nojalla. Puolueellisuutta vaati historiaalta "itse todellisuus, yhteiskunnallisen kehityksen aineellinen prosessi". "Työväenluokan puolue, joka ohjaa meitä historioitsijoita, ilmentää tätä todellisuutta. Siten se täyttää sitä sosiologista tehtävää, jota ylärakenteen on aina täytettävä suhteessa aineelliseen perustaan." Kuczynski tunnusti SED:n auktoriteetin, mutta puolueen johtava rooli historiankirjoituksessa oli hänestä legitimi vain silloin, kun puolueen politiikka oli kiistattomasti sopusoinnussa objektiivisen todellisuuden kanssa. Rivien välissä Kuczynski antoi ymmärtää, että juuri historiankirjoitus oli se instanssi, jonka tehtävänä oli alituisesti arvioida puolueen linjan suhdetta objektiiviseen todellisuuteen.

Kuczynskin artikkelia kommentoi ensimmäisenä hyvin myönteisesti Joachim Streisand jo samassa ZfG:n numerossa. Kaikkia Kuczynskin ajatuksia, esimerkiksi erottelua subjektiiviseen ja objektiiviseen puolueellisuuteen hän ei kuitenkaan hyväksynyt. Joka tapauksessa Streisandin mielestä NKP:n 20. puoluekokouksessa paljastuneiden ongelmien avoin käsittely merkitsi sekä teoreettisten pohdintojen että poliittisen käytännön kannalta aivan uuden aikakauden alkua. Uudelleenarvioinnin ohjeksi Streisand suositteli Ernst Blochin tuoretta *Prinzip Hoffnung*-teosta¹¹: hänestä nimenomaan historioitsijoiden kannatti lukea kirja, sillä se avasi vallitsevaa ihmiskuvaa ja avasi tutkimukselle uusia näköaloja. Teos auttoi ennen kaikkea "korjaa-

11 Ernst Bloch, *Das Prinzip Hoffnung*, Bd. 1-2, Berlin (Ost) 1954–1955.

maan niitä mekanistisia virheitä", joita marxilais-leniniläiseen historiankirjoitukseen usein sisältyy".¹²

Kuczynskin artikkelin ilmestymisestä kului useita kuukausia, kunnes hiljaiselo päättyi. Tällä välin Kuczynski ehti julkaista toisenkin poliittisesti rohkean kirjoituksen, jossa hän pohti kansanjoukkojen roolia "historian tekijänä".¹³ Vuoden 1957 alkupuolella häneltä ilmestyi kirja Saksan työväenliikkeen käyttäytymisestä ensimmäisen maailmansodan puhjetessa.¹⁴ Vasta tämän jälkeen arvostelijat kävivät myös Kuczynskin ensimmäisen artikkelin kimppuun. Raju julkinen polemiikki kesti useita kuukausia. Kyse oli kaikesta päätellen puolueen järjestämästä kampanjasta, sillä yksistään ZfG:ssä ilmestyi toistakymmentä sisällöltään lähes identtistä arvostelua. SED:lle uskolliset historioitsijat tuomitsivat kuin yhdestä suusta Kuczynskin revisionistiksi:

"Taistelemme parhaillaan ankarasti modernia revisionismia, imperialismiin vaarallisinta ideologista asetta vastaan. Tämä taistelu vaatii kaiken voimamme. Kuczynskin virheet painavat vaa'assa kaksinverroin, onhan kirjoittaja yksi maamme tunnetuimpia tiedemiehiä."¹⁵ ... "Kuczynskin kanta on – halusipa hän tai ei – avoimesti revisionistinen. Taistelu Saksan työväenluokan historiallisen tehtävän täyttämiseksi vaatii revisionismin lopullista kukistamista ja marxilais-leniniläisten käsitysten lujittamista DDR:n historian tutkimuksessa."¹⁶ ... "Kuczynskin revisionistiset käsitykset estävät historiankirjoituksemme tulevan kehityksen".¹⁷ ... Tapaus on hyvä esimerkki siitä, "mihin ansioitunutkin tiedemies voi joutua, ellei alituisesti pidä kiinni marxismi-leninismien periaatteista."¹⁸

12 Joachim Streisand, *Kategorien und Perspektiven der Geschichte. Anlässlich einiger Neuerscheinungen der Geschichtsphilosophie*, ZfG 5 (1956) s. 889, 897

13 Jürgen Kuczynski, *Der Mensch der Geschichte macht*, ZfG 1 (1957) s. 1–17.

14 Jürgen Kuczynski, *Der Ausbruch des ersten Weltkrieges und die deutsche Sozialdemokratie. Chronik und Analyse*, Berlin (Ost) 1957.

15 Heinz Fliegner, *Zu dem Buch von Jürgen Kuczynski: 'Der Ausbruch des ersten Weltkrieges und die deutsche Sozialdemokratie. – Chronik und Analyse'*, ZfG 2 (1958) s. 337.

16 Erwin Winkler/Heinz Fliegner, *Zur Methode in J. Kuczynskis Buch: 'Der Ausbruch des ersten Weltkrieges und die deutsche Sozialdemokratie'*, ZfG 3 (1958) s. 589.

17 Ernst Hoffmann, *Über Tendenzen die den weiteren Fortschritt unserer Geschichtswissenschaft hemmen*, *Einheit* 9 (1957) s. 1156.

18 Gerhard Schilfert, *Einige Bemerkungen zu dem Artikel von J. Kuczynski: 'Der Mensch, der Geschichte macht'*, ZfG 3 (1958) s. 561.

Kuczynskin ylistävät lausunnot "taantumuksellisista porvarillisista historioitsijoista", Rankesta ja Burckhardtista olivat kriitikoille todellinen herkkupala. "Prof. Kuczynski ei ilmeisesti lainkaan tunne sellaisia nimiä kuin Priestley, Voltaire, Turgot, Condorcet, Mably, Montesquieu tai Herder. Nämä edistykselliset porvarilliset yhteiskuntafilosofit olivat" - toisin kuin Kuczynskin ihailemat Ranke ja Burckhardt – "koettaneet hahmottaa ihmiskunnan historiaa yhtenäisenä kokonaisuutena kehittyvän ihmisluonnon ja järjen pohjalta".¹⁹ Arvostelijoiden mielestä Kuczynski käsitti puolueellisuuden ja objektiivisuuden "dialektisen ykseyden" täysin väärin ja vähätteli sen vuoksi puolueen merkitystä joukkojen johtajana ja organisoijana. "Jos työväenjoukoilta puuttuu marxilais-leniniläisellä teorialla, strategialla ja taktiikalla varustautunut organisaatio, se on hallitsevan luokan edessä tyystin aseeton."²⁰ Siksi Kuczynski päätyi marxismille vieraaseen teesiin, jonka mukaan joukot ratkaisevalla hetkellä pettivät. Tämän logiikan mukaan Kuczynski joutui antamaan anteeksi SPD:n reformistisille johtajille "elokuun 4. päivän (1914) petoksen", äänestämisen sotamäärärahojen puolesta Saksan valtiopäivillä.²¹ Kuczynski tuli vaarallisen lähelle "taantumuksellisen" Gerhard Ritterin käsityksiä, joiden mukaan kansanjoukot, "massoittuminen" olivat vastuussa kaikista ihmiskunnan historian todellisista ja kuvitelluista onnettomuuksista.²²

Kuczynskin vanhempi kollega Alfred Meusel päätti arvostelunsa isällisesti: "Tämän arvostelun tarkoituksena on auttaa Kuczynski taikaisin oikealle tielle, jotta hän voisi käyttää erinomaisia lahjojaan DDR:n marxilaisen historiankirjoituksen tulevan kehityksen hyväksi." Meuselia ärsytti erityisesti Kuczynskin tapa käyttää Leninistä niin monia ihailevia attributteja, ettei lukija voinut olla varma, oliko kirjoittaja lainkaan vakavissaan. Kuczynskin tekstissä Lenin oli milloin "suuri", "aikamme suurin", "aikamme suurin ajattelija", "vuosisattamme suurin vallankumouksellinen", "sosialismin nero" tai "ylivoi-

19 Joachim Höppner, Zur Kritik der Geschichtsauffassung von Jürgen Kuczynski in den Fragen des Klassenkampfes und der Parteilichkeit, ZfG 3 (1958) s. 575.

20 Günter Benser/Xaver Streb/Gerhard Winkler, Partei und Massen beim Ausbruch des ersten Weltkrieges. Zum Buch von Jürgen Kuczynski 'Der Ausbruch des ersten Weltkrieges und die deutsche Sozialdemokratie', ZfG 1 (1958) s. 172.

21 Josef Schleifstein, Die deutsche Sozialdemokratie beim Ausbruch des ersten Weltkrieges und die deutsche Sozialdemokratie, ZfG 1 (1958) s. 190.

22 Werner Berthold, Bemerkungen zu den von J. Kuczynski und anderen Historikern aufgeworfenen Problemen des "Geschichtemachens", ZfG 2 (1958) s. 312.

maisesti suurin yksilö". Leninin kunnioittamista Meusel ei tietenkään sinänsä vastustanut mutta toivoi, ettei Kuczynski käyttäisi edes Leninistä näin ylitsevuotavia sanontoja.²³

Kuczynski-kiistassa oli loppujen lopuksi kyse SED:n yksinoikeudesta historialliseen totuuteen. Kuczynskin rohkea esiintyminen tieteen autonomian puolesta loukkasi puolueen mielipidemonopolia. SED:n johtavan roolin vakiinnuttamisen kannalta oli välttämätöntä, että historioitsijat tunnustivat marxilais-leniniläisen puolueellisuuden tutkimustyönsä korkeimmaksi ohjenuoraksi. SED:n auktorisoiman sanakirjamääritelmän mukaan

puolueellisuus on kaikissa luokkayhteiskunnissa yhteiskunnallisen tietoisuuden kaikkien muotojen olennaisin piirre, ilmaus tietoisuuden luokkaluonteesta ja luokkasidonnaisuudesta. ... Puolueellisuus on marxilais-leniniläisen tieteen keskeisin, tietoisesti käytetty teoreettis-metodinen prinssiippi, joka takaa tiedon objektiivisen totuussisällön.²⁴

120

Puolueellisuus oli tutkijan henkilökohtainen, subjektiivinen ratkaisu, mutta samalla se kuvasti jokaisen yksilön yhteiskunnallista laatua. Vielä tärkeämpää oli kuitenkin se, että puolueellisuus ei marxismi-leninismissä ollut vain poliittinen kategoria vaan metodologinen periaate, jonka tietoinen käyttö teki tieteellisestä tutkimuksesta objektiivista.²⁵ Koska puolueellisuus ja objektiivisuus sulautuivat dialektisesti toisiinsa, marxilais-leniniläisen historiankirjoituksen tieteellisiä ja propagandistisia tavoitteita oli mahdotonta erottaa toisistaan. Myös DDR:n historiankirjoituksessa nämä kaksi elementtiä kuuluivat määritelmänomaisesti yhteen.²⁶ Käytännössä se, miten tiukasti puolue kulloinkin valvoi puolueellisuuden – puolueen johtavan roolin – nou-

23 Alfred Meusel, *Der Ausbruch des ersten Weltkrieges und die deutsche Sozialdemokratie. Kritische Bemerkungen zu dem Buch von J. Kuczynski, ZfG 6 (1958) s. 1054, 1068.*

24 Georg Klaus/Manfred Buhr (Hrsg.), *Philosophisches Wörterbuch Bd. 2, 7. korjattu painos, Leipzig 1970 s. 819–820.*

25 Gerhard Brendler, *Zur Rolle der Parteilichkeit im Erkenntnisprozess des Historikers*, teoksessa Ernst Engelberg (Hrsg.), *Probleme der marxistischen Geschichtswissenschaft. Beiträge zu ihrer Theorie und Methode, Köln 1972 s. 103–119 (erit. s. 104).*

26 Walter Ecker mann/Hubert Mohr (Hrsg.), *Einführung in das Studium der Geschichte, 2. p. Berlin (Ost) 1969 s. 87–88.*

dattamista, määrittä marxilais-leniniläisen historiankirjoituksen yleisen vapausasteen sekä yksittäisen tutkijan liikkumavaran.

Kritiikkiä ja itsekritiikkiä

Tammikuun lopulla 1957 pidetyssä SED:n keskuskomitean istunnossa DDR:n puoluejohtaja Walter Ulbricht hyökkäsi kiivaasti tiede- ja kulttuurielämässä ilmenneitä revisionistisia tendenssejä vastaan. Ensimmäisenä tulilinjalle joutui Ernst Bloch, jota Ulbricht syytti puheesaan julkisesti ja nimeltä mainiten. Bloch määrättiin ensin julkaisukieltoon ja pantiin pian myös viralta. Elokuussa 1961, juuri Berliinin muurin rakentamisen aikoihin Bloch oli luentomatalla Länsi-Saksassa. Hän päätti oitis jäädä länteen ja otti vastaan hänelle tarjotun Tübingenin yliopiston filosofian professuurin.²⁷ Maaliskuussa 1957 keskuskomitea puhdisti kovaotteisesti Wolfgang Harichin opposition. Harich itse sai peräti kymmenen vuoden kuritushuonetuomion ja hänen lähimmille kannattajilleen luettiin niin ikään ankarat rangaistukset. Kovat tuomiot johtuivat siitä, että Harichin oppositio oli SED:n kannalta poliittisesti erityisen vaarallinen.²⁸ Tähän verrattuna historioitsijoihin kohdistuneet kurinpitotoimet olivat lieviä. Vankilaan ei joutunut yhtään historioitsijaa. Rangaistukset vaihtelivat kuitenkin yllättävän paljon, vaikka syyte oli kaikissa tapauksissa sama: revisionismi.

Historiankirjoituksen kurinpalautusta pohjusti kesällä 1957 ilmestynyt ZfG:n toimituksen poliittinen linja-artikkeli "DDR:n historian tutkimuksen ajankohtaisista tehtävistä".²⁹ Artikkelissa myönnettiin avoimesti, että "tietty ideologinen horjunta kommunistien omista riveissä oli koskettanut monia DDR:n historioitsijoita". He olivat syylistyneet vakavaan poliittiseen virheeseen kuvitellessaan, että eri yhteiskuntajärjestelmiä edustavien valtioiden rauhanomainen rinnakkainelo voitaisiin siirtää myös ideologian alueelle. NKP:n 20. puo-

27 Helga Grebing, Die intellektuelle Opposition in der DDR seit 1956. Ernst Bloch – Wolfgang Harich – Robert Havemann, APuZ, Beilage 45 (1977) s. 3–22.

28 Christoph Klessmann, Opposition und Dissidenz in der Geschichte der DDR, APuZ, Beilage 5 (1991) s. 55–56.

29 Gegenwartsaufgaben der Geschichtswissenschaft der Deutschen Demokratischen Republik, ZfG 3 (1957) s. 449–455. – Tämän ja seuraavan kappaleen suorat lainaukset on otettu tästä kirjoituksesta.

luekokouksen päätöksistä ei saanut missään tapauksessa tehdä sellaista johtopäätöstä, että ideologisesta välienselvittelystä imperialismiin ja revisionismiin kanssa voitaisiin luopua. Tällainen näkemys liittyi usein vaatimukseen marxismin uudistamisesta. "Nämä ja muut poikkeamat marxismi-leninismistä eivät ole mitään muuta kuin revisionismia." Pääsyytetyt mainittiin ZfG:n artikkelissa selvästi myös nimeltä: "Pidämme raskaana virheenä, että J. Streisand puolusti lehdessämme julkaisemassaan artikkelissa 'Kategorien und Perspektiven der Geschichte' Ernst Blochin idealistista filosofiaa ja esitti, että Blochin historianfilosofiset käsitykset auttaisivat marxilaisia historiantutkijoita välttämään mekanistisia virheitä." Toisaalta toimitus valitti sitä, että liian harvat DDR:n historiantutkijat pohtivat tieteenalansa teoreettisia kysymyksiä. Siksi Jürgen Kuczynskin artikkeleista käyty keskustelu oli ollut sinänsä paikallaan. Kuczynskia lukuunottamatta kaikki muut toimituskunnan jäsenet olivat kuitenkin sitä mieltä, että "taantumuksellisen historioitsijan Ranken saavutusten käsittely loukasi marxilaisen puolueellisuuden periaatteita".

Fritz Klein erotettiin maaliskuussa 1957 ZfG:n päätoimittajan virasta ja passitettiin tiedeakatemian historian laitokselle tavalliseksi tieteelliseksi työntekijäksi. Klein oli syyllistynyt vakavaan laiminlyöntiin koska ei ollut esitellyt Kuczynskin artikkeleja lehden toimitusneuvostolle. Vain Streisand oli tutustunut käsikirjoituksiin ennen niiden painatusta. ZfG:n uudeksi päätoimittajaksi nostettiin tuolloin vasta 30-vuotias dosentti Dieter Fricke. Häntä kiiteltiin vielä vuosikymmenten kuluttuakin "marxismi-leninismiin vakiinnuttamisesta DDR:n historiankirjoitukseen".³⁰ Toimitusneuvosto miehittiin muutoinkin SED:lle uskollisilla voimilla.³¹ ZfG:n toimitusneuvoston jäsenistä Eckhard Müller-Mertens ja Günter Mühlfordt erotettiin. Viimemainittu menetti lisäksi määräajaksi professuurinsa Hallen yliopistossa, sillä hän oli esittänyt "virheellisiä käsityksiä" myös lokakuun suuresta vallankumouksesta.³² Myös Joachim Streisand erotettiin ZfG:n toimitusneuvostosta, mutta hän sai erehdyksensä pian anteeksi harjoitettuaan julkista itsekritiikkiä. Keväällä 1958 ZfG:ssä ilmestyi Streisandin avoin kirje toimitukselle. Itsekritiikin harjoittaminen oli

30 Dieter Fricke 60 Jahre, ZfG 6 (1987) s. 554.

31 SAPMO/Berlin, SED Abt. IV/2/902 – 114 (Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, Protokolle von Sitzungen des Redaktionskollegiums).

32 Karlheinz Blaschke, Geschichtswissenschaft im SED-Staat. Erfahrungen eines "bürgerlichen" Historikers in der DDR, APuZ, Beilage 17–18 (1992) s. 18.

marxismi-leninismien mukaan jokaisen kunnan kommunistin velvollisuus, mutta silti Streisandin tilitys oli lajissaan ainutlaatuinen. Heti alkajaisiksi Streisand myönsi, että SED:n Karl-Marx-puoluekorkeakoulun professori Ernst Hoffmann ja muut kriitikot olivat olleet täysin oikeassa tuomitessaan hänen kirjoituksensa "marxilaisen historiatieteen maailmankatsomuksellisten ja yhteiskuntapoliittisten perusteiden revisionistiseksi loukkaukseksi".³³

Streisand oli halunnut artikkelissaan selvittää, miten NKP:n 20. puoluekokouksen päätökset vaikuttivat marxilaiseen historiantutkimukseen. Tästä "epäonnistuneesta näkökulmasta" hän oli tarkastellut myös Ernst Blochin *Prinzip Hoffnung*-teosta. Kahden edellisen vuoden aikana käydyt poliittiset kiistat olivat saaneet Streisandin muuttamaan mielensä ja hylkäämään kiistellyn artikkelinsa. "Ratkaisevasti päätökseeni on vaikuttanut se, että sosialismin voimat ovat koko maailmassa ja myös Saksassa merkittävästi kasvaneet." Streisand arveli, että ZfG:n lukijoista saattoi tuntua melko oudolta, että kirjoittaja arvostelee itseään näin rajusti. "Ei kuitenkaan ole syytä ujostella silloin, kun on tarpeen hälventää epäselvyyksiä ja ehkäistä suurempien vahinkojen syntyminen."

Joachim Streisandista tuli jo muutaman vuoden kuluttua yksi maansa vaikutusvaltaisimmista historioitsijoista. Vuonna 1968 hänet valittiin DDR:n historioitsijoiden liiton DHG:n presidentiksi. Tässä kunniavirassa Streisand toimi kuolemaansa, vuoteen 1980 saakka. Keväällä 1989, juuri DDR:n romahduksen kynnyksellä ilmestyneessä tiedeakatemian kustantamassa DDR:n historiantutkimuksen tienraivaajia käsittelevässä teoksessa Joachim Streisandin nuoruudensyneistä ei mainittu halaistua sanaa.³⁴ Erich Honeckerin valtakaudella, joka alkoi toukokuussa 1971, myös muiden Kuczynski-kiistassa revisionisteiksi tuomittujen historioitsijoiden arvo palautettiin ja heidän uransa kääntyi jälleen nousuun. Esimerkiksi ZfG:n päätoimittajan paikalta erotetusta Fritz Kleinista tuli 1970-luvulla professori, arvoitettu imperialismin tutkija ja DDR:n tiedeakatemian historian keskuslaitoksen ZIG:n osastopäällikkö (yleinen historia 1871–1920).

"Päärevisionisti" Jürgen Kuczynski selvisi kurinpalautuksesta yl-

33 Joachim Streisand, Brief an die Redaktion der "Zeitschrift für Geschichtswissenschaft", ZfG 3 (1958) s. 619–620. – Tämän ja seuraavan kappaleen lainaukset on otettu tästä kirjoituksesta.

34 Heinz Heitzer/Karl-Heinz Noack/Walter Schmidt (Hrsg.), Wegbereiter der DDR-Geschichtswissenschaft, Berlin (Ost) 1989 s. 346.

lättävän lievin seurauksin, vaikka hänenkin uransa oli puolentoista vuoden ajan vaakalaudalla. Kuczynski on kertonut vuosien 1956–58 "Historikerstreitistaan" kirjassaan *Frost nach dem Tauwetter* (Pakasta suojasään jälkeen) sekä muistelmateoksessaan, jossa hän luonnehtii itseään kaikesta huolimatta "puolueelle uskolliseksi toisinajattelijaksi" – *Ein linientreuer Dissident*.³⁵ Helmikuun lopulla 1958 pidetyssä DDR:n kolmannessa korkeakoulukonferenssissa politbyroon jäsen Kurt Hager esitti vakavia syytöksiä Kuczynskia ja hänen läheistä kollegaansa, taloustieteilijä Fritz Behrensiä vastaan. Korkeakoulukonferenssit olivat SED:n masinoimia yliopisto- ja korkeakouluväen kokouksia, joissa tutkijat tunnustivat puolueen johtavan roolin DDR:n tiedepolitiikassa ja antoivat sille "yksimielisen tukensa". Kokoustaulla kuiskailtiin jo varmana tietona, että syytetyt erotetaan puolueesta.³⁶ ZfG julkaisi korkeakoulukonferenssin päätöksiin perustuvan linja-artikkelin, jonka sävy oli erittäin hyökkäävä. Virheitä oli tehty erityisesti sellaisissa tärkeissä lähihistorian kysymyksissä kuin kansanjoukkojen ja yksilön osuus historiassa sekä Saksan työväenliikkeen historia.³⁷ Osoite oli selvä, sillä juuri näistä asioista Kuczynski ja kumppanit olivat esittäneet "revisionistisia" käsityksiä.

Kolmas korkeakoulukonferenssi päätti, että valtion ja puolueen viholliset oli ajettava pois yliopistoista ja korkeakouluista. Dialektisen ja historiallisen materialismin opintojen laiminlyönti selitettiin syyksi siihen, että revisionistisia historianväärennöksiä ei heti havaittu. Niinpä tiedeakatemian historian laitoksella Jürgen Kuczynskin revisionistisia käsityksiä ei torjuttu riittävän pontevasti. Berliinin Humboldt-yliopiston pedagogisessa tiedekunnassa oli hyväksytty korkeimmalla mahdollisella arvostuksella eräs väitöskirja, jossa todisteltiin luokkatietoisuuden määräytyvän ensisijaisesti yksilön psyykkisen rakenteen perusteella. Väitöskirjan ohjaaja, historianopetuksen metodiikan professori Walter Strauss puolusti syksyllä 1956 luennoillaan avoimesti Unkarin "vastavallankumouksellista kaappausyritystä". Tällainen käytös ja asennoituminen ei missään tapauksessa sopinut sosialistisen yliopiston professorille.³⁸ Strauss erotettiin virastaan,

35 Jürgen Kuczynski, "Ein linientreuer Dissident". Memoiren 1945–1989, 2. p. Berlin-Weimar 1992 s. 89–129; Jürgen Kuczynski, *Frost nach dem Tauwetter. Mein Historikerstreit*, Berlin 1993.

36 Kuczynski 1993 s. 103.

37 Für die Festigung der sozialistischen deutschen Geschichtswissenschaft, ZfG 3 (1958) s. 457–467.

38 Entschliessung der III. Hochschulkonferenz der Sozialistischen Einheitspartei

mutta tämä oli ääritapaus. Laajoihin puhdistuksiin ei historiankirjoituksessa ryhdytty, sillä ZfG:n linja-artikkelin mukaan "olisi väärin luopua dosenteista ja professoreista, jotka eivät vielä ole ottaneet tieteellisen työnsä perustaksi dialektista materialismia ja sosialistista maailmankatsomusta."³⁹

Hagerin syytökset pakottivat myös Kuczynskin harjoittamaan itse-kritiikkiä. Maaliskuun puolivälissä 1958 hän julkaisi puolueen pää-äänenkannattajassa Neues Deutschlandissa artikkelin, jossa hän myönsi syyllystyneensä väärin historiantulkintoihin. Mutta revisionismin syntiä Kuczynski ei suostunut tunnustamaan. Hänen itse-kritiikkinsä ei muutoinkaan täyttänyt kommunistiselta katumusharjoitukselta vaadittuja muotoja. Kuczynski arvosteli itse-kritiikin instituutiota avoimesti. Neues Deutschlandin toimitus kieltäytyi julkaisemasta artikkelin ensimmäistä virkettä, joka kuului seuraavasti:

Toverit! Kun puolue ajaa kovaa linjaa, niin silloin jokaisen toverin velvollisuus on harjoittaa kovaa itse-kritiikkiä.⁴⁰

125

DDR:n tiedeakatemian puolueosasto päätti kesäkuussa 1958 ehdottaa puoluerangaistusta Kuczynskille. Pahimmassa tapauksessa se olisi saattanut johtaa puolueesta erottamiseen ja tieteellisen uran vaikeutumiseen. Kuczynskin piina päättyi vasta tammikuussa 1959: puolue antoi hänelle vakavan varoituksen. Pian tämän jälkeen Kuczynski solmi SED:n keskuskomitean tiedeosaston johdon kanssa kompromissin. Kuczynski sai jatkaa tiedeakatemian taloushistorian laitoksen johtajana. Samalla hän kuitenkin lupasi luopua "artikkelien kirjoittamisesta" ja omistautua kokonaan keskeneräisen 40-osaiseksi suunnitellun työväenluokan asemaa käsittelevän teossarjan kirjoittamiseen.⁴¹ Puoluevirkaillijat ilmeisesti kuvittelivat, että työ veisi Kuczynskiltä loppuiän. "Tämä on ainoa kerta, jolloin tietoisesti petin puoluetta", tunnusti Kuczynski muistelmissaan, "sillä tiesin selviytyväni lopusta urakasta – valmiina oli jo 14 osaa – noin 10–12 vuodesa."⁴²

Deutschlands über die Aufgaben der Universitäten und Hochschulen beim Aufbau des Sozialismus in der Deutschen Demokratischen Republik, teoksessa Dokumente der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands, Bd. 7, Berlin (Ost) 1970 s. 42.

39 ZfG 3 (1958) s. 462–463.

40 Kuczynski 1993 s. 103.

41 Tarkoittaa Kuczynskin teosta Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus, jota käsitellään lähemmin luvussa "Kuolinmessu dinosauruksille".

Artikkelien kirjoittamistakaan Kuczynski ei joutunut kovin pitkäksi aikaa lopettamaan. Hänellä oli jatkuvasti suorat henkilökohtaiset yhteydet puolueen korkeimpaan johtoon. Toisinaan jopa Ulbricht luki Kuczynskin käsikirjoituksia ja antoi niistä lausuntoja. Honeckerin puoleen Kuczynski saattoi kääntyä mm. vuonna 1968, kun hänen johtamansa taloushistorian laitoksen itsenäisyys joutui tiedeakatemi-an uudistamisen yhteydessä uhatuksi.⁴³ Kurinpalautuksen jälkeen hallitsevan puolueen ote historiankirjoituksesta oli Itä-Saksassa lujempi kuin missään muussa Euroopan sosialistisessa maassa. Tiukka poliittinen kontrolli johtui siitä, että DDR:n asema kylmän sodan polttopisteessä oli erityisen arka ja herkkä. Toisaalta historian ensiarvoisen suurta merkitystä kuvastaa se, että siihen sijoitettiin Itä-Saksassa valtavia aineellisia ja henkisiä resursseja. SED asetti historiankirjoitukselle kaksi tärkeää tehtävää: sen oli lujitettava DDR:n kansalaisten sosialistista tietoisuutta ja tuettava puoluetta ideologisessa luokkataistelussa länsisaksalaista imperialismia vastaan.⁴⁴ Historiankirjoituksesta tehtiin 1950-luvulla puolueen ideologinen työkalu, "miekka ja kilpi". Rinnastus valtion turvallisuusministeriöön Stasiin, jolle tämä arvonimi virallisesti kuului, ei suinkaan ole tässä merkityksessä liioiteltu.⁴⁵

NKP:n 20. puoluekokouksen jälkeinen "revisionismin mahdollisuus"⁴⁶ jäi DDR:ssä käyttämättä ja stalinistinen mekanismi vakiintui pysyvästi historiankirjoitukseen. Ero erityisesti Puolaan ja Unkariin verrattuna oli merkittävä, sillä nimenomaan näissä kahdessa maassa historiankirjoituksen vapausaste ja liikkumavara oli selvästi suurempi kuin DDR:ssä.⁴⁷ Esimerkiksi vuonna 1968 Prahan kevään ja sitä seuranneen Tshekkoslovakian kriisin aikoihin DDR:n historioitsijat pysyivät vaiti ja tukivat puolueen kampanjaa marxilais-leniniläisen his-

42 Kuczynski 1993 s. 113.

43 Kuczynski 1992 s. 92–93.

44 Walter Eckermann/Hubert Mohr (Hrsg.), Einführung in das Studium der Geschichte, 3. p. Berlin (Ost) 1979 s. 19.

45 Seppo Hentilä, DDR – valtio ilman kansaa, Helsinki 1992 s. 116.

46 Sigrid Meuschel, Legitimation und Parteiherrschaft in der DDR. Zum Paradox der Stabilität und Revolution in der DDR 1945–1989, Frankfurt/M. 1992 s. 156.

47 Norman Naimark, Politik und Geschichtswissenschaft im osteuropäischen Kontext, teoksessa Konrad H. Jarausch (Hrsg.), Zwischen Parteilichkeit und Professionalität. Bilanz der Geschichtswissenschaft der DDR, Berlin 1991 s. 125–138; Georg G. Iggers, Einige Bemerkungen zu neueren historischen Studien aus der DDR, teoksessa Alexander Fischer/Günther Heydemann (Hrsg.), Geschichtswissenschaft in der DDR, Bd. 1, Berlin 1988 s. 161–162.

toriallisen tietoisuuden lujittamiseksi. Itä-Saksassa ei tiettävästi esiintynyt edes mainittavaa kulussientakaista kuohuntaa.⁴⁸ Sopeutumisen seuraukset ulottuivat pitkälle tulevaisuuteen, jopa vuoden 1989 käänteen yli. DDR:n "marraskuun vallankumouksessa" historioitsijat eivät tunnetusti olleet eturivin osallistujia.

Historia tuotantovoimaksi

Puolueen johtavan roolin toteuttaminen tarkoitti käytännössä kaiken DDR:ssä harjoitetun tieteellisen tutkimuksen poliittista kontrollia ja ohjausta. Tätä tehtävää varten SED:n keskuskomitean alaisuuteen perustettiin kesäkuussa 1955 erityinen tiedeosasto *Abteilung Wissenschaften*. Osaston ensimmäisenä johtajana toimi Humboldt-yliopiston filosofian professori Kurt Hager. Osastosta käytettiin epävirallista nimeä "Büro Prof. Kurt Hager". Vuonna 1959 Hager yleni politbyroon täysjäseneksi ja keskuskomitean sihteeriksi ja sai vastuualueekseen DDR:n tiede- ja kulttuuripolitiikan, jota hän siitä lähtien valvoi kolmekymmentä vuotta lähes yksinvaltiaan ottein. Keskuskomitean tiedeosaston johtajana toimi Hagerin jälkeen hänen uskollinen apulaisensa Hannes Hörnig.

Kun SED:n arkistot avautuivat tutkijoiden käyttöön vuonna 1990, myös Hagerin hallitseman "Totuuden Ministeriön" salat tulivat julki.⁴⁹ Historiatieteen alaosaon – *Untergruppe Geschichtswissenschaft* – arkistoyksikkö on laajempi kuin minkään muun tieteenalan. Arkiston järjestäjän mukaan "jo pelkästään tämä osoittaa, miten suuren merkityksen SED antoi marxilais-leniniläisen historiankuvan levittämiseksi ja kansalaisten historiatietoisuuden kehittymiselle."⁵⁰ Historian alaosaon jälkeenjääneistä papereista ei kuitenkaan löydy jymy-yllätyksiä. Jo ennestäänkin tiedettiin, miten ankaralla kädellä SED ohjasi ja valvoi DDR:n historiankirjoitusta. Järjestelmän yksityiskohdista asiakirjat sen sijaan antavat runsaasti uutta tietoa. Arkistossa on esimerkiksi aineistoa puoluedirektiivien valmistelusta, ohjeita kansainvälisiin kongresseihin osallistuneille DDR:n historioitsija-

48 Hans-Georg Wolf, *Die Geschichtswissenschaft in der DDR im Rahmen der Gesellschaftswissenschaften. Eine Bestandsaufnahme in Selbstzeugnissen*, teoksessa Alexander Fischer/Günther Heydemann (Hrsg.), *Geschichtswissenschaft in der DDR*, Bd. 1, Berlin 1988 s. 209–210, 222, 236.

49 SAPMO/Berlin, SED Abt. IV/2/902-904 ja IV B/2/024 (Büro Prof. Kurt Hager).

50 SAPMO/Berlin, ZK der SED Abt. Wissenschaften, Findbuch Bd. 1.

valtuuskunnille, selostuksia "tovereiden historioitsijoiden" ja Kurt Hagerin keskusteluista mm. edellä mainitun Kuczynski-kiistan aikana sekä muistioita välienselvittelyistä yksittäisten tutkijoiden kanssa.⁵¹ Erityisen aktiivisesti keskuskomitean tiedeosasto puuttui eräiden puolueen kannalta tärkeiden projektien suunnitteluun, esimerkiksi 12-osaisen Saksan historian oppikirjan *Lehrbuch der Deutschen Geschichte* toimitustyöhön vuosina 1959–1969 ja 8-osaisen Saksan työväenliikkeen historian *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung* kirjoittamiseen 1960-luvulla.⁵²

DDR:n historiankirjoituksen institutionaaliset puitteet saivat lopulliset muotonsa 1960-luvulla. SED:n VI puoluekokouksessa tammikuussa 1963 korostettiin voimakkaasti tieteen merkitystä tuotantovoimana ja tämä ajattelu ulotettiin myös humanistisiin tieteisiin. Huhtikuussa 1967 pidetyssä VII puoluekokouksessa tiede määriteltiin jopa "välittömäksi tuotantovoimaksi" ja "päätuotantovoimaksi".⁵³ Koko 1960-luvun DDR:ssä vallitsi tieteellis-teknisen vallankumouksen huumaa. Taikasanaja olivat suunnittelu, johto ja ohjaus (Planung, Leitung, Lenkung). Historiantutkimuksen oli omalta ja hyvin tärkeältä osaltaan edistettävä "korkealle kehittyneen sosialistisen yhteiskunnan" rakennustyötä.⁵⁴ Tarkoitus oli, ettei tavoite jäisi pelkäksi poliittiseksi korulauseeksi, sillä SED sijoitti historiankirjoitukseen DDR:n oloihin nähden valtavia aineellisia ja henkisiä resursseja.

Alku oli hyvin vaatimaton, sillä DDR:n perustamisvuonna 1949 yliopistoissa – Berliinissä, Leipzigissa, Hallessa, Jenassa, Rostockissa ja Greifswaldissa – oli vain 24 historian professoria, 13 dosenttia ja 14 assistenttia. Vajaat puolitoista vuosikymmentä myöhemmin, 1963 vastaavat luvut olivat 40, 65 ja 150.⁵⁵ Puolueelle uskollisen, riittävän

51 SAPMO/Berlin, SED Abt. IV/2/902 – 133 (Beratung der Genossen Historiker mit Kurt Hager); SED Abt. IV/2/902 – 130 (Auseinandersetzung mit Prof. Dr. Sproemberg).

52 SAPMO/Berlin, SED Abt. IV/2/904 – 106–109 (aineistoa 12-osaisen "Lehrbuch der Deutschen Geschichte"-teoksen valmistelusta); SED Abt. IV/2/904 – 112 (keskustelu teoksesta "Grundriss zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung" 1962).

53 Günther Heydemann, *Geschichtswissenschaft im geteilten Deutschland. Entwicklungsgeschichte, Organisationsstruktur, Funktionen, Theorie- und Methodenprobleme in der Bundesrepublik Deutschland und in der DDR*, Frankfurt/M. 1980 s. 162–167; Meuschel 1992 s. 183–192.

54 Horst Bartel/Ernst Diehl/Ernst Engelberg, *Die Geschichtswissenschaft der DDR 1960–1970, Historische Forschungen in der DDR 1960–1970 – Analysen und Berichte*, ZfG Sonderband 1970 s. 22.

pätevän tutkijakaartin kouluttaminen ei ollut kädenkäänteessä mahdollista. Assistenttikunnan kymmenkertaistaminen takasi kuitenkin riittävän jälkikasvun. Vuonna 1989, ennen DDR:n marraskuun valankumousta tilanne oli seuraava: 80 professoria, 100 dosenttia ja noin 250 muuta tieteellistä työntekijää.⁵⁶ Uusia yliopistoja ei DDR:n aikana perustettu, joten laskelmissa ovat mukana vain edellä mainittujen kuuden yliopiston varsinaisten historia-aineiden virat. Muihin tiedekuntiin, pedagogisiin korkeakouluihin ja teknisiin yliopistoihin perustettuja historian erikoisalojen virkoja ei ole huomioitu. Lisäksi marxismi-leninismien opetus, joka oli kaikissa tiedekunnissa pakollista, työllisti 1980-luvulla arviolta noin tuhat päätoimista "tieteellisen kommunismin" opettajaa. Heistä suurin osa oli saanut tutkijakoulutuksen historian tai filosofian alalla.

Itä-Saksan historian tutkimuksen painopiste ei – toisin kuin Länsi-Saksassa – ollut yliopistoissa ja korkeakouluissa vaan puolueen tutkimuslaitoksessa ja tiedeakatemiassa. Yliopistojen osuus DDR:n historian tutkimuksen resursseista oli laskutavasta hieman riippuen korkeintaan yksi viidesosa. Historian kirjoituksen organisaatio oli kolmijakoinen: 1. SED:n keskuskomitean laitokset, 2. DDR:n tiedeakatemi-
an laitokset ja 3. yliopistojen ja korkeakoulujen laitokset.⁵⁷ Tämä oli itse asiassa myös laitosten arvojärjestystys. Omien laitostensa kautta SED käytti historian kirjoituksessa valtaa ja toteutti "johtavaa rooliaan". Hierarkia näkyi myös siinä, että SED:n laitosten virat olivat tutkijoiden keskuudessa kaikkein halutuimpia ja arvostetuimpia. Puolueen laitokset antoivat myös tieteellistä jatkokoulutusta ja niissä saattoi suorittaa tohtorin tutkinnon (Promotion A) ja jopa pätevyitä professorin virkaan (Promotion B).

SED:n keskuskomitean alaiset tutkimuslaitokset:

Marxismi-leninismi-instituutti *Institut Marxismus-Leninismus beim ZK der SED* (IML) perustettiin vuonna 1949 SED:n keskuskomitean

55 Werner Conze, Die deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945. Bedingungen und Ergebnisse, HZ 225 (1977) s. 6.

56 Luvut perustuvat tekijän 8.5.1992 laatimaan kyselyyn, johon vastasivat dos. Dörte Putensen (Greifswald, huhtikuu 1992), prof. Manfred Weissbecker (Jena 2.6.1992), prof. Ingo Materna (Berliini 9.6.1992) prof. Otfried Dankelmann (Halle 15.6.1992), prof. Hartmut Zwahr (Leipzig 12.6.1992) ja prof. Martin Guntau (Rostock, 28.4.1993). Aineisto on tekijän hallussa.

57 Heydemann 1980 s. 180–182.

alaisuuteen. Esikuvana oli NKP:n samanniminen instituutti Moskovassa.⁵⁸ IML:n tehtävätkin olivat hyvin pitkälle samat kuin esikuvan: työväenliikkeen klassikoiden Marxin, Engelsin ja Leninin (vuoteen 1956 myös Stalinin) teosten editointi ja julkaiseminen sekä työväenliikkeen, erityisesti kommunistisen liikkeen historian tutkimus. Laitoksen yhteydessä toimi lisäksi SED:n keskuspuoluearkisto *Zentrales Parteiarchiv* (ZPA) sekä työväenliikkeen historian kirjasto. Toinen SED:n keskuskomitean alainen laitos, Yhteiskuntatieteiden akatemia, *Akademie für Gesellschaftswissenschaften beim ZK der SED* (AGW) – vuoteen 1976 *Institut für Gesellschaftswissenschaften* – perustettiin 1951. Sen tärkeimpiä tehtäviä olivat Saksan työväenliikkeen historian ja historiallisen tietoisuuden tutkiminen sekä "välienselvittely Länsi-Saksan imperialistisen historiankirjoituksen kanssa". Myös yhteiskuntatieteiden akatemian vaikutusvalta DDR:n historiankirjoituksessa oli merkittävä mutta ei IML:n veroinen.

130

Saksan/DDR:n tiedeakatemia alaiset historian laitokset:

DDR:n tiedeakatemia, *Akademie der Wissenschaften der Deutschen Demokratischen Republik* (vuoteen 1972 *Deutsche Akademie der Wissenschaften*) piti Preussin kuninkaan Fredrik I:n vuonna 1701 perustamaa Berliinin tiedeakatemiaa edeltäjänään. Käytännössä mallia otettiin kuitenkin Neuvostoliitosta. Myös DDR:ssä tiedeakatemia laitokset olivat alansa johtavia tutkimusyksiköitä ja niihin sijoitettiin maan kokoon nähden jättiläismäiset resurssit. Tiedeakatemia historian laitos *Institut für Geschichte* muodostettiin vuonna 1956. Lisäksi seuraaville historian aloille perustettiin erillislaitokset: esihistoria (Vor- und Frühgeschichte), vanhan ajan historia ja arkeologia (Alte Geschichte und Archäologie) sekä taloushistoria (Wirtschaftsgeschichte). Vuonna 1969 DDR:ssä toteutettiin akatemiareformi, jonka yhteydessä historian laitoksesta tuli keskuslaitos *Zentralinstitut für Geschichte* (ZIG). Sen alaisuudessa toimi lukuisia osastoja (Abteilung) ja erillisiä tutkimusyksiköitä (Forschungsstelle), joista osa oli sijoitettu Itä-Berliinin ulkopuolelle.

58 Günter Benser/Heinrich Gemkow/Walter Wimmer (Hrsg.), *Institut Marxismus-Leninismus beim ZK der SED. Vierzig Jahre 1949–1989*, Berlin (Ost) 1989 s. 7.

Yliopistojen historian laitokset:

Historian laitoksia oli DDR:n kaikissa kuudessa yliopistossa, Berliinissä, Greifswaldissa, Hallessa, Jenassa, Leipzigissa ja Rostockissa.⁵⁹ Lisäksi historian korkeinta opetusta annettiin Potsdamin pedagogisessa korkeakoulussa ja Dresdenin teknisessä yliopistossa sekä eräissä muissakin korkeakouluissa. Yliopistollisten laitosten ohjelmassa olivat opetus ja tutkimus. Käytännössä painopiste oli kuitenkin selvästi opetuksessa, historian opettajien ja propagandistien koulutuksessa. Kolmannen korkeakoulureformin yhteydessä vuonna 1968 historian oppituojeja ja laitoksia yhdisteltiin ja niistä muodostettiin osastoja, *Sektion Geschichte*. Niistä suurimmat jakaantuivat sisällöllisiin alueisiin (Bereich). Niinpä Berliinin Humboldt-yliopiston historian osastossa oli edustettuna peräti kymmenen aluetta: Saksan ja Saksan työväenliikkeen historia, yleinen uusimman ajan ja kansainvälisen työväenliikkeen historia, Neuvostoliiton ja sosialistisen maailmanjärjestelmän historia, keskiajan historia, vanhan ajan historia, esihistoria, historianopetuksen metodiikka, etnografia ja arkistotiede. Laitoksella työskenteli vuonna 1989 noin 75 päätoimista tutkijaa ja opettajaa.⁶⁰

Kolmannen korkeakoulureformin seurauksena oppituolien ja niiden haltijoiden merkitys väheni, sisäisen hierarkia kasvoi ja puolueen hallitseva ote lujittui. Viimeistään 1960-luvun lopulta lähtien kaikki yliopistollinen opetus perustui yhdenmukaisiin marxismi-leninismiin pohjalta laadittuihin oppisuunnitelmiin. Professuureja ei enää sidottu kiinteisiin oppituoleihin eikä määrä enää ollut rajoitettu. Tästä lähin jokainen puolueelle uskollinen, kohtuullisen ahkera tohtoritasoinen tieteellinen työntekijä saattoi viimeistään 50-vuotispäivänään, ilman erityisiä akateemisia lisämeriittejäkin, odottaa ylennystä professorin virkaan ja arvoon. Nuorten tutkijoiden urakehitys oli DDR:ssä selvästi turvatumpi kuin Länsi-Saksassa. Tutkijanvirkoja perustettiin DDR:ssä 1970- ja 1980-luvuilla jatkuvasti lisää. SED:n laitoksissa työskenteli 1980-luvun lopulla arviolta 400–500 päätoimista historioitsijaa. Tiedeakatemian historian laitoksissa oli 500–600 tutkijaa, yliopistoissa ja korkeakouluissa 400–500 sekä muissa historian eri-

59 Humboldt-Universität zu Berlin, Ernst-Moritz-Armdt-Universität Greifswald, Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, Friedrich-Schiller-Universität Jena, Karl-Marx-Universität Leipzig, Wilhelm-Pieck-Universität Rostock.

60 Professori Ingo Maternan kirje 9.6.1992 (tekijän hallussa).

koisalojen laitoksissa lisäksi ainakin 200–300 tutkijaa. Yksistään Saksan historian museossa työskenteli peräti 57 historioitsijaa.⁶¹ DDR:n päätoimisten historian tutkijoiden määrä lähenteli 1980-luvulla varovaistenkin arvioiden mukaan kahden tuhannen rajaa. Vaikka vertailu on järjestelmien erilaisuuden vuoksi vaikeaa, voidaan todeta, että Itä-Saksassa oli enemmän ammattihistorioitsijoita kuin asukasluvultaan 3,5 kertaa suuremmassa Länsi-Saksassa. Liittotasavallassa historian tutkimuksen painopiste oli yliopistoissa ja korkeakouluissa. DDR:n tiedeakatemian ja SED:n keskuskomitean laitosten kaltaiset mammutti-instituutiot puuttuivat lännestä kokonaan. Erillislaitoksia oli Länsi-Saksassakin, mutta ne olivat resursseiltaan paljon pienempiä kuin DDR:ssä.

Miksi DDR sijoitti historiaan niin paljon enemmän resursseja kuin Länsi-Saksa? Edellä esille tulleet rakenteelliset erot ja sosialistisen järjestelmän taipumus tietynlaiseen ylivakanssointiin käyvät varmasti osaselityksestä. Viime kädessä ero johtui kuitenkin siitä, että historiankirjoituksella oli sosialistisessa DDR:ssä tarkoin määritellyt poliittiset tavoitteensa ja tehtävänsä. Itä-Saksan järjestelmä poikkesi läntisestä kaikkein eniten siinä, että myös historian tutkimusta suunniteltiin ja ohjattiin määrätietoisesti, aivan samalla tavalla kuin muitakin keskitetyn kansantalouden ja hallinnon aloja.

Marxismi-leninismi-instituutin yhteyteen perustettiin vuonna 1969 erityinen historian tutkimuksen suunnittelu- ja johtoelin *Rat für Geschichtswissenschaft*. Neuvosto oli SED:n ja johtavien historian tutkijoiden yhteiselin. Vaikka puolueen ote tutkimuksesta ulottui entistä pitemmälle, kiinteän neuvottelumekanismin käyttöönotto lisäsi läntisten tarkkailijoiden mukaan myös tutkijoiden vaikutusmahdollisuuksia puolueeseen päin.⁶² Historiantutkimuksen neuvosto laati DDR:n historiankirjoitusta varten viisivuotissuunnitelmia, joissa määriteltiin tutkimuksen keskeiset painopisteet, tavoitteet ja tehtävät jopa yksittäisiä projekteja myöten. Ensimmäinen viisivuotissuunnitelma – *Zentraler Forschungsplan* – vuosiksi 1971–1975, kuten myös myöhemmät kolme suunnitelmaa, julkaistiin kokonaisuudessaan SED:n poliittis-teo-

61 Luvuista ks. esim. Winfried Schulze, *Das traurigste Los aber traf die Geschichtswissenschaft. Die DDR-Geschichtswissenschaft nach der "deutschen Revolution"*, teoksessa Rainer Eckert/Wolfgang Küttler/Gustav Seeber (Hrsg.), *Krise – Umbruch – Neubeginn. Eine kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft*, Stuttgart 1992 s. 214.

62 Iggers 1988 (*Einige Bemerkungen ...*) s. 160.

reettisessa Einheit-aikakauslehdessä.⁶³ Ensimmäisessä viisivuotissuunnitelmassa 1971 historiatieteen johtolaitoksiksi – *Leitungseinrichtungen* – määrättiin puolueen omat laitokset Marxismi-leninismiinstituutti ja Yhteiskuntatieteiden akatemia.⁶⁴ Erityisesti IML:n johtava asema tiedeakatemian ja yliopistojen historian laitoksiin nähden vahvistui entisestään.

Historiankirjoituksen kontrolli oli omiaan vahvistamaan instituution sisäistä hierarkiaa. Valta keskittyi muutamien SED:n luottomiesten käsiin. Yksi oli ylitse muiden: Ernst Engelberg. Hänet nimitettiin 1951 politbyroon päätöksellä Leipzigin ja Berliinin yliopistoihin perustettujen Saksan kansan historian laitosten johtajaksi. Vuonna 1956 Engelbergille uskottiin tiedeakatemian historian laitoksen perustaminen. Kuten edellä on mainittu, Engelberg oli myös DDR:n historioitsijaseuran ensimmäinen presidentti ja kansallisen historioitsijakomitean ensimmäinen puheenjohtaja sekä DDR:n tiedeakatemian jäsen. Ernst Engelberg ei kuitenkaan ollut pelkkä puolue- ja hallintomies vaan ulkomaita myöten arvostettu tutkija ja opettaja.⁶⁵ Vuonna 1965 hän perusti tiedeakatemiaan historiatutkimuksen teorian ja metodologian tutkimusryhmän. Siitä muodostettiin neljä vuotta myöhemmin historian keskuslaitoksen alaosasto *Forschungsstelle für Methodologie und Geschichte der Geschichtswissenschaft*, jota Engelberg johti eläkkeelle siirtymiseensä vuoteen 1974 saakka.⁶⁶

Historiatieteen neuvosto, Rat für Geschichtswissenschaft koostui luonnollisesti DDR:n vaikutusvaltaisimmista historiantutkijoista. Sen jäsenten (32) vaihtuvuus oli vuosina 1969–1989 hyvin vähäinen.⁶⁷ Puheenjohtajana toimi koko ajan IML:n varajohtaja Ernst Diehl, joka ainoana DDR:n historioitsijana oli myös SED:n keskuskomitean jäsen. Neuvoston johtoryhmään kuuluivat itseoikeutettuina muiden merkittävien historian laitosten esimiehet; heistä vaikutusvaltaisim-

63 Zentraler Forschungsplan der marxistisch-leninistischen Gesellschaftswissenschaften der DDR bis 1975, Einheit 2 (1972); suunnitelma vuosiksi 1976–1980, Einheit 9 (1975); suunnitelma vuosiksi 1981–1985, Einheit 12 (1980); suunnitelma vuosiksi 1986–1990, Einheit 8 (1986).

64 Einheit 2 (1972) s. 1052.

65 Karl-Heinz Noack, Bibliographie Ernst Engelbergs, teoksessa Horst Bartel/Heinz Helmert/Wolfgang Küttler/Gustav Seeber (Hrsg.), *Evolution und Revolution in der Weltgeschichte. Ernst Engelberg zum 65. Geburtstag*, Bd. 2, Berlin (Ost) 1976 s. 748–759. – Engelberg ohjasi uransa aikana valmiiksi asti 63 väitöskirjaa ja neljä habilitaatiotyötä.

66 Heydemann 1988 (teoksessa Fischer/Heydemann, Bd. 1) s. 319.

67 Heydemann 1980 s. 177.

mat olivat tiedeakatemian historian keskuslaitoksen johtaja Horst Bartel, Yhteiskuntatieteiden akatemian Saksan työväenliikkeen historian oppituolin johtaja Walter Schmidt sekä DDR:n historioitsijaseuran presidentti ja Humboldt-yliopiston historian osaston johtaja Joachim Streisand.⁶⁸ Historiantutkijoiden asiantuntemusta käytettiin hyväksi myös ns. ongelmaneuvostoissa *Problemrat*, joita perustettiin 1980-luvulla SED:n keskuskomitean alaisuuteen. Niiden tehtävänä oli tarjota puolueelle asiantuntija-apua ajankohtaisissa poliittisissa kysymyksissä. Mainittakoon, että vielä keväällä 1989, vain puoli vuotta ennen Berliinin muurin murtumista nimitettiin monitieteinen ongelmaneuvosto – *Interdisziplinärer Problemrat für Nationsforschung* – pohtimaan Saksan kansallisuuskysymystä.⁶⁹

Historioitsijan ammatti oli Itä-Saksassa arvostettu ja turvallinen, mutta myös poliittinen kontrolli oli tiukka ja ehdoton. Historian professoriksi oli DDR:ssä lähes mahdotonta päästä, ellei ollut SED:n jäsen. Puolueelle uskolliset tutkijat miehittivät 1950-luvun kuluessa tärkeimmät historian professuurit ja tieteellisten aikakauslehtien toimitukset.⁷⁰ Kokous- ja virkamatkoille länsimaihinkin pääsivät vain poliittisesti luotettavat ns. matkustuskaaderiin lukeutuneet historioitsijat. *Reisekader*-statuksen myönsi SED:n keskuskomitean sihteeri. Kansainvälisissä kongresseissa itäsaksalaiset esiintyivät vielä 1980-luvullakin huomiotaherättävän dogmaattisesti esimerkiksi puolalaisiin tai unkarilaisiin kollegoihinsa verrattuna ja välttelivät kahdenkeskisiä tapaamisia länsisaksalaisten kanssa. Tämä on ymmärrettävää, sillä jokaisessa DDR:n valtuuskunnassa oli mukana varmasti aina joku, jonka tehtävänä oli kirjoittaa matkaraportti valtion turvallisuuspoliisille, Stasille. Viralliselta linjalta poikenneille tai sivu suunsa puhuneille langetettiin eriasteisia rangaistuksia. Niistä ankarimpia olivat määräaikainen tai pysyvä matkustus- ja julkaisukielto, erottaminen ja alentaminen professorista tavalliseksi tieteelliseksi työntekijäksi.

DDR:n ensimmäisen perustuslakiin vuodelta 1949 sisältyi vielä opetuksen ja tutkimuksen vapaus (34. Art.), mutta historiankirjoituksen yhdenmukaistaminen 1950-luvulla teki vapaudesta käytännössä

68 Horst Bartelin kuoltua 1984 Walter Schmidistä tuli Historian keskuslaitoksen johtaja. Joachim Streisand kuoli 1980.

69 ZfG 9 (1989) s. 838.

70 Georg G. Iggers, *Ein anderer historischer Blick. Beispiele ostdeutscher Sozialgeschichte*, Frankfurt/M. 1991 s. 10.

kuolleen kirjaimen. Vuonna 1968 uudistetussa perustuslaissa opetuksen ja tutkimuksen vapautta ei enää mainittu. Samana vuonna toteutettiin DDR:n kolmas korkeakoulureformi, jonka jälkeen yliopistojen ja korkeakoulujen historian opetussuunnitelmat vastasivat todellisuutta:

Historiatieteen tulee työväenluokan ja sen marxilais-leniniläisen puolueen etujen mukaisesti vaikuttaa tutkimuksen, opetuksen, ja kasvatuksen keinoin työtätekevien poliittis-ideologisen tietoisuuden kehittämiseen sekä työläisten ja talonpoikien valtion kaikinpuoliseen vahvistumiseen. Opiskelijoista on koulutettava sosialistisen tietoisuuden lujittamiseen kykeneviä propagandisteja. Heidän tuleva tehtävänsä on käsitettävä nimenomaan poliittiseksi tehtäväksi ja heidän on vallitsevien yhteiskuntapoliittisten vaatimusten mukaisesti oltava valmiita astumaan puolueen ja valtiovallan määräämiin tehtäviin.⁷¹

SED:n jäsenillä, ja aivan erityisesti niillä, jotka olivat työläisten ja talonpoikien lapsia, oli etuoikeus opiskelupaikkaan. DDR:n kasvatustjärjestelmä päiväkodista korkeakouluun oli kuin valtava "lajittelukone",⁷² jonka tarkoituksena oli lujittaa puolueen johtavaa roolia. DDR:n yliopistojen historianopetus oli avoimesti tunnustuksellista ja perustui oikeaoppiseen marxismi-leninismiin. Kerettiläisiksi tuomitut teokset poistettiin kirjastojen hyllyiltä. Kirjakaupoista oli vapaasti saatavissa vain sosialistisissa maissa painettuja teoksia. Läntisen kirjallisuuden käyttö oli esimerkiksi väitöskirjan tekijälle mahdollista vain ohjaavan professorin antamalla erikoisluvalla. DDR:n yliopistoissa tutkittiin ja opetettiin historiaa neljäkymmenen vuoden ajan ilman länsimaisen historian- ja yhteiskuntafilosofian klassikoiden alkuperäisteoksia. Esimerkiksi Braudelin, Collingwoodin, Crocen, Durkheimin, Foucault'n, Marcusen, Moscan, Popperin tai Weberin ajattelusta tiedettiin vain se, mitä heistä virallisesti esitettiin. Marxismi-leninismin puhtautta valvottiin Itä-Saksassa huomattavasti tiukemmin kuin Unkarissa tai Puolassa. Esimerkiksi unkarilaissyntyinen marxilainen esteetikko Georg Lukács sekä läntisen strukturalistisen marxismin edustajat, kuten Louis Althusser, Maurice Dobb tai Paul

71 Studienplan für die Fachrichtung Geschichte von 1984 bis 1989, Berlin (Ost) 1985 (ei sivunumerointia).

72 Kielikuvaa "Sortiermaschine" on käyttänyt Freya Klier kirjassaan "Lüg-Vaterland. Erziehung in der DDR", München 1990 s. 126.

Sweezy olivat DDR:ssä lähes jatkuvasti "epäiltyjen kirjoissa".⁷³ Harhaoppisiksi julistettujen marxilaisten teoreetikkojen, esimerkiksi Ernst Blochin, Leszczek Kolakowskin tai Roger Garaudyn teoksiin oli lähes mahdotonta päästä käsiksi. Aina kun heidän nimensä itäsaksalaisessa kirjallisuudessa mainittiin, se tapahtui ankaran syytösryöpyn säestyksellä.

Itä-Saksan arvostetuimmat tieteellisen kirjallisuuden kustantajat, *Akademie Verlag*, *Verlag der Wissenschaften* ja *Dietz Verlag* julkaisivat etupäässä johtavien, SED:lle uskollisten historiantutkijoiden teoksia. DDR:ssä vallitsi lähes läpipääsemätön poliittinen ennakkosensuuri. Historian kohdalla seula oli erityisen tiukka. Kustantajien poliittiset sensorit arvioivat käsikirjoituksia ja vaativat niihin korjauksia. Tutkijalla oli kaksi vaihtoehtoa: joko alistua muutoksiin tai luopua julkaisuhaaveista. Saksan lähihistoria, DDR:n historia, työväenliikkeen historia ja Neuvostoliiton sekä muiden sosialististen maiden historia olivat niitä aiheita, joissa tutkimuksen vapausaste oli selvästi ahtain. Mutta myös poliittisesti vähemmän arkaluontoisten aikojen ja alojen, kuten keskiajan tai kirkkohistorian tutkijoilta edellytettiin marxismi-leninismien tunnustamista ainoaksi oikeaksi tieteelliseksi totuudeksi. SED:n holhous ulottui DDR:n historiankirjoituksen kaikille tasoille:

136

1. Puoluelähteet olivat kaiken arvostelun yläpuolella - niitä käytettäessä lähdekritiikin harjoittaminen oli mahdotonta;
2. Historioitsijoiden oli hyväksyttävä puolueen päätökset a priori tieteellisinä totuuksina;
3. Historiassa oli lukuisia "valkoisia läiskiä", poliittisia tabuja ja "epähenkilöitä", joita historioitsijat eivät saaneet käsitellä;
4. Historian tutkimustulokset olivat (ainakin keskeisten tulkitusten osalta) joko välittömästi tai välillisesti puolueen määräämiä;
5. Historiaa kirjoitettiin jatkuvasti uudelleen siten, että se mahdollisimman hyvin vastasi puolueen ajankohtaisia poliittisia etuja ja tarpeita.

73 Iggers 1988 (teoksessa Fischer/Heydemann Bd. 1) s. 161.

DDR:n virallisessa historiankirjoituksessa vuosien mittaan tapahtuneet muutokset tehtiin nekin useimmiten puolueen aloitteesta, jopa käskystä. Siksi tuntuu suorastaan hirtehiseltä, että SED:n korkein johto alkoi 1970-luvulla syyttää historiantutkijoita kriittisyyden puutteesta ja käski heitä keskustelemaan. Kriittinen keskustelu näet oli puolueen direktiivien mukaan kaiken hedelmällisen tieteellisen toiminnan lähtökohta.

DDR:n tiede- ja kulttuurielämän korkein poliittinen ylivalvoja Kurt Hager nuhteli lokakuussa 1971 historiantutkijoita kovin sanoin:

Liian usein aitoa mielipiteenvaihtoa vältellään. Syynä ovat pikkuporvarilliset käytösnormit. Tieteellistä keskustelua ehkäisevät subjektiiviset ja ylimieliset asenteet. Meidän tulee huolehtia siitä, että tiettyjen tutkijoiden ja laitosten auktoriteetti ei kehity väärään suuntaan. Meitä ei auta tuumaakaan eteenpäin, jos tietyt tutkimustulokset ja julkaisut ovat jo ennalta tabuja, ja jos tulee tavaksi, ettei julkaisuista keskustella. Sillä tavoin tieteellinen mielipiteenvaihto tukehtuu. Me puolustamme johdonmukaisesti marxismi-leninismien puhtautta, mutta se ei tarkoita sitä, että tietyistä avoimista kysymyksistä ei saisi tai tulisi keskustella.⁷⁴

137

Hagerin kiukkuinen vuodatus osoittaa, että tutkimuksen alistaminen tiukkaan poliittiseen kontrolliin oli puolueen kannalta tavallaan kaksiteräinen miekka: yhtäältä tutkijoiden oli oltava kuuliaisia puoluelle, mutta toisaalta siitä seurasi väistämättä tietynlainen henkinen latistuminen. Rohkeus ja luovuus katosivat ja tutkijoista tuli puolueen leipäpappeja, jotka tyytyivät toistelemaan vanhoja oikeaoppisia klisheitä. SED joutui niittämään sitä, mitä se oli kylvänytkin.

DDR:n historioitsijoihin kohdistuneesta vainosta ja painostuksesta ei ole toistaiseksi tehty tarkkoja selvityksiä. Laajan puolueen ja historioitsijoiden välinen selkkaus oli edellä mainittu Kuczynski-kiista 1956–58. Tuolloinhan SED järjesti laajan poliittisen ajojahdin, jonka päätteeksi eräät revisionistisia käsityksiä edustaneet historioitsijat saatettiin kuriin ja nuhteeseen. Toinen, jo aikaisempi tapaus liittyi niin ikään kommunistisen leirin sisäiseen kuohuntaan, Stalinin ja Jugoslavian johtajan Titon välien rikkoutumiseen vuonna 1949.

74 Kurt Hager, Die entwickelte sozialistische Gesellschaft. Aufgaben der Gesellschaftswissenschaften nach dem VIII. Parteitag der SED, Berlin (Ost) 1972 s. 70–71.

SED:nkin oli osoitettava uskollisuuttaan ja käytävä titolaisjahtiin.⁷⁵ Yksi tämän ajon uhreista oli Leipzigin yliopiston professori Walter Markov, joka erotettiin SED:stä vuonna 1951.⁷⁶ Syytteet Markovia vastaan olivat tekaistuja ja mielivaltaisia: "raskauttavana" pidettiin jopa sitä, että hänestä oli 10-vuotiaana sattumalta tullut Jugoslavian kansalainen, sillä hänen vanhempansa olivat asuneet Sloveniassa Itävalta-Unkarin kaksoismonarkian hajotessa. Päätodisteeksi Markovin revisionismista nostettiin hänen vuonna 1947 kirjoittamansa artikkeli *Historia docet?* (Historia opettaa?), jossa hän vastusti avoimesti marxilaista monopolia historian tutkimuksessa. Virkansa Markov sentään sai pitää, ja hänet rehabilitoitiin jonkin ajan kuluttua myös poliittisesti. Markov kunnostautui myöhemmin Ranskan vallankumouksen ääri-ryhmää, ns. sansculotteja (sukkanauhattomia) käsittelevillä tutkimuksillaan⁷⁷ ja hän oli 1960-luvulta lähtien DDR:n kansainvälisesti arvostetuimpia historian tutkijoita. Markovilla oli erittäin tiiviit yhteydet Ranskan marxilaisiin tutkijoihin ja annalisteihin.⁷⁸

Myöhemmistä yksittäistapauksista tunnetuimpia on leipzigilaisen Karlheinz Blaschken kohtalo.⁷⁹ Tämä kansainvälisestikin arvostettu ja erittäin tuottelias ei-marxilainen sosiaalishistorioitsija ei saanut yliopistollista virkaa jouduttuaan vuonna 1969 SED:n kiroukseen. Blaschken oli tyydyttävä vaatimattomaan opettajan toimeen Leipzigin teologisessa seminaarissa.⁸⁰ Useimmat historioitsijat olivat kuitenkin nöyriä ja kuuliaisimpia puoluetta kohtaan ja noudattivat mukisematta virallisen historian kirjoituksen linjaa.

Länsi-Saksan historianväärengökset on paljastettava!

Heinäkuussa 1955 julkaistuissa historiadiirektiiveissä SED:n politbyroo määräsi, että DDR:n historioitsijoiden oli kiinnitettävä entistä suurempaa huomiota "periaatteelliseen välienselvittelyyn Länsi-Saksassa jälleen päätään nostavan imperialismin ja militarismin kanssa". Länsi-Saksan porvarillis-imperialistisen historianväärengösten pal-

75 Hentilä 1992 (DDR – valtio ...) s. 57-58.

76 Fischer 1988 (Der Weg zur ...) s. 60; Walter Markov, Zwiegespräche mit dem Jahrhundert, Berlin (Ost)-Weimar 1989 s. 197-198.

77 Walter Markov, Die Freiheiten des Pristers Roux, Berlin (Ost) 1967.

78 Osoituksena tästä on mm. yhteinen kirja Walter Markov/Albert Soboul, 1789. Die Grosse Revolution der Franzosen, Berlin (Ost) 1973 (2. p. 1975).

79 Blaschke 1992 (SED-Historiker ...) s. 201-210; Blaschke 1992 (APuZ) s. 14-27.

80 Iggers 1988 (teoksessa Fischer/Heydemann, Bd. 1) s. 159.

jastaminen oli tästä lähin jokaisen itäsaksalaisen historioitsijan velvollisuus.⁸¹ Itäsaksalaisten hyökkäyksen kärki suuntautui aluksi historismin perinnön jatkajia, erityisesti Friedrich Meineckea ja Gerhard Ritteriä vastaan. Meineckea syytettiin mm. siitä, että hän oli vuoden 1945 jälkeen jo toistamiseen, samoin kuin ensimmäisen maailmansodan jälkeen, "pelastanut taantumuksellisen saksalaisen historismin ja tehnyt siitä monopoliporvaristolle jälleen käyttökelpoisen".⁸² Kun Saksan liittotasavallasta tuli vuonna 1955 NATO:n jäsen, itäsaksalainen Gerhard Lozek syytti Meineckea, vaikka tämä oli edellisenä vuonna kuollut, "Länsi-Saksan NATO-historioitsijoiden kantaisäksi".⁸³

Historioitsijoiden jako vuohiin ja lampaisiin oli DDR:ssä äärimmäisen poliittista ja vaihteli tilanteen mukaan. Esimerkiksi Gerhard Ritteriä luonnehdittiin 1940-luvun puolella vielä edistykseksi ja muistutettiin siitä, että hän oli osallistunut toisen maailmansodan aikana antifasistiseen vastarintaliikkeeseen. Suhtautuminen muuttui kuitenkin 1950-luvulla äärimmäisen kielteiseksi.⁸⁴ Tuohon aikaanhan Ritteriä pidettiin DDR:ssä Länsi-Saksan vaikutusvaltaisimpana historian tutkijana,⁸⁵ ja siksi hyökkäys kohdistui rajuimmin juuri häneen. Toisaalta esimerkiksi Alfred Meuselia, DDR:n ensimmäistä marxilaista historianprofessoria ylistettiin siitä, hän oli kehittänyt edistyksestä porvarillisesta sosiologista marxisti-leninistiksi.⁸⁶ Vielä keväällä 1989, aivan DDR:n romahduksen kynnyksellä ilmestyneessä Itä-Saksan historiankirjoituksen uranuurtajia käsittelevässä teoksessa todisteltiin Meuselin jo 1930-luvun alussa "ymmärtäneen oikein lokaakuun suuren vallankumouksen käännteentekevän merkityksen ihmiskunnan historiassa".⁸⁷

81 SAPMO/Berlin, SED Politbüro 31/55, 5.7.1955 (J IV/2/2 – 428), päätös julkaistu: ZfG 4 (1955) s. 507-527.

82 Unbewältigte Vergangenheit. Handbuch zur Auseinandersetzung mit der westdeutschen bürgerlichen Geschichtsschreibung, Hrsg. Gerhard Lozek/Helmut Meier/Walter Schmidt/Werner Berthold, Berlin (Ost) 1970 s. 70.

83 Gerhard Lozek, Friedrich Meinecke – ein Stammvater der NATO-Historiker in Westdeutschland, ZfG 7 (1962) s. 1538–1547 ja ZfG 8 (1962) s. 1786–1797.

84 Werner Berthold, Der politisch-ideologische Weg Gerhard Ritters, eines führenden Ideologen der deutschen Bourgeoisie, ZfG 5 (1958) s. 968.

85 Unbewältigte Vergangenheit 1970 s. 88.

86 Alexander Fischer, Der Weg zur Gleichschaltung der Geschichtswissenschaft in der SBZ 1945-1949, teoksessa Alexander Fischer/Günther Heydemann (Hrsg.), Geschichtswissenschaft in der DDR, Bd. 1, Berlin 1988 s. 51 viite 22.

87 Heinz Heitzer/Karl-Heinz Noack/Walter Schmidt (toim.), Wegbereiter der DDR-

Itä-Saksaan perustettiin 1950-luvun lopulla ja 1960-luvulla laitoksia, joiden tehtävänä oli nimenomaan välienselvittely – *Auseinandersetzung* – Länsi-Saksan historiankirjoituksen kanssa.⁸⁸ SED:n keskuskomitan alaisen Yhteiskuntatieteiden akatemian AGW:n yksi tutkimusosasto oli viralliselta nimeltäänkin "Välienselvittely nykyajan porvarillisen historiankirjoituksen kanssa" - *Forschungsbereich Auseinandersetzung mit der bürgerlichen Geschichtsschreibung der Gegenwart*. Osaston johtaja Gerhard Lozek oli erikoistunut välienselvittelyyn Länsi-Saksan imperialististen ja oikeistososialidemokraattisten historiankäsitteiden kanssa.⁸⁹ DDR:n ainoa historiankirjoituksen historian yliopistollinen oppituoli – *Lehrstuhl Geschichte der Geschichtswissenschaft* – sijaitti Leipzigin Karl-Marx-yliopistossa. Sen pitkäaikainen haltija Werner Berthold oli perehtynyt mm. Meinecken ja Ritterin historiankäsitteisiin Weimarin tasavallan aikana.⁹⁰

Lokakuussa 1968 SED:n politbyroo määritteli välienselvittelyn imperialistisen historiaideologian kanssa marxilaisten historian tutkijoiden ensisijaiseksi tehtäväksi.⁹¹ Länsi-Saksan historiankirjoitusta koskeva tutkimus- ja julkaisutoiminta olikin 1960-luvun DDR:ssä erittäin vilkasta.⁹² Siihenastisen työn tulokset koottiin laajaksi käsikirjaksi, joka ilmestyi vuonna 1970 otsikolla *Unbewältigte Vergangenheit – Handbuch zur Auseinandersetzung mit der westdeutschen bürgerlichen Geschichtsschreibung*.⁹³ Teoksen päätoimittaja oli Gerhard

Geschichtswissenschaft. Biographien, Berlin (Ost) 1989 s. 152.

- 88 Walter Schmidt, *Forschungen zur Geschichte der marxistisch-leninistischen Geschichtswissenschaft der DDR*, BzG 3 (1979) s. 342–357; Hans Schleier, *DDR-Forschungen über die Geschichte der bürgerlichen Geschichtswissenschaft*, BzG 3 (1979) s. 358–371.
- 89 Gerhard Lozek, *Beiträge zur Auseinandersetzung mit der imperialistischen und rechtssozialdemokratischen Historiographie und Geschichtsideologie Westdeutschlands. Geschichtstheorie und Methodologie. Konzeption, Leitlinien und Geschichtsbild*, julkaisematon habilitaatioväitöskirja, Humboldt-Universität Berlin 1968.
- 90 Werner Berthold, *...grossshungern und gehorchen. Zur Entstehung und politischen Funktion der Geschichtsideologie des westdeutschen Imperialismus, untersucht am Beispiel von Gerhard Ritter und Friedrich Meinecke*, Berlin (Ost) 1960.
- 91 Die weitere Entwicklung der marxistisch-leninistischen Gesellschaftswissenschaften in der DDR. Beschluss des Politbüros des ZK der SED vom 22.10.1968, *Einheit* 12 (1968) s. 1455–1470.
- 92 Günter Katsch/Alfred Loesdau/Hans Schleier, *Forschungen zur Geschichte der Geschichtsschreibung, -theorie und -methodologie*, teoksessa *Historische Forschungen in der DDR 1960-1970. Analysen und Berichte. Zum XIII. Internationalen Historikerkongress in Moskau*, ZfG Sonderheft 1970 s. 31–56.
- 93 Teoksen 2. p. ilmestyi 1971 ja 3. uud. p. 1977.

Lozek ja toimituskunnan muut jäsenet olivat Werner Berthold, Helmut Meier ja Walter Schmidt. Kirjoitustyöhön osallistui 57 tutkijaa SED:n, tiedeakatemian ja eri yliopistojen historian laitoksilta. Unbewältigte Vergangenheit – hallitsematon menneisyys – oli toimittajien mukaan ensimmäinen DDR:ssä laadittu yleisesitys Länsi-Saksan historiankirjoituksen historiasta vuoden 1945 jälkeen. Teoksen alussa määriteltiin marxilais-leniniläisen historiatieteen tehtäviä ja esiteltiin porvarillisen historiankirjoituksen pääteesejä ja -tendenssejä toisen maailmansodan jälkeen. Varsinaisissa pääluvuissa paljastettiin Länsi-Saksan historiankirjoituksen *väärennökset* esihistoriasta nykypäivään (Fälschungen der deutschen und allgemeinen Geschichte). Työväenliikkeen historian "väärennöksille" oli omistettu oma pääluku. Kirjan lopussa käsiteltiin Länsi-Saksan historiankirjoituksen progressiivisia tendenssejä sekä tärkeimpiä historiankirjoituksen instituutioita.

Länsi-Saksan historiankirjoitus jaettiin DDR:ssä kolmeen pääsuuntaan: 1) konservatiiviseen, 2) joustavaan imperialistiseen ja 3) edistykseen. Konservatiivisten historioitsijoiden valtakausi ulottui 1950-luvun puoliväliin ja ryhmän johtohahmoja olivat "taantumuksellisen historismin elvyttäjät" Friedrich Meinecke ja Gerhard Ritter. 1960-luvun alussa DDR:n historiankirjoitus määritteli päävastustajakseen konservatiiveja joustavamman imperialistisen ns. Rothfels-ryhmän. Siihen luettiin Hans Rothfelsin lisäksi Theodor Schieder, Werner Conze, Karl Dietrich Erdmann sekä eräitä heidän oppilaitaan, kuten Waldemar Besson, Martin Broszat, Dietrich Geyer sekä veljekset Hans ja Wolfgang J. Mommsen.⁹⁴ Itäsaksalaiset selittivät, että Rothfels-ryhmän historioitsijat pyrkivät tutkimuksillaan legitimoidaan Saksan liittotasavallan vallitsevan talous- ja yhteiskuntajärjestelmän turvautumalla viime hädässään modernin länsimaisen sosiologian malleihin ja teorioihin.⁹⁵ Osoituksena Rothfels-ryhmän suuresta vaikutusvallasta itäsaksalaiset pitivät sitä, että juuri tähän ryhmään lukeutuneilla historioitsijoilla oli runsaasti luottamustehtäviä Länsi-Saksan "valtiomonopolistisessa valtajärjestelmässä" (valtion tiedehallinnossa, tieteellisten seurojen johtokunnissa ja yksityisten säätiöiden hallituksissa). Myös heidän esiintymisistään liittotasavallan hallituk-

94 Gerhard Lozek/Horst Syrbe, *Geschichtsschreibung contra Geschichte. Über die antikoloniale Geschichtskonzeption führender westdeutscher Historiker*, Berlin (Ost) 1964.

95 Gerhard Lozek/Horst Syrbe, *Die moderne Epoche, die Perspektive der deutschen Nation und die Sorgen imperialistischer Historiker*, ZfG 7 (1963) s. 1229–1240.

sen tai suurimpien puolueiden poliittisina neuvonantajina ja päivälehtien kolumnisteina pidettiin Itä-Saksassa tarkasti kirjaa.⁹⁶

Ketkä sitten olivat DDR:n näkökulmasta Länsi-Saksassa edistykseksiä historioitsijoita? Kuten tunnettua Itä-Saksan historiankirjoitus hyväksyi vain yhden, SED:n määrittelemän historiallisen totuuden. Kun kommunistisen puolueen KPD:n toiminta kiellettiin Länsi-Saksassa vuonna 1956 perustuslain vastaisena, SED:n auktorisoiman marxilais-leniniläisen historiankuvan välittämisen mahdollisuudet heikkenivät entisestään. Huomattavin DDR:n tunnustama ja taloudellisesti tukema laitos historian ja politiikantutkimuksen alalla oli Frankfurt am Mainissa toiminut *Institut für Marxistische Studien und Forschungen* (IMSF), jolla oli myös oma kustantamo ja aikakauslehti nimeltä *Marxistische Blätter*. Itäsaksalaisten historioitsijoiden teoksia julkaisivat myös eräät vasemmistolaiset kustantajat, joista huomattavin oli kölniläinen *Pahl Rugenstein Verlag*.

142

Unbewältigte Vergangenheit-teoksen mukaan progressiivisia tendenssejä Länsi-Saksan historiankirjoituksessa edustivat "valtiomonopolistista valtajärjestelmää vastustavat demokraattiset, antifasistiset ja sosialistiset historioitsijat". DDR:n asettamat edistyksellisyiden kriteerit täyttäviä tutkijoita oli Saksan liittotasavallan akateemisen historiankirjoituksen piirissä äärimmäisen vähän. Ensimmäisenä mainittiin aina marburgilainen historian ja politiikan tutkija Wolfgang Abendroth ja eräät hänen oppilaansa – "huolimatta tietyistä antikommunistisista painotuksista".⁹⁷ DDR:n ei kuitenkaan sopinut ylistää Länsi-Saksan edistykseksiä liiaksi, sillä siitä oli haittaa asianomaisille. Eräissä 1970-luvun ns. virkakieltotapauksissa liiallista DDR-sitaattien käyttöä pidettiin raskauttavana todisteena sopimattomuudesta yliopistonopettajan virkaan.⁹⁸

"Oikeita arvioita työväenluokan taistelusta fasismia vastaan", esitti Unbewältigte Vergangenheit -teoksen mukaan myös sosialidemokraattinen historioitsija Helga Grebing. Lopputulosta heikensi kuitenkin ratkaisevasti se, että Grebing asettui kannattamaan ns. kolmannen tien oppia, jonka mukaan demokraattinen sosialismi – DDR:n virallisen määritelmän mukaan oikeistososialidemokratia – olisi vaihtoehto

96 Unbewältigte Vergangenheit 1970 s. 93–94.

97 Unbewältigte Vergangenheit 1970 s. 462.

98 Kuvaava esimerkki on Wolfgang Abendrothin oppilaan Jürgen Harrerin tapaus. Hessenin osavaltion hallitus asetti Harrerin vuonna 1978 virkakieltoon vetoamalla juuri "liialliseen DDR-sitaattien käyttöön" asianomaisen tuotannossa.

sekä kapitalismille että kommunismille.⁹⁹ Hampurilainen Fritz Fischer oli huomattavin ja itse asiassa ainoa länsisaksalainen porvarillinen historioitsija, joka DDR:ssä luettiin edistyksellisten kirjoihin. Fischerin tutkimukset keisarillisen Saksan sodanpäämääristä ensimmäisessä maailmansodassa edustivat pyrkimystä "historialliseen totuuteen saksalaisen imperialismin aggressiivisesta politiikasta".¹⁰⁰ Lisäpisteitä Fischer sai DDR:ltä varmasti myös siitä, että hän puolustautui tarmokkaasti konservatiivisten historioitsijoiden rajua hyökkäystä vastaan.

Länsi-Saksassa tehtyä DDR-tutkimusta itäsaksalaiset seurasivat erityisen tarkasti. He kiistivät jyrkästi lännessä esitetyt väitteet esimerkiksi Saksan itävyöhykkeen pakkosovjetisoinnista vuoden 1945 jälkeen¹⁰¹ sekä KPD:n ja SPD:n pakkoyhdistämisestä SED:ksi vuonna 1946.¹⁰² Vakioaiheita olivat myös Itä-Berliinin työläiskapina 17.6.1953, Berliinin muurin pystyttäminen 13.8.1961 sekä toisinajattelijoiden ja oppositioiden vainot DDR:ssä. Erityisen närkästyneitä itäsaksalaiset olivat siitä, että tällaisten "historianväärennösten levittäjinä esiintyivät DDR:stä paenneet työväenliikkeen luopiot", kuten Wolfgang Leonhard¹⁰³ ja Hermann Weber.¹⁰⁴ Länsi-Saksassa tällaiset

99 Unbewältigte Vergangenheit 1970 s. 475.

100 Unbewältigte Vergangenheit 1970 s. 100–101, 474.

101 Ks. esim. Heinz Heitzer, Das Klischee von der "Sowjetisierung" der DDR, teoksessa Peter Bachmann, ym. (Hrsg.), Geschichte, Ideologie, Politik. Auseinandersetzungen mit bürgerlichen Geschichtsauffassungen in der BRD, Berlin (Ost) 1983 s. 217–230.

102 Günter Benser, "Zwangvereinigung" – eine Legende und ihre Variationen, teoksessa Peter Bachmann, ym. (Hrsg.), Geschichte, Ideologie, Politik. Auseinandersetzungen mit bürgerlichen Geschichtsauffassungen in der BRD, Berlin (Ost) 1983 s. 201–216.

103 Moskovassa koulutettu saksalainen emigranttikommunisti Wolfgang Leonhard (s.1921) saapui huhtikuun lopussa 1945 saksalaisten kommunistien kärkijoukon "Gruppe Ulbrichtin" mukana Saksan itävyöhykkeelle, jossa L. toimi mm. SED:n "Karl Marx"-puoluekorkeakoulun opettajana vuoteen 1949. Stalinin ja Titon välirikon jälkeen L. siirtyi ensin Jugoslaviaan ja sitten Länsi-Saksaan. Siellä hän työskenteli vapaana lehtimiehenä ja tutkijana. Vuodesta 1966 vuoteen 1987 L. asui Yhdysvalloissa ja toimi Yalen yliopistossa historian professorina. – Wolfgang Leonhardin teos "Die Revolution entlässt ihre Kinder" (Köln-Berlin 1955) on merkittävin silminnäkijän dokumentti SED:n sisäpiireistä DDR:n perustamisvaiheessa. Vuonna 1990 L. pääsi ensi kertaa neljäänkymmeneen vuoteen Moskovaan ja Itä-Berliiniin tutustumaan uudelleen nuoruutensa opiskelu- ja työympäristöön. Näistä kokemuksista syntyi kirja, jolle L. antoi otsikon "Spurensuche. 40 Jahre nach 'Die Revolution entlässt ihre Kinder'", Köln 1992.

104 Hermann Weber (s.1928) opiskeli vuosina 1947–1949 SED:n "Karl Marx"-puoluekorkeakoulussa ja työskenteli vuoteen 1951 SED:n/DDR:n virallisen nuorisojär-

kommentit jätettiin useimmiten omaan arvoonsa. Edellä mainittu Unbewältigte Vergangenheit -kirja oli malliesimerkki Itä-Saksan historiantkirjoituksen äärimmäisen poleemisesta ja poliittisesti värityneestä tyylistä. Monet kirjaan sisältyneet, sinänsä aivan perustellutkin kriittiset huomautukset menettivät räikeän esitystavan vuoksi parhaan teränsä. Länsi-Saksan ammattihistorioitsijat saattoivat luokitella arvostelun tyyppilliseksi DDR-propagandaksi ja sivuuttaa sen pelkällä olankohautuksella.

Läntisiä tutkimuksia arvostellessaankin DDR:n historioitsijat jouduivat erityisen tarkasti pitämään kiinni puolueen valvomista virallisista totuuksista. Poliittisesti arkaluontoisempaa aluetta olisi vaikea edes kuvitella. Tämä rakenteellinen ongelma häiritsi pahoin saksalais-saksalaista historiakeskustelua alusta loppuun asti. Kummassakin Saksassa vallitsivat omalla tavallaan stereotyyppiset käsitykset, jotka estivät tieteellisesti hedelmällisen mielipiteenvaihdon lähes tyystin. Vuonna 1958 katkenneissa saksalais-saksalaisissa historioitsijasuheteissa vallitsi täydellinen hiljaiselo koko 1960-luvun ja 1970-luvun alun. Ensimmäinen lähentymisen merkki oli sekin hyvin vaatimaton: DDR lähetti lehdistötarkkailijansa Mannheimissa vuonna 1976 pidettyyn liittotasavallan historioitsijakokoukseen. Seuraavan vuoden joulukuussa länsisaksalaiset historioitsijat Jürgen Kocka ja Reinhard Rürup osallistuivat Itä-Berliinissä pidettyyn DDR:n 6. historioitsijakongressiin. He eivät kuitenkaan saaneet esiintyä tutkijoina vaan Geschichte und Gesellschaft-lehden toimittajina. Muiden lehdistön edustajien tavoin Kocka ja Rürup päästettiin seuraamaan vain kongressin täysistuntoa. Työryhmiin heillä ei ollut mitään asiaa. Tästä närkästyneinä professorit palasivat jo samana iltana kotiin.¹⁰⁵ Kesäkuussa 1979 pieni professori Karl-Georg Faberin johtama länsisaksalainen tutkijaryhmä kutsuttiin Itä-Berliiniin Ernst Engelbergin 70-vuotispäivän johdosta järjestettyyn seminaariin.¹⁰⁶

jestön FDJ:n tehtävissä Länsi-Saksassa, jonne asetui tuolloin pysyvästi. Weberistä tuli sittemmin Länsi-Saksan huomattavin saksalaisen kommunismin ja DDR:n historian erikoistuntija. Vuonna 1975 hänet nimitettiin Mannheimin yliopiston professoriksi.

105 Jürgen Kocka/Reinhard Rürup, *Geschichtsforschung und Geschichtspropaganda. Ein Tag auf dem VI. Historiker-Kongress der DDR, GG 1 (1978)* s. 138–141.

106 Heydemann 1980 s. 186 viite 1.

Ainoa oikea teoria ja metodi

SED:n kanonisoima marxilais-leniniläinen teoria ja metodi ei Länsi-Saksan ammattihistorioitsijoita erityisemmin kiinnostanut, semmin kun DDR:n historiankirjoituksen sisäiset poikkeamat ja erimielisyydet olivat 1950-luvulla toteutetun Gleichschaltungin jälkeen äärimmäisen vähäisiä. Itäsaksaalaisten puuttumista Länsi-Saksan historiakeskusteluun viivästytti puolestaan se, että heidän omat valmiutensa käydä teoreettista keskustelua olivat aluksi aika heikot. Tilanne muuttui 1960-luvulla merkittävästi, kun DDR sai myös tältä osin historiantutkimuksen instituutionsa kuntoon. Tukholman kansainväliseen historioitsijakokoukseen vuonna 1960 osallistunut Joachim Streisand kiinnitti huomiota siihen, että historian teoriaa ja metodia koskeva keskustelu oli länsimaissa selvästi vilkastunut. Streisandin aloitteesta DDR:n historioitsijaseuraan perustettiin vuonna 1961 historian metodologian osasto *Sektion Methodologie*, joka järjesti erikoisalaansa käsitteleviä seminaareja. Teoria- ja metodikysymyksiin erikoistuneen tutkimuksen institutionaalisia puitteita ryhdyttiin 1960-luvun puolivälissä rakentamaan tiedeakatemian historian laitoksen yhteyteen. Kuten edellä on mainittu, Ernst Engelberg perusti vuonna 1965 historian metodologian, teorian ja historiografian tutkimusryhmän. Tiedeakatemian rakenneuudistuksen yhteydessä tutkimusryhmästä tehtiin vuonna 1969 historian keskuslaitoksen ZIG:n alainen historian metodologian ja historiankirjoituksen historian tutkimusyksikkö, *Forschungsstelle Methodologie und Geschichte der Geschichtswissenschaft*.¹⁰⁷ On syytä panna merkille, että näinkin tärkeä historiantutkimuksen osa-alue sijoitettiin DDR:ssä puolueen laitosten ulkopuolelle. Ernst Engelberg johti tutkimusyksikköä vuoteen 1974. Hänen seuraajansa, DDR:n tunnetuin historian teoretikko Wolfgang Küttler toimi esimiehenä vuoteen 1990.

Tutkimusyksikön tehtäviin kuului myös Länsi-Saksan historiankirjoituksen teoreettis-metodologinen kritiikki. Siitä kantoi päävastuun DDR:n huomattavin saksalaisen historiografian asiantuntija Hans Schleier. Erityisen syvällisesti hän oli perehtynyt Weimarin tasaval-

107 Jörn Rüsen/Zdenek Vasicek, *Geschichtswissenschaft zwischen Ideologie und Fachlichkeit. Zur Entwicklung der Historik in der DDR*, teoksessa Alexander Fischer/Günther Heydemann (Hrsg.), *Geschichtswissenschaft in der DDR*, Bd. 1, Berlin 1988 s. 319.

lan historiankirjoitukseen.¹⁰⁸ Schleierin kirjoituksia Länsi-Saksan historiografiasta hallitsi DDR-teksteille tyypillinen kaksijakoisuus. Hänen esityksensä oli erittäin asiantuntevaa ja arvostelunsa monilta osin täysin oikeutettua, mutta viralliseen SED-liturgiaan puettuna kritiikki menetti suurimman osan tehostaan. Schleier selitti, että Länsi-Saksassa toisen maailmansodan jälkeen puhjennut historismin kriisi oli osa imperialismien yleistä "lainmukaista kriisiä". Sosialistisen järjestelmän jatkuva vahvistuminen ja marxilais-leniniläisen teorian voittokulku pakotti imperialismien turvautumaan myös ideologisen taistelun alueella uusiin menetelmiin. Porvarillisilla sosiaalitieteillä oli "huomattava merkitys sosialismin ja kapitalismin välisessä kansainvälisessä luokkataistelussa sekä oman valtajärjestelmänsä puitteissa valtiomonopolistisen kapitalismin valmistelijoina ja vakiinnuttajina".¹⁰⁹ Saksalainen historismi elpyi Schleierin mukaan vuoden 1945 jälkeen, koska saksalaiset ja länsimaiset imperialistit tarvitsivat sitä "yhteisen antikommunistisen ideologiansa rakentamiseen". Länsisaksalaisen historismin erityinen taantumuksellisuus ilmeni hänen mielestään siinä, että se vastusti sellaisiakin porvarillisia teorioita, jotka muissa länsimaissa olivat täysin hyväksytyjä.¹¹⁰ Vanhentunut historismi korvattiin 1950-luvulla osittain Werner Conzen ja Theodor Schiederin perustamalla "joustavammalla porvarillisella" sosiaalhistorialla. Rakennehistoria ei kuitenkaan vastannut modernisoituvan teollisen yhteiskunnan vaatimuksia. Se ei tavoittanut yhteiskuntaa totaliteettina vaan tarttui yksittäisiin ilmiöihin ja hajotti kokonaisuuden osiinsa.¹¹¹ Tätä puutetta koetettiin Schleierin mukaan korjata kehittämällä historiasta teoriakelpoisempi. Hans-Ulrich Wehlerin ja hänen hengenheimolaistensa propagoima historiallinen yhteiskuntatiede edusti Schleierin näkökulmasta Länsi-Saksan imperialistisen

108 Hans Schleier, *Die bürgerliche deutsche Geschichtsschreibung der Weimarer Republik*, Berlin (Ost) 1975.

109 Hans Schleier, *Zum Verhältnis von Historismus, Strukturgeschichte und sozialwissenschaftlichen Methoden in der bürgerlichen Geschichtsschreibung der BRD*, teoksessa Ernst Engelberg (Hrsg.) *Probleme der marxistischen Geschichtswissenschaft. Beiträge zu ihrer Theorie und Methode*, Köln 1972 s. 302.

110 Hans Schleier, *Zu den Theorien über die Entwicklung der Gesellschaft im spätbürgerlichen deutschen Geschichtsdenken*, teoksessa Ernst Engelberg/Wolfgang Küttler (Hrsg.), *Formationstheorie und Geschichte. Studien zur historischen Untersuchung von Gesellschaftsformationen im Werk von Marx, Engels und Lenin*, Berlin (Ost) 1978 s. 673.

111 Schleier 1972 s. 312, 325–327.

historiankirjoituksen "viimeistä hätähuutoa" ja yritystä sopeutua modernin valtiomonopolistisen kapitalismin vaatimuksiin.¹¹²

Porvarillisen sosiaalishistorian kriisin perimmäinen syy oli Schleierin mukaan metodipluralismi, jolla "imperialistiset historioitsijat itse ylpeilivät". Metodipluralismin varjolla esimerkiksi Hans-Ulrich Wehler saattoi ylistää joitakin Marxin teorioita, mutta todellisen marxismin kanssa sillä ei Schleierin mielestä ollut mitään tekemistä.¹¹³ Eklektinen metodipluralismi – turvautuminen mitä moninaisimpiin "korviketeorioihin" (Ersatz-Theorien) – teki Länsi-Saksan historiallisesta yhteiskuntatieteestä itse asiassa teoriakyvottoman ja esti sitä löytämästä "todellista historiallista teoriaa".¹¹⁴ Wolfgang Küttler ilmaisi saman asian vieläkin terävämmin:

Porvarillisen metodipluralismin kannattajien suurin virhe ei suinkaan ole se, että he hyväksyvät monien eri metodien käytön, vaan ratkaisevaa on se, että he kiistävät yhden, kaikki metodit ja lähestymistavat yhteen sitovan yhteiskunnallisen ja historiallisen teorian mahdollisuuden ja tarpeellisuuden.¹¹⁵

147

Tammikuussa 1963 pidetty SED:n VI puoluekokous hyväksyi laajan uudistusohjelman "kehittyneen sosialistisen yhteiskunnan" rakentamiseksi DDR:ään. Ohjelman mukaan tieteellis-teknisen vallankumouksen hallitseminen edellytti modernin suunnittelu- johto- ja ohjausjärjestelmän aikaansaamista. Puolueen vaatimukset tieteellisen tutkimuksen tason kohottamiseksi asettivat myös historiankirjoitukselle uusia haasteita. Historian teorian ja metodologian tutkimus voimistui DDR:ssä 1960-luvun puolivälistä lähtien selvästi.¹¹⁶ Aluksi pohdittiin historian suhdetta muihin yhteiskuntatieteisiin. Virallisen marxilais-leniniläisen tulkinnan mukaan filosofia, poliittinen taloustiede ja historia olivat "historiallisen materialismin johtavia tieteenaloja". SED:n VI puoluekokouksen rohkaisemina eräät itäsaksalaiset

112 Hans Schleier, *Theorie der Geschichte - Theorie der Geschichtswissenschaft. Zu neueren theoretisch-methodologischen Arbeiten der Geschichtsschreibung in der BRD*, Berlin (Ost) 1975 s. 11–18.

113 Schleier 1978 s. 683.

114 Schleier 1972 s. 329-330; Schleier 1978 s. 703 ja erit. Schleier 1975, kappaleet "Für 'Theorie der Geschichtswissenschaft' - gegen Theorie der Geschichte" (s.18-19) ja "Theorieersatz verschiedenster Art" (s.31–53).

115 Wolfgang Küttler, *Zur Frage der methodologischen Kriterien historischer Formationsbestimmung*, *ZfG* 10 (1974) s. 1039–1040.

116 Heydemann 1980 s. 162.

yhteiskuntatieteilijät, erityisesti filosofit ja pedagogit asettivat tämän tulkinnan kyseenalaiseksi ja innostuivat informaatio- ja järjestelmäteorioista, erityisesti kybernetiikasta, joka oli tuohon aikaan muodissa myös monissa länsimaissa.¹¹⁷

Historioitsijat suhtautuivat kybernetiikkaan huomattavasti varovaisemmin. DDR:n kolmannessa historioitsijakongressissa vuonna 1965 esitelmöinyt Humboldt-yliopiston professori Gerhard Schilfert puolesti voimakkaasti historian tutkimuksen johtavaa asemaa yhteiskuntatieteiden järjestelmässä.¹¹⁸ DDR:n merkittävin kybernetiikan kannattaja ja kehittelijä oli maan johtava filosofi Georg Klaus. Vuonna 1967 hän julkaisi historioitsija Hans Schulzen kanssa kirjan *Sinn, Gesetz und Fortschritt in der Geschichte* (Historian järki, laki ja edistys). Teoksensa esipuheessa Klaus ja Schulze totesivat, että kybernetiikka auttoi määrittelemään luonnontieteiden ja yhteiskuntatieteiden suhteen aivan uudelta pohjalta. Tässä yhteydessä he arvostelivat avoimesti myös historian johtavaa asemaa yhteiskuntatieteiden järjestelmässä. Heidän mielestään "marxilais-leniniläisessä filosofiasa ei voi eikä saa olla mitään erityisasemaa".¹¹⁹

DDR:n yhteiskuntatieteen harharetki kybernetiikkaan loppui kuitenkin lyhyeen, sillä SED kiristi syksyllä 1968 ohjaksia Tshekkoslovakian kriisin säikäyttämänä.¹²⁰ Itä-Saksan vaikutusvaltaisain historioitsija Ernst Engelberg varoitti historioitsijoita sortumasta läntisiin muotiteorioihin ja tuomitsi käsitykset kybernetiikasta dialektisen materialismin korkeampana kehitysvaiheena vaaralliseksi harhaopiksi.¹²¹ Engelberg esiintyi tälläkin kerralla ylimmän puoluejohdon sanansaattajana. Kybernetiikan kannattajat palautettiin kuriin ja nuhteeseen. Esimerkiksi Georg Klausin ja Hans Schulzen edellä mainittu teos vaiettiin kuoliaaksi. Siitä ei puhuttu halaistua sanaa DDR:n historiankirjoituksen muhkeassa 1960-luvun katsauksessa, ZfG:n 836-sivuisessa erikoisnumerossa, joka valmistettiin Moskovassa syyskuussa 1970 pidettyä XIII kansainvälistä historioitsijakokousta varten.

117 Wolf 1988 (teoksessa Fischer/Heydemann, Bd. 1) s. 190–191.

118 Gerhard Schilfert, *Die Geschichtswissenschaft im System der Gesellschaftswissenschaften*, ZfG 4 (1965) s. 584.

119 Georg Klaus/Hans Schulze, *Sinn, Gesetz und Fortschritt in der Geschichte*, Berlin (Ost) 1967 s. 6.

120 Wolf 1988 (teoksessa Fischer/Heydemann, Bd. 1) s. 213.

121 Ernst Engelberg, *Über Gegenstand und Ziel der marxistisch-leninistischen Geschichtswissenschaft*, ZfG 9 (1968) s. 1139; Ernst Engelberg, *Parteilichkeit und Objektivität in der Geschichtswissenschaft*, ZfG 1–2 (1969) s. 74.

SED:n politbyroo käsitteli lokakuun lopulla 1968 Kurt Hagerin alustuksen pohjalta laajasti DDR:n historiankirjoituksen tilaa ja totesi siinä vakavia puutteita. Teoreettinen tutkimus ja ideologia eivät vieläkään olleet riittävän tiiviissä yhteydessä keskenään ja tieteellinen keskustelu oli heikosti kehittyntä. Historioitsijat tyytyivät liiaksi vain kuvailemaan eivätkä kyenneet "reaalisten yhteiskunnallisten prosessien analyysiin". Historia oli "elämälle vierasta", siltä puuttui tavoitteellisuutta ja johdonmukaisuutta eikä historian tutkimus kyennyt selkeisiin pitkän aikavälin tehtävänasetteluihin.¹²² Ernst Engelbergin johtama historian metodologian ja historiankirjoituksen historian tutkimusyksikkö sai 1970-luvun alussa tehtäväkseen marxilais-leniniläisen historiankirjoituksen teorian ja metodin kehittämisen. Projektin ohjelmajulistuksessa vuonna 1972 Engelberg kuvasi tavoitetta käsitteellä *Historik* ja viittasi ilmeisen tarkoituksellisesti "saksalaisen historismin metodologiseen pääteokseen", J. G. Droysenin *Historiikkiin*.¹²³ Kuten edellä on käynyt ilmi, myös Länsi-Saksassa käytiin samoihin aikoihin keskustelua uuden Historikin tarpeellisuudesta.

Marxilais-leniniläinen *Historik*-projekti oli yksi DDR:n historian tutkimuksen kaikkein suurisuuntaisimpia yrityksiä. Tavoitteena oli – ei enempää eikä vähempää kuin – historian tutkimuksen käytäntöä palvelevan "ammattivälineistön" kehittäminen.¹²⁴ Projekti julkaisi tuloksistaan neljä tukevaa kokoomateosta.¹²⁵ Yksittäisistä hankkeista kunnianhimoisin oli yritys kehittää historiallisesta materialismista konkreettiseen historian tutkimukseen soveltuva metodi. DDR:n his-

122 SAPMO/Berlin, SED Politbüro 47/68, 15.10.1968 (J IV/2/2 – 1197); Beschluss des Politbüros des ZK der SED vom 22. Oktober 1968, "Die weitere Entwicklung der marxistisch-leninistischen Gesellschaftswissenschaften in der DDR", Einheit 12 (1968) s. 1455–1470; Kurt Hager, Die Aufgaben der Geschichtswissenschaft in unserer Zeit. Referat auf der 9. Tagung des ZK der SED, 22.–25. Okt. 1968, Berlin (Ost) 1969.

123 Ernst Engelberg, Vorwort, teoksessa Ernst Engelberg (Hrsg.) Probleme der marxistischen Geschichtswissenschaft. Beiträge zu ihrer Theorie und Methode, Köln 1972 s. 10.

124 Käsitettä "ammattivälineistö" – *Fachinstrumentarium* – käytti professori Wolfgang Küttler haastattelussaan 28.11.1979 (muistiinpanot tekijän hallussa).

125 Ernst Engelberg (Hrsg.) Probleme der marxistischen Geschichtswissenschaft. Beiträge zu ihrer Theorie und Methode, Köln 1972; Ernst Engelberg/Wolfgang Küttler (Hrsg.), Probleme der geschichtswissenschaftlichen Erkenntnis, Berlin (Ost) 1977; Ernst Engelberg/Wolfgang Küttler (Hrsg.), Formationstheorie und Geschichte. Studien zur historischen Untersuchung von Gesellschaftsformationen im Werk von Marx, Engels und Lenin, Berlin (Ost) 1978; Wolfgang Küttler (Hrsg.), Geschichtstheorie und geschichtswissenschaftliche Erklärung, Berlin (Ost) 1985.

torianteoreetikot etsivät Ernst Engelbergin johdolla ratkaisua – teorian ja historian leikkauspistettä – marxismi-leninisin klassikoiden käyttämästä *taloudellisen yhteiskuntamuodostuman* (ökonomische Gesellschaftsformation) käsitteestä. Engelberg määritelmän mukaan

Taloudellinen yhteiskuntamuodostuma tarkoittaa historiallisen materialismin kaikkien kategorioiden, tuotantovoimien ja tuotantosuhteiden, tuotanto- ja luokkasuhteiden, perustan ja päälysrakenteen, valtion, ideologian ja taiteen dialektisten suhteiden muodostamaa taloudellis-sosiaalista totaliteettia.¹²⁶

Gerhard Brendler, Wolfgang Küttler ja Gerhard Lozek määrittelivät taloudellisen yhteiskuntamuodostuman tietyssä historiallisessa kehitysvaiheessa olevan yhteiskunnan "maksimaaliseksi konkretisoitumaksi"¹²⁷, historialliseksi totaliteetiksi, jonka perusdimensioita ovat *tapahtuma, rakenne ja kehitys* (Ereignis, Struktur, Entwicklung).¹²⁸ Engelbergin ja hänen lähimpien apulaistensa kehittämä *Formations-theorie* (muodostumateoria), esimerkiksi Küttlerin analyysi Leninin teoksesta "Kapitalismin kehitys Venäjällä"¹²⁹, oli kieltämättä kunnioitettava tieteellinen saavutus. Näin voidaan sanoa, vaikka teoreettis-metodologisen tutkimuksen perimmäisenä historiapolitiisena tavoitteena oli reaalihistorian alistaminen ja tutkimustulosten sopeuttaminen SED:n kanonisoimaan ainoaan oikeaan totuuteen. Hankkeessa yhdistyivät alkujaan emansipatorinen marxilainen tieteenteoria, dogmaattiseksi luutunut marxismi-leninismi ja pyrkimys käytännön tutkimusprosessin rationaaliseen hallintaan.¹³⁰ Saksalaisella perusteellisyydellä laaditun teoreettisen käsitejärjestelmän avulla koetettiin selittää myös historiallisen kehityksen pysähtymistä, taantumista ja muita poikkeuksia. Lopputulos oli melkoinen käsiteviidakko, jossa

126 Ernst Engelberg, Zur Aktualität und Geschichte des Formationsproblems, teoksessa Ernst Engelberg/Wolfgang Küttler (Hrsg.), *Formationstheorie und Geschichte*, Berlin (Ost) 1978 s. 1.

127 Gerhard Brendler/Wolfgang Küttler, Die Einheit von Sozialismus und Kommunismus und die historische Analyse ökonomischer Gesellschaftsformationen, *ZfG* 1 (1973) s. 6-7.

128 Wolfgang Küttler/Gerhard Lozek, Die historische Gesetzmässigkeit der Gesellschaftsformationen als Dialektik von Ereignis, Struktur und Entwicklung, *ZfG* 9 (1970) s. 1117-1145.

129 Wolfgang Küttler, *Lenins Formationsanalyse der bürgerlichen Gesellschaft in Russland vor 1905*, Berlin (Ost) 1978.

130 Vrt. Rumpfer 1988 (teoksessa Fischer/Heydemann Bd. 1) s. 362.

vilisi erilaisia "asteita", "vaiheita", "kehitysmuotoja" ja "ylimenokausia".¹³¹

Pätevimmän todistuksen DDR:n historiankirjoituksen suuren teoriaprojektin poliittisista sidoksista ja tarkoituksista on esittänyt Wolfgang Küttler, joka toimi itse viisitoista vuotta hankkeen vastuullisena johtajana. DDR:n käänteen jälkeen Küttler kykeni arvioimaan entisen Itä-Saksan historiankirjoituksen ongelmia syvällisemmin kuin kukaan ulkopuolinen. Hänen itsekritiikkinsä on aito raportti keskeisen tekijän ja näkijän kokemuksista DDR:n historiankirjoituksen sisäpiireissä. Omaa osuuttaan ja vastuutaan Küttler ei kiistänyt eikä syyllistynyt tarpeettomaan jälkiviisauteen. Küttlerin jälkiarvio ei sinänsä ole mitenkään yllättävä: DDR:n historiankirjoitus tukehtui puolueen dogmaattiseen kontrolliin, johon historioitsijat sopeutuivat enemmän tai vähemmän vapaaehtoisesti. Historian teoriaa ja metodologiaa koskevan tutkimuksen ratkaiseva virhe oli se, että Karl Marxin vuonna 1859 esittämästä "taloudellisten yhteiskuntamuodostumien edistyksellisten vaiheiden ketjusta" (Stufenfolge progressiver Epochen der ökonomischen Gesellschaftsformationen) tehtiin DDR:ssä maailmanhistorian kehityslaki ja kaikkea historiantutkimusta sitova dogmi.¹³² Küttler tarkoittaa Karl Marxin Lontoossa tammikuussa 1859 päiväämää *Zur Kritik der politischen Ökonomie*-teoksen esipuhetta. Siihen sisältyvä runsaan painosivun mittainen jakso, joka alkaa sanoilla "Elämänsä yhteiskunnallisessa tuotannossa ...", on varmasti yksi Marxin kirjoitusten siteeratuimpia kohtia.

151

Ihmisten tajunta ei määrää heidän olemistaan, vaan päinvastoin heidän yhteiskunnallinen olemisensä määrää heidän tajuntansa. ... Taloudellisen perustan muuttuessa mullistuu koko valtaisa päällysrakenne hitaammin tai nopeammin. ... Tietoisuus on selitettävä aineellisen elämän ristiriitojen, yhteiskunnallisten tuotantovoimien ja tuotantosuhteiden välillä vallitsevan ristiriidan perusteella. Mikään yhteiskuntamuoto ei häviä ennen kuin kaikki sen puitteisiin mahtuvat tuotantovoimat ovat kehittyneet, eikä uusia korkeampia tuotantosuhteita tule tilalle en-

131 Ralf Possekel, Strategien im Umgang mit dem Dogma: Die geschichtstheoretische Diskussion in der DDR, Initial 2 (1991) s. 174.

132 Wolfgang Küttler, Zwischen Wissenschaft und Staatsaktion. Zum Platz der DDR-Historiographie in der 'Ökumene der Historiker', Initial 2 (1991) s. 146.

nen kuin niiden aineelliset olemassaolon ehdot ovat varttuneet vanhan yhteiskunnan omassa sylissä.¹³³

Historiankirjoituksen pakottaminen tähän Marxin hyvin yleisellä ja kuvailevalla tasolla esittämään maailmanhistorian kaavaan tuotti DDR:n historioitsijoille jatkuvasti suuria vaikeuksia. Käytännössä jouduttiin tunnustamaan, ettei teoria välttämättä pätenytkään samalla tavalla kaikkiin aikakausiin, maanosiin ja kulttuureihin. Marxilaisesta sosiologiasta puuttui Küttlerin mielestä toimintateoreettinen lähestymistapa miltei kokonaan. Subjektiivisia tekijöitä, aatteita, normeja ja yleensäkin henkisiä prosesseja väheksyttiin rakenne- ja kehitystekijöihin verrattuna.¹³⁴ Historian teorian ja metodologian tutkimusta kahlitsivat DDR:ssä Küttlerin mukaan alusta lähtien myös tietyt stalinistiset oppikirjamääritelvät. Ammattihistorioitsijat joutuivat hyväksymään tieteellisiksi premisseiksi myös Neuvostoliiton ja sosialistisen leirin ajankohtaisia poliittisia etuja palvelevat tulkinnat. Tällaisia olivat esimerkiksi vuosina 1957, 1960 ja 1967 pidettyjen kommunististen ja työväenpuolueiden kansainvälisten neuvottelukokousten päätöslauselmat, joiden mukaan maailmassa vallitsi Venäjän suuresta lokakuun vallankumouksesta 1917 alkanut "vääjäämätön siirtyminen kapitalismista sosialismiin ja kommunismiin". Todellisuudessa maailmanhistoriallinen kehitys kääntyi toisen maailmansodan jälkeen aivan päinvastaiseen suuntaan. Porvarillis-kapitalistinen järjestelmä kykeni hallitsemaan tieteellis-teknistä kehitystä paljon paremmin kuin ns. reaalisozialismi, joka menetti otteensa täysin ja sortui jälkeensä jääneisyyteensä 1980-luvulla.¹³⁵

Miten DDR:n suuren Historik-projektin tulokset vaikuttivat käytännön tutkimustyöhön? Wolfgang Küttlerin kitkerän jälkiarvion mukaan historian teorian ammattilaisten kehrittelemää käsitteistöä ei kyetty DDR:ssä hyödyntämään läheskään toivotulla tavalla. Käytännössä myös marxilais-leniniläistä historiankirjoitusta dominoi poliittinen historia. Tapahtumia, aatteita, suurmiehiä, sankareita ja konnia tulkittiin DDR:ssä tietysti marxilais-leniniläisen puolueellisuuden nä-

133 Karl Marx/Friedrich Engels, Werke, Bd. 23, Berlin (Ost) 1969 (sitaatin suomennos teoksesta Karl Marx, Kansantaloustieteen arvostelua, Pori 1970 s. 17–18).

134 Küttler 1991 (Initial) s. 145–147.

135 Wolfgang Küttler, Formationstheorie und Geschichtswissenschaft. Aspekte einer kritischen Bilanz, teoksessa Rainer Eckert/Wolfgang Küttler/Gustav Seeber (Hrsg.), Krise – Umbruch – Neubeginn. Eine kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft 1989/90, Stuttgart 1992 s. 345–353.

kökulmasta, mutta kuilu yhtäältä poliittisen historian ja toisaalta talous- ja sosiaalhistorian välillä oli vähintään yhtä syvä kuin läntisessä porvarillisessa historiankirjoituksessa.¹³⁶ Modernin poliittisen historian ja sosiaalhistorian välille ei DDR:ssä syntynyt samanlaista hedelmällistä vuorovaikutusta kuin Länsi-Saksassa. Georg G. Iggers kiinnitti huomiota tähän "marxilais-leniniläisen historiankirjoituksen suureen paradoksiin" jo 1970-luvulla. Hänen mielestään poliittisen historian ja taloushistorian erkaneminen toisistaan juontaa juurensa marxismin klassikoihin:

On hämmästyttävää, miten vähän Marx ja Engels kirjoittivat yhtäältä Englannin poliittisesta historiasta ja toisaalta Ranskan ja Saksan taloushistoriasta.¹³⁷

Poliittinen historia oli DDR:n historiankirjoituksessa selvästi etusijalla ja sosiaalhistorian asema oli siihen verrattuna marginaalinen. Toisaalta tästä oli sosiaalhistorialle myös etua, sillä sen akateeminen vapausaste ja liikkumavara oli paljon suurempi kuin puolueen tiukasti valvoman poliittisen historian.¹³⁸

136 Küttler 1991 (Initial) s. 146.

137 Georg G. Iggers, *New Directions in European Historiography*, Middletown/Conn. 1975 s. 131.

138 Iggers 1991 s. 20.

Kaksi Saksaa, kaksi historiaa?

154

Meillä on, kuten kaikki tiedämme, kaksi saksalaista historiatiedettä, kaksi historiankuvaa ja kaksi erilaista, miltei vastakkaista tulkintaa Saksan historiasta. (Günther Heydemann, *Zum Problem der Geschichte und Geschichtswissenschaft in beiden deutschen Staaten*, DA 2 (1983) s. 154.)

Günther Heydemann (1983)

Historioitsijat käyvät sijaissotia

Bochumilainen historioitsija Hans Mommsen on kutsunut Länsi-Saksassa käytyjä historiakiistoja osuvasti *sijaissodiksi* (Stellvertreterkriege), koska niissä on aina perimmältään ollut kyse yrityksestä koota saksalaisten kansallisen identiteetin sirpaleita jollakin tavalla yhteen.¹ Ensimmäinen merkittävä sijaissota, 1960-luvun alussa käyty Fischer-kiista koski keisarillisen Saksan sodanpäämääriä ensimmäisessä maailmansodassa. Tässä keskustelussa ruodittiin ensimmäisen kerran vuoden 1945 jälkeen perusteellisesti saksalaisten rikkinäistä, syyllisyydentuntojen vaivaamaa historiallista itseymmärrystä. Sijaissota Fischer-kiista oli myös toisessa merkityksessä: ensimmäisen maailmansodan kautta ja välityksellä luotaittiin itse asiassa saksalaisten syyllisyyttä toiseen maailmansotaan ja kansallissosialistiseen diktatuuriin. Ensimmäisen maailmansodan syitä ja Saksan keisarikunnan sodanpäämääriä koskeva keskustelu on ollut malliesimerkki siitä, miten vahvasti tieteen ulkopuoliset, lähinnä poliittiset kriteerit vaikuttavat historiantulkintoihin. Sotaakäyvät osapuolet valmistautuivat hyvissä ajoin jo ennen maailmansodan päättymistä torjumaan vastapuolen syytökset. Versailles'n "häpeärauhan" ehtojen tultua keväällä 1919 lopullisesti tietoon, Saksan ulkoministeriö *Auswärtiges Amt* käynnisti ennennäkemättömän laajan syyttömyyskampanjan. Ministeriön perustettiin erityinen tutkimusyksikkö *Zentralstelle für Erforschung der Kriegsursachen* selvittämään sodan syitä. Yksikköä johti entinen Reichswehrin majuri Alfred von Wegerer, joka toimitti myös *Kriegsschuldfrage*-nimistä julkaisua.² Tarkoituksena oli osoittaa, että

-
- 1 Hans Mommsen, *Geschichte und politische Legitimation in der Bundesrepublik: Zum Dilemma gesteuerten historischen Konsensbildung*, teoksessa *Streitfall Deutsche Geschichte. Geschichts- und Gegenwartsbewusstsein in den 80er Jahren*, Hrsg. Landeszentrale für politische Bildung Nordrhein-Westfalen, Essen 1988 s. 226.
 - 2 Wolfgang Jäger, *Historische Forschung und politische Kultur. Die Debatte 1914–1980 über den Ausbruch des Ersten Weltkrieges*, Göttingen 1984 s. 46–68.

Saksan tuomitseminen yksin syypääksi sotaan oli epäoikeudenmukaista, sillä sodan syttymiseen oli vaikuttanut yhtä lailla myös muiden suurvaltojen käyttäytyminen. Syyttömyyskampanjan merkittävin tuote oli Auswärtiges Amtin kustantama 40-osainen *Die Grosse Politik der europäischen Kabinette 1871–1914*.³ Tätä vuosina vuosina 1922–1927 ilmestynyttä Saksan ja muiden suurvaltojen ulkoministeriöiden asiakirjoja sisältävää dokumenttikokoelmaa arvosteltiin ulkomailla tendenssimäisyydestä, mutta sen tieteellistä arvoa ei kuitenkaan kokonaan kiistetty.⁴

Weimarin tasavallan johtavat historioitsijat tukivat lähes poikkeuksetta Saksan syyttömyyskampanjaa. Saksalla ei heidän mukaansa ollut ennen vuotta 1914 mitään sellaisia ulkopoliittisia päämääriä, jotka se olisi voinut saavuttaa hyökkäyssodalla. Päinvastoin status quon jatkuminen olisi ollut nimenomaan Saksan etujen mukaista. Tätä osoitti heidän mielestään parhaiten Keski-Euroopassa vuosina 1871–1914 vallinnut poikkeuksellisen pitkä rauhanaika, joka oli ollut nimenomaan Saksan keisarikunnan ansiota. Konservatiiviset historioitsijat olivat jyrkästi sitä mieltä, että Saksaa suurempia sotasyyllisiä olivat muut suurvallat, Ranska, Englanti ja Venäjä.⁵ Ensimmäisen maailmansodan objektiivinen tutkiminen oli Weimarin tasavallan henkisessä ilmapiirissä hyvin vaikeaa. Ranskalaisen Pierre Renouvin tai italialaisen Luigi Albertinin teoksiin verrattavia lähdekriittisiä tutkimuksia ensimmäisen maailmansodan syistä saksalaiset historioitsijat eivät pystyneet kirjoittamaan.⁶ Vain aniharvat, lähinnä nuoremman polven historioitsijat, esimerkiksi Georg W. F. Hallgarten, Eckart Kehr ja Arthur Rosenberg, rohkenivat arvostella Auswärtiges Amtin "syyttömyysapologiaa". Poliittisilta näkemyksiltään heistä useimmat olivat liberaaleja ja vasemmistolaisia, ja kuten edellä on mainittu,

3 Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes im Auftrage des Auswärtigen Amtes, Bd. 1–40, Hrsg. J. Lepsius/A. Mendelssohn-Bartholdy/F. Thimm, Berlin 1922–1927.

4 Jäger 1984 s. 52.

5 Jäger 1984 s. 68–88.

6 Pierre Renouvin, *Les origines immédiates de la guerre*, Paris 1925; Luigi Albertini, *Le origini della guerra del 1914*, 1–3, Milano 1942–1943 (englanninkielinen laitos: *The Origins of the War of 1914*, Vol. 1–3, London 1952–1957).

lähes kaikki tähän ryhmään lukeutuneet historioitsijat joutuivat vuoden 1933 jälkeen lähtemään Saksasta poliittisista syistä maanpakoon.⁷

Vuoden 1945 katastrofin jälkeen kysymys Saksan syyllisyydestä ensimmäiseen maailmansotaan muuttui kysymykseksi Saksan historian jatkuvuudesta ja saksalaisten syyllisyydestä kolmannen valtakunnan rikoksiin. Liittotasavallan johtavat historioitsijat asettivat tärkeimmäksi tehtäväkseen Saksan kohottamisen jälleen sivistysmaiden eturiviin. Siksi historioitsijat kiistivät jyrkästi saksalaisten kollektiivisen syyllisyyden ja Saksan historian jatkuvuuden. Historiankirjoituksen oli syyllistämisen sijasta autettava saksalaisia eheyttämään kolhiintunutta kansallista itsetuntoaan. Tälle tehtävälle omistautui Länsi-Saksan restauraatiokauden vaikutusvaltaisin historioitsija Gerhard Ritter koko tarmollaan. Kirjassaan *Europa und die deutsche Frage* (1948) Ritter piti vielä Saksan kansallisen historian uudelleenarviointia tiettyyn rajaan saakkaa välttämättömänä, mutta vuonna 1962 ilmestyneessä uudistetussa laitoksessa tästä ajattelusta ei näkynyt enää jälkeäkään.⁸ Suuressa myöhäiskauden työssään *Staatskunst und Kriegshandwerk* (Valtiotaito ja sotakäsityö), joka ilmestyi neljänä niteenä vuosina 1954–1968, Ritter pohti saksalaisen militarismin ongelmaa valtio- ja sotilasjohdon näkökulmasta.⁹ Hän tuli siihen tulokseen, että Saksan syyttämiseksi erityisen militaristiseksi valtioksi ei löytynyt historiallisia perusteita. Ritterin mukaan poikkeuksia tästä säännöstä olivat kenraali Erich Ludendorff ja Adolf Hitler. Todistaakseen Saksan muiden johtajien syyttömyyttä ensimmäiseen maailmansotaan Ritter teki Ludendorffista suorastaan Johannes Kastajaan verrattavan "edelläkävyn", jonka esiintyminen ennakoiti "militaristisen pedon", Adolf Hitlerin myöhempää tuleamista.

Huomattava poikkeus yleisestä puolusteleavasta linjasta oli *Historische Zeitschriftin* päätoimittajan Ludwig Dehion vuonna 1955 ilmestynyt yleisesitys Saksan kysymyksestä 20. vuosisadan maailmanpolitiikassa. Liberaalina tunnetun Dehion mukaan maailmansotien välillä vallitsi selvä yhteys ja Saksan hegemoniapoliitiikan osuus niiden puh-

7 Jäger 1984 s. 89.

8 Gerhard Ritter, *Europa und die deutsche Frage. Betrachtungen über die geschichtliche Eigenart des deutschen Staatsdenkens*, München 1948; 2. uudistettu laitos: *Das deutsche Problem. Grundfragen deutschen Staatsdenkens gestern und heute*, München 1962.

9 Gerhard Ritter, *Staatskunst und Kriegshandwerk. Das Problem des "Militarismus" in Deutschland*, Bd. 1–4, München 1954–1968.

keamiseen oli kiistaton.¹⁰ Koska Dehion teos ei perustunut uusiin arkistotutkimuksiin, Zunftin oli helppo sivuuttaa sen sisältämät kriittiset näkemykset.

Vasta 1960-luvun alussa Länsi-Saksassa oli riittävästi valmiuksia Saksan kipeän lähimenneisyyden uudelleenarviointiin. Kuten edellä jo mainittiin, kolmannen valtakunnan sijasta huomio kiintyi aluksi ensimmäisen maailmansodan syihin. Hampurilaisen historioitsijan, professori Fritz Fischerin radikaalit uustulkinnat keisarillisen Saksan sodanpäämääristä ensimmäisessä maailmansodassa aloittivat ns. Fischer-kiistan (Kontroverse).¹¹ Fischerin pääteos *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschlands 1914/18* ilmestyi 1961.¹² Jo kaksi vuotta aikaisemmin Fischer oli herättänyt huomiota samaa aihetta käsittelevällä artikkelillaan *Historische Zeitschrift*issä.¹³ Fischer-kiista oli Länsi-Saksan ensimmäinen historiakiista, joka levisi myös laajojen kansalaispiirien tietoisuuteen, sillä keskustelua käytiin myös päivälehdissä ja muissa joukkotiedotusvälineissä. Kiista ylitti normaalin tieteellisen väittelyn rajat myös siinä mielessä, että keskustelu politisoitui äärimmilleen. Fischerin lähes 900-sivuisesta järkäleestä tuli yllättäen melkoinen bestseller, vaikka kirjan esitystapa on pökerryttävän detaljirunsauden vuoksi paikoin raskassoutuinen. Teos käännettiin pian myös useille maailmankielille.

Vallitsevista käsityksistä poiketen Fischer koetti osoittaa, että Saksan hegemonistisia tavoitteita eivät ensimmäisen maailmansodan ai-

10 Ludwig Dehio, *Deutschland und die Weltpolitik im 20. Jahrhundert*, München 1955 (erityisesti s. 9–35, luku "Deutschland und die Epoche der Weltkriege", joka ilmestyi alun perin *Historische Zeitschrift*issä vuonna 1952).

11 Fischer-kiistaa on käsitelty useissa tutkimuksissa ja kokoomateoksissa, ks. esim. Arnold Sywottek, *Die Fischer-Kontroverse. Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts*, Düsseldorf 1975; Imanuel Geiss, *Die Fischer-Kontroverse. Ein kritischer Beitrag zum Verhältnis zwischen Historiographie und Politik in der Bundesrepublik*, teoksessa Imanuel Geiss, *Studien über Geschichte und Geschichtswissenschaft*, Frankfurt/M. 1972 s. 108–197; Imanuel Geiss, *Das Deutsche Reich und die Vorgeschichte des Ersten Weltkrieges* (erit. luku "Kriegsschuldfrage – das Ende eines nationalen Tabus"), München-Wien 1978 s. 204–229; Volker Berghahn, *Die Fischer-Kontroverse – 15 Jahre danach*, GG 3 (1980) s. 403–419; Wolfgang Jäger, *Historische Forschung und politische Kultur. Die Debatte 1914–1980 über den Ausbruch des Ersten Weltkrieges*, Göttingen 1984 (erit. s. 132–157).

12 Fritz Fischer, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18* (Nachdruck der Sonderausgabe 1967, mit einem Begleitwort des Verfassers 1977) Düsseldorf 1984 (1. p. 1961).

13 Fritz Fischer, *Deutsche Kriegsziele, Revolutionierung und Separatfriede im Osten 1914–1918*, HZ 188 (1959) s. 249–310.

kana ajaneet vain korkein sotilasjohto ja aitosaksalaisten liitto *All-deutscher Verband*, vaan sodanpäämääristä vallitsi laaja poliittinen yksimielisyyden yli koko poliittisen kentän kansalliskonservatiiveista sosialidemokraattisen puolueen oikeistoon. Fischer painotti tutkimuksessaan sisäpoliittisten jännitteiden ja rakenteellisten tekijöiden merkitystä. Tässä hänen argumentaationsa muistutti Eckart Kehrin kiisteltyä Primat der Innenpolitik-teesiä. Fischerin mukaan Saksan sodan aikaisen valtakunnankanslerin Theobald von Bethmann Hollwegin osuus sodanpäämäärien muotoilijana oli ollut ratkaiseva. Hänen tärkeimpiä lähteitään oli Bethmann Hollwegin kiistelty syyskuun ohjelma *Septemberprogramm* (1914), jossa kansleri hahmotteli Saksan hallitsemien Keski-Euroopan tulevaisuutta maailmansodan jälkeen. Tämäkin oli Fischerin mukaan vain välitavoite, sillä Saksan sodanpäämääränä oli *Imperium Germanicum*, Saksan kohottaminen man-nermaisesta valtakunnasta maailmanvallaksi.

Fischer osui uustulkintoineen arkaan kohtaan ja sai pian niskaansa Länsi-Saksan koko historioitsijakunnan vanhimman ja vaikutusvaltaisimman kaartin. Kiistan poliittinen ydin oli alusta lähtien selvä: mikäli Fischer olisi oikeassa, Hitlerin diktatuuri ei olisikaan erillinen Saksan historian episodi, "työtöpaturma" (Arbeitsunfall), kuten useimmat saksalaiset historioitsijat, Gerhard Ritter etunenässä, olivat vuodesta 1945 lähtien koettaneet osoittaa. Reaktio kiivauttaa selittää varmasti osaltaan sekin, että monet Fischerin arvostelijoista olivat itse olleet osallisina edellä mainitussa Weimarin tasavallan syyttömyyskampanjassa.¹⁴ Ritterin poliittisesti tarkoituksenmukaiset hyökkäykset Fischeriä vastaan olivat täysin sopusoinnussa hänen omaksumansa kansallisen historian puolustustehtävän kanssa. Ritterin mielestä Fischerin "uusi sotasyllisysteesi" murensi saksalaisten jo ennestäänkin heikkoa kansallista itsetuntoa. Fischer häpäisi sekä Saksan historian että historiankirjoituksen, eikä tällainen missään tapauksessa sopinut "poliittisesti vastuuntuntoiselle historioitsijalle".¹⁵ Ritter kokosi polemiikkinsa Fischeriä vastaan myös yksiin kansiin. Kirjoitukset ilmestyivät suurelle yleisölle tarkoitettuna Bonnin liittohallituksen kustantamassa sarjassa alkusyksyllä 1964. Tähän propagandavihkoseen tii-

14 Fischerin nimekkäimmistä arvostelijoista ainakin Hermann Aubin, Hans Herzfeld, Erwin Hölzle, Gerhard Ritter, Hans Rothfels ja Egmont Zechlin osallistuivat Weimarin tasavallan aikana Saksan syyttömyyskampanjaan.

15 Gerhard Ritter, Eine neue Kriegsschuldthese?, teoksessa Ernst W. Graf Lynar (Hrsg.), Deutsche Kriegsziele 1914–1918, Frankfurt/M. 1964 s. 121–144.

vistyi itse asiassa Ritterin ideologinen itseymmärrys helposti käsiteltävässä muodossa. Vanha mestari haki yhä maailmankatsomuksensa perustelut wilhelmiinisen Saksan sivistysporvariston arvoista. Ritterin me -muotoinen esitys (wir, uns, unser) suorastaan tihkui myyttisiä ja mytologisia kielikuvia, sellaisia ilmaisuja kuin "suuret kohtalonyhteydet", "saksalaisten kohtalonyhteydet", "kansallisen historian johdatus", jne.¹⁶

Monia Fischerin arvostelijoita ärsytti erityisesti hänen uustulkintansa kansleri Bethmann Hollwegista, jota oli totuttu pitämään maltillisena poliitikkona. Esimerkiksi Golo Mann kieltäytyi jyrkästi hyväksymästä Fischerin käsitystä Bethmann Hollwegista "valloittajapetona".¹⁷ Hieman yllättäen myös Zunftin liberaaliin siipeen lukeutunut Ludwig Dehio yhtyi arvostelijoiden kuoroon. Hänen mielestään Saksan sodanpäämäärät eivät olleet ensisijaisesti hyökkäävät. Taustalla oli jo 15 vuotta kestänyt kylmä sota Englannin meriherruuspyrkimyksiä vastaan. Tästä syystä Dehio piti Saksan motiiveja täysin oikeutettuina ja perimmältään puolustuksellisina.¹⁸ Yksi keskeisiä kiistanaiheita oli maailmansodan puhkeamista edeltänyt heinäkuun kriisi. Fischerin arvostelijat, esimerkiksi Kielin yliopiston professori Karl Dietrich Erdmann, vetosivat ns. laskelmoidun riskin teoriaan (Theorie des kalkulierten Risikos), jonka oli muotoillut Bethmann Hollwegin läheinen neuvonantaja Kurt Riezler.¹⁹ Tämän teorian mukaan toinen vaihtoehto – Saksan jääminen passiiviseksi – olisi merkinnyt sen joutumista täydellisesti eristyksiin Euroopan politiikasta. Aiemmin melko tuntemattomasta Riezleristä tuli yksi kiistan keskushenkilöistä, kun Erdmann löysi ja myöhemmin julkaisi hänen päiväkirjansa.²⁰

Fischerin arvostelijat koettivat todistaa jo Weimarin tasavallan aikana esitettyä väitettä, jonka mukaan Saksan keisarikunta oli ennen ensimmäistä maailmansotaa harjoittanut defensiivistä ja Euroopan oloja vakiinnuttavaa ulkopoliittikkaa. Siksi sota oli ollut Saksan kannalta perimmältään puolustuksellinen *Defensivkrieg*. Karl Dietrich

16 Gerhard Ritter, *Der Erste Weltkrieg. Studien zum deutschen Geschichtsbild*. Schriftenreihe der Bundeszentrale für politische Bildung, Bd. 65, Bonn 1964.

17 Golo Mann, *Der Griff nach der Weltmacht*, teoksessa Lynar (Hrsg.) 1964 s. 184.

18 Ludwig Dehio, *Deutschlands Griff nach der Weltmacht? Zu Fritz Fischers Buch über den Ersten Weltkrieg*, *Der Monat* 161 (1962) s. 65–69.

19 Karl Dietrich Erdmann, *Zur Beurteilung Bethmann Hollwegs*, *GWU* Sept. (1964) s. 525–540.

20 Kurt Riezler, *Tagebücher, Aufsätze, Dokumente*. Eingeleitet und herausgegeben von Karl Dietrich Erdmann, Göttingen 1972.

Erdmannin mukaan Saksan keisarikunta halusi estää Euroopan status quon kääntymisen itselleen epäedulliseksi. Tässä merkityksessä maailmansota oli ennalta ehkäisevä *Präventivkrieg*. Samalla kannalla oli myös Fischerin hampurilainen kollega ja kilpailija Egmont Zechlin.²¹ Kolmas merkittävä puolestapuhuja oli Kölnin yliopiston uuden ajan historian professori Andreas Hillgruber.²² Toisin kuin Fischer, joka korosti sisäpoliittisten tekijöiden merkitystä, Hillgruber näki Saksan ongelmien syyksi ulkoiset olot, erityisesti sen vaikean geopoliittisen aseman Euroopan keskustassa. Siksi Saksaa kohtasivat jatkuvat onnettomuudet ja siksi siitä tuli "epäonnistunut suurvalta". Hillgruber antoi Saksan historiaa käsittelevälle kirjalleenkin nimen *Die gescheiterte Grossmacht 1871–1945*.²³ Erdmannin ja Hillgruberin puheenvuorot kuuluivat keskustelun asiallisimpiin ja poikkesivat edukseen Gerhard Ritterin ja kumppanien lähes primitiivireaktioiksi luokiteltavista purkauksista. Myös Hans Herzfeldin arvostelu oli sävyllään melko maltillinen, mutta Fischerin teeseihin hän suhtautui yhtä kielteisesti kuin niiden kiivaimmat vastustajat Ritter, Dehio ja Mann.²⁴

Kuta kovemmin Fischeriä vastaan hyökättiin sitä sinnikkäämmin hän puolustautui. Hänen käsityksensä radikalisoituvat vuosien mitaan selvästi, eikä tämä suinkaan aina ollut eduksi hänen teeseilleen. Myöhemmissä töissään 1960-luvulla Fischer hahmotteli Saksan historian jatkuvuutta Bismarckista Hitleriin ja pohti rakenteellisten, yhteiskunnallisten ja sisäpoliittisten tekijöiden merkitystä keisarillisen Saksan poliittisen historian tutkimuksessa.²⁵ Fischer sai tukea omilta oppilailtaan, muilta nuoremman polven historioitsijoilta sekä eräiltä nimekkäiltä ulkomaalaisilta kollegoiltaan. Pontevimmin oppi-isänsä

-
- 21 Egmont Zechlin, *Deutschland zwischen Kabinettskrieg und Wirtschaftskrieg. Politik und Kriegführung in den ersten drei Monaten des Weltkrieges 1914*, HZ 199 (1964) s. 347–458.
 - 22 Andreas Hillgruber, *Riezlers Theorie des kalkulierten Risikos und Bethmann-Hollwegs politische Konzentration in der Julikrise 1914*, teoksessa Theodor Schieder (Hrsg.), *Erster Weltkrieg. Ursachen, Entstehung und Kriegsziele*, Köln 1969 s. 249.
 - 23 Andreas Hillgruber, *Die gescheiterte Grossmacht. Eine Skizze des Deutschen Reiches 1871–1945*, 4. p. Düsseldorf 1984 s. 31–61 (1. p. 1980).
 - 24 Hans Herzfeld, *Die deutsche Kriegszielpolitik im Ersten Weltkrieg*, VfZ 3 (1963) s. 224–245.
 - 25 Jatkuvuusteesiä Fritz Fischer esitteli mm. seuraavissa artikkeleissa: *Zum Problem der Kontinuität in der deutschen Geschichte von Bismarck zu Hitler*, *Studia historica slavo-germanica* 1 (1973) s. 115–127 ja *Der Stellenwert des Ersten Weltkrieges in der Kontinuitätsproblematik der deutschen Geschichte*, HZ 229 (1979) s. 25–53 sekä kirjassaan *Krieg der Illusionen. Die deutsche Politik 1911–1914*, Kronberg/Ts. 1978.

puolesta esiintyivät Imanuel Geiss ja Helmut Böhme. Geissin vuonna 1960 valmistunut väitöskirja Saksan sodanpäämääristä Puolassa²⁶ ja heinäkuun 1914 kriisiä koskeva kaksiosainen dokumenttikokoelma liittyivät välittömästi Fischer-kiistaan.²⁷ Ulkomaalaisista historioitsijoista, jotka ottivat aktiivisesti kantaa Fischerin puolesta, mainittakoon esimerkiksi ranskalaiset Jacques Droz ja Pierre Renouvin.²⁸ Erityisen innokkaita tukijoita Fischer sai Yhdysvalloissa vaikuttaneista saksalaissyntyisistä emigranteista. Heistä mainittakoon erityisesti Klaus Epstein, Hans W. Gatzke, Hajo Holborn ja Fritz Stern.²⁹ Fischer-kiistan rintamalinjasta tuli myös sillä tavoin mielenkiintoinen, että kolmannen valtakunnan syrjäyttämistä historioitsijoista ne, jotka jäivät tai palasivat myöhemmin Saksaan, vastustivat lähes poikkeuksetta Fischerin väitteitä. Sen sijaan useimmat Yhdysvaltoihin pysyvästi jääneet emigrantihistorioitsijat kannattivat Fischerin tulkintoja.

Kuumimmassa vaiheessaan Fischer-kiista herätti Länsi-Saksassa erittäin voimakkaita poliittisia intohimoja. Kun Fischer oli maaliskuussa 1964 lähdössä Goethe-instituutin järjestämälle esitelmämatkalle Yhdysvaltoihin, Auswärtiges Amt peruutti yllättäen hallinnolliseen muotovirheeseen vedoten jo kertaalleen myönnetyn matkamäärärahan. Pian tämän jälkeen Die Zeit-lehdessä ilmestyi kahdentoista nimekkään amerikkalaisen historioitsijan avoin kirje, jossa he paheksuivat ulkoministeriön menettelyä. Osa allekirjoittajista oli Saksasta 1930-luvulla Yhdysvaltoihin muuttaneita emigrantteja.³⁰ Heidän ansiostaan matkan rahoitus järjestyi, ja Fischer esitelmöi keväällä 1964 Yhdysvalloissa peräti kuudessatoista eri yliopistossa.³¹ Seuraavana syksynä Saksan liittopäivien kristillisdemokraattinen puhemies Eugen Gerstenmeier hyökkäsi Fritz Fischeriä ja hänen johtamaansa Hampurin yliopiston historian laitosta vastaan ensin eräässä radio-oh-

26 Imanuel Geiss, *Der polnische Grenzstreifen 1914–1918*, Hamburg-Lübeck 1966.

27 Imanuel Geiss (Hrsg.), *Julikrise und Kriegsausbruch 1914. Eine Dokumentensammlung*, Bd. 1–2, Hannover 1963–1964.

28 Pierre Renouvin, *Les buts de guerre l'Allemagne (1914–1918) d'après les travaux Fritz Fischer*, *Revue Historique* 80 (1962) s. 381–390.

29 Heinz Wolf, *Deutsch-jüdische Emigrationshistoriker in den USA und der Nationalsozialismus*, Bern 1988 s. 148–165.

30 Wolf 1988 s. 394–397. – Vetoimuksen allekirjoittajat olivat Gordon C. Craig, Klaus Epstein, Hans W. Gatzke, Theodore Hamerow, Hans Kohn, Leonard Krieger, William Langer, Otto Pflanze, Hans Rosenberg, Carl Schorske, John Snell ja Fritz Stern.

31 Geiss 1972 (*Die Fischer-Kontroverse*) s. 145–146, 145; Jäger 1984 s. 143.

jelmassa ja sitten Bonnin liittohallituksen virallisessa lehdessä.³² Hie-
man myöhemmin Baijerin kristillissosiaalisen unionin CSU:n johtaja
Franz-Josef Strauss vaati Saksan liittopäivillä hallitusta estämään kai-
kin käytettävissä olevin keinoin sen, ettei tämänkaltainen "oman pe-
sän likaaminen" jatkuisi. Hänestä kyse ei ollut vain "kommunistisesta
propagandasta" vaan tietoisesta yrityksestä syyllistää Saksa moraalii-
sesti myös ensimmäiseen maailmansotaan ja vielä kaukaisempiinkin
tapahtumiin projisoimalla Hitlerin diktatuurin ja toisen maailmanso-
dan syyt keinotekoisesti taaksepäin. Näin koko maailman tietoisuu-
teen haluttiin juurruttaa kuva Saksasta alituisesti militaristisena, ag-
gressiivisena, sodanhaluksena ja revanssia janoavana valtakuntana.
Strauss vaati hallitukselta, että tällaisesta Saksan historian häpäisemi-
sestä oli tehtävä loppu.³³

Elokuussa 1964 tuli kuluneeksi 50 vuotta ensimmäisen ja syys-
kuussa 1964 25 vuotta toisen maailmansodan syttymisestä. Lisäväriä
keskustelulle antoivat Länsi-Saksassa järjestetyt "makaaberit kaksois-
juhlat" (Immanuel Geiss).³⁴ Jo yksistään tästä syystä Fischer-kiista nou-
si lokakuussa 1964 Berliinissä järjestettyjen Saksan historioitsija-
päivien pääaiheeksi. Kokoukseen oli saapunut peräti 2000 osanottajaa
ja tiedotusvälineet seurasivat keskustelua tiiviisti. Fischerin arvosteli-
jat eivät esittäneet enää mitään uutta. Huomiota herätti se, että häntä
puolustivat eräät nimekkäät ulkomaalaiset kollegat, erityisesti
Jacques Droz (Pariisi) ja saksalaissyntyinen Fritz Stern (New York).
Tukea Fischer sai myös omilta oppilailtaan. Esimerkiksi hänen tuoloi-
nen assistenttinsa Helmut Böhme koetti Brest Litovskin rauhaa
käsittelevässä esitelmässään osoittaa, etteivät Saksan sodanpäämäärät
myöskään idän suunnalla olleet pelkkää mielikuvitusta vaan perustui-
vat aivan konkreettisiin taloudellisiin intresseihin.³⁵ Fischer-kiistan
jälkitunnelmia edusti jo selvästi Gerhard Ritterin raju hyökkäys Wie-
nin kansainvälisessä historioitsijakokouksessa 1965. Ritter käytti
CISH:n varapresidentin asemaansa häikäilemättä hyväkseen. Tämä

32 Eugen Gerstenmeier, *Die Last des Vorwurfs. Zweimal deutsche Kriegsschuld?,* teoksessa Eugen Gerstenmeier, *Neuer Nationalismus? Von der Wandlung der Deutschen,* Stuttgart 1965 s. 82–85.

33 Geiss 1972 (*Die Fischer-Kontroverse*) s. 108–109.

34 Immanuel Geiss, *Das Erbe zweier Weltkriege,* teoksessa Immanuel Geiss, *Studien über Geschichte und Geschichtswissenschaft,* Frankfurt/M. 1972 s. 45.

35 Berliinin historioitsijapäivillä käydyin keskustelun referaatit: 26. *Versammlung deutscher Historiker in Berlin, 7. bis 11. Oktober 1964, Beiheft zur Zeitschrift Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (GWU)* s. 63–72.

oli paha taktinen virhe, sillä hyökkäys oli niin mauton ja epäasiallinen, että se kääntyi Ritteriä itseään vastaan. Monet asiaan vihkiytymättömät ulkomaalaiset kollegat asettuivat tämän välikohtauksen jälkeen kiistassa Fischerin puolelle.³⁶

Immanuel Geissin mukaan Fischer-kiistan merkittävin historiografinen seuraus oli se, että ikivanhalta "syyttömyysteesiltä" putosi lopullisesti pohja. Ensimmäistä maailmansotaa koskeva tutkimus harppasi aimo askeleen eteenpäin. Saksan kansallisen historian uudelleenarviointia koskevan keskustelun painopiste siirtyi kysymykseen historian jatkuvuudesta.³⁷ Wolfgang J. Mommsen on luonnehtinut Fischer-debattia Saksan vanhamuotoisen kansallispoliittisen historiankirjoituksen joutsenlauluksi. Kiista raivasi tietä sekä historiankirjoituksen sisällölliselle että metodiselle uudistumiselle.³⁸ Mommsenin tilinpäätös oli kirjoittamishetken (1981) näkökulmasta varmasti perusteltu mutta ei missään tapauksessa lopullinen. Länsi-Saksan historioitsijoiden sijaissodat jatkuivat 1980-luvulla entistä kiivaampina ja huipentuivat vuosina 1986–87 käytyyn *Historikerstreit*iin. Tässä kiistassa päästiin jo astetta lähemmäs asian ydintä, sillä erimielisyydet koskivat saksalaisten syyllisyyttä kolmannen valtakunnan rikoksiin.

Sonderweg – Saksan erillistie vuoteen 1933?

Ensimmäisen maailmansodan syiden pohtiminen nosti väistämättä esiin kysymyksen Saksan historian jatkuvuudesta. Vuoden 1945 jälkeen saksalaiset joutuivat tekemään tiliä jo toisesta, entistä syvemmästä katastrofista. Miksi juuri Saksa, muista suurin piirtein yhtä pitkälle teollistuneista maista poiketen, ajautui vuonna 1933 eurooppalaisen fasismin muodoista kaikkein julmimpaan, kansallissosialistiseen diktatuuriin? Vastauksia ryhdyttiin jälleen etsimään Saksan historian erityisyydestä ja poikkeavuudesta läntisiin naapureihinsa Ranskaan ja Englantiin verrattuna. Ajatus Saksan *erillistiestä* (Sonderweg) ei kuitenkaan ole toisen maailmansodan jälkeinen keksintö, vaan se on askarruttanut historioitsijoita jatkuvasti 1800-luvun puolivälistä nykypäiviin. Todettakoon kuitenkin, että käsite *Sonderweg* vakiintui

36 Geiss 1972 (Die Fischer-Kontroverse) s. 163–164.

37 Geiss 1972 (Die Fischer-Kontroverse) s. 188–195.

38 Wolfgang J. Mommsen, Gegenwärtige Tendenzen in der Geschichtsschreibung der Bundesrepublik, GG 7 (1981) s. 162.

kielenkäyttöön vasta 1960-luvun historiakeskusteluissa. Erillistieproblematiikkaan törmätään jossakin muodossa jokaisessa Saksan lähihistorian yleisesityksessä. Sonderweg-teema on saksalaisen historiankirjoituksen suuri linja ja sen tärkein yhteinen nimittäjä.³⁹ Sitä voidaan myös luonnehtia kansakunnan historiallista itseymmärrystä ja kansallista identiteettiä koskevien pohdintojen avaimeksi. Weimarin Saksan historiografiaa tutkineen Bernd Faulenbachin mukaan historiankirjoitus ja poliittinen kulttuuri kytkeytyvät Sonderweg-keskustelussa toisiinsa kysymykseksi erityisestä "saksalaisesta ideologiasta".⁴⁰

Ajatus Saksan historian erityisyydestä ja poikkeavuudesta syntyi 1800-luvun alussa kansallisen heräämisen myötä. Napoleonin miehityksen aikana Saksan älymystössä heräsi omaleimainen kansallinen itsetietoisuus, joka poikkesi jyrkästi valistuksen ja Ranskan vallankumouksen aatteista. Saksan kansallisesta liikkeestä tuli merkillisellä tavalla kaksijakoinen. Hallitseva elementti oli aluksi poliittis-sosiaalinen vapausliike, jonka keskeisiä tavoitteita olivat Saksan yhdistäminen ja yhteiskunnallinen uudistaminen liberalismiin pohjalta. Alusta lähtien saksalaiseen nationalismiin sisältyi myös vahva idealistinen ja romanttinen paatos, joka 1800-luvun kuluessa jatkuvasti vahvistui. Kansallisen liikkeen suhteesta omaan historiaan ja kulttuuriin tuli miltei irrationaalisella tavalla epäkriittinen.⁴¹ Saksalaisten pyrkimys yhdistymiseen ja kansallisvaltion muodostamiseen, yhdistymisten jääminen puolinaisiksi, vuorottaisten yhdistymisten ja hajoamisten loputon ketju, on hallinnut Saksan historiaa 1800-luvun alusta lähtien. Saksa on ollut – Michael Stürmerin otsikointia lainaten – Euroopan "levoton valtakunta", *Das ruhelose Reich*.⁴² Maantieteellinen, kansallinen, kielellinen, ja kulttuurinen Saksa eivät koskaan ole olleet yhtä eivätkä saksalaiset ole kyenneet muodostamaan pysyvää

39 Länsi-Saksassa 1980-luvulla käydyistä Sonderweg-keskustelusta ks. erit. Deutscher Sonderweg - Mythos oder Realität, Kolloquium des Instituts für Zeitgeschichte (Horst Möller, Thomas Nipperdey, Kurt Sontheimer, Ernst Nolte, Michael Stürmer, Karl Dietrich Bracher), München 1982; Helga Grebing (unter Mitarbeit von Doris von der Brälie-Lewien/Hans-Joachim Franzen), Der "deutsche Sonderweg" in Europa 1806–1945. Eine Kritik, Stuttgart 1986.

40 Bernd Faulenbach, Ideologie des deutschen Weges. Die deutsche Geschichte in der Historiographie zwischen Kaiserreich und Nationalsozialismus, München 1980 s. 6–7.

41 Faulenbach 1980 s. 42–53.

42 Michael Stürmer, Das ruhelose Reich – Deutschland 1866–1918, Berlin 1983.

yhtenäistä valtiollista kokonaisuutta.⁴³ Tässä merkityksessä käsite *Saksa* on esimerkiksi Ranskaan, Englantiin, Espanjaan tai Japaniin verrattuna epämääräinen. Saksalaisten ensimmäinen valtakunta *Regnum Teutonorum – Reich der Deutschen* muodostui 900-luvun alussa itäfrankkilaisista heimoista. Valtakunta, jota 1400-luvulta lähtien kutsuttiin "Pyhäksi saksalais-roomalaiseksi keisarikunnaksi" – *Das Heilige Römische Reich Deutscher Nation*, poikkesi lähes joka suhteessa muista eurooppalaisista valtioista. Se oli satojen kuningas-, ruhtinas- ja herttuakuntien sekä itsenäisten kaupunkivaltioiden muodostama löyhä yhteisö, joka tunnusti yhteisen keisarin. Kolmikymmenvuotisen sodan jälkeen 1648 Saksa oli yhä yli kolmensadan kuningas- ja ruhtinaskunnan muodostama tilkkutäkki, jota kutsuttiin yhä nimellä *Das Reich*. Napoleon antoi vuonna 1806 lopullisen armoniskun Pyhälle saksalais-roomalaiselle keisarikunnalle. Wienin kongressissa 1815 muodostettu "Saksan liitto" *Deutscher Bund* koostui 35 valtiosta ja neljästä itsenäisestä valtakunnakaupungista.⁴⁴ Toukokuussa 1848 Frankfurt am Mainin Paavalin kirkossa suurin toivein istuntonsa aloittanut Saksan kansalliskokous ei kyennyt perustamaan "länsieurooppalaista" liberaalia kansallisvaltiota. Päinvastoin Saksassa tapahtui aristokraattisen eliitin "vallankumous ylhäältä".

Saksalaisten toinen valtakunta, keisarikunta syntyi vuonna 1871 Ranskaa vastaan käydyn voitokkaan sodan sivutuotteena. Keisarikunnan perustivat Saksan ruhtinaat, ja osin melko vastentahtoisesti, sillä eteläiset Baijerin ja Württembergin kuningaskunnat hangoittelivat kovasti Preussin ylivaltaa vastaan. Ratkaisu oli sananmukaisesti pien-saksalainen, sillä Saksan suurin valtio Itävalta jäi keisarikunnan ulkopuolelle.⁴⁵

Saksan sivistysporvaristo vakuuttui varsin pian siitä, että keisarikunnan perustuslaillinen monarkia ja Bismarckin luoma patriarkaalinen sosiaalivaltio oli Saksalle suureksi siunaukseksi. Saksalaiset uskoivat, että heidän oman kulttuurinsa, tieteensä ja taiteensa saavutukset olivat korkeammalla tasolla kuin Ranskan ja Englannin: Saksan vahva, puolueiden yläpuolella oleva valtioauktoriteetti, arvostettu ja

43 Thomas Nipperdey, *Die deutsche Einheit in historischer Perspektive*, teoksessa Thomas Nipperdey, *Nachdenken über die deutsche Geschichte. Essays*, München 1990 s. 249.

44 Valtioiden lukumäärä vaihteli myöhemmin jonkin verran.

45 Gottfried Schramm, *Deutschland in Europa. Ein Rückblick und Ausblick*, teoksessa Bernd Martin (Hrsg.), *Deutschland in Europa. Ein historischer Rückblick*, München 1992 s. 281–282.

tehokas virkakoneisto sekä ylhäältä päin tehdyt reformit turvaisivat yhteiskuntarauhan paremmin kuin läntiseen liberalismiin nojautuva epävakaa parlamentarismi. Saksalaisten ylemmydentunne, jota saksalaiseen historismiin nojautuva historiankirjoitus koetti parhaansa mukaan perustella, oli selvästi valistusfilosofian ja Ranskan vallankumouksen edustamien aatteiden vastateesi.

Ylemmydentunne ja voitonvarmuus olivatkin ensimmäiseen maailmansotaan saakka Sonderweg-ajattelun kulmakiviä.⁴⁶ Tämä ajattelu huipentui vuoden 1914 aatteisiin; ensimmäisen maailmansodan puhjetessa isänmaallinen innostus valtasi laajat kansalaispiirit ja vapaaehtoisia tulvi rintamalle. Runoilijat ja historioitsijat ylistivät kilvan "elokuun 4. päivän henkeä" Saksan kansallisen yhtenäisyyden täyttymyksenä.⁴⁷ Saksan "varma voitto" kääntyi kuitenkin katkeraksi tappioksi ja keisarikunta luhistui marraskuussa 1918. Seuraavana keväänä ensimmäisen maailmansodan voittajat sanelivat Versaillesin rauhansopimuksen ehdot, joita Saksassa pidettiin yleisesti nöyryyttävänä ja rauhaa häpeärauhana. Loukattu saksalainen nationalismi kääntyi kohtalokkaalla tavalla sisäänpäin ja suuntautui menneisyyteen. Vahva valtio sortui, mutta sen idea säilyi. Arvojen ja asenteiden tasolla Saksan keisarikuntaa ei lyöty.⁴⁸

Weimarin tasavallasta tuli saksalaisten kaipaaman vahvan valtion lähes täydellinen vastakohta. Tasavallan perustuslain parlamentaarinen demokratia ei kerta kaikkiaan näyttänyt sopivan Saksalle. Selitys löytyi jälleen Saksan erilaisuudesta, erillistie-teesistä. Weimarin tasavallan historiankirjoitus oli tulvillaan Preussin, Bismarckin ja keisarikunnan kritiikitöntä ylistystä ja ihailua.⁴⁹ Demokratian heikkoudesta hyötyivät tasavallan vastustajat, kansalliskonservatiivit ja lopulta kansallissosialistit. Kolmannen valtakunnan historiankirjoitus omaksui Sonderweg-teesin sen alkuperäisessä muodossa. Saksalaisten voi-

46 Faulenbach 1980 s. 6–8.

47 Wolfgang J. Mommsen, *Der Geist von 1914: Das Programm eines politischen "Sonderwegs" der Deutschen*, teoksessa Wolfgang J. Mommsen, *Nation und Geschichte. Über die Deutschen und die deutsche Frage*, München 1990 s. 87–106.

48 Ks. esim. Bernd Martin, *Das Reich als Republik. Auf der Suche nach der verlorenen Größe*, teoksessa Bernd Martin (Hrsg.), *Deutschland in Europa. Ein historischer Rückblick*, München 1992 s. 185–206.

49 Doris von der Brelie-Lewien, *Der Aufstieg des Nationalsozialismus - unvermeidliches Ende des "deutschen Sonderwegs" in Europa?*, teoksessa Helga Grebing (unter Mitarbeit von Doris von der Brelie-Lewien/Hans-Joachim Franzen), *Der "deutsche Sonderweg" in Europa 1806–1945. Eine Kritik*, Stuttgart 1986 s. 138–140.

tonvarmuutta ja ylemmydentuntoa käytettiin häikäilemättä hyökkäävän ulkopoliittikan perusteluna. Kansallissosialistit olivat ylpeitä Saksan valtakunnan historiallisesta jatkuvuudesta, joka ulottui Preussista kolmanteen valtakuntaan. Tämä propaganda sai suorastaan teatraaliset puitteet "Potsdamin päivänä" – *Tag von Potsdam* – 21.3.1933, kun valtakunnankansleri Adolf Hitler ja presidentti Paul von Hindenburg puristivat ensi kertaa julkisesti toistensa kättä. Ei ollut sattuma, että vanha konservatiivinen eliitti ja uusi kansallissosialistinen liike solmivat liiton preussilais-saksalaisen militarismin syntysijoilla Potsdamissa. Turhaan ei varuskuntakirkon *Garnisonskirchen* pastori kuvannut juhlasaarnassaan Potsdamin päivän tunnelmia elokuun 4. päivän (1914) aatteiden uudestisyntymiseksi.⁵⁰

Vuoden 1945 katastrofin jälkeen Saksan erillistiellä tarkoitettiin nimenomaan Saksan onnetonta tietä kansallissosialistiseen diktatuuriin.⁵¹ Sonderweg-teesin etumerkki vaihtui positiivisesta negatiiviseksi ja Saksan ylemmydentunto ja voitonvarmuus muuttuivat katumukseksi ja häpeäksi. Helga Grebing, joka itse on suhtautunut erillistie-tulkintaan tietyin varauksin, on kiteyttänyt kriittisen Sonderweg-teesin keskeisen sisällön seuraavasti:

liian myöhään moderni, teollisuuskapitalistinen yhteiskunta
 liian myöhään kansakunta/kansallisvaltio
 liian myöhään demokratia
koska
 menestyksenkäs porvarillinen vallankumous puuttui⁵²

Ensimmäisen version kriittisestä Sonderweg-teesistä esittivät 1930-luvulla Yhdysvaltoihin muuttaneet saksalais-juutalaiset emigrantti-historioitsijat. Esimerkiksi Hans Kohn, Fritz Stern ja George L. Mosse koettivat selittää Saksan onnetonta ajautumista kansallissosialistiseen diktatuuriin saksalaisen ideologian kriisillä ja hengenhistorian erikoisuuksilla länsimaihin verrattuna.⁵³ Samaan kategoriaan kuului

50 Ks. esim. Helmut M. Müller, *Schlaglichter der deutschen Geschichte*, Bonn 1990 s. 264.

51 Helga Grebing, *Einleitung: Der deutsche Weg – ein Sonderweg?*, teoksessa Helga Grebing (unter Mitarbeit von Doris von der Brelie-Lewien/Hans-Joachim Franzen), *Der "deutsche Sonderweg" in Europa 1806–1945. Eine Kritik*, Stuttgart 1986 s. 11.

52 Grebing 1986 (Einleitung) s. 16.

53 Hans Kohn, *Wege und Irrwege. Vom Geist des deutschen Bürgertums*, Düsseldorf 1962; Fritz Stern, *The Politics of Cultural Despair*, Berkeley/Calif. 1963; George L.

myös Helmuth Plessnerin vuonna 1959 esittämä teesi "myöhästyneestä kansakunnasta", jonka seurauksena saksalainen porvaristo oli ollut niin helposti "poliittisesti vieteltävissä".⁵⁴ Emigranttien "Lutherista Hitleriin-teesi"⁵⁵ perustui kylmän sodan alussa vallalla olleeseen totalitarismi-doktriiniin ja oli sen vuoksi sisällöltään vielä melko karkeatekoinen.

Sonderweg-teesin varsinainen läpimurto tapahtui 1960-luvulla vertailevan historiallisen sosiologian piirissä. Tuolloin sekä Länsi-Saksassa että Englannissa tehtiin runsaasti tutkimuksia, joissa Saksan kehitystä verrattiin pitkällä aikaperspektiivillä "länteen", Ranskaan ja Englantiin. Saksan historiasta löydettiin tiettyjä erityispiirteitä, jotka olivat ehkäisseet tai jarruttaneet liberalismiin, demokratiaan ja parlamentaariseen järjestelmään kehitystä ja tehneet kansallissosialismin tulevan nousun mahdolliseksi. Vertailevan historiallisen sosiologian huomattavin saksalainen edustaja Ralf Dahrendorf kiinnitti tutkimuksissaan 1960-luvun alussa huomiota byrokraattisen tradition vahvaan jatkuvuuteen Saksassa. Varhain vakiintunut, vaikutusvaltainen ja tehokas virkamiehistö sekä menestyksellisesti toteutetut reformit ylhäältä erottivat hänen mielestään Saksan sekä läntisen että itäisen Euroopan kehityksestä. Saksan keisarikunta modernisoitui vain osittain ja vanhan aristokratian muodostama konservatiivinen eliitti säilytti vahvan asemansa.⁵⁶

Saksalaisesta yhteiskunnasta ei Dahrendorfin mukaan tullut 1800-luvulla porvarillinen, vaan se jäi puolifeodaaliseksi. Teollistuminen ei luonut Saksaan itsetietoista porvaristoa, jolla olisi ollut omaa poliittista kunnianhimoa. Sikäli kuin porvaristoa ylipäättään syntyi, siitä tuli heikko ja sitä kahlitsivat sen omat yhteiskunnalliset ja poliittiset rajoitukset. Näin Saksasta puuttui lähes kokonaan se dynaaminen yhteiskunnallinen kerrostuma, joka Englannissa, Yhdysvalloissa ja ehkä hieman vähemmässä määrin myös Ranskassa toimi moottorina, kun teollistuva yhteiskunta nopealla vauhdilla modernisoitui ja liberalisoitui.

Mosse, *The Crisis of German Ideology. Intellectual Origins of the Third Reich*, New York 1964.

54 Helmut Plessner, *Die verspätete Nation. Über die politische Verführbarkeit des bürgerlichen Geistes*, Stuttgart 1959.

55 Wolf 1988 (*Deutsch-jüdische ...*) s. 503–509.

56 Ralf Dahrendorf, *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland*, 4. p. München 1975 s. 412 (1. p. 1965).

Porvaristo taisteli feodaalista aristokratiaa ja sen luomaa autoritääristä valtiota vastaan. Tällaista klassista porvaristoa ei Saksan historia tunne. Teollistuminen – joka Englannissa ja Yhdysvalloissa oli poliittisia oikeuksia vailla olevan porvariston alkuperäinen saavutus – oli Saksassa 'vallankumous ylhäältä'. ... Koska Saksan porvaristo oli alusta lähtien porvaristoa vain valtaapitävien, erityisesti Preussin aristokratian armosta, se ei koskaan esittänyt mitään omia poliittisia valtavaatimuksia. Päinvastoin Saksan porvaristo antautui poliittisesti, sosiaalisesti ja taloudellisesti vanhalle feodaaliselle kerrokselle, jonka olisi Englannin esimerkin mukaan pitänyt olla porvariston vastustaja.⁵⁷

170

Kriittisen Sonderweg-teesin ottivat 1970-luvun alussa omakseen myös historiallisen yhteiskuntatieteen perustajat. Kuten edellä on mainittu, he tutkivat ahkerasti Saksan 1800-luvun yhteiskuntahistoriaa. Erillistie näyttäytyi heille jatkuvien onnettomuuksien ja katastrofien sarjana: porvarillinen vallankumous epäonnistui 1848, kansallisen valtion perustaminen viivästy, vallankumous tapahtui ylhäältä, Saksa myöhästyi suurvaltojen välisessä kilpailussa, keisarikunta romahti ensimmäisen maailmansodan lopussa 1918, Weimarin tasavalta sortui kansallissosialistiseen diktatuuriin 1933 ja erillistie päättyi Saksan luhistumiseen 1945.⁵⁸

Tärkeimpiä Sonderweg-teesin perusteluja oli Saksan poliittisen modernisoitumisen jälkeensä jääneisyyden ja suhteellisen nopean taloudellisen-tekni- sen edistyksen välinen kuilu ja epäsuhta.⁵⁹ Hans-Ulrich Wehlerin mukaan Saksan keisarikunta oli merkillinen sekoitus erittäin korkealle kehittyneitä teollista ja teknisesti innovatiivista kapitalistista yhteiskuntaa ja toisaalta vanhoja, feodaaliajalta peräisin olevia instituutioita, arvoja ja elämäntapoja. Tämä jännite aiheutti sisäpoliit-

57 Ralf Dahrendorf, *Demokratie und Sozialstaat in Deutschland*, teoksessa Ralf Dahrendorf, *Gesellschaft und Freiheit*, München 1961 s. 269–270.

58 Jürgen Kocka, *Der "Deutsche Sonderweg" in der Diskussion*, *German Studies Review* 5 (1982) s. 265–279.

59 Hans-Joachim Franzen, *Die Entstehung der bürgerlichen Gesellschaft und industriekapitalistische Modernisierung im europäischen Vergleich – ein Weg oder viele?*, teoksessa Helga Grebing (unter Mitarbeit von Doris von der Brölie-Lewien/Hans-Joachim Franzen), *Der "deutsche Sonderweg" in Europa 1806–1945. Eine Kritik*, Stuttgart 1986 s. 23.

tista levottomuutta, teki Saksan poliittisesta järjestelmästä epävakaa ja ulkopoliitikasta hyökkäävän.⁶⁰

Saksan erillisten tunnustaminen merkitsi katumusta ja valmiutta hyvitykseen, paluuta lähes kaksi vuosisataa kestäneeltä harharetkeltä. Heinrich August Winklerin mukaan Saksan onneton Sonderweg päättyi vuoteen 1945, sillä silloin Neuvostoliitto ratkaisi radikaalilla tavalla Elben itäpuoleisen ongelman Saksan historiassa.⁶¹ Tämän jälkeen Länsi-Saksa omaksui nopeasti entisten läntisten vihollistensa poliittisen kulttuurin ja parlamentaarisen demokratian. Saksan liittotasavallasta tuli ensimmäisenä saksalaisena valtiona kiinteä osa länttä. Juuri näin erillistie-teesin kannattajien mielestä piti käydäkin. Kriittisestä Sonderweg-historiankirjoituksesta tuli 1960-luvulla Länsi-Saksan liberaalin ja sosialidemokraattisen älymystön maailmankatsomuksen ja historiallisen itseymmärryksen kulmakivi, sillä se tarjosi tieteellisen perustelun sellaiselle politiikalle, joka otti tietoisesti vaarin vuoden 1945 katastrofin opetuksista. Sonderweg-teesi oli, kuten Kurt Sontheimer on todennut, Länsi-Saksalle poliittisesti ja pedagogisesti hyvin tärkeä, sillä se helpotti saksalaisten itseymmärrystä ja auttoi heitä nousemaan jälleen vapautta ja rauhaa rakastavien eurooppalaisten sivistyskansojen joukkoon.⁶²

Aplodeja väärältä puolelta

Suhtautuminen Sonderweg-teesiin jakoi Saksan liittotasavallan Historikerzunftin 1980-luvulla selvästi kahteen leiriin. Jako oli sekä historiallisten koulukuntien välinen että maailmankatsomuksellinen. Teesin innokkaimmat puolestapuhujat, historiallisen yhteiskuntatieteen kannattajat olivat poliittisilta katsomuksiltaan lähinnä liberaaleja ja sosialidemokraatteja. Useimmat erillistie-teesin arvostelijat lukeutuivat konservatiiveihin ja edustivat perinteisiä historiankirjoituksen metodeja. Tästä säännöstä oli toki huomattaviakin poikkeuksia, kuten Thomas Nipperdey ja Eberhard Jäckel, jotka olivat kumpikin julkiso-

60 Hans-Ulrich Wehler, *Das Deutsche Kaiserreich 1871–1918*, 5. p. Göttingen 1983 s. 238–239.

61 Heinrich August Winkler, *Der deutsche Sonderweg – eine Nachlese*, *Merkur* 399 (1981) s. 801.

62 Kurt Sontheimer, *Diskussionsbeitrag*, teoksessa *Deutscher Sonderweg – Mythos oder Realität?*, München 1982 s. 30.

sialidemokraatteja mutta lukeutuivat Sonderweg-teesin arvostelijoihin ja edustivat historiankirjoituksen perinteistä metodia.

Erityisen ongelmallisena arvostelijat pitivät käsitettä *länsi*. Käytännössä se tarkoitti Ranskaa ja Englantia, joihin Saksaa alituisesti verrattiin. Jotta Saksan kehitys voitaisiin määritellä poikkeavaksi erillistieksi, tulisi Englannin ja Ranskan kehityksen olla "normaalialia". Pelkästään näiden kahden länsimaan väliset erot olivat niin suuret, ettei mitään normaalialia tai "tyypillistä" historiaa voi tietenkään olla olemassa. Klaus Hildebrand kiisti erillistie-teesin, koska "normaalialia" kansakuntia ei ole, vaan kaikki kansakunnat kulkevat kukin omaa erillistietään. Tällainen oma tie – *Eigenweg* - oli tietysti myös Saksalla.⁶³ Michael Stürmer kysyi: "Jos jokainen kansallinen historia kulkee omaa tietään, niin mikä niistä on Sonderweg?"⁶⁴ Hagen Schulzen mielestä väitteille Saksan erilaisuudesta ja poikkeavuudesta ei ollut riittäviä historiallisia perusteita, sillä

172

vallitsevat rakenteet, talous, yhteiskunnalliset kerrostumat, sosiaalisten konfliktien aste ja jopa monesti kirottu eliitin liitto liberaalialia yhteiskuntauudistuksia vastaan eivät Saksan osalta olennaisesti poikkeaa eurooppalaisten kehitystendenssien valtavirrasta.⁶⁵

Mikäli normaalialia tarkoitetaan normia – vallitsevaa, keskimääräistä, yleistä – syyllistytään lännen idealisointiin ja vaaralliseen subjektivismiin. Tätä mieltä olivat myös nuoret englantilaiset vasemmistolaiset historioitsijat Geoff Eley ja David Blackbourn. He julkaisivat vuonna 1980 suurta huomiota herättäneen kirjasan Saksan historiankirjoituksen myyteistä.⁶⁶ Eley ja Blackbournin mielestä Saksan kehitys ei ratkaisevasti poikennut muun teollistuneen Euroopan kehityksestä.

63 Klaus Hildebrand, *Der deutsche Eigenweg. Über das Problem der Normalität in der modernen Geschichte Deutschlands und Europas*, teoksessa Manfred Funke, ym. (Hrsg.), *Demokratie und Diktatur. Geist und Gestalt politischer Herrschaft in Deutschland und Europa*. Schriften der Bundeszentrale für politische Bildung Bd. 250, Bonn 1987 s. 15–34.

64 Michael Stürmer, *Jede Nationalgeschichte verläuft anders: Welche ist Sonderweg?*, teoksessa Michael Stürmer, *Dissonanzen des Fortschritts. Essays über Geschichte und Politik in Deutschland*, München 1986 s. 259.

65 Hagen Schulze, *Wir sind, was wir geworden sind. Vom Nutzen der Geschichte für die deutsche Gegenwart*, München 1987 s. 162.

66 Geoff Eley/David Blackbourn, *Mythen deutscher Geschichtsschreibung. Die gescheiterte bürgerliche Revolution von 1848*, Frankfurt/M. 1980.

Joka tapauksessa yhtäläisyyksiä oli enemmän kuin eroja. Saksan ainoa Sonderweg-tapaus, mikäli tätä termiä haluttiin käyttää, oli kansallissosialistinen diktatuuri, koska juutalaiseen kohdistunut teollinen rotumurha oli ollut julmuudessaan ylittämätön. Sonderweg-teesin ydinkohtia on käsitys, jonka mukaan Saksassa ei lainkaan tapahtunut porvarillista vallakumousta. Eley kuitenkin väitti, että Bismarck toteutti Saksassa vuosina 1862–1870 menestyksellisen porvarillisen vallankumouksen. Se ei ollut muodoiltaan samanlainen porvariston ja aristokratian välinen yhteenotto kuin Ranskassa tai Englannissa. Lopputulos oli hänestä kuitenkin aivan sama, sillä "kapitalismin yössä kaikki kansalliset kissat näyttävät yhtä harmailta".⁶⁷ Dahrendorfin väitettä Saksan porvariston heikkoudesta Eley piti suuresti yksinker- taistettuna. Itse asiassa Saksassa oli 1800-luvun lopussa asukasluvuun nähden enemmän yksityisiä yrityksiä kuin länsimaissa. Siellä oli runsaasti nimenomaan pieniä patriarkaalisesti johdettuja perheyrityksiä. Saksalaisen pienporvariston ammattiylpeys oli vahva ja ammattitaidon kunnioitus oli korkealla. Porvarillisten arvojen ja yritteliäisyyden perusta romahti Saksassa vasta 1930-luvun alun suuren laman aikana. Eleyn mielestä Dahrendorf ja muut saksalaiset Sonderweg-historioitsijat syyllistyivät pahaan virheeseen siinä, että he samaistivat toisiinsa käsitteet porvarillinen, liberaali ja demokratia. Jos porvaristo oli konservatiivista, kuten Saksan keisarikunnassa, ei sen silti tarvinnut merkitä sitä, että se oli heikko. Eley tuli siihen tulokseen, että käsitystä Saksan historian jatkuvuudesta Bismarckista (tai vieläkin kauempaa) Hitleriin oli pakko arvioida uudelleen.⁶⁸

David Blackbourn arvosteli Sonderweg-teesiä kirjoituksessaan, jonka hän otsikoi tahallisen provosoivasti Saksan historiankirjoituksen rankelaiseen perinteeseen viitaten: *Wie es eigentlich nicht gewesen*.⁶⁹ Myytti porvarillisen vallankumouksen puuttumisesta istui Blackbournin mukaan Länsi-Saksan modernissa historiankirjoituksessa suurin piirtein yhtä lujasti kuin syntiinlankeemuskertomus Raamatussa. Syyllinen Saksan historian "perisyntiin" oli tietysti Saksan

67 Geoff Eley, *Deutscher Sonderweg und englisches Vorbild*, teoksessa Geoff Eley/David Blackbourn, *Mythen deutscher Geschichtsschreibung. Die gescheiterte bürgerliche Revolution von 1848*, Frankfurt/M. 1980 s. 29–30, 54.

68 Eley 1980 s. 35, 54, 56.

69 David Blackbourn, *Wie es eigentlich nicht gewesen*, teoksessa Geoff Eley/David Blackbourn, *Mythen deutscher Geschichtsschreibung. Die gescheiterte bürgerliche Revolution von 1848*, Frankfurt/M. 1980 s. 71–129.

heikko porvaristo.⁷⁰ Kollegansa Eley'n tavoin Blackburn suhtautui erittäin kriittisesti Ralf Dahrendorfin Saksa ja länsi-vertailuihin: Saksan historian sijasta Dahrendorf pohti itse asiassa kysymystä, "miksi Saksa ei ollut Englanti".⁷¹ Blackburn muistutti siitä, että Englannissa käytiin 1970-luvun lopulla hyvin samantapaista kiistaa "Englannin erikoisuuksista" – *Peculiarities of the English*. Tämän kiistan keskeiset osapuolet olivat Englannin historiaa yleistävä Perry Anderson ja peculiarities-teesin kannattaja E. P. Thompson.⁷²

Eley'n ja Blackburnin kirjanen vaikutti kuin sohausu muurahaispesään: Länsi-Saksassa puhkesi 1980-luvun alussa kiivas väittely Saksan erillistiestä. Marxilaisiksi tunnustautuneet Eley ja Blackburn joutuivat mielipiteineen tahtomattaan samaan leiriin konservatiivisten Sonderweg-teesin arvostelijoiden kanssa. Kuten Heinrich August Winkler sattuvasti sanoi, vasemmistolaiset brittikollegat saivat yllättäen "aplodeja vääraltä puolelta".⁷³ Esimerkiksi konservatiivinen politologi David P. Calleo päätyi aivan vastakkaisesta näkökulmasta samoihin tuloksiin kuin Eley ja Blackburn.⁷⁴ Sonderweg-teesin innokkaana puolustajana tunnettu Hans-Ulrich Wehler arvosteli Eley'n ja Blackburnin kirjasen *Merkur*-lehdessä tyylillään uskollisena erittäin kärkevästi. Eley'n tulkinnat edustivat Wehlerin mielestä kaikessa yksinkertaisuudessaan eräänlaista "jalomarxismia" (Edelmarxismus), jonka resepti oli seuraava: "Otetaan hiukkasen Poulanzasia, pikkuisen Gramscia, ripaus Stamokapia ja koristeeksi vähän E. P. Thompsonia".⁷⁵ Tähän Eley vastasi närkästyneenä:

Stamokap on loukkaus, Poulanzas on ongelmallinen tapaus, mutta kaikesta huolimatta hän on suuresti vaikuttanut valtion suhteellista autonomiaa koskevaan keskusteluun. Sen sijaan

70 Blackburn 1980 s. 71.

71 Blackburn 1980 s. 75.

72 Blackburn 1980 s. 81; ks. myös Bernd Weisbrod, Der "englische Sonderweg" in der neueren Geschichte, GG 2 (1990) s. 233–252.

73 Winkler 1981 (*Merkur*) s. 793–804.

74 David P. Calleo, *Legende und Wirklichkeit der deutschen Gefahr. Neue Aspekte zur Rolle Deutschlands in der Weltgeschichte von Bismarck bis heute*, Bonn 1980. Englanninkielinen alkuperäisteos: *The German Problem reconsidered. Germany and the World Order – 1870 to the Present*, Cambridge-London-New York-Melbourne 1978.

75 Hans-Ulrich Wehler, "Deutscher Sonderweg" oder allgemeine Probleme des Kapitalismus? Zur Kritik an einigen "Mythen deutscher Geschichtsschreibung", *Merkur* 396 (1981) s. 478–487 (lainaus s. 481).

Gramscilta ja Thompsonilta saamani vaikutteet tunnustan ylepeänä.⁷⁶

Kaikkien jyrkimmin Sonderweg-teesin arvostelijat vastustivat ajatusta Saksan historian kohtalonomaisesta ja ennaltamäärätyistä jatkuvuudesta Preussista kolmanteen valtakuntaan. Vuodesta 1945 lähtien varsinkin konservatiiviset historioitsijat olivat koettaneet todistaa, että Hitler oli Saksan historiassa poikkeus, onneton työtapaturma, ja kolmas valtakunta oli tässä mielessä Saksan historian ainoa "Sonderweg". Weimarin tasavallan luhistumista tutkinut Karl Dietrich Bracher kritisoi erillistie-teesin kannattajia siitä, että he näkivät Saksan koko aiemman historian yksipuolisesti vuoden 1933 esihistoriana. Jatkuvuus ei hänestä ollut suoraviivaista eikä yhtäjaksoista, sillä "Weimar oli ollut myös mahdollisuus". Vasta vuonna 1930, kun Weimarin demokratia lopullisesti petti ja presidentti von Hindenburg jäädettiin parlamentarismin presidentin valtaoikeuksiin kuuluneilla poikkeusvaltuuksilla, Saksa suistui erillistielle. Jos Sonderweg-teesi johonkin pätee, niin vain kolmannen valtakunnan historiaan, tähdensi Bracher.⁷⁷

Thomas Nipperdey edusti kiistassa Saksan historian jatkuvuudesta välittävää kantaa. Hän ei hyväksynyt Dahrendorfin, Fischerin, Wehlerin ja eräiden brittiläisten kollegoiden, esimerkiksi A. J. P. Taylorin ja Barrington Mooren näkemystä Saksan historiasta pelkkänä vuoden 1933 esihistoriana, "yksisuuntaisena katuna", jota pitkin Saksan oli ollut pakko kulkea. Nipperdey myönsi, että Saksan – aivan kuten kaikkien muidenkin maiden – poliittisessa kulttuurissa ja kansallisessa mentaliteetissa esiintyi erilaisia ja eritasoisia jatkuvuuksia. Eräs tällainen jatkuvuus oli hänen mielestään saksalainen *Obrigkeitsstaat* – "esivaltavaltio". Kaikki historialliset jatkuvuudet eivät kuitenkaan olleet samansuuntaisia eivätkä ne automaattisesti vieneet Saksaa kohti kansallissosialistista diktatuuria.⁷⁸ Sonderweg-teesiin sisältyi Nipperdeyn mielestä se looginen virhe, että aiempaa historiaa koetettiin väen

76 Geoff Eley, Antwort an Hans-Ulrich Wehler, Merkur 398 (1981) s. 757–759.

77 Bracher 1987 (Die totalitäre ...) s. 91–94.

78 Thomas Nipperdey, Nachdenken über die deutsche Geschichte. Essays, luku "1933 und die Kontinuität der deutschen Geschichte", München 1990 s. 225–248. Kirjituksen alkuperäinen versio: HZ 227 (1978) s. 86–111.

väkisin ja täysin epähistoriallisesti selittää myöhemmillä tapahtumilla.⁷⁹

DDR – terra incognita?

DDR:n historiaa tutkittiin Länsi-Saksassa hyvin vähän verrattuna Saksan keisarikunnan, Weimarin tasavallan tai kolmannen valtakunnan historiaan. Itäsaksalaiset olivat tietysti tästäkin asiasta toista mieltä. DDR:n tiedeakatemian historian keskuslaitoksen ZIG:n varajohtaja ja Heinz Heitzer kuvasi vuonna 1975 kaikkien itäsaksalaisten historiantutkijoiden yhteistä vastustajaa, Länsi-Saksan DDR-tutkimusta seuraavasti:

Saksan Demokraattisen Tasavallan historiaa, nykyisyyttä ja tulevaisuutta tarkkailevia valtiomonopolistisen kapitalismin valtajärjestelmään kuuluvia laitoksia on Saksan liittotasavallassa kymmenittäin. Niiden palveluksessa on satoja hyvin koulutettuja asiantuntijoita. Joukossa on useita ministeriöitä ja muita valtion virastoja, kuten liittokanslerin virasto, ulkoministeriö ja sen ulkomaanpalvelu, Saksan "sisäisten" suhteiden ministeriö (Ministerium für innerdeutsche Beziehungen), jonka alaisena toimii mm. Vertailevan Saksa-tutkimuksen työryhmä (Arbeitskreis für vergleichende Deutschlandforschung), Poliittisen kasvatuksen valtakunnallinen keskus (Bundeszentrale für Politische Bildung) Bonnissa, joukkotiedotusvälineet, lehdistö, radio ja televisio, vakoiluorganisaatiot, yksityisten monopolien taloustutkimusyksiköt, porvarillisten puolueiden, ns. pakolaisjärjestöjen ja SPD:n tutkimusorganisaatiot.⁸⁰

Kaikkien Heitzerin mainitsemien insituutioiden tehtäviin todellakin kuului DDR:n tutkiminen ja tarkkailu. Siitä huolimatta länsisaksalaiset DDR-tutkijat kokivat edustavansa kaikkea muuta kuin suunnitelmallisesti johdettua ja tehokasta tutkimusorganisaatiota. Heidän mielestään Heitzerin kuvaus vastapuolen järjestelmällisestä tarkkailusta sopi paremmin DDR:ään itseensä kuin liittotasavaltaan. Läntistä DDR-tutkimusta leimasivat 1950- ja 1960-luvuilla voimakkaasti kylmän sodan ideologiset ja poliittiset asenteet. Tuolloin ilmestyneissä

79 Nipperdey 1990 s. 241.

80 Heinz Heitzer, Bürgerliche DDR-Forschung in der BRD, ZfG 2 (1975) s. 152.

länsisaksalaisissa kirjoissa DDR:stä käytettiin monia eri nimityksiä: itävyöhyke, *Ostzone*, tai pelkkä *Zone*, *Mitteldeutschland* tai "*DDR*" - johdonmukaisesti lainausmerkeillä varustettuna. "*Die sogenannte DDR*" oli "Moskovan läntinen provinssi", jossa valtaa piti kommunistinen nukkehallitus.⁸¹

Huhtikuussa 1967 Länsi-Saksan DDR-tutkimuksen uranuurtaja Ernst Richert esitti *Die Zeit*-lehdessä – Itä-Saksaa tarkoittavaa puhekielistä ilmausta *drüben* (toisella puolella) käyttäen – provokatorisen kysymyksen: "Kuka tietää vielä, mikä 'drüben' on? Kuka kantaa meillä huolta DDR-tutkimuksesta?"⁸² Richert väitti, että DDR:stä oli hyvää vauhtia tulossa Länsi-Saksalle tuntematon maa, *terra incognita*. Omissa tutkimuksissaan Richert kiinnitti jo 1960-luvun alkupuolella huomiota niihin muutoksiin, joita suunnitelmallinen teollisuusyhteiskunnan rakentaminen oli saanut DDR:ssä aikaan.⁸³ Samansuuntaista kritiikkiä DDR-tutkimuksen tilaa kohtaan esitti myös sosiologi Peter Christian Ludz. Hänen mielestään tutkimustilanne oli juuttunut kylmän sodan alkuasetelmiin ja totalitarismidoktriinin klisheihin. Ludz vaati alan tutkijoilta realistisempaa asennoitumista ja konkreettista perehtymistä Itä-Saksan yhteiskunnallisen kehityksen eri osaluksiin. Selvä vakiintuminen ja muutos "realistisempaan suuntaan" Länsi-Saksan DDR-tutkimuksessa alkoi Ludzin mukaan 1960-luvun lopulla.⁸⁴ Käännekohtana pidetään alan ensimmäistä valtakunnallista seminaaria syksyllä 1967 Tutzingin evankelisessa akatemiassa Starnberger-järven rannalla, noin 50 kilometriä Münchenistä etelään. Kimokkeen DDR-tutkijoiden kokoontumiselle antoi juuri muutamaa kuukautta aikaisemmin ilmestynyt Ernst Richertin huolestunut *terra incognita*-artikkeli. Ensimmäisessä seminaarissa pohdittiin DDR-tutkimuksen tilaa, tehtäviä ja ongelmia Saksan liittotasavallassa.⁸⁵ Tä-

81 Esim. H. Bärwald/R. Maerker, *Der SED- Staat. Das kommunistische Herrschaftssystem in der Sowjetzone*, Köln 1963; Horst Duhnke, *Stalinismus in Deutschland. Die Geschichte der sowjetischen Besatzungszone*, Köln 1955; H. Frank, *20 Jahre Zone. Kleine Geschichte der "DDR"*, München 1965; Ulrich Rühlmann, *Mitteldeutschland – Moskaus westlicher Provinz. Zehn Jahre Sowjetzonenstaat*, Stuttgart 1959.

82 Ernst Richert, *Wissen was "drüben" ist? Wer kümmert sich bei uns noch um die DDR-Forschung*, *Die Zeit* 28.4.1967.

83 Ernst Richert, *Macht ohne Mandat. Der Staatsapparat in der sowjetischen Besatzungszone Deutschlands*, 2. p. Köln-Opladen 1963.

84 Peter Christian Ludz, *Situation, Möglichkeiten und Aufgaben der DDR-Forschung*, *SBZ-Archiv* 20 (1967) s. 322.

85 Gert-Joachim Glaessner, *Die Mühen der Ebene – DDR-Forschung in der Bundesre-*

män jälkeen Tutzingin seminaareja pidettiin vuosittain. Toisin kuin muissa länsimaissa, DDR-tutkimusta ei Länsi-Saksassa luettu ns. idäntutkimukseen. Tiedehallinnossakin DDR siis luokiteltiin *innerdeutsch*-periaatteen mukaan Saksan sisäiseksi ongelmaksi. Länsi-Saksan DDR-tutkimus ei ollut läheskään yhtä keskittynyttä eikä suunnitelmallista kuin Itä-Saksan BRD-tutkimus. Merkittävä ero oli myös siinä, että Länsi-Saksassa DDR:ää tutkivat yhteiskuntatieteilijät (poliitologit, sosiologit, taloustieteilijät) paljon ahkerammin kuin varsinaiset historioitsijat. Monet perinteisen akateemisen historiankirjoituksen edustajat vierastivat DDR-tutkimusta sen räikeän poliittisuuden vuoksi. Länsi-Saksassa käytiin jatkuvaa kissanhännänvetoa siitä, oliko tieteellinen DDR-tutkimus ylipäättään mahdollista, vai oliko se tuomittu jäämään ikuisesti pelkäksi politiikan apuriksi.⁸⁶

DDR:n politiikkaa ja historiaa tutkittiin monissa eri yliopistoissa ja laitoksissa eri puolilla liittotasavaltaa, mutta yksiköt olivat melko pieniä. Huomattavimpia DDR-tutkimuksen keskuksia oli Länsi-Berliinin Freie Universitätin politiikan tutkimuksen laitos *Fachbereich Politische Wissenschaft*, jossa harjoitettiin lähinnä poliittisten järjestelmien vertailuun liittyvää tutkimusta. Erlangenin yliopiston *Institut für Gesellschaft und Wissenschaft* oli puolestaan erikoistunut SED:n historiaan ja politiikkaan. Vuonna 1974 Bonnin yliopistoon perustettiin vertailevan Saksa-tutkimuksen oppituoli *Lehrstuhl vergleichende Deutschlandforschung*. Huomattava kommunismin ja DDR:n historian tutkimuslaitos oli myös Mannheimin yliopiston yhteydessä vuonna 1981 toimintansa aloittanut *Arbeitsbereich DDR-Geschichte am Mannheimer Zentrum für europäische Sozialforschung*. Laitoksen johtajana toimi alusta lähtien Länsi-Saksan huomattavin DDR:n historian tuntija Hermann Weber. Liittotasavallan DDR-tutkimuksen tuloa esittelevä aikakauslehti *Deutschland Archiv. Zeitschrift für Fragen der DDR und der Deutschlandpolitik* ilmestyi Kölnissä. Kuvaavaa on, että vuoteen 1968 lehden nimi oli *SBZ-Archiv*; lyhenne tulee sanoista *Sowjetische Besatzungszone*, Neuvostoliiton miehitysvyöhyke.

Kylmän sodan aikana vallalla ollut jäykkä ja yksioikoinen totalita-

publik, teoksessa Gert-Joachim Glaessner (Hrsg.), *Die DDR in der Ära Honecker*, Opladen 1968 s. 111–112.

86 Ludwig Auerbach, *Die DDR-Forschung im Spannungsfeld der Politik*, SBZ-Archiv 20 (1967) s. 322; Hartmut Zimmermann, *Zu einigen innenpolitischen Aspekten der DDR-Forschung*, DA 7 (1973) s. 715.

rismi-doktriiniin perustunut DDR-kuva sai 1960-luvun lopulla uusia piirteitä. Uraauurtavia olivat esimerkiksi Peter Christian Ludzin tutkimukset SED:n eliitissä tapahtuneista muutoksista. Ludzin mukaan nuoret, hyvinkoulutetut asiantuntija-teknokraatit näyttivät lisäävän vaikutusvaltaansa SED:ssä vanhojen puoluebyrokraattien kustannuksella.⁸⁷ Uusi, aiempaa myönteisempi ja monipuolisempi DDR-kuva myötäili 1970-luvun alussa toteutetun ns. uuden idänpolitiikan linjoja. Saksojen välisen perussopimuksen allekirjoittaminen 1972 merkitsi käytännössä sitä, että maat alkoivat kohdella toisiaan de facto erillisinä valtioina. Itä-Saksa ei enää ollutkaan vain kurja stalinistinen takapajula: päinvastoin sen saavutukset teollisuuden, maatalouden, sosiaaliturvan, kasvatuksen, kulttuurin ja urheilun alalla osoittivat, että saksalainen ja sosialistinen DDR oli suhteellisen korkealle kehittynyt teollinen yhteiskunta.⁸⁸ Nämä käsitykset säilyivät vallitsevina 1980-luvun lopulle saakka. Myös Länsi-Saksan johtavat asiantuntijat pitivät osaltaan yllä myyttiä DDR:n suhteellisesta vakaudesta. Esimerkiksi politologi Gert-Joachim Glaessner totesi vuonna 1987 toimittamansa teoksen *Die Geschichte der DDR in der Ära Honecker* esipuheessa, että juuri Honeckerin yli 15 vuotta jatkuneella valtakaudella DDR:n kansainvälinen painoarvo oli kohonnut ja sisäinen stabiilitteetti oli vahvistunut.⁸⁹ Historioitsija Hermann Weberin mielestä DDR edusti vielä vuonna 1988 "jatkuvuutta, joka ulottuu vuosikymmenestä toiseen".⁹⁰

DDR:n romahdus syksyllä 1989 tuli yllätyksenä myös asiantuntijoille, ja tämän esimerkiksi Hermann Weber myönsi avoimesti.⁹¹ Käänteen odottamattomuus ei kuitenkaan johtunut siitä, että DDR:stä olisi vuosikymmenten mittaan tullut Länsi-Saksalle sellainen terra incognita kuin 1960-luvulla pelättiin. DDR:n sisäiset ongelmat tunnettiin Länsi-Saksassa erittäin hyvin, mutta toisaalta yli 40 vuoden ajan oli totuttu ajattelemaan, että Neuvostoliitto kykenisi pitämään

87 Peter Christian Ludz, *Parteielite im Wandel. Funktionsaufbau, Sozialstruktur und Ideologie der SED-Führung*, 3. p. Köln – Opladen 1970.

88 Ks. esim. H. Rudolph, *Die Gesellschaft der DDR – eine deutsche Möglichkeit? Anmerkungen zum Leben im anderen Deutschland*, München 1972.

89 Gert-Joachim Glaessner, Vorwort teoksessa Gert-Joachim Glaessner (Hrsg.), *Die Geschichte der DDR in der Ära Honecker. Politik-Gesellschaft-Kultur*, Opladen 1987 s. 7.

90 Hermann Weber, *Grundriss der Geschichte. Die DDR 1945-1986*, München 1988 s. 1.

91 Hermann Weber, *Aufbau und Fall einer Diktatur. Kritische Beiträge zur Geschichte der DDR*, Köln 1991 s. 14.

imperiuminsa koossa. Kun DDR 1980-luvun lopulla kieltäytyi itsepintaisesti lähtemästä Neuvostoliiton uuden johtajan Mihail Gorbatschovin viitoittamalle *perestroikan* ja *glasnostin* tielle, tätäkin pidettiin Länsi-Saksassa osoituksena DDR:n voimasta ja vakaudesta. Tästä DDR:n "suhteellisen vakauden paradoksista" länsisaksalaiset asiantuntijat puhuivat jo ennen syksyn 1989 suurta käännettä, mutta havainnon todellinen merkitys paljastui heillekin vasta SED-valtion luhistumisen jälkeen.⁹² Itä-Saksan yhteiskunnallisista ongelmista, ta-
loudellisista vaikeuksista ja julmasta ihmisoikeuspolitiikasta ei läntisessä historiankirjoituksessa kokonaan vaiettu, mutta 1970-luvun alusta noudatettu ns. uusi idänpolitiikka ja suurvaltasuhteiden liennytys vaativat hintansa ja kärjistyksiä vältettiin tietoisesti.

Saksan ydinvaltio ...

180

Saksan kansallinen historia ja ylipäätään DDR:n suhde omaan saksalaisuuteensa oli DDR:n historiankirjoituksen tärkein mutta samalla poliittisesti kaikkien arkaluontoisin osa-alue. Historiankirjoituksen vaikeudet eivät rajoittuneet vain vuoden 1945 jälkeiseen aikaan, Saksan jaon ja Saksojen keskinäisten suhteiden tarkasteluun. Aivan samat ongelmat vaivasivat myös Saksan varhaisemman historian tutkimusta. Itä-Saksan virallisen historiankirjoituksen kuvaa Saksan historias-
ta hallitsivat DDR:n koko 40-vuotisen olemassaolon ajan kovat poliittiset realiteetit: kylmä sota, Neuvostoliiton suurvaltaintressit, kommunistisen leirin sisäinen tila ja SED:n johdon suhteet Moskovaan. Neuvostoliiton etu ohitti lähes aina ja kaikessa DDR:n edun. Itä-Saksan itsenäinen päätösvalta oli nimenomaan ulkopolitiikassa vähäisempi kuin naapuriensa Puolan ja Tšhekkoslovakian. Toisin sanoen SED:n johdon oli sopeutettava suhtautumisensa Saksan-kysymykseen kulloinkin vallitsevien poliittisten suhdanteiden mukaiseksi ja reagoitava nopeasti niissä tapahtuneisiin muutoksiin, jopa suoranaisiin äkkikäänteisiin.⁹³ Ja edelleen: Saksan-politiikan muutosten perusteluja haettiin historiasta ja historiaa kirjoitettiin alituisesti uudelleen. Saksan kansallinen historia olikin se historian osa-alue, jolla DDR:n historiankirjoituksen instrumentaalinen luonne tuli kaikkein selvim-

92 Sigrid Meuschel, *Legitimation und Parteiherrschaft in der DDR. Zum Paradox von Stabilität und Revolution in der DDR*, Frankfurt/M. 1992 s. 301–305.

93 Seppo Hentilä, *DDR – valtio ilman kansaa*, Helsinki 1992 s. 80–92.

min näkyviin. Puolue käytti sanamukaisesti historiaa "miekkanaan ja kilpenään" poliittis-ideologisessa taistelussa imperialistisen vastustajansa heikentämiseksi ja Itä-Saksan omien kansalaisten historiallisen tietoisuuden vahvistamiseksi.

Neuvostoliitto halusi alun perin rakentaa koko Saksasta sosialistisen sillanpääaseman, joka olisi lännessä ulottunut aina Reinille saakka. Tämä Neuvostoliiton ja länsivaltojen etujen yhteentörmäys Saksassa oli yksi kylmän sodan puhkeamisen keskeisiä syitä. Kylmä sota puolestaan joudutti Saksan jakoa ja liittotasavallan nopeaa integroitumista länteen. Saksan jaon pitkittyminen ja liittotasavallan perustuslakiin kirjoitettu usko Saksan varmaan jälleenyhdistymiseen vaikuttivat keskinäisestä ristiriitaisuudestaan huolimatta itse asiassa samaan suuntaan: Neuvostoliiton ja DDR:n esitykset Saksan kysymyksen ratkaisemiseksi ja SED:n kansallisuuspolitiikan käänteet eivät herättäneet Länsi-Saksassa vakavaa kiinnostusta.⁹⁴ DDR:n valtiollinen olemassaolo oli ratkaisemattoman Saksan kysymyksen vuoksi tavallaan pysyvästi väliaikaisella pohjalla verrattuna esimerkiksi Puolan, Tshekkoslovakian tai Unkarin asemaan, sillä nämä maat olivat olleet itsenäisiä valtioita jo maailmansotien välisenä aikana. DDR:ää uhkasi alituisesti joutuminen kylmässä sodassa suurvaltojen pelinappulaksi.

Itä-Saksan johtajat syyttivät Saksan valtiollisesta jaosta "lännessä imperialisteja" ja "Länsi-Saksan monopoliporvaristoa". DDR:n ensimmäisen perustuslaki (1949) oli kirjoitettu koko Saksan kansan yhteiseksi perustuslaiksi. Ensimmäinen artikla kuului: "Saksa on jakamaton tasavalta". Hieman jäljempänä todettiin: "On vain yksi Saksan kansalaisuus".⁹⁵ Saksan liittotasavallan irtautuminen Saksan valtiollisesta yhteydestä oli Itä-Saksan näkökulmasta "separatistinen teko". DDR:n perustaminen selitettiin Saksan alkuperäisen *ydinvaltion* (Kernstaat) uudelleenjärjestäytymiseksi, jonka historiallisena tavoitteena oli separatististen osien jälleenyhdistäminen – *Wiedervereinigung* – Saksan ydinvaltioon.⁹⁶

Ensimmäiset historiantutkimusta koskevat puoluedirektiivit, jotka hyväksyttiin 20.10.1951 SED:n keskuskomitean 7. plenumissa, olivat luonnollisesti täysin sopusoinnussa DDR:n virallisen kansallisuuspo-

94 Fritz Kopp, *Der Nationsbegriff in West- und Mitteldeutschland*, teoksessa Oswald Hauser (Hrsg.), *Geschichte und Geschichtsbewusstsein*. 19 Vorträge für die Ranke-Gesellschaft, Göttingen-Zürich 1981 s. 167.

95 *Deutsche Verfassungen*, München 1976 s. 189.

96 Weber 1988 (*Die DDR 1945–1986*) s. 25–26.

litiikan kanssa. Tutkimuksen keskeiseksi painopisteeksi määriteltiin Saksan kansallisen historian ja Saksan työväenliikkeen historian kirjoittaminen.⁹⁷ Positiivisen kansallisen identiteetin luominen edellytti irtautumista pessimistisestä "kurjuus-konseptiosta", jota vuoden 1945 jälkeiset puheenvuorot, myös edellä mainittu Alexander Abuschin *Irrweg*-kirja edustivat. Pessimistinen historiankäsitys oli syntynyt maanpaossa ja keskityslaireissa, mutta se ei kelvannut nousevan työväenluokan tarpeisiin. Saksan kansalla ei ollut mitään syytä alistua kuuntelemaan moista surkuttelua.⁹⁸ Abuschkin revisioi teostaan useaan otteeseen, ja vielä niinkin myöhään kuin vuonna 1960 siitä ilmes-tyi kahdeksas uudistettu painos. DDR:ssä koetettiin väen väkisin todistaa, ettei Abuschin kirja alun perinkään kuulunut samaan kategori-aan kuin Friedrich Meinecken ja kumppanien "valitusvirret".⁹⁹

SED valikoi DDR:lle Saksan historiasta myönteisen ja edistykse-llisen menneisyyden ja samalla kielsi DDR:n kaiken vastuun Saksan historian synkistä vaiheista: DDR oli Saksan historian parhaiden pe-rinteiden johdonmukainen tulos, se oli "historian voittaja", *Sieger der Geschichte*. Kansallista historiapropagandaa palveli myös Saksan työväenliikkeen merkkimiesten juhlavuosien vietto. SED:n keskusko-mitea päätti, että muistomerkkejä perustetaan seuraaville Saksan työväenliikkeen johtajille: Karl Marx, Friedrich Engels, August Bebel, Wilhelm ja Karl Liebknecht, Rosa Luxemburg, Clara Zetkin ja Ernst Thälmann. Valinta oli yllätyksetön ja noudatti linjaa marxismin klas-sikot – Saksan työväenliikkeen vasemmisto – kommunistinen puolue. Paljon mielenkiintoisempi oli sen sijaan keskuskomitean valitsema Saksan historian "edistyksellisten" suurmiesten luettelo: talonpoikais-sodan vallankumousjohtaja Thomas Müntzer, runoilijat Gotthold Ephraim Lessing, Johann Wolfgang von Goethe, Friedrich Schiller ja Heinrich Heine, säveltäjät Johann Sebastian Bach, Ludwig van Beet-hoven ja Wolfgang Amadeus Mozart sekä tiedemiehet Wilhelm Leib-nitz, Georg Friedrich Wilhelm Hegel sekä Alexander ja Wilhelm von

97 Die wichtigsten ideologischen Aufgaben der Partei. Entschliessung der 7. Tagung des ZK der SED vom 18.–20. Oktober 1951, Dokumente der SED, Bd. 3, Berlin (Ost) 1952.

98 Ernst Engelberg/Rolf Rudolph, Zur Geschichtswissenschaft der Deutschen Demokratischen Republik, Historische Forschungen in der DDR: Analysen und Berichte zum XI. Internationalen Historikerkongress in Stockholm 1960, ZfG Sonderheft s. 11.

99 Werner Berthold, Marxistisches Geschichtsbild, Volksfront und antifaschistisch-demokratische Revolution, Berlin (Ost) 1970 s. 193–194.

Humboldt.¹⁰⁰ Hyvän tilaisuuden museoiden avaamiseen, patsaiden pystyttämiseen ja muistotaulujen paljastamiseen tarjosi saksalaisten työväenjohtajien ja edistyksellisten klassikoiden muistovuosien loputon sarja: 1949 oli Goethe-vuosi (200 vuotta syntymästä), vuonna 1950 oli kulunut 180 vuotta Bachin kuolemasta ja Beethovenin syntymästä ja vuosi 1953 oli *Karl-Marx-Jahr* – eli oli kulunut 80 vuotta "Saksan kansan suurimman pojan" kuolemasta.

DDR:n historiankirjoituksessa vuodesta 1952 alkanutta vaihetta on kutsuttu "käänteeksi kansalliseen".¹⁰¹ Suuntaa-antavan puheenvuoron historiankirjoituksen tehtävistä ja merkityksestä käytti SED:n ensimmäinen sihteeri Walter Ulbricht SED:n toisessa puoluekonferenssissa heinäkuussa 1952: "Patrioottinen tietoisuus, ylpeys kansamme suurista perinteistä kasvaa. Jokainen käsittää, mikä merkitys Saksan historian tieteellisellä tutkimuksella on taistelussa Saksan kansallisen yhtenäisyyden puolesta." Ulbricht kehitti puheessaan Saksan kansan edistyksellisen historian pitkää kaarta, joka käsitti Saksan talonpoikaissodat 1524–25, vapaussodan Napoleonin miehitystä vastaan 1813–15, vuoden 1848 vallankumouksellisen liikehdinnän, Saksan työväenliikkeen taistelun ja vastarintaliikkeen Hitlerin terroristista diktatuuria vastaan kolmannen valtakunnan aikana. Ulbricht vaati "imperialististen miehittäjien" – länsivaltojen joukkojen – ajamista pois Saksasta ja muistutti Friedrich Engelsiin viitaten siitä, kuinka germaanit olivat vuonna 9 jKr. päällikkönsä Hermannin (Arminiuksen) johdolla lyöneet Rooman legioonat Teutoburgin metsässä. Germaaniensa voima ja taistelutahto perustui Ulbrichtin mukaan siihen, että he olivat vapaita.¹⁰² Tällaisiin argumentteihin vetoaminen ei tietysti ollut aivan riskitöntä, sillä yhtä hyvin niitä voitiin käyttää – ja myös käytettiin – DDR:ää itseään vastaan.

Itä-Saksan virallinen historiankirjoitus selitti 1950-luvun alusta lähtien DDR:n perustamisen Saksan kansan parhaiden perinteiden "lainmukaiseksi" täytymykseksi. Itäinen Saksa oli se osa Saksaa, joka otti vuoden 1945 historiallisesta tilaisuudesta vaarin ja toteutti vuosina 1945–49 antifasistis-demokraattisen vallankumouksen. Itäsaksalaisen kirjallisuuden perusteella toisen maailmansodan lop-

100 Helmut Heinz, *Über die Entwicklung der marxistisch-leninistischen Geschichtswissenschaft der DDR 1950/51*, BzG 1 (1979) s. 24–25.

101 Heydemann 1980 (*Geschichtswissenschaft im ...*) s. 147.

102 Protokoll der Verhandlungen der 2. Parteikonferenz der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands, Berlin (Ost) 1952 (sitaatti s. 120).

punäytöksestä saa sen kuvan, että natsseja oli asunut vain "tulevan liittotasavallan" alueella ja "tuleva DDR" oli voitokkaan puna-armeijan rinnalla itse asiassa vapauttanut Saksan fasismista. DDR:n nuorisolle ei koskaan kerrottu, että nuo kukistetut fasistit olivat olleet heidän omia vanhempiaan ja isovanhempiaan, joista suurin osa oli ollut aivan samanlaisia kolmannen valtakunnan myötäjuoksijoita kuin länsisaksalaisetkin. DDR oli ikioman "Sonderweg-teesinsä" mukaan historian voittaja, uusi Saksa, jolla ei ollut minkäänlaista vastuuta aikaisempien Saksojen pahoista teoista. Länsi-Saksa yksin oli kolmannen valtakunnan perillinen ja jatkaja, ja siksi kaikki Saksan pahat teot – imperialismi, militarismi ja fasismi – kuuluivat Länsi-Saksan historiaan.

Hallen yliopiston rehtori ja DDR:n johtaviin historiantutkijoihin lukeutunut Leo Stern piti toukokuussa 1952 Weimarissa järjestetyillä Itä-Saksan ensimmäisillä arkistopäivillä esitelmän, jota voi pitää yhteenvedona DDR:n historiankirjoituksessa 1950-luvun alussa tapahtuneesta käänteestä kansalliseen:

184

DDR:n historiankirjoituksen on tuotava selkeästi esille Saksan kansan vapaus- ja taisteluperinteet, jotka ulottuvat aina keskiajalle saakka. Sen on osoitettava, että Saksan historiassa on esiintynyt esimerkillistä rohkeutta, sankaruutta, isänmaallisuutta ja omistautumista Saksan kansan yhteiselle asialle. Marxilais-leniniläisen historiatieteen on sanouduttava irti saksalaisen historismin vääristä ja kansakunnan kannalta kohtalokkaita käsityksistä.¹⁰³

socialistinen mallivaltio ...

Teesi DDR:stä Saksan ydinvaltiona ohjasi 1950-luvun alussa myös SED:n historiapolitiikkaa. Itäsaksalaisten historioitsijoiden oli kohdattava länsisaksalaiset vastustajansa yhteisellä areenalla, jotta he voisivat osoittaa porvarillisille historioitsijoille marxilais-leniniläisen historiantutkimuksen "ylivoimaisuuden". Tällaisiin ohjein ja tavoittein varustettuna itäsaksalainen historioitsijavaltuuskunta osallistui Bre-

103 Leo Stern, *Gegenwartsaufgaben der deutschen Geschichtswissenschaft*, Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe (1952–53) s. 8–9.

menissä syyskuussa 1953 pidetyille Saksan historioitsijapäiville.¹⁰⁴ Ylivoimaisuuden osoittamisesta ei käytännössä tullut mitään, sillä kokous sujui täysin länsisaksalaisten isäntien nuottien mukaisesti. Itäsaksalaisten esiintyminen jäi pelkäksi propagandanäytökseksi, sillä heidän kätensä – ja suunsa – oli sidottu jo kotoa lähettäessä. Tätä kuvaa parhaiten se, että DDR:n historioitsijat joutuivat esiintymään sekä Bremenissä että kolme vuotta myöhemmin Ulmissa pidetyillä historioitsijapäivillä suljettuna osastona.¹⁰⁵

DDR:n eristäytymiseen vaikuttivat sekä kansainvälisepoliittiset että ideologiset syyt. Geneven huippukokouksen epäonnistuttua kesällä 1955 suurvaltojen välinen jännitys kiristyi selvästi. Helmikuussa 1956 pidetyn NKP:n 20. puoluekokouksen jälkeen kommunistisessa leirissä alkoi sisäinen kuohunta, joka huipentui lokakuussa 1956 Puolan levottomuuksiin ja Unkarin kapinaan. Samaan aikaan suurvaltasuhteita kärjisti Suezin kriisi. Jo edellisenä vuonna Länsi-Saksasta oli tullut NATO:n ja Itä-Saksasta Varsovan liiton jäsen. Tuolloin kumpikin Saksa otti käyttöön yleisen asevelvollisuuden ja perusti vuoden 1956 alussa omat armeijansa.

Vaikka DDR:n periaatteellinen linja Saksan-kysymyksessä ei muuttunut, se joutui uudessa tilanteessa kuitenkin tunnustamaan sen, että Saksan valtiollisesta jaosta tulisi suhteellisen pitkäaikainen. 1950-luvun puolivälin jälkeen DDR irrottautui useimmista yhteissaksalaisista organisaatioista ja perusti niiden vastapainoksi omansa. Itä-Saksa pyrki omien järjestöjensä kautta myös kansainväliseen yhteistyöhön ja vaati Länsi-Saksan yksinedustusoikeuden, ns. *Hallsteinin opin* kumoamista. Tähän poliittiseen kontekstiin liittyi DDR:n oman historioitsijaseuran *Deutsche-Historiker-Gesellschaftin* (DHG) perustaminen maaliskuussa 1958 ja itäsaksalaisen valtuuskunnan draamaattinen ulosmarssi yhteissaksalaisesta Trierin historioitsijakokouksesta saman vuoden syyskuussa. Vuonna 1959 perustettiin DDR:n historioitsijoiden kansallinen komitea *Nationalkomitee der Historiker der Deutschen Demokratischen Republik*, jonka ensimmäisenä presidenttinä toimi Ernst Engelberg.¹⁰⁶ Itäsaksalaiset osallistuivat näky-

104 ZfG 1 (1953) s. 905–939; ks. myös Albrecht Timm, *Das Fach Geschichte in Forschung und Lehre in der Sowjetischen Besatzungszone seit 1945*, Berlin-Bonn 1961 s. 37.

105 Werner Conze, *Die deutsche Geschichtswissenschaft seit 1945. Bedingungen und Ergebnisse*, HZ 239 (1977) s. 9; Winfried Schulze, *Deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945*, HZ Beiheft 10, München 1989 s. 184.

106 SAPMO/Berlin, SED Abt. IV/2/904 – 121.

västi Tukholmassa 1960 ja Wienissä 1965 pidettyihin historian maailmankongresseihin, mutta vasta Moskovan kongressissa vuonna 1970 historiatieteen kansainvälinen komitea CISH hyväksyi DDR:n virallisesti jäsenekseen. Historioitsijoiden kansainvälisen yhteistyön tärkeyttä ja samalla poliittista arkaluontoisuutta osoittaa se, kuinka huolellisesti SED:n keskuskomitean tiedeosasto valmisteli DDR:n valtuuskuntien esiintymistä ennen jokaista kongressia.¹⁰⁷

Berliinin muurin pystyttäminen – SED-kielillä "valtionrajan turvaaminen" – elokuun 13. päivänä 1961 tukki DDR:n kansalaisten viimeisenkin henkireian länteen. Itä-Saksan eristäytyminen "antifasistisen suojavallinsa" taakse merkitsi väistämättä askelta kaksivaltiolaisuuden suuntaan. SED:n historiapropagandassa korostuivat 1960-luvulla yhä voimakkaammin Saksojen väliset erot ja vastakohdat: DDR edusti yksiselitteisesti vain Saksan kansallisen historian *edistyksestä*, Saksan liittotasavalta sen *taantumuksesta* perintöä.¹⁰⁸ DDR:n Kansallinen rintama – *Nationale Front*¹⁰⁹ – julkaisi vuonna 1962 *kansallisen dokumentin*, jossa DDR määriteltiin

Saksan ainoaksi oikeutetuksi, historian lainmukaisuuden tuloksena syntyneeksi valtioksi. Siellä ovat vallassa voimat, jotka historia on Saksan kansan johtoon asettanut, sillä näiden voimien poliittikka on täysin sopusoinnussa kansakunnan etujen kanssa.¹¹⁰

DDR:n synnyn selittäminen "Saksan historian edistyksestä ja valankumouksellisten perinteiden lainmukaiseksi tulokseksi"¹¹¹ johti 1960-luvulla väistämättä työväenliikkeen historian ylikorostumiseen DDR:n historiankirjoituksessa. Saksan kansallinen historia miltei samaistettiin työväenliikkeen ja sitä edeltäneiden edistyksestä yhteiskunnallisten liikkeiden ja voimien historiaan. Tämä merkillinen kansallisen historiankäsitelmän ja historiallisen materialismin yhdis-

107 SAPMO/Berlin, SED Abt. IV/2/902 – 143–144.

108 Ulrich Neuhäusser-Wespy, *Erbe und Tradition in der DDR. Zum gewandelten Geschichtsbild der SED*, teoksessa Alexander Fischer/Günther Heydemann (Hrsg.), *Geschichtswissenschaft in der DDR*, Bd. 1, Berlin 1988 s. 136.

109 SED:n ja sen liittolaispuolueiden ja apujärjestöjen yhteiselin.

110 *Die geschichtliche Aufgabe der Deutschen Demokratischen Republik und die Zukunft Deutschlands*, Berlin (Ost) 1962 s. 21.

111 Lothar Berthold, *Ein geschlossenes Bild der Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, ZfG 8 (1966) s. 1278.

telmä hallitsi SED:n korkeimman johdon suojeluksessa vuosina 1961-1966 kirjoitetun kahdeksanosaisen *Saksan työväenliikkeen historia-teoksen* tulkintoja.¹¹²

Tosiasiallisesta kaksivaltiolisuudesta huolimatta Ulbrichtin kansallisuuspoliittisena kuningasajatuksena säilyi koko 1960-luvun ajan saksalais-saksalainen valtioliitto, *konfедераatio*, jollaista Stalin oli tarjonnut kahdessa nootissaan länsivalloille jo keväällä 1952. Esitys valtioliitosta sai ohjelmallisen sisällön edellä mainitussa kansallisessa dokumentissa (1962). Valtiolitto ei kuitenkaan olisi ikuinen ratkaisu: se olisi voimassa siihen saakka, kunnes Saksojen jälleenyhdistyminen lopulta toteutuisi. Mainittakoon, että Saksan yhdistymisestä käytettiin myös DDR:ssä vielä tuolloin termiä *Wiedervereinigung*.¹¹³ Kansalliseen dokumenttiin kirjattu linja löysi tiensä myös DDR:n uuteen perustuslakiin, joka hyväksyttiin huhtikuussa 1968. Perustuslaki alkoi sanoilla: "Kantaen vastuuta koko Saksan kansan johdattamisesta rauhan ja sosialismin tielle ...". Ensimmäisessä artiklassa DDR määriteltiin *saksalaisen kansakunnan sosialistiseksi valtioksi* (ein sozialistischer Staat deutscher Nation) ja kahdeksannessa artiklassa muotoiltiin DDR:n kansallisuuspolitiikan pitkän tähtäimen tavoitteet.

187

Normaalien diplomaattisten suhteiden luominen ja ylläpitäminen Saksojen kesken tasavertaisuuden pohjalta on Saksan Demokraattisen Tasavallan kansallisena tavoitteena. Saksan Demokraattinen Tasavalta ja sen kansalaiset pyrkivät voittamaan Saksan jaon, johon imperialismi on Saksan kansan pakottanut. Tavoitteena on asteittaisen lähentymisen kautta yhdistää Saksan valtiot demokratian ja sosialismin pohjalta.¹¹⁴

Lähes ainoa keino, jolla SED saattoi 1960-luvun tilanteessa edistää Saksan yhdistämistavoitetta sosialismin pohjalta, oli DDR:n kaikinpuolinen vahvistaminen. Tammikuussa 1963 pidetyssä SED:n VI puoluekokouksessa tavoitteeksi asetettiin sosialistisen mallivaltion luominen "tieteellis-teknisen vallankumouksen" avulla. Päämääränä oli Länsi-Saksan "saavuttaminen ja ohittaminen" – *einholen und über-*

112 Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Bd. 1–8, (Vorsitzender des Autorenkollektivs: Walter Ulbricht), Berlin (Ost) 1966.

113 Peter Longerich (Hrsg.), "Was ist des Deutschen Vaterland?". Dokumente zur Frage der deutschen Einheit 1800–1990, München-Zürich 1990, dokumentti n:o 121 s. 227–229.

114 Die Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik, Dresden 1968 s. 8.

holen – kaikilla yhteiskunnallisen elämän aloilla. Huhtikuussa 1967 pidetty SED:n VII puoluekokous vahvisti laajakantoisen ohjelman *kehittyneen sosialistisen yhteiskuntajärjestelmän* (das entwickelte gesellschaftliche System des Sozialismus) rakentamiseksi. DDR:ssä ohjelma tunnettiin lyhenteestä ESS. Puoluejohtaja Ulbricht perusteli uudistuspolitiikkansa aivan omatekoisilla marxismi-leninismillä tulkinnoilla. Puhuessaan Karl Marxin "Pääoman" ensimmäisen niteen ilmestymisen satavuotisjuhlassa syyskuussa 1967 ja uudelleen Marxin 150. syntymäpäivänä toukokuussa 1968 Ulbricht esitteli teoriaansa *sosialistisesta ihmisyhteisöstä* (sozialistische Menschengemeinschaft), jota DDR:n korkealle kehittynyt sosialistinen teollisuusvaltio hänen mielestään jo käytännössä edusti. Ulbricht arvosteli käsitystä, jonka mukaan kommunismi voitaisiin saavuttaa jo lähitulevaisuudessa. Sosialismi ei ollut, toisin kuin Marx ja Lenin olivat esittäneet, pelkkä siirtymävaihe kapitalismin ja kommunismin välissä vaan "suhteellisen pitkä ja itsenäinen yhteiskunnallinen muodostuma".¹¹⁵ Humboldt-yliopiston historian professori Gerhard Schilfert vakuutti DDR:n sosialistisen ihmisyhteisön synnyin olevan osoitus siitä, että

Saksan historiassa ei ole koskaan aikaisemmin ollut yhtä hedelmällistä vuorovaikutusta historiallisen ja valtiollisen tietoisuuden välillä, ja se on osoitus valtiollisen tietoisuutemme sosialistisesta laadusta.¹¹⁶

SED:n luja ote älymystöstä lujittui entisestään elokuussa 1968 tapahtuneen Tshekkoslovakian miehityksen jälkeen, vaikka mitään erityistä syytä linjan kiristämiseen ei DDR:ssä ollut.¹¹⁷ Kuin varmuuden vuoksi SED kuitenkin katkaisi tiede- ja kulttuurielämästä kaikki sellaiset älylliset versot, joita vähänkin voitiin epäillä länsimaisen hapatuksen levittämisestä. Kuten edellä on mainittu, näin kävi esimerkiksi kybernetiikalle, josta myös puolueen korkein johto oli aluksi ollut innostunut. Lokakuun alussa 1968 Leipzigissa pidetyssä DDR:n nel-

115 Neues Deutschland 13.9.1967; Walter Ulbricht, *Die Bedeutung und die Lebenskraft der Lehre von Karl Marx für unserer Zeit*, Berlin (Ost) 1968 s. 39.

116 Gerhard Schilfert, *Geschichtswissenschaft und sozialistisches Staatsbewusstsein*, ZfG 5 (1967) s. 840.

117 Hans-Georg Wolf, *Die Geschichtswissenschaft in der DDR im Rahmen der Gesellschaftswissenschaften. Eine Bestandsaufnahme in Selbstzeugnissen*, teoksessa Alexander Fischer/Günther Heydemann (Hrsg.), *Geschichtswissenschaft in der DDR*, Bd. 1, Berlin 1988 s. 209, 213, 222, 236.

jännessä historioitsijakokouksen yhtenä pääaiheena oli "historiankuvan ja historiallisen tietoisuuden lujittaminen kehittyneessä sosialistisessa yhteiskunnassa".¹¹⁸ Istuntojensa päätteeksi kokouksen osanottajat – lähes 1200 historioitsijaa – vannoinvat julkisesti uskollisuuttaan Ulbrichtille ja hänen johtamalleen keskuskomitealle.¹¹⁹

Lokakuun lopulla 1968 politbyroo hyväksyi uudet historiaa ja yhteiskuntatieteitä koskevat direktiivit, joiden eräs ydinkohta oli marxilais-leniniläisen historiankuvan ja DDR:n kansalaisten historiallisen tietoisuuden lujittaminen.¹²⁰ Jo vuoden 1969 alussa SED:n keskuskomitean alaisen Yhteiskuntatieteiden instituutin Saksan työväenliikkeen historian oppituolin yhteyteen perustettiin *sosialistisen historia-tietoisuuden tutkimusryhmä*.¹²¹ Tässä DDR:n oloissa harvinaisen monitieteisessä projektissa, jota johtivat professori Walter Schmidt ja tohtori Helmut Meier, työskenteli historioitsijoiden ohella pedagogija, sosiologeja ja muita yhteiskuntatieteilijöitä. Projekti järjesti 1970-luvun alussa valtakunnallisia seminaareja marxilais-leniniläisen historiankuvan, historiatietoisuuden ja historiapropagandan ongelmista ja julkaisi näitä aiheita käsitteleviä tutkimuksia ja kokoomateoksia.¹²² Hankkeen tavoitteena oli tarjota puolueelle mahdollisimman tehokkaita aseita ideologista sodankäyntiä varten ja vahvistaa DDR:n kansalaisten historiallista tietoisuutta. Helmut Meierin mukaan historia-tietoisuuden tutkiminen oli puolueen johtamistyössä ensiarvoisen tärkeä apuväline, sillä perimmältään oli kyse aatteiden välisestä taistelusta, jossa kamppailtiin "ihmisten päistä ja sydämistä, ajatuksista ja tunteista".¹²³ Länsi-Saksassa 1970-luvun alussa käyty keskustelu his-

118 Geschichtsbild und Geschichtsbewusstsein bei der Gestaltung des entwickelten gesellschaftlichen Systems des Sozialismus, DHG. Wissenschaftliche Mitteilungen 1969/I s. 36–42.

119 Brief des Historikerkongresses an Walter Ulbricht, ZfG 1/2 (1969) s. 7–9.

120 Beschluss des Politbüros des ZK der SED vom 22. Oktober 1968. Die weitere Entwicklung der marxistisch-leninistischen Gesellschaftswissenschaften in der DDR, Einheit 12 (1968) s. 1470–1472.

121 Forschungsgruppe Sozialistisches Geschichtsbewusstsein.

122 Helmut Meier/Walter Schmidt (Hrsg.), Geschichtsbewusstsein und sozialistische Gesellschaft. Beiträge zur Rolle der Geschichtswissenschaft, des Geschichtsunterrichts und der Geschichtspropaganda bei der Entwicklung des sozialistischen Bewusstseins, Berlin (Ost) 1970; Rolf Döhring/Helmut Meier (Leiter des Autorenkollektivs), Marxistisch-leninistisches Geschichtsbild und Weltanschauung der Arbeiterklasse, Berlin (Ost) 1975.

123 Helmut Meier, Geschichtsbewusstsein in der Systemauseinandersetzung, teoksessa Meier/Schmidt (Hrsg.) 1970 s. 56–62 (lainaus s. 57).

torismin kriisistä ja historian tarpeellisuudesta tarjosi DDR:lle erinomaisten propagandavaltin:

Kun imperialistiset ideologit ja erityisesti Länsi-Saksan historiantutkijat valittavat syvää historiaväsymystä ja historiakiinnostuksen vähäisyyttä, sosialistisessa yhteiskunnassa historiallisten kysymysten pohtimisesta on tullut ihmisille aito ja vahva tarve. Voimme liioittelematta sanoa, että kiinnostus historiaan on sosialistisen persoonallisuuden luonteenomainen tunnusmerkki.¹²⁴

Historiatietoisuus-projektin tuloksia käytettiin jossakin määrin hyväksi myös käytännön propagandatyössä, erityisesti koulujen historianopetuksessa, museoiden ja historiallisten näyttelyjen suunnittelussa, erilaisia muisto- ja juhlatilaisuuksia järjestettäessä ja historiaa popularisoivissa lehdissä, kirjoissa, elokuvissa sekä radio- ja TV-ohjelmissa. Projekti teki 1970-luvun alussa myös haastattelututkimuksia DDR:n väestön historiankuvasta ja historiatietoisuudesta.¹²⁵ Näiden tutkimusten tuloksia ei kuitenkaan koskaan julkaistu.

Historiankirjoitukseen ja historiapropagandaan sijoitettiin DDR:ssä tunnetusti valtavia resursseja. Panostukseen nähden tulos ei ollut kehuttava. Itä-Saksan väestön valtaenemmistö ei ottanut DDR:n virallista historiapropagandaa todesta vaan luotti enemmän Länsi-Saksan tiedotusvälineisiin. SED-valtion yllättävän nopea luhistuminen syksyllä 1989 vahvisti entisestään tätä käsitystä. Luotettavaa tutkimustietoa tästä, sen enempää kuin muistakaan DDR:n yhteiskunta-historian syvärakenteista ei toistaiseksi ole käytettävissä.¹²⁶

124 Walter Schmidt, *Geschichtsbewusstsein und sozialistische Persönlichkeit bei der Gestaltung der entwickelten sozialistischen Gesellschaft*, teoksessa Meier/Schmidt (Hrsg.) 1970 s. 20.

125 Esimerkki siitä, millaisia kysymyksiä DDR:ssä tehdyt kyselytutkimukset sisälsivät: Rolf Döhning/Helmut Meier/Wolfgang Nawroth, *Zu einigen theoretischen und methodologischen Problemen der Verarbeitung und Durchführung von Untersuchungen zum Stand und Entwicklung des sozialistischen Geschichtsbewusstseins*, DHG. Wissenschaftliche Mitteilungen 1971/II-III s. 25–33.

126 Tätä problematiikkaa on mielenkiintoisella tavalla pohtinut Sigrid Meuschel, *Überlegungen zu einer Herrschafts- und Gesellschaftsgeschichte der DDR*, GG 1 (1993) s. 5–14.

... vai kansakunta?

Bonnissa lokakuussa 1969 virkaansa astunut sosialidemokraattien ja vapaiden demokraattien hallitus ryhtyi liittokansleri Willy Brandtin ja ulkoministeri Walter Scheelin johdolla toteuttamaan ns. uutta idänpolitiikkaa. Saksan liittotasavalta oli valmis toisen maailmansodan ja kylmän sodan tuloksena vakiintuneen status quon vahvistamiseen. Syksyllä 1970 Länsi-Saksa solmi ns. itäsopimukset Neuvostoliiton ja Puolan kanssa. Periaatteellisista ratkaisuksista merkittävin oli Oder-Neisse -linjan tunnustaminen Puolan länsirajaksi. Liittotasavallan idänpoliittinen aktivoituminen pakotti myös DDR:n arvioimaan uudelleen suhtautumistaan Saksan kysymykseen. Suhteiden normalisointi Länsi-Saksaan tuli nyt ensi kertaa mahdollisen rajoihin. Uudessa tilanteessa DDR:lle tarjoutui tilaisuus päästä ulos kansainvälisestä eristyneisyydestä. SED:n keskuskomitea määräiti vuoden 1969 lopulla lähes uhkavaatimuksen omaisesti tavoitteekseen sen, että Saksojen suhteita oli kehitettävä nimenomaan kansainvälisoikeudelliselta pohjalta, ulkosuhteina. Ristiriita kiteytyi käsitteisiin *innerdeutsch* (Saksan sisäinen) ja *völkerrechtlich* (kansainvälisoikeudellinen). Edellinen oli Länsi-Saksan, jälkimmäinen Itä-Saksan tulkinta Saksojen suhteista. Linjaero tuli selvästi esiin Saksojen hallitusten päämiesten, liittokansleri Willy Brandtin ja pääministeri Willi Stophin tapaamisissa Erfurtissa ja Kasselissa keväällä 1970. Stoph selitti ensin vanhaan tapaan, että alun perin juuri Länsi-Saksa oli eronnut Saksan "kansallisesta liitosta" (Nationalverband) mutta jatkoi sitten, että myöhemmin DDR:stä oli kehittynyt *saksalainen sosialistinen kansallisvaltio*.¹²⁷ Valtiollisen omaleimaisuuden lisäksi DDR näytti nyt haluavan erotautua Länsi-Saksasta myös kansallisesti.

Kahden erillisen kansakunnan linja tunki Itä-Saksan johtajien kannanotoissa yhä vahvemmin esiin, sillä se oli myös Neuvostoliiton linja. DDR:stä oli tullut Neuvostoliitolle tärkeä liittokumppani, ja siksi oli myös Moskovan etujen mukaista, että Itä-Saksan asema rinnastettaisiin kaikissa suhteissa Länsi-Saksan asemaan. SED:n ikään-
tynyt johtaja Ulbricht ei kuitenkaan suostunut hyväksymään sitä, että DDR hylkäisi oman saksalaisuutensa. Vielä kesäkuussa 1970 hän yritti saada aikaan kompromissin. Ulbricht esitti, että kahden Saksan

¹²⁷ Bundesministerium für innerdeutsche Beziehungen (Hrsg.), *Zehn Jahre Deutschlandpolitik*, Bonn 1980 s. 119.

valtion välillä vallitsi periaatteellinen ero mutta varoi päästämästä suustaan sanoja *kaksi kansakuntaa* (zwei Nationen). Sen sijaan hän puhui *kansasta* (Volk) ja *valtiokansasta* (Staatsvolk). Edellinen tarcoitti koko Saksan kansaa, jälkimmäinen erikseen joko Länsi- tai Itä-Saksan kansaa.¹²⁸

Mikään ei kuitenkaan enää pelastanut Ulbrichtia. SED:n keskuskomitea vapautti hänet 3.5.1971 "korkean iän vuoksi" puolueen ensimmäisen sihteerin tehtävästä. Ulbrichtin syrjäyttämisen tärkein syy oli juuri se, ettei hän Kremlin johtajien painostuksen edessäkään suostunut hyväksymään teesiä kahdesta saksalaisesta kansakunnasta. Toisaalta Ulbrichtin kerskailu DDR:n korkeasti kehittyneellä sosialistisella yhteiskunnalla ei tunnetusti miellyttänyt NKP:n johtajia.¹²⁹ Ulbrichtin seuraajaksi valittiin Erich Honecker, jota oli jo useiden vuosien ajan pidetty varteenotettavimpana ehdokkaana DDR:n uudeksi valtiaaksi. Kesäkuussa 1971, kun Ulbrichtin syrjäyttämisestä oli kulunut runsas kuukausi, pidettiin SED:n VIII puoluekokous, jossa entisen puoluejohtajan omatekoiset marxismi-leninismien tulkinnot tuomittiin. Uuden johtajan Erich Honeckerin kansallisuuspolitiikka perustui käsitykseen, jonka mukaan Saksan jako oli käytännössä lähes peruuttamaton ja joka tapauksessa hyvin pitkäaikainen:

Mitä kansallisuuskysymykseen tulee, niin sen on jo historia ratkaissut: itäisessä Saksassa työväenluokka on marxilais-leniniläisen puolueensa johdolla lähtenyt peruuttamattomasti sosialismin tielle, kun taas läntisessä Saksassa hallitsee yhä luokkaristiriitojen repimä porvarillinen kansakunta. Näin ollen meillä Saksan Demokraattisessa Tasavallassa, sosialistisessa saksalaisessa valtiossa kehittyä myös sosialistinen kansakunta.¹³⁰

Tämä linja – kaksi valtiota, kaksi kansakuntaa – pohjusti DDR:n uuden Saksan-politiikan päätavoitetta, täysien diplomaattisten suhteiden solmimista Saksojen välille. Länsi-Saksassa kaikki merkittävät poliittiset puolueet niin hallituksessa kuin oppositiossakin olivat yhtä mieltä siitä, että liittotasavallan perustuslakiin kirjatusta jälleenyhdistämisen tavoitteesta ei tulisi mistään hinnasta luopua. Joulukuussa 1972 Saksat allekirjoittivat ns. perussopimuksen – *Grundla-*

128 Walter Ulbricht, Bemerkungen zu den Beziehungen zwischen der DDR und der BRD, Berlin (Ost) 1970 s. 21.

129 Hentilä 1992 (DDR – valtio ...) s. 76.

130 Erich Honecker, Reden und Aufsätze, Bd. 1, Berlin (Ost) 1975 s. 156–157.

genvertrag, jolla pyrittiin hyvien naapuruussuhteiden rakentamiseen, väkivallasta pidättäytymiseen ja rajojen loukkaamattomuuteen. Diplomaattisen tunnustamisen sijasta Saksat avasivat keväällä 1974 pysyvät edustustot toistensa pääkaupunkeihin.

DDR:n 25-vuotispäivänä 7.10.1974 kansankamari poisti perustuslaista tunnustautumisen saksalaiseksi kansakunnaksi ja määritteli DDR:n *työläisten ja talonpoikien sosialistiseksi valtioksi* (sozialistischer Staat der Arbeiter und Bauern). Uuden 6. artiklan mukaan "peruuttamaton liitto" Neuvostoliiton kanssa sai perustuslain statuksen.¹³¹ SED:n johtava kansallisuuspolitiikan asiantuntija Alfred Kosing sai tehtäväkseen laatia DDR:n uudelle kansallisuuspolitiikalle historialliset ja teoreettiset perustelut. Myös Kosingin itsensä oli tehtävä täyskäännös, sillä vuonna 1962 hän oli – silloisen virallisen doktriinin mukaisesti – todistellut, ettei Saksan jako kahteen valtioon johtaisi kahden eri kansakunnan syntymiseen.¹³² Jälleen SED sai Kosingilta juuri sellaisen kansallisuuspoliittisen teorian kuin tilasikin. Vuonna 1976 ilmestyneessä kirjassaan *Nation in der Geschichte und Gegenwart* Kosing koetti perustella historiallis-materialistisen kansakuntateorian avulla DDR:n sosialistisen kansakunnan olemassaoloa ja eroja suhteessa Länsi-Saksan kapitalistiseen kansakuntaan.¹³³ Kosing nojautui esityksessään pitkälti P. N. Fedossejevin toimittamaan neuvostoliittolaiseen kokoomateokseen *Leninismi ja nykyajan kansallisuuskysymys* vuodelta 1972.¹³⁴ Merkittävin uutuuksia Kosingin ajattelussa oli käsitteiden *kansakunta* (Nation) ja *kansallisuus* (Nationalität) periaatteellinen erottaminen toisistaan. Kansakunta oli Kosingin mukaan taloudellis-yhteiskunnallinen käsite, kansallisuus puolestaan etninen ja kielellinen käsite, eräänlainen kansakunnan historiallinen esimuoto (Vorform). Saksan tapauksessa Kosing kiteytti eron näin: "DDR:n sosialistinen kansakunta on kansallisuudeltaan saksalainen".¹³⁵ Länsi-Saksan kapitalistinen ja Itä-Saksan sosialistinen kansakunta erosivat toisistaan, koska niiden taloudellinen perusta ja yhteis-

131 Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik vom 27. September 1974, Berlin (Ost) 1974, Kap. 1., Art. 1.

132 Alfred Kosing, Die nationale Lebensfrage des deutschen Volkes, Berlin (Ost) 1962 s. 19.

133 Alfred Kosing, Nation in Geschichte und Gegenwart – Studie zu historisch-materialistischen Theorie der Nation, Berlin (Ost) 1976 s. 6.

134 Teoksen saksankielinen laitos: P. N. Fedossejev (Leiter des Autorenkollektivs), Der Leninismus und die nationale Frage in der Gegenwart, Frankfurt/M. 1974.

135 Kosing 1976 s. 177.

kuntajärjestelmä olivat erilaiset. DDR oli tässäkin asiassa Länsi-Saksaan verrattuna historiallisesti "askeleen edellä", kuten SED:n politbyroon kertomuksessa joulukuussa 1974 ylöpeästi todettiin.¹³⁶

DDR:n pesäero omasta saksalaisuudestaan johti myös käytännön toimiin, jotka näkyivät kaikkialla, nimistöä ja katukuvaa myöten: sanat "Saksa" ja "saksalainen" *Deutschland* ja *deutsch* poistettiin ja korvattiin, mikäli mahdollista, joka paikassa sanoilla "DDR" tai "sosialistinen". Esimerkiksi Saksan tiedeakatemia nimen muutettiin DDR:n tiedeakatemiaksi *Akademie der Wissenschaften der DDR* ja Saksan historioitsijaseuran nimi DDR:n historioitsijaseuraksi *Historiker-Gesellschaft der DDR*. Kansan suuhun uutta "ddr:läistä" kansakuntaa tarkoittavat kömpelöt adjektiivit sopivat huonosti. Kaikkea ei sentään muutettu: valtio DDR, puolue SED ja sen pää-äänenkannattaja Neues Deutschland saivat pitää vanhan nimensä. Myös DDR:n posti oli yhä *Deutsche Post* ja rautatiet *Deutsche Reichsbahn*. Kovin johdonmukaista DDR:n nimistöpolitiikka ei ollut, sillä esimerkiksi rautateiden nimi oli perua jo vuodelta 1919. Muutokset vaativat perusteluja, sillä kansalaisten, jopa SED:n aktiivijäsenten oli vaikea käsittää saati hyväksyä sitä, miksi Saksa oli yht'äkkiä muuttunut miltei kirosanaksi.¹³⁷ Puhuessaan SED:n keskuskomiteassa joulukuussa 1974 Honecker tynnytteli mielialoja ja selvensi puolueen virallista kantaa saksalaisuuteen:

Sosialistisen valtiomme nimi on DDR, koska sen asukkaiden ylivoimainen enemmistö on kansallisuudeltaan saksalaisia. Ei ole mitään syytä epäselvyyksiin kun kyselykaavakkeita täytetään, kuten silloin tällöin on tehtävä. Näihin kohtiin kuuluva vastaus on selvä ja yksiselitteinen: kansalaisuus – DDR, kansallisuus – saksalainen.¹³⁸

Honeckerin valtakauden alussa tapahtunut kansallisuuspoliittinen käänne vaikutti DDR:n historiankirjoitukseen miltei välittömästi: tutkimuksen painopiste siirtyi saksalais-kansalliselta linjalta kommunistis-internationalistiselle linjalle.¹³⁹ Dresdenissä joulukuussa 1972 pi-

136 13. Tagung des ZK der SED, 12.–14. Dezember 1974. Aus dem Bericht des Politbüros an die 13. Tagung des ZK der SED, Berichterstatter: Genosse Erich Honecker, Berlin (Ost) 1974 s. 17.

137 Kopp 1981 (Der Nationsbegriff ...) s. 176.

138 Erich Honecker, Reden und Aufsätze, Bd. 3, Berlin (Ost) 1976 s. 262.

139 Alexander Fischer/Günther Heydemann, Weg und Wandel der Geschichtswissen-

detty DDR:n V historioitsijakokous käsitteli pääaiheenaan "Saksan kansan historiaa maailmanhistoriallisessa prosessissa".¹⁴⁰ Tässä kokouksessa Saksan historioitsijaseuran nimi muutettiin DDR:n historioitsijaseuraksi, kuten edellä on jo mainittu. Uusi suuntaus näkyi myös historiatieteen neuvoston *Rat für Geschichtswissenschaftin* laatimassa DDR:n historiantutkimuksen viisivuotissuunnitelmassa vuosiksi 1971–1975. Virallisen tulkinnan mukaan maailmanhistoriallista kehitystä hallitsi laajamittainen siirtyminen kapitalismista sosialismiin ja kommunismiin. Tämän historiallisen prosessin kolme päävoimaa ja -virtausta olivat sosialistinen maailmanjärjestelmä, kapitalististen maiden työväenluokka ja kolmannen maailman kansalliset vapautusliikkeet. Myös Saksan ja DDR:n historiaa oli tarkasteltava maailman vallankumousprosessin osana. Tutkimuksen uusiksi painopisteiksi määriteltiin kansainvälisen työväenliikkeen, proletarisen internationalismin, maailman vallankumousprosessin ja kehitysmaiden historia (ns. ei-kapitalistinen kehitystie).¹⁴¹ Merkittävin konkreettinen tulos historiantutkimuksen painopisteen muutoksesta oli monitieteisen vertailevan vallankumoushistorian tutkimuskeskuksen – *Forschungszentrum vergleichende Revolutionsgeschichte* - perustaminen Leipzigin Karl-Marx-yliopistoon vuonna 1974. Tässä professori Manfred Kossokin johtamassa laitoksessa tutkittiin vertailevasta näkökulmasta erityyppisiä porvarillisia vallankumouksia eri puolilla maailmaa uuden ajan alusta Venäjän lokakuun vallankumoukseen 1917. Erityisen kiinnostavia projektin tulokset olivat historiantutkimuksen teorian ja metodologian kannalta.¹⁴²

schaft und des Geschichtsverständnisses in der SBZ/DDR seit 1945, teoksessa Alexander Fischer/Günther Heydemann (Hrsg.), *Geschichtswissenschaft in der DDR*, Bd. 1, Berlin 1988 s. 17–18; Georgi Verbeeck, *Kontinuität und Wandel im DDR-Geschichtsbild*, APuZ, Beilage 11 (1990) s. 34–35.

- 140 Dresdenin historioitsijakokouksen pääteeman otsikko kuului kokonaisuudessaan seuraavasti: "Die Geschichte des deutschen Volkes im welthistorischen Prozess. Die Einheit von proletarischem Imperialismus und sozialistischem Patriotismus in historischer und aktueller Sicht", ks. lähemmin Ulrich Neuhäusser-Wespy, *Aspekte und Probleme der Umorientierung in der Geschichtswissenschaft der DDR von 1971/72*, teoksessa Alexander Fischer/Günther Heydemann (Hrsg.), *Geschichtswissenschaft in der DDR*, 1988 Bd. 1, s. 79–82.
- 141 *Zentraler Forschungsplan der marxistisch-leninistischen Gesellschaftswissenschaften der DDR bis 1975*, Einheit 2 (1972) s. 169–171; *Historische Forschungen in der DDR 1970–1980. Analysen und Berichte*, ZfG Sonderheft 1980, Vorbemerkung s. 15–19.
- 142 Manfred Kossok (Hrsg.), *Studien zur vergleichenden Revolutionsgeschichte 1500–1917*, Berlin (Ost) 1974; Manfred Kossok (Hrsg.), *Rolle und Formen der Volksbe-*

Vaikka DDR:n kansallisuuspoliittista käännettä Honeckerin valtakauden alussa voi luonnehtia jopa dramaattiseksi, DDR:n suhde Saksan kansalliseen historiaan ei muuttunut juuri mitenkään. Historiankuva perustui yhä valikoituun menneisyyteen ja 1950-luvun alussa syntyneeseen myyttiin DDR:stä Saksan historian lopullisena voittajana. Puhuessaan toukokuussa 1973 SED:n keskuskomiteassa Honecker perusteli DDR:n virallista historiankäsitystä sekä Saksan historian (valikoidulla) edistyksellisellä perinnöllä että käsityksellä DDR:stä uudentyypisenä sosialistisena kansakuntana:

Saksan Demokraattinen Tasavalta on tänään valtio, johon kyttyvät Saksan historian parhaat perinteet: keskiajan talonpoikaikapinat, vuoden 1848 vallankumouksellisten demokraattien taistelu, Marxin ja Engelsin, Bebelin ja Liebknechtin perustama Saksan työväenliike, antifasistisen vastarintaliikkeen sankariteot. Saksan Demokraattisessa Tasavallassa kehittyi työväenluokan johdolla sosialistinen kansakunta. Tasavaltamme kansankulttuurissa elävät ja nousevat uuteen kukoistukseen entisaikoina kootut kulttuuriset aarteet. Historiasta, kulttuurista ja kielestä me emme luovu, emmekä mistään, mikä on positiivista ja säilyttämisen arvoista ja vastaa humanistisia ja vallankumouksellisia perinteitämme.¹⁴³

Menneisyyden valikointi ei DDR:ssä rajoittunut vain historiankirjoitukseen, vaan sitä sovellettiin myös tärkeimpien arkistojen järjestelyperiaatteisiin. Asiakirjat tuli järjestää siten, että ne osoittaisivat jälkipolville DDR:n synnyn lainmukaisuuden ja historiallisen välttämättömyyden. Erinomainen esimerkki tällaisesta historiankirjoituksen määrätietoisesta ennakkomanipuloinnista on Saksan kommunistipuolueen KPD:n kovia kokenut arkisto. Asiakirjat siirrettiin vuonna 1924 "puolueen omasta aloitteesta" Moskovaan, jossa kolmannen valtakunnan aikana oleskeli myös KPD:n johto. Toisen maailmansodan aikana, vuonna 1941 arkistot kuljetettiin turvaan Uralilla sijaitsevaan Ufan kaupunkiin. Vasta 1960-luvun lopulla NKP luovutti asiakirjat,

wegungen im bürgerlichen Revolutionszyklus, Berlin (Ost) 1976; Manfred Kossok (Hrsg.), Revolutionen der Neuzeit 1500–1917. Fallstudien, Berlin (Ost) 1980, Manfred Kossok (Hrsg.), Vergleichende Revolutionsgeschichte. Probleme der Theorie und Methode, Berlin (Ost) 1988.

143 Erich Honecker, Die Rolle der Arbeiterklasse und ihrer Partei in der sozialistischen Gesellschaft, Berlin (Ost) 1974 s. 328.

kaikkiaan noin 70 hyllymetriä, SED:n arkistoon, jossa ne järjestettiin 1970-luvun alussa uudelleen. Arkistoluettelon esipuheessa määriteltujen periaatteiden mukaan asiakirjojen tuli osoittaa, että KPD:n perustaminen joulukuussa 1918 oli ollut "Saksan ja Saksan työväenliikkeen historian ratkaiseva käännekohta".¹⁴⁴ Edistyksellisen menneisyyden kannalta kielteiset ja vallitsevan historiankuvan kanssa ristiriidassa olevat tai jostakin muusta syystä arkaluontoiset asiakirjat erotettiin asiayhteydestään. Onneksi niitä ei sentään hävitetty, vaan tässä esimerkkitapauksessa niistä muodostettiin erillinen "suljettujen ja osittain suljettujen asiakirjojen kokoelma",¹⁴⁵ joka muiden KPD:n arkistojen tavoin avautui vuonna 1990 tutkijoiden käyttöön entisessä SED:n keskuspuoluearkistossa.¹⁴⁶

Tässä tutkimuksessa ei ole ollut mahdollista selvittää sitä, kuinka laajasti menneisyyden mestarointia ja tulevan historiankirjoituksen manipulointia Itä-Saksan arkistoissa harjoitettiin. Joka tapauksessa tiedetään, että Saksan historiaan liittyviä asiakirjoja irroitettiin DDR:n aikana väkivaltaisesti alkuperäisistä yhteyksistään ja niistä muodostettiin uusia, poliittisesti tarkoituksenmukaisia kokonaisuuksia. Tällainen oli esimerkiksi SED:n arkistoon rakennettu kolmannen valtakunnan poliittisten oikeudenkäyntien asiakirjakokoelma, josta käytettiin nimitystä *Nazijustiz*. Sen tarkoitus oli todistaa kommunistisen vastarintaliikkeen sankaruudesta. Vuoden 1989 käänteen jälkeen *Nazijustiz*-kokoelman asiakirjat siirrettiin takaisin alkuperäiseen yhteyteensä tuomioistuinten arkistoihin.

DDR:n arkistojen avautumisen jälkeen niihin tutustuneet asiantuntijat ovat havainneet, että aineiston käyttöön liittyy erittäin vaikeita lähdekriittisiä ongelmia.¹⁴⁷ Tutkijat joutuvat tekemään suuren työn selvittäessään esimerkiksi sen, miten ja miksi tiettyjen asiakirjojen sijoituspaikkaa on muutettu. Mutta toisaalta arkiston järjestämisperiaatteet ja niissä tapahtuneet muutokset ovat myös erinomainen historiallinen lähde siitä ajasta, jolloin kyseiset muutokset tehtiin. Jos

144 SAPMO/Berlin, Historisches Archiv der KPD/Findbuch Bd. 1. s. 13.

145 SAPMO/Berlin, Historisches Archiv der KPD/Findbuch Bd. 8, "Die gesperrten und teilgesperrten Akteneinheiten".

146 Vuodesta 1993 SAPMO/Berlin (Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv).

147 Ks. Erika Buchholz/Thomas Franz, DDR-Akten und Quellenkritik. Ein Tagungsbericht, IWK 4 (1992) 554–560. Artikkelin raportti Berliinissä 18.9.1992 pidetystä seminaarista, jossa historioitsijat ja arkistonhoitajat pohtivat mm. SED:n ja valtion turvallisuusministeriön Stasin arkistojen käyttöön liittyviä lähdekriittisiä ongelmia.

tutkija onnistuu pääsemään selvityksissään näin pitkälle, palkka on varmasti vaivan arvoinen.

Saksan historian suuri perintöriita

Me tiedämme, että historia on meidän puolellamme. Totalitaarinen valtio – diktatuuri – ei ole ollut Saksan historian päämäärä eikä sen viimeinen sana. Tämä kaikki kuuluu menneisyyteen, jonka saksalaiset ovat voittaneet asettumalla päättäväisesti vapauden ja ihmisyyden puolelle. (Helmut Kohl, Bericht zur Lage der Nation 23.6.1983, lainattu teoksesta Martin Broszat, Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte, München 1988 s. 293.)

199

Helmut Kohl (1983)

Kun me kunnioitamme Martti Lutherin tai Carl von Clausewitzin historiallisia tekoja, noudatamme täysin Marxin, Engelsin, Leninin, Saksan työväenliikkeen ja oman historiamme perinteitä vuoden 1945 jälkeen. (Erich Honecker, Aus meinem Leben, 7. p. Berlin (Ost) 1981 s. 436.)

Erich Honecker (1980)

Historian uusi tuleminen

Länsi-Saksan historiakeskustelun asetelmat muuttuivat 1970-luvun lopulla tavalla, jota historiallisen yhteiskuntatieteen perustajat eivät varmasti vielä muutamaa vuotta aikaisemmin olisi osanneet odottaa. Historian suosio ja yhteiskunnallinen arvostus alkoi voimakkaasti nousta, mutta elpymisen moottorina ei toiminutkaan nuorten historioitsijoiden ajama historian ohjelmallinen tieteellistäminen. Päinvastoin juuri sen tyyppinen perinteinen historiankirjoitus, jota he pitivät suurimpana syynä historismin kriisiin, kasvatti eniten suosiotaan. Historiallisen yhteiskuntatieteen "yhteiskuntatieteellistetty", teoreettinen ja sen vuoksi usein myös melko vaikeatajuinen esitystapa ei puhutellut suurta yleisöä eikä kyennyt tyydyttämään sen kasvavaa historiannälkää.¹ Historiallinen yhteiskuntatiede joutui 1970- ja 1980-lukujen taitteessa historian teoria- ja metodikeskustelussa samanaikaisesti sekä uushistoristisen että postmodernistisen arvostelun risti-tuleen. Suurten teorioiden ja selitysten aika näytti olevan ohi. Bielefeldin yliopiston historian professori Hans-Jürgen Puhle luonnehti vuonna 1987 Länsi-Saksassa tuolloin jo vuosikymmenen jatkunutta historian korkeasuhdannetta seuraavasti:

Markkinat ovat laajentuneet ja historialla on jälleen kysyntää. Siitä on todisteita vaikka kuinka paljon: tunnettu ja muodikas nostalgia-aalto televisiossa, populääri identiteetin etsintä paikallisissa historiapajoissa ja -yhdistyksissä, suuret historianäyttelyt ja hyvässä myötätuulessa olevat museosuunnitelmat, samoin kuin lukuisat keskenään kilpailevat Saksan historian yleisesitykset.²

-
- 1 Rolf-Dieter Müller, *Geschichtswende? Gedanken zu den Ursachen, Dimensionen und Folgen des "Historikerstreits"*, teoksessa Gernot Erler, ym. (Hrsg.), *Geschichtswende? Entsorgungsversuche zur deutschen Vergangenheit*, Freiburg/Br. 1987 s. 129–130.
 - 2 Hans-Jürgen Puhle, *Die neue Ruhelosigkeit: Michael Stürmers nationalpolitischer Revisionismus*, GG 3 (1987) s. 383.

Historiankirjoituksen kriisiajat tuntuivat vihdoinkin olevan takanapäin, eikä historiantutkijoiden ja -opettajien enää tarvinnut olla huolissaan oman ammattialansa tulevaisuudesta. Reinhart Koselleckin *Wozu noch Historie?*-kysymystä vuodelta 1970 ei muistellut enää kukaan. Historian paluu tapahtui Länsi-Saksassa 1970- ja 1980-lukujen vaihteessa leveällä rintamalla. Päivä- ja viikkolehdet, radio ja televisio olivat tulvillaan kaipuuta "vanhoihin hyviin aikoihin". Historiakirjojen menekki sai kustantajien ilmeet maireiksi ja historiallisten elokuvien ja TV-sarjojen katsojaluvut hipoivat pilviä.

"Menneisyydessä on taas vahvaa vetoa!", otsikoi *Der Spiegel* kesäkuun 1983 ensimmäisen numeronsa pääartikkelin.³ Muutamassa vuodessa historia oli saavuttanut Länsi-Saksassa ennennäkemättömän laajan suosion. Suuren yleisön kiinnostuminen menneisyydestä loi markkinoita kaupalliselle historiaviihteelle, mutta kaikki eivät suinkaan tyytyneet jäämään historiaviihteen passiivisiksi kuluttajiksi. Ihmiset epäilivät avoimesti historiankirjoituksen, kouluopetuksen ja tiedotusvälineiden tarjoamaa historiankuvaa ja lähtivät etsimään historiasta omaa identiteettiään, "vaihtoehtoja elämisenarvoisen tulevaisuuden hahmottamiseksi".⁴

Museoiden ja historiallisten näyttelyiden kävijämäärissä rikottiin kaikki ennätykset. Stuttgartissa vuonna 1978 avatun *Staufi*-näyttelyn suuri suosio yllätti järjestäjät täydellisesti. Kymmenet tuhannet ihmiset olivat yhtäkkiä kiinnostuneita sydänkeskiajalla (1138–1254) saksalais-roomalaista keisarikuntaa hallinneista Staufeista, joista kuului sinä oli Fredrik Barbarossa. Yhtä suosittu oli Münchenissä 1980 avattu näyttely, jossa esiteltiin Baijeria yhtäjaksoisesti lähes 600 vuotta (1323–1918) hallinneen *Wittelsbach*-suvun historiaa. Berliinin valtiopäivätalossa järjestettyyn *Fragen an die deutsche Geschichte*-näyttelyyn, jossa esiteltiin Saksan historiaa 1800-luvun alusta nykypäivään, tutustui kymmenen vuoden aikana 1971–1981 peräti neljä miljoonaa näyttelyvierasta.⁵

3 "Ein kräftiger Schub für die Vergangenheit" – Spiegel-Report über die neue Geschichtsbewegung in der Bundesrepublik, *Der Spiegel* 23 (1983).

4 Bernd Faulenbach, Identität durch Geschichte? Zur aktuellen Diskussion über die Bedeutung der deutschen Vergangenheit, teoksessa *Streitfall Deutsche Geschichte. Geschichts- und Gegenwartsbewusstsein in den 80er Jahren*, Landeszentrale für politische Bildung Nordrhein-Westfalen (Hrsg.), Essen 1988 s. 237.

5 *Fragen an die deutsche Geschichte – Ideen, Kräfte, Entscheidungen von 1800 bis zur Gegenwart*, 7. p. Bonn 1981.

Yksi aihe kohosi 1970- ja 1980-lukujen taitteessa ylitse muiden, nimittäin Preussin historia. Tätä aihetta käsitteleviä yleisesityksiä ja populaarihistoriallisia teoksia ilmestyi Länsi-Saksassa kymmenittäin.⁶ Todellisia myyntimenestyksiä ja samalla Preussi-keskustelun poliittisiä ääripäitä edustivat kahden lehtimiehen, konservatiivisen Sebastian Haffnerin ja vasemmistolaisen Bernt Engelmannin kirjat.⁷ Länsi-Saksan Preussi-aalto huipentui elokuun puolivälissä 1981 *Martin-Gropius-Baussa* Länsi-Berliinissä avattuun näyttelyyn *Preussen – Versuch einer Bilanz*. Vaikka näyttely oli avoinna vain kolme kuukautta, siihen tutustui peräti 400 000 kävijää.⁸

Oliko ihmisten uusi historiainnostus pelkkä muoti-ilmio, postmoderni pako nostalgiaan, markkinarako, jota kaupalliset kustantajat ja tiedotusvälineet tehokkaasti käyttävät hyödykseen, vai oliko Länsi-Saksassa syntymässä aivan uusi historiallinen tietoisuus? Mitä ihmiset historiasta etsivät? Historian uusi tuleminen oli poliittisesti ja kulttuurisesti hyvin ambivalentti ilmio. Nuoren älymystön kiinnostus suuntautui pääosin vaihtoehtoliikkeisiin, mutta myös uuskonservatiiviset näkemykset saivat Länsi-Saksassa vahvan kannatuksen. Nämä kaksi poliittista perusvirettä suuntasivat myös historiakeskustelun uusille urille. Historian korkeasuhdannetta voidaan ainakin osittain pitää Länsi-Saksassa kolme vuosikymmentä jatkuneen "historiattomuuden" vastareaktionä. Sodan kokenut sukupolvi yritti väen väkisin tunkea vaikean menneisyyden pois muististaan, mutta 1970-luvulla tehdyt mielipidemittaukset osoittivat vääjäämättä, että historian torjuminen – *Verdrängung* – kävisi ennen pitkää mahdottomaksi. Sodan jälkeen syntyneet nuoret ikäluokat suorastaan janosivat tietoa kansallissosialismin arvoituksesta.⁹ Muutoksen merkit olivat selvät. 1980-

6 Esim. Hans-Jürgen Puhle/Hans-Ulrich Wehler (Hrsg.), *Preussen im Überblick*, Göttingen 1980; Rudolf von Thadden, *Fragen an Preussen*, München 1981; Christian Graf von Krockow, *Warnung vor Preussen*, Berlin 1981.

7 Sebastian Haffner, *Preussen ohne Legende*, Hamburg 1978; Bernt Engelmann, *Preussen - Land der unbegrenzten Möglichkeiten*, Göttingen 1979.

8 Näyttelyn antia täydensi erinomaisesti viisiosainen katalogi, tai pikemminkin kirjasarja, jossa esiteltiin monipuolisesti Preussin historiaa, politiikkaa ja kulttuuria sekä Preussia saksalaisessa elokuvassa: *Preussen – Versuch einer Bilanz*. Eine Ausstellung der Berliner Festspiele GmbH, 15. August – 15. November, Gropius-Bau, Katalog in fünf Bänden, Reinbek bei Hamburg 1981.

9 Thomas Schnabel, *Geschichte und Wende. Vom heutigen Gebrauch der Vergangenheit bei konservativen Politikern und Publizisten*, teoksessa Gernot Erler, ym. (Hrsg.), *Geschichtswende? Entsorgungsversuche zur deutschen Vergangenheit*, Freiburg/Br. 1987 s. 16–19.

luvulla kolmannen valtakunnan ja toisen maailmansodan historialliset käännekohtat, esimerkiksi Hitlerin valtaannousu (30.1.1933), "kristalliyön" juutalaisvainot (9.–10.11.1938), Saksan hyökkäys Neuvostoliittoon (22.6.1941), Wannseen kokous, jossa tehtiin päätös juutalaisten hävittämisestä sukupuuttoon (20.1.1942), eversti Stauffenbergin epäonnistunut attentaatti Hitlerin bunkkerissa (20.7.1944) tai natsi-Saksan ehdoton antautuminen (8.5.1945) herättivät 1980-luvun Länsi-Saksassa selvästi enemmän huomiota ja julkista keskustelua kuin edellisinä vuosikymmeninä.

Toiseen maailmansotaan liittyneet muistot olivat Länsi-Saksassa, toisin kuin useimmissa muissa Euroopan maissa, voittopuolisesti kielteisiä. Sellaiset käsitteet kuin sankaruus, rohkeus, taistelu isänmaan puolesta tai velvollisuuden täyttäminen eivät kuuluneet Länsi-Saksassa toisesta maailmansodasta puhuttaessa normaaliin sanastoon. Saksalaisten omista kärsimyksistä, esimerkiksi Puolalle ja Neuvostoliitolle vuonna 1945 luovutetuilta ns. itäalueilta ja Tšekkoslovakiasta karkoitettujen miljoonien saksalaisten kohtalosta puhuminen oli aiheena arka. Jopa vastarintaliikkeen perintö oli Länsi-Saksassa kiistely ja ristiriitainen.

Kolmannen valtakunnan rikokset jättivät monien saksalaisten sie-luun pysyvän vamman, *historian toistumisen pelon*. Toisen maailmansodan päättymisestä lähtien tämä pelko on vaivannut milloin vahvempänä, milloin heikompana sekä saksalaisia itseään että heidän naapureitaan. Weimarin tasavallan sortumista ja Hitlerin valtaannousua tutkineen Karl Dietrich Bracherin mukaan Länsi-Saksa – "Bonnin tasavalta" – kärsi alituisesta Weimar-syndroomasta: aina kun Länsi-Saksassa alkoi näkyä merkkejä taloudellisesta tai poliittisesta kriisistä, Weimar nousi otsikoihin. Toistuuko historia? Tuleeko Bonnista sittenkin uusi Weimar? Kestääkö parlamentaarinen demokratia, kestääkö puolueiden poliittinen selkäranka?¹⁰

Martin Broszat kiinnitti huomiota siihen, että kasvava kiinnostus lähimenneisyyden ongelmien selvittämiseen asetti nimenomaan oman ajan historian tutkimukselle – *Zeitgeschichte* – uusia metodisia haasteita. Hän halusi kehittää oman ajan historiasta "demokraattiseen poliittiseen kulttuuriin kypsän historiatieteen erikoisalan". Broszat otti lähtökohdakseen edeltäjänsä, Münchenin IfZ:n perustajan Hans Rothfelsin oman ajan historian määritelmän vuodelta 1953. Rothfel-

10 Karl Dietrich Bracher, *Die totalitäre Erfahrung*, München 1987 s. 178–179.

sin mukaan oma aika oli se osa menneisyyttä, jonka aikalaiset itse ovat eläneet ja kokeneet. Tätä "kuolleen historian" ja nykyajan välissä olevaa aikaa hallitsevat muistikuvat olivat usein voimakkaan subjektiivisia ja keskenään ristiriitaisia.¹¹ Broszat vaati, että tästä erityisvaikeudesta huolimatta myös oman ajan historian olisi kyettävä tarjoamaan objektiivista ja metodisesti kontrolloitua tutkimustietoa.¹²

Konservatiivinen käänne

204

Saksan liittotasavallasta tuli ensimmäisenä saksalaisena valtiona vakaata parlamentaarinen demokratia ja 1950-luvun talousihmeen ansiosta myös yksi Euroopan vauraimpia talousmahteja. Mutta Hitler sulki yhä saksalaisilta tien historiaan. Kolmannen valtakunnan rikosten vuoksi Länsi-Saksa jäi Ranskaan ja Englantiin verrattuna "poliittiseksi kääpiöksi" ja korkeintaan toisen luokan eurooppalaiseksi valtioksi. Tyytymättömyys toisen maailmansodan ikuisen häviäjän osaan alkoi Länsi-Saksassa 1970-luvun lopulla selvästi kasvaa: historiakeskustelun valtasi "konservatiivinen levottomuus", joka saavutti huipunsa seuraavalla vuosikymmenellä. Johtavat konservatiiviset poliitikot vaativat voimakkain äänenpainoin, että saksalaisten oli vihdoinkin päästävä pois Hitlerin varjosta. Baijerin kristillidemokraattisen unionin CSU:n johtajan Franz-Josef Straussin sanontaa lainaten "saksalaisten oli saatava jälleen kulkea pystyssäpäin".¹³ Hans-Ulrich Wehlerin mukaan Länsi-Saksan konservatiiviset poliitikot ja historioitsijat joutuivat "identiteettihimon" (Identitätssucht) valtaan. Identiteetti-sanana käyttö koki 1980-luvun länsisaksalaisessa historiakeskustelussa suoranaista inflaation:

Uuskonservatiiviset ideologit ovat viimeiset kymmenen vuotta valittaneet jatkuvasti sitä, kuinka Saksan liittotasavalta – historian maa – elää vain päivän kerrallaan. Sen kansalaiset laahustavat päät painuksissa harmaan arjen keskellä ja pälyilevät neuvottomina ympärilleen, sillä kaikkein kallein on heiltä riistetty: kansallinen identiteetti. Kuka sen on heiltä vienyt?

11 Hans Rothfels, *Zeitgeschichte als Aufgabe*, VfZ 1 (1953) s. 1–8.

12 Martin Broszat, *Was kann das heissen: Konservative Wende?*, teoksessa Martin Broszat, *Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte*, München 1988 s. 297–310.

13 Franz-Josef Strauss, SZ 24.11.1986.

Raskaat kokemukset vuoden 1933 jälkeen, sanotaan, Keski-Euroopan jako moneen saksankieliseen valtioon, kansallisvaltion menetys, ylenpalttinen hyvinvointi, kenties vuoden -68 kulttuurivallankumouksen pahat henget, jotka eivät kyenneet pitämään pyhistä arvoista kiinni. Ilmeisesti heidän vanhemmiltaan puuttui 'rohkeutta kasvatukseen'?'¹⁴

Länsi-Saksassa 1970- ja 1980-lukujen taitteessa tapahtunut poliittisen ilmapiiriin muutos, jota on luonnehdittu *konservatiiviseksi käännteeksi*, oli yleinen länsimainen ilmiö.¹⁵ Liittotasavaltaa vuodesta 1969 hallinnut sosialidemokraattien ja vapaiden demokraattien sosiaaliliberaalinen koalitio hajosi lokakuussa 1982 ja kristillisdemokraattien johtaja Helmut Kohl muodosti CDU/CSU:n ja FDP:n yhteishallituksen. Uuden hallituksen virkaanastuminen oli paljon enemmän kuin normaali hallituksenvaihdos. Liittokansleri Kohl luonnehti itsekin kabinetiaan ohjelmallisesti "käänteen hallitukseksi" – *Regierung der Wende*.¹⁶ Historiakeskustelun uudet sävyt heijastelivat Länsi-Saksan poliittisessa kulttuurissa tapahtunutta muutosta. Julkisesta historiakeskustelusta tuli 1980-luvun alussa jälleen tärkeä henkis-moraalisen tilityksen näyttämö. Historian "julkinen käyttö" – *öffentlicher Gebrauch der Historie* – sai Habermasin mukaan 1980-luvulla aivan uuden merkityksen ja sisällön.¹⁷ Liittokansleri Kohlin hallitus ryhtyi tekemään aktiivista historiapolitiikkaa ja tukemaan pyrkimyksiä, joiden tarkoituksena oli luoda ja lujittaa kansallista identiteettiä. Kohlin erityinen kiinnostus historiallisten argumenttien käyttöön johtui varmasti siitä, että hän on itsekin saanut historian tutkijakoulutuksen. Kohl on väitellyt vuonna 1958 tohtoriksi Heidelbergin yliopistossa.¹⁸

Kohl esiintyi usein ja mielellään puhujana mitä erilaisimmissa juhla- ja muistotilaisuuksissa. Hän vaati ehdottomasti, että menneisyyttä ei saa koskaan unohtaa, sillä kolmannen valtakunnan rikosten alituisen muistaminen on niiden sovittamisen – *Versöhnung* – ja hyvittämi-

14 Hans-Ulrich Wehler, *Entsorgung der deutschen Vergangenheit? Ein polemischer Essay zum "Historikerstreit"*, München 1988 s. 171.

15 Wolfgang Lorig, *Neokonservatives Denken in der Bundesrepublik Deutschland und in den Vereinigten Staaten von Amerika. Zum intellektuellen Klima in zwei politischen Kulturen*, Leverkusen 1986.

16 Müller 1987 (teoksessa Erler, ym.) s. 217.

17 Jürgen Habermas, *Vom öffentlichen Gebrauch der Historie*, teoksessa Jürgen Habermas, *Eine Art Schadensabwicklung*, Frankfurt/M. 1987 s. 137–148.

18 Helmut Kohlin väitöskirja "Das Wiedererstarken der Parteien nach dem Zusammenbruch" käsitteli Saksan puolue-elämän elpymistä vuoden 1945 jälkeen.

sen – *Wiedergutmachung* – välttämätön edellytys. Hyvitykseen olivat Kohlin mielestä oikeutettuja natsien uhrien ohella myös muut toisen maailmansodan seurauksista kärsimään joutuneet, esimerkiksi ns. Saksan itäalueilta vuoden 1945 jälkeen karkoitettut miljoonat saksalaiset. Kohlin osallistuminen Sleesiasta karkoitettujen saksalaisten *Landesmannschaftin* juhlaan Hannoverissa kesäkuussa 1985 herätti kuitenkin julkisuudessa ristiriitaisia tunteita.¹⁹

Oivan tilaisuuden historiapolitiittisiin linjanvetoihin tarjosivat liittokanslerin vuosittaiset katsaukset kansakunnan tilaan – *Bericht zur Lage der Nation*. Näillä katsauksilla liittopäivät ja liittohallitus kunnioittivat Itä-Berliinin kansannousun 17.6.1953 muistoa. Saksan liittotasavallassa kesäkuun 17. päivää vietettiin Saksan yhtenäisyyden päivänä – *Tag der deutschen Einheit*. Kohl oli mieltynyt myös näyttäviin historiallisiin spehtaakkeleihin. Toisen maailmansodan seurausten sovitamisen ja hyvittämisen linjaansa noudattaen Kohl olisi halunnut esiintyä länsivaltojen johtajien rinnalla Normandien maihinnousun 40-vuotisjuhlassa kesäkuussa 1984. Toisen maailmansodan voittajien joukkoon Länsi-Saksan liittokansleria ei sentään kelpuutettu. Syyskuussa 1984 Verdunin lähistöllä sijaitsevalla Doaumontin sotilashautausmaalla järjestettiin muistojuhla maailmansodissa kaatuneiden saksalaisten ja ranskalaisten sotilaiden kunniaksi. Helmut Kohl ja François Mitterrand laskivat yhdessä seppeleen muistomerkin juurelle ja seisivat sitten hetkisen käsi kädessä muistomerkin edessä osoittaakseen Saksan ja Ranskan kansojen ikuista sovintoa.²⁰

Toukokuussa 1985 oli kulunut 40 vuotta Saksan ehdottomasta antautumisesta. Länsi-Saksan hallitus suunnitteli vuosipäivästä suurta sovinnon juhlaa ja kutsui Yhdysvaltain presidentin Ronald Reaganin vieraakseen. Tarkoitus oli, että Reagan ja Kohl laskisivat 40-vuotisen sotilaallisen ja taloudellisen yhteistyön kunniaksi seppeleen amerikkalaisten sotilastukikohdassa Bitburgissa, joka sijaitsee Eiffel-vuoristossa noin 70 kilometriä Bonnista lounaaseen. Koska tukikohdan hautausmaalla oli myös SS-miesten hautoja, tapauksesta syntyi valtaisa kohu jo etukäteen. Erinomaisesta oluestaan tunnettu Bitburg pääsi nyt aivan muista syistä kansainvälisen lehdistön etusivuille. Juutalaisten järjestöt Yhdysvalloissa, Israelissa ja Länsi-Saksassa protestoivat

19 Helmut Kohl, Verantwortung für den Frieden im Geiste der Versöhnung, Rede des Bundeskanzlers auf dem Schlesier-Treffen in Hannover, Bulletin Nr. 69 (1985) s. 577–583.

20 Schnabel 1987 (teoksessa Erler, ym.) s. 27.

muistojuhlan järjestämistä jyrkästi. Närkästystä herättivät myös presidentti Reaganin lausunnot. Hänen mielestään nuoret SS-miehet olivat olleet kansallissosialismin uhreja yhtä lailla kuin keskitysleireillä surmansa saaneetkin. Kun juutalaisjärjestöjen edustajat ehdottivat, että Reagan tutustuisi entiseen Bergen-Belsenin keskitysleiriin, joka sijaitsee jonkin matkaa Hannoverista pohjoiseen, hän kieltäytyi ensin jyrkästi ja sanoi: "Sen sijaan että repisimme vanhoja arpia auki, meidän tulee juhlia tätä päivää 40-vuotisen rauhan päivänä". Myöhemmin Reagan suostui isäntien pyynnöstä ohjelmanmuutokseen: toukokuun 5. päivänä 1985 hän vieraili ensin Bergen-Belsenissä ja laski sitten liittokansleri Kohlin kanssa seppeleen Bitburgin sotilashautausmaalle. Sovinnon ja sotilaallisen yhteistyön henkeä kuvasti se, että Kohlin ja Reaganin airueina seppeleenlaskussa esiintyivät entiset viholliset, toisen maailmansodan kenraalit Johannes Steinhoff ja Matthew Ridgeway.²¹

Kohlin ja Reaganin "Bitburg-spektaakkeli" herätti ristiriitaisia tunteita sekä Länsi-Saksassa että ulkomailla. Jürgen Habermas arvioi operaation historiapoliittista tarkoitusta seuraavasti:

Aamulla Bergen-Belsen, iltapäivällä Bitburg. Veteraanikerääntien kädenpuristus Amerikan presidentin läsnäollessa todisti meille lopullisesti sen, että taistelussa bolševismia vastaan olemme sittenkin olleet aina oikealla puolella.²²

Liittopresidentti Richard von Weizsäcker esiintyi huomattavasti maltillisemmin kuin Kohl, mutta hänen eettinen ja moraalinen päätöksensä oli vähintään yhtä vahva kuin liittokanslerin. Weizsäckerin hillityt ja viisaat näkemykset saivat kannatusta yli puoluerajojen. Toisen maailmansodan päättymisen muistotilaisuudessa 8.5.1985 Bonnin liittopäivillä Weizsäcker lausui:

Menneisyyttä ei voida jälkeinpäin muuttaa, eikä sitä voida tehdä näkymättömäksi. Mutta se, joka sulkee silmänsä menneisyydeltä, tulee tulevaisuuteen nähden sokeaksi, ja se, joka ei muista tai ei halua muistaa menneisyyden epäinhimillisyyttä, on alituisesti altis uudelle tartuntavaaralle.²³

21 Richard J. Evans, *Im Schatten Hitlers?*, Frankfurt/M. 1989 s. 30; Schnabel 1987 (teoksessa Erler, ym.) s. 27–29.

22 Habermas 1987 (*Vom öffentlichen ...*) s. 139.

23 Richard von Weizsäcker, *Zum 40. Jahrestag der Beendigung des Krieges in Europa*

Historian mieli ja korkeampi tarkoitus

Saksan liittotasavallan konservatiivisen historiapolitiikan merkittävin linjanvetäjä oli Erlangenin yliopiston uuden ja uudemman ajan historian professori Michael Stürmer. Hän kiteytti ohjelmajulistuksensa käsitteeseen *höhere Sinnstiftung*: historiankirjoituksen tärkein kansallispoliittinen tehtävä oli "antaa historialle mieli ja korkeampi tarkoitus". Kansakunnan "täysi-ikäiseksi tuleminen" edellytti Stürmerin mukaan ehyttä historiallista itseymmärrystä, sillä "mikään kansa ei voi pitemmän päälle elää ilman positiivista historiallista identiteettiä".²⁴

Historiattomassa maassa tulevaisuuden voittoa se, joka täyttää muistot, määrittää käsitteet ja tulkitsee menneisyyttä.²⁵ ... Se, joka hallitsee Saksan historiaa, hallitsee todennäköisesti myös sen tulevaisuutta. Sillä, joka määrittää käsitteet ja ajatukset, on myös valta ihmisistä.²⁶

208

Vielä 1970-luvun alussa olisi ollut vaikea uskoa, että juuri Michael Stürmeristä tulisi Länsi-Saksan uuskonservatiivisen historiankirjoituksen kärkihahmo. Ennuste oli tuolloin aivan toinen: Stürmer oli sosialidemokratian työväenhistorian tutkijan, professori Erich Matthisin oppilas ja toimi 1960-luvulla tämän assistenttina Marburgin ja Mannheimin yliopistoissa. Stürmeriä pidettiin poliittisesti lähinnä vasemmistoliberaalina. Tutkijana hän lukeutui historiallisen yhteiskuntatieteen kannattajiin.²⁷ Jopa DDR:ssä Stürmer luokiteltiin tuolloin – yhtenä harvoista länsisaksalaisista historioitsijoista – "edistykseksi" ja hänen tutkimuksiaan Bismarckin politiikasta²⁸ verrattiin

und der nationalsozialistischen Gewaltherrschaft. Ansprache am 8. Mai 1985 in der Gedenkstunde im Plenarsaal des Deutschen Bundestages, Bonn 1985 s. 5–8.

24 Michael Stürmer, *Geschichte in geschichtslosem Land*, teoksessa "Historikerstreit". Die Dokumentation der Kontroverse um Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung, München 1987 s. 36–38.

25 Michael Stürmer, *Suche nach der verlorenen Erinnerung*, Das Parlament 17./24.5.1986.

26 Michael Stürmer, *Ein Preussen für die DDR – ein umstrittenes Erbe*, teoksessa Alexander Fischer/Günther Heydemann (Hrsg.), *Geschichtswissenschaft in der DDR*, Bd. 2, Berlin 1990 s. 407 – Artikkelin perustuu Stürmerin joulukuussa 1981 Münchenissä pitämään esitelmään, joka ilmestyi ensi kerran *GWU* 9 (1982) s. 582–598.

27 Müller 1987 (teoksessa Erler, ym.) s. 135.

28 Michael Stürmer (Hrsg.), *Bismarck und die preussisch-deutsche Politik 1871–*

Hans-Ulrich Wehlerin Bismarck- ja Kaiserreich-kirjoihin.²⁹ Vuonna 1973 Stürmer sai nimityksen Erlangenin yliopistoon. Siellä opetti tuohon aikaan myös Walther Peter Fuchs, joka oli toiminut 1950-luvulla Helmut Kohlin väitöskirjan ohjaajana (Doktorvater) Heidelbergissä. Fuchsin välityksellä Stürmer tutustui nousevaan CDU-politiikkoon.³⁰ Yhteydet säilyivät tiiviinä myös Kohlin tultua liittokansleriksi: Stürmeristä tuli Kohlin epävirallinen neuvonantaja ja haamukirjoittaja. Lisäksi Stürmer laati vakituisesti pääkirjoituksia ja kolumneja konservatiivisten kulttuuripiirien suosimaan Frankfurter Allgemeine Zeitungiin. Myös tutkijana Stürmer oli tuottelias ja arvostettu.

Liittotasavallan historiankirjoituksen oli Stürmerin mielestä kyettävä 1980-luvulla selviytymään samanaikaisesti kahdesta suuresta haasteesta: 1. historian ammatillista käsite- ja teoriavälineistöä oli terävöitettävä suhteessa moderniin anglosaksiseen ja ranskalaiseen sosiaali- ja taloushistoriaan ja 2. kansallisen identiteetin suuret kysymykset oli nostettava julkiseen keskusteluun ja tarkasteltava niitä saksalais-saksalaisessa ja saksalais-eurooppalaisessa yhteydessä.³¹ Toisin sanoen länsimaisen yhteiskuntahistorian metodologisia vaikutteita oli arvioitava aiempaa kriittisemmin ja DDR:n historiankirjoituksen haaste oli otettava vakavasti. Länsi-Saksassa toisesta maailmansodasta lähtien vallinneeseen historiattomuuteen olivat Stürmerin mielestä syytäitään niin "ylimieliset oikeistolaiset teknokraatit" kuin "vasemmistolaiset utopistitkin". Edelliset yrittivät asettua historian yläpuolelle, jälkimmäiset taas sortuivat, kuten Stürmer asian ilmaisi, "kansallisuusneutralismin", joka äärimmilleen vietyinä uhkasi johtaa saksalaisuuden tukahduttamiseen.³² Kritiikin kohteesta ei voinut erehtyä: vasemmistolaisella kansallisuusneutralismilla Stürmer tarcoitti kriittisen Sonderweg-teesin kannattajia. Hänen mielestään vasemmistolaiset historioitsijat eivät nähneet Saksan historiassa ennen vuotta 1945 yksinkertaisesti mitään hyvää. Tämä kansallisen historian

1890, München 1970; Michael Stürmer, Regierung und Reichstag im Bismarckstaat 1871–1890, Düsseldorf 1974.

29 Karl-Heinz Noack, Friedrich der II. und der altpreussische Militärstaat im Urteil der Geschichtsschreibung der BRD, Revue Internationale d'Histoire Militaire 43 (1979) s. 239–241.

30 Wehler 1988 (Entsorgung ...) s. 28–30.

31 Michael Stürmer, Zwei Staaten in Deutschland - zwei deutsche Geschichten?, teoksessa Michael Stürmer, Dissonanzen des Fortschritts. Essays über Geschichte und Politik in Deutschland, München 1986 s. 251.

32 Stürmer 1990 (teoksessa Fischer/Heydemann, Bd. 2) s. 419.

mustamaalaaminen oli Stürmerin mielestä tärkein syy saksalaisten kansallisen identiteetin heikkouteen.

Stürmer herätti uudelleen henkiin geopoliittisen doktriinin Saksan asemasta Euroopan keskustassa – *Mittellage-teesin*, joka oli ollut korkeassa kurssissa sekä keisarikunnan että kolmannen valtakunnan ulkopolitiikassa. Stürmerin poliittisten esseiden ja erityisesti vuonna 1983 ilmestyneen teoksen *Das ruhelose Reich 1866–1918* (Levoton valtakunta) keskeinen sanoma oli Saksan kohtaloita hallitseva "Euroopan keskustan logiikka": Saksan asema, *Conditio Germaniae*, oli geopoliittikan vuoksi "kirottu" ja "uhattu", sitä hallitsi "valtamaantiede", Saksan "via dolorosa" johtui "maantieteen kirouksesta", jne.³³ Vaikka Saksa oli jaettu ja sen ydin, Preussin valtio oli lakkautettu maailmansodan voittajien päätöksellä 1947, Euroopan keskusta oli Stürmerin mukaan myös Saksan liittotasavallan kohtalona. Länsi-Saksasta oli tullut taloudellisen, poliittisen ja sotilaallisen potentiaalin ansiosta tärkeä osa lännen puolustusjärjestelmää. Euroopan keskustan, siis Länsi-Saksan vahvistamisen piti siis kaiken järjen mukaan olla Yhdysvaltain ja sen liittolaisten etu. Ja edelleen: kuta vahvempi Länsi-Saksa olisi sitä vahvempi olisi koko läntinen blokki. Mutta niin kauan kun saksalaiset joutuivat kantamaan syyllisyyttä kolmannen valtakunnan rikoksista, Länsi-Saksa ei voinut vahvistua.³⁴

Saksan liittotasavallan eriskummallisesta asemasta toisen maailmansodan ikuisena häviäjänä ja läntisen sotilasliiton NATO:n äärimmäisenä etuvartijana ryhdyttiin käymään julkista keskustelua 1980-luvulla. Arvostettu poliittinen kolumnisti Sebastian Haffner lausui esitelmässään Baijerin radiossa vuonna 1982:

Bismarckin Reich oli Euroopan keskustan valtakunta ja suurvalta. Saksan liittotasavalta ei enää ole suurvalta, sen näkee

33 Michael Stürmer, *Das Ruhelose Reich. Deutschland 1866–1918*, Berlin 1983 s. 76–80; ks. myös Michael Stürmer, *Das industrielle Deutschland*, teoksessa Hartmut Boockmann/Heinz Schilling/Hagen Schulze/Michel Stürmer, *Mitten in Europa. Deutsche Geschichte*, 2. p. Berlin 1987 s. 289–409; Michael Stürmer, *Braucht die Republik eine Mitte? Von den geistigen Tauschplätzen einer Zivilisation* (teoksessa *Dissonanzen des Fortschritts*) s. 265–277; Michael Stürmer, *Mitten in Europa: Versuchung und Verdammnis der Deutschen*, (teoksessa *Dissonanzen des Fortschritts*) s. 314–330; Michael Stürmer, *Die Grenzen der Macht. Begegnungen der Deutschen mit der Geschichte*, Berlin 1992 erit. luku II, "Die Mitte des Alten Europa" s. 13–75.

34 Stürmer 1987 (*Geschichte in geschichtslosem Land*, teoksessa "Historikerstreit") s. 38.

jokainen. Se ei myöskään ole keskustan valtakunta vaan raja- ja reunavaltio, uuden läntisen valtiojärjestelmän etummaisain rajamaa.³⁵

Myös Andreas Hillgruber, Klaus Hildebrand ja Hagen Schulze lukeutuivat Mittellage-teen puolestapuhujiin. Kuten edellä on käynyt ilmi he olivat Stürmerin tavoin Sonderweg-teen kiivaita vastustajia. Heidän käsityksensä mukaan Saksan erityisasema ei johtunut liberalismiin heikkoudesta: päinvastoin konservatiiviset voimat olivat Saksan keisarikunnassa Bismarckin syrjäyttämisen (1890) jälkeen heikentyneet. Saksa olisi kaivannut vahvaa johtajaa ja vahvaa valtiota, jotta liberaalit, sosialistiset ja populistiset ainekset eivät olisi päässeet valloilleen. Erityisen vaikean maantieteellisen sijaintinsa vuoksi Saksa joutui ympäristönsä kanssa jatkuvasti konfliktiin. Se oli joka puolelta vihollisten ympäröimä, ja toisin kuin muilla Euroopan suurvalloilla, sillä ei ollut vapaata tilaa mihinkään suuntaan.³⁶

Hans-Ulrich Wehlerin mielestä Stürmerin ja hänen hengenheimoistensa geopoliittinen ajattelu muistutti erehdyttävästi kansallissosialistien "neuroottista doktriinia" *Volk ohne Raum, ohne Lebensraum* (kansaa ilman tilaa, ilman elintilaa).³⁷ Myös toinen bielefeldiläinen, Hans-Jürgen Puhle piti nimenomaan Stürmeriä "uuden konservatiivisen levottomuuden" yliairueena.³⁸ Jürgen Habermas puuttui keskusteluun Frankfurt am Mainissa kesäkuun alussa 1986 pidetyssä Römerberg-seminaarissa.³⁹ Habermas tunnusti olevansa historian alalla maallikko ja myönsi, että hänellä itselläänkin oli monista asioista hyvin jyrkät mielipiteet. Historiankirjoituksen käyttö "manipulatiivisiin tarkoituksiin", jota "hallituksen tukema historioitsijaryhmä" oli

35 Sebastian Haffner, Deutschland zwischen den Supermächten, teoksessa Sebastian Haffner, Im Schatten der Geschichte. Historisch-politische Variationen aus zwanzig Jahren, 2. p. München 1988 s. 177.

36 Andreas Hillgruber, Deutsche Grossmacht- und Weltpolitik im 19. und 20. Jahrhundert, 2. p. Düsseldorf 1979; Klaus Hildebrand, Deutscher Sonderweg und Drittes Reich, teoksessa Wolfgang Michalka (Hrsg.), Die nationalsozialistische Machtergreifung, Paderborn 1984 s. 388–390; Hagen Schulze, Weimar. Deutschland 1917–1933. Die Deutschen und ihre Nation, Bd. 4, Berlin 1982 s. 16.

37 Wehler 1988 (Entsorgung ...) s. 184.

38 Puhle 1987 (GG) s. 387–394.

39 Osa seminaarin esitelmistä ja keskustelupuheenvuoroista on julkaistu teoksessa Hilmar Hoffmann (Hrsg.), Gegen den Versuch, Vergangenheit zu verbiegen. Eine Diskussion um politische Kultur in der Bundesrepublik aus Anlass der Frankfurter Römerberggespräche 1986, Frankfurt/M. 1986.

jatkanut jo usean vuoden ajan, oli Habermasin mielestä mennyt koh-
tuuttumuksiin. Siksi hän esitti historioitsija Wolfgang J. Mommsenille seuraavan kysymyksen:

Jos historioitsijat menettelevät todella näin läpinäkyvän tarkoi-
tushakuisesti, niin voivatko he oikeastaan toivoa, että he vielä
menestyvät oloissa, joissa nykyään elämme?⁴⁰

212

Mommsen kiisti ehdottomasti sen, että konservatiivisten historioitsi-
joiden menettely olisi ollut jollakin tavoin ennalta suunniteltua tai
keskitetysti johdettua. Hänen mielestään heitä ohjasi saksalaiseen his-
torismiin perustuva "emotionaalinen tahto". Historistisen historian-
kirjoituksen helmasynti oli Mommsenin mukaan se, että historioitsijat
legitimoiivat tiedostamattaan kulloinkin vallitsevan poliittisen hege-
monian – tässä tapauksessa Saksan liittotasavallan – ja esittävät sen
historian lopputulokseksi. Historistisen historiankirjoituksen ideolo-
gisoiva funktio perustui juuri tähän, eikä siinä ollut sinänsä mitään
uutta.⁴¹ Mommsenin mielestä konservatiiviset historioitsijat elivät pa-
hanlaatuisen näköharhan vallassa. Hän muistutti siitä, että Länsi-Sak-
san poliittista kulttuuria oli vuoden 1945 jälkeen muovannut paljon
voimakkaammin eurooppalaistuminen kuin perinteisten kansallisten
arvojen elpyminen.⁴²

Habermas arvosteli Stürmeriä ja muita konservatiivisia historioitsi-
joita siitä, että nämä halusivat tehdä kansallisuusaatteeseen perustu-
vasta historiankäsituksesta suorastaan "uskonnon korvikkeen" – *Reli-
gionsersatz*. Hänestä Stürmerin vaatimus yhtenäisen kansallisen iden-
titeetin tarpeellisuudesta oli kyseenalainen.⁴³ Habermas epäili, voi-
daanko monimutkaisessa modernissa yhteiskunnassa ylipäätään ra-

40 Jürgen Habermas, Eine Diskussionsbemerkung, teoksessa Hilmar Hoffmann (Hrsg.), Gegen den Versuch, Vergangenheit zu verbiegen. Eine Diskussion um politische Kultur in der Bundesrepublik aus Anlass der Frankfurter Römerberggespräche 1986, Frankfurt/M. 1987 s. 140–142 (lainaus s. 142).

41 Wolfgang J. Mommsen, Diskussionsbeitrag, teoksessa Hilmar Hoffmann (Hrsg.), Gegen den Versuch, Vergangenheit zu verbiegen. Eine Diskussion um politische Kultur in der Bundesrepublik aus Anlass der Frankfurter Römerberggespräche 1986, Frankfurt/M. 1987 s. 143.

42 Wolfgang J. Mommsen, Nationalbewusstsein und Staatsverständnis der Deutschen, teoksessa Wolfgang J. Mommsen, Nation und Geschichte. Über die Deutschen und die deutsche Frage, München 1990 s. 22.

43 Jürgen Habermas, Apologetische Tendenzen, teoksessa Jürgen Habermas, Eine Art Schadensabwicklung, Frankfurt/M. 1987 s. 133–135.

kentaa yhtenäistä kansallista identiteettiä. Länsi-Saksasta oli Habermasin mukaan tullut posttraditionalistinen yhteiskunta, jossa kansallisuusaatteella ei enää ollut samaa kokoavaa merkitystä kuin aikaisemmin.⁴⁴

Andreas Hillgruber tarttui vasemmistolaisten arvostelijoiden viljelemään ilmaukseen "uuskonservatiiviset historioitsijat". Heihin mm. Jürgen Habermas luki Stürmerin ohella myös Hillgruberin. Etuliitettä "uus-" Hillgruber ei hyväksynyt ollenkaan mutta tunnustautui kernaasti konservatiiviksi:

Konservatiivisen perusasenoitumiseni mukaisesti olen jo vuosikymmeniä suhtautunut niin vasemmistolaisiin kuin kaikkiin muihinkin maailmanparannusutopioihin syvästi epäillen. Omalta kohdaltani hyväksyn mielelläni nimityksen "konservatiivinen historioitsija", vaikka tiedänkin, että se on alun perin tarkoitettu haukkumanaksi.⁴⁵

Poliittiset attribuutit eivät ole ensisijaisia, vaikka Stürmer ja Hillgruber eivät historiapolitiittisia motiivejaan mitenkään salanneet: heidän tavoitteenaan oli saksalaisten syyllisyydentuntojen vaivaaman kansallisen identiteetin eheyttäminen. Tämä edellytti kolmannen valtakunnan rikosten anteeksiantamista. Historiankirjoituksen oli kyettävä osoittamaan, että natsien julmuudet eivät olleet maailmanhistoriassa ainutkertaisia. Lähin historiallinen vertauskohde oli bolshevistinen Neuvostoliitto. Eikö Stalinin terrori ollut yhtä julmaa kuin Hitlerin ja eikö kylmän sodan aikana vallinnut bolshevismiin uhka todistanut lopulta sen, että myös natsit olivat olleet oikeassa vastustaessaan kommunismia? Antibolshevismi teki kansallissosialismin ainakin tältä osin historiallisesti ymmärrettäväksi. Andreas Hillgruberin mukaan Saksan itärintaman taistelut olivat vuodesta 1944 lähtien itse asiassa länsimaisen sivistyksen puolustustaistelua. Ilman *Wehrmachtin* sit-

44 Jürgen Habermas, *Geschichte und posttraditionale Identität. Die Westorientierung der Bundesrepublik*, teoksessa Jürgen Habermas, *Eine Art Schadensabwicklung*, Frankfurt/M. 1987 s. 161–179.

45 Andreas Hillgruber, Jürgen Habermas, Karl-Heinz Janssen und die Aufklärung Anno 1986, teoksessa "Historikerstreit". *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*, München 1987 s. 343.

keää vastarintaa puna-armeija olisi tunkeutunut länteen paljon nopeammin ja edennyt paljon kauemmas kuin se lopulta eteni.⁴⁶

Antibolshevistinen selitys huipentui väitteeseen, jonka mukaan natsi-Saksan hyökkäys Neuvostoliittoon 22.6.1941 oli ollut itse asiassa "ennalta ehkäisevä isku" – *Präventivschlag*.⁴⁷ Toisin sanoen Hitler oli tehnyt ensin sen, minkä Stalin olisi joka tapauksessa tehnyt. Tämän teesin kannattajat lukeutuivat poliittisesti äärimmäiseen oikeistoon.⁴⁸ Eräät vasemmistolaiset nimittivät heitä "henkiseksi Stahelhelm-fraktioksi".⁴⁹ Akateemisia historioitsijoita tässä joukossa oli kuitenkin hyvin vähän. Esimerkiksi Hillgruber ei hyväksynyt "ennalta ehkäisevän iskun" teesiä. Kaikkein oikeistolaisimpien kirjoittajien mielestä kolmannen valtakunnan rikoksia oli ylipäättään suuresti liioiteltu. "Auschwitz-valheen" avulla saksalaiset oli henkisesti nujerrettu ja alistettu voittajien tahtoon. Esimerkkinä tästä kirjallisuudesta mainittakoon Armin Mohlerin vuonna 1989 ilmestynyt teos *Der Nasenring* (Nenärengas). Kirjassa Saksaa symbolisoi vahva härkä, jonka sieraimista roikkuu nenärenkaan sijasta hakaristi.⁵⁰ Tübingeniläinen lehtimies, tohtori Rolf Kosiek, joka itsekin osallistui 1960-luvulla aktiivisesti uusnatsipuolueen NPD:n toimintaan, arvosteli kiivaasti Saksan liittotasavallan länsi-integraatiota ja sen johtavia puolestapuhujia. Vuoden 1945 jälkeen toteutettu poliittinen "uudelleenkasvatus" – *Umerziehung* – oli Kosiekin mielestä tuhonnut saksalaisten aidon historiallisen tietoisuuden:

Voitto on tunnetusti vasta sitten täydellinen, kun voitetut itse asettuvat vapaaehtoisesti voittajien puolelle, omaa historiallis-

-
- 46 Andreas Hillgruber, *Zweierlei Untergang. Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums*, Berlin 1986 s. 63–78.
- 47 Max Klüver, *Präventivschlag 1941. Zur Vorgeschichte des Russlandfeldzuges*, Berg 1986; Joachim Hoffmann, *Stalins Krieg. Die sowjetische Langzeitsstrategie gegen den Westen als rationale Machtpolitik*, München 1985.
- 48 Wolfram Wette, *Über die Wiederbelebung des Antibolschewismus mit historischen Mitteln. Oder: Was steckt hinter der Präventivkriegsthese*, teoksessa Gernot Eler, ym. (Hrsg.), *Geschichtswende? Entsorgungsversuche zur deutschen Vergangenheit*, Freiburg/Br. 1987 s. 86–115.
- 49 Reinhard Kühnl, *Ein Kampf um das Geschichtsbild: Voraussetzungen – Verlauf – Bilanz*, teoksessa Reinhard Kühnl (Hrsg.), *Streit ums Geschichtsbild. Die "Historiker-Debatte" – Darstellung, Dokumentation und Kritik*, Köln 1987 s. 286.
- 50 Armin Mohler, *Der Nasenring. Im Dickicht der Vergangenheitsbewältigung*, Essen 1989. - Kirjoittajan taustasta mainittakoon, että hän muutti vuonna 1942 luvattomasti Sveitsistä Saksaan ja värväytyi SS-joukkoihin.

ta traditiotaan vastaan. Paras esimerkki tästä on Jürgen Habermas.⁵¹

Uusoikeistolaisen historiankirjoituksen huomattavin akateeminen edustaja oli Michael Stürmerin erlangenilainen kollega, historian professori Hellmut Diwald. Vuonna 1978 ilmestyneessä kirjassaan *Geschichte der Deutschen* Diwald arvosteli toisen maailmansodan voittajia siitä, että nämä olivat riistäneet saksalaisilta oikeuden omaan historiaansa: "Saksan historiaa ei tulkittu asiallisin perustein, vaan se tuomittiin moraalisesti ala-arvoiseksi".⁵² Bochumilainen politologi Bernard Willms puolestaan piti saksalaisten pahimpana vihollisena vuoden 1945 jälkeen antifasismia: se oli suistanut heidät kollektiiviseen itsevihaan, nujertanut heidän kansallisen identiteettinsä ja merkinnyt sodan jatkamista Saksaa vastaan toisin, entistä tehokkaammin keinoin.⁵³

Habermas ja hänen vasemmistolaiset ja liberaalit kannattajansa arvostelivat konservatiivisia historioitsijoita siitä, että nämä yrittivät vapauttaa saksalaiset syyllisyydestä vähättelemällä perusteettomasti natsien rikoksia. Liberaali historioitsija Martin Broszat asetti vuonna 1985 ilmestyneessä kirjoituksessaan Länsi-Saksan historian tutkimuksen päätavoitteeksi kolmannen valtakunnan tieteellisen "historiallistamisen" – *Historisierung*.⁵⁴ Hänen mielestään saksalaisten tulisi kyetä hallitsemaan myös kansalissosialismin historiaa, ei vain "kasvattavana esimerkkinä", vaan todella osana Saksan kansallista historiaa. Demokraattisen yhteiskunnan historiallisen identiteetin peruspilari oli Broszatin mukaan "ymmärtävä moniarvoisuus", johon kuului myös vasta-argumenttien ja epäonnistuneiden yritysten kriittinen arviointi. Vasta sen jälkeen kun saksalaiset olisivat saavuttaneet näin kypsän historiantajun, he kykenisivät suhtautumaan myös kolmannen valtakunnan vaikeaan historiaan tasapainoisesti.⁵⁵

51 Rolf Kosiek, *Historikerstreit und Geschichtsrevision*, Tübingen 1987 s. 19.

52 Hellmut Diwald, *Geschichte der Deutschen*, Frankfurt/M.-Berlin-Wien 1978 s. 15. – Erikoista tässä kiistellyssä teoksessa on myös se, että esitys etenee kronologisesti takaperin.

53 Bernard Willms, *Handbuch zur deutschen Nation*, Bd. 1–2; Bochum 1986–87.

54 Martin Broszat, *Plädoyer für eine Historisierung des Nationalsozialismus*, teoksessa Martin Broszat, *Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte*, München 1988 s. 266–281.

55 Martin Broszat, *Die Ambivalenz der Forderung nach mehr Geschichtsbewusstsein*, teoksessa Martin Broszat, *Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte*, München 1988 s. 282–296.

Museot kansallisina identiteettitehtaina

Museopoliitikasta kiisteltiin Länsi-Saksassa 1980-luvulla korkeimmalla poliittisella tasolla. Helmut Kohlin hallitus otti museokysymyksen suorastaan sydämenasiakseen. Lokakuussa 1982 julkistetussa hallitusohjelmassa historillisten museoiden perustamista luonnehdittiin "kansalliseksi tehtäväksi, jolla on eurooppalaista merkitystä". Toukokuun alussa 1983 Kohl esitteli hallituksensa museosuunnitelmia Bonnin liittopäivillä:

Vanhaan valtakunnanpääkaupunkiin perustetaan Saksan historian museo – *Deutsches Historisches Museum*. Saksan liittohallitus tukee hankkeen toteuttamista ja toivoo, että uusi museo avaa ovensa Berliiniin 750-vuotisjuhlien merkeissä 1987. ... Saksan liittotasavallalla, joka syntyi Saksan katastrofin varjossa, on jo oma historiansa. Liittohallitus haluaa vaikuttaa siihen, että liittopääkaupunkiin Bonniin perustetaan mahdollisimman pian Saksan historian kokoelma vuodesta 1945 – *Sammlung zur Deutschen Geschichte nach 1945*. Se omistetaan valtiomme ja jaetun Saksan kansakunnan historialle.⁵⁶

216

Museopoliitikka niveltä Kohlin hallituksen yleisiin historiapolitiisiin tavoitteisiin: kansalissosialismin tekijöiden ja uhrien kesken oli saatava aikaan sovinto ja keskusteluun kansallisesta häpeästä oli vihdoin pantava piste. Aika historian "ehyteen esittämiseen" oli Kohlin mukaan tältä osin kypsä. Oma merkityksensä oli varmasti myös sillä, että Itä-Berliinissä oli jo vuodesta 1952 toiminut Saksan historian museo – *Museum für Deutsche Geschichte*. Kun Länsi-Berliinissä ei ollut vastaavaa, DDR:n poliittisia propagandatarkoituksia palveleva museo sai yksin edustaa Saksan historiaa tällä tasolla.

Suuren museokiistan alkutahtit lyötiin Länsi-Berliinissä elokuussa 1981 avatun Preussi-näyttelyn tunnelmissa.⁵⁷ Arvovaltainen Frankfurter Allgemeine Zeitung esitti pääkirjoituksessaan 15.8.1981 Saksan

56 Lainattu: Ulrich Rose, *Geschichte, zur Schau gestellt in Vitriinen: Die Diskussion um zwei Museen und ein Mahnmahl*, teoksessa Gernot Erler, ym. (Hrsg.), *Geschichtswende? Entsorgungsversuche zur deutschen Vergangenheit*, Freiburg/Br. 1987 s. 38, 47 (kursivoitunut U.R.).

57 Saksan historian museon perustamista koskevan keskustelun tärkeimmät puheenvuorot on koonnut Christoph Stölzl (Hrsg.), *Deutsches Historisches Museum. Ideen, Kontroversen, Perspektiven*, Frankfurt/M. 1988, erit. s. 609–636.

historian museon perustamista Länsi-Berliiniin. Tällainen museo vahvistaisi kaikkien saksalaisten historiallista, kielellistä ja kulttuurista yhteisöä – "lyhyesti: Saksan kansallista yhtenäisyyttä".⁵⁸ Kansalliset mitat täyttävän historiallisen museon puuttumiseen oli Länsi-Saksassa kiinnitetty huomiota toki ennenkin, mutta lisäpontta esitykselle antoi Preussi-näyttelyn suuri kansansuosio. Aloite herätti vilkkaan keskustelun, johon osallistui vaikutusvaltaisia poliitikkoja, historioitsijoita ja lehtimiehiä. Museohankkeen tukijoihin liittyi keväällä 1982 myös Länsi-Berliinin silloinen pormestari Richard von Weizsäcker.⁵⁹

Saksan historian museon perustamista suunniteltiin aluksi *Martin-Gropius-Bauhun*, entiseen taideteollisuusmuseoon, jossa myös edellä mainittu Preussi-näyttely oli järjestetty. Näin vaatimattomat puitteet eivät tyydyttäneet liittokansleria alkuunkaan. Hän palasi museokysymykseen *Lage der Nation*-puheessaan helmikuussa 1985 ja luonnehti Saksan historian museon perustamista liittotasavallan ja liittohallituksen lahjaksi kahden vuoden kuluttua 750 vuotta täyttävälle Berliinille. Museossa oli tarkoitus esitellä Saksan historiaa tuhannelta vuodelta, valtakunnan perustamisesta 900-luvulta nykypäivään. Hankkeen toteuttamiseen varattiin peräti 250 miljoonan D-markan suuruinen määräraha.

Kesäkuussa 1985 Kohl sopi Länsi-Berliinin pormestarin Eberhard Diepgenin kanssa siitä, että museo rakennetaan Spreen mutkaan Berliinin valtiopäivätalon lähituntumaan Kongressihallin ja Moltke-Strassen väliin. Vain puolentoista kilometrin päässä muurin toisella puolella sijaitsi kilpaileva itäsaksalainen museo. Suunnitelma oli massiivinen: näyttelyalaa oli tarkoitus rakentaa peräti 33 000 m², eli kuuden täysimittaisen jalkapallokentän verran. Lähikorttelien asukkaat arvostelivat hanketta, koska museon jättimäinen uudisrakennus haukkaishi aimo kaistaleen kaupunkilaisten suosimasta viheralueesta.

Liittohallitus halusi rakentaa kaksi kansainväliset mitat täyttävää historiallista kansallismuseota, toisen koko Saksaa ja toisen Länsi-Saksaa varten. Oppositiota lähellä olleiden asiantuntijoiden mielestä tällaiset "kansalliset identiteetti-tehtaat"⁶⁰ kuuluivat viime vuosisadalle.

58 Ein Museum für deutsche Geschichte (Peter Jochen Winters), FAZ 15.8.1981.

59 Rose 1987 (teoksessa Erler ym.) s. 37.

60 Jürgen Kocka, Die deutsche Geschichte soll ins Museum, GG 1 (1985) s. 62. – Osovaa käsitettä "Identitätsfabrik" käytti Kockan mukaan ensimmäisenä liittohallituksen museopolitiikan arvostelija Bazon Brock eräässä keskustelussa, joka järjestettiin Berliinin Reichstagissa.

Perinteisen kansallismuseon sijasta he ehdottivat kevytrakenteisemmän "Historian forumin" – *Forum der Geschichte* – perustamista. Tällaisen Forum-tyyppisen ratkaisun innokkaimpia puolestapuhujia olivat museo- ja näyttelyarkkitehtuuriin perehtyneet kulttuurihistorioitsijat Gottfried Korff ja Wolfgang Ruppert. Heidän mielestään museoiden oli lähestyttävä kansalaisia ruohonjuuritasolla ja mentävä ihmisten keskuuteen. Korff kutsui omaa museokonseptiotaan "demokraattiseksi omnibus-periaatteeksi", jolle olivat ominaisia vaihtuvat, helposti siirrettävissä olevat näyttelyt. Teatterin tapaan museoihin oli mahdollista kiinnittää "vierailevia ohjaajia". Niissä voitiin kokeilla monitaiteisuutta, kirjallisuuden, musiikin, teatterin, jopa pantomiimin käyttöä sekä modernin audiovisuaalisen tekniikan mahdollisuuksia.⁶¹

Museokiista jakoi poliittisen kentän kahtia. SPD ja vihreät vastustivat hanketta Bonnin liittopäivillä. Opposition mielestä hallituksen suunnitelmat olivat mahtipontisia, poliittisesti läpinäkyviä ja aivan liian kalliita. Vasemmisto piti hallituksen asettaman 16-jäsenisen asiantuntijaryhmän kokoonpanoa poliittisesti yksipuolisena. Jürgen Kocka oli itse asiassa työryhmän jäsenistä ainoa, jonka käsitykset poikkesivat selvästi hallituksen historiapolitiikkaa myötäillen enemmistön kannasta.⁶² Liittohallituksen museopolitiikan sitkeimpiä arvostelijoita oli myös bochumilainen historioitsija Hans Mommsen. Hänen mielestään kyseessä oli konservatiivien hanke, jonka tavoitteena oli tehdä Saksan historiasta ennen vuotta 1945 jälleen hovikelpoinen. Länsimaissa, esimerkiksi Englannissa ei tulisi kuuloonkaan, että hallitus puuttuisi tällaisiin asioihin, väitti Mommsen. Päin vastoin siellä pyrittäisiin mahdollisimman suureen poliittiseen riippumattomuuteen. Mommsen ihmetteli, miten museoihin oli yht'äkkiä käytettävissä satoja miljoonia D-markkoja, kun hallituksen kulttuuribudjetti muutoin oli hyvin tiukka.⁶³

Bonniin suunniteltu Saksan liittotasavallin historian museo sai nimen *Haus der Geschichte*. Tämäkin projekti kasvoi alkuperäisestä suunnitelmasta huomattavasti. Vuonna 1985 järjestettiin arkkitehti-

61 Gottfried Korff, Forum statt Museum oder: Das "demokratische Omnibus-Prinzip" der historischen Ausstellungen, GG 2 (1985) s. 244–251; Wolfgang Ruppert, Zwei neue Museen für Deutsche Geschichte? Vorschläge zu ihrer demokratischen Öffnung, GG 1 (1986) s. 81–92.

62 Kocka 1985 (GG) s. 59–66.

63 Hans Mommsen, Die Bürde der Vergangenheit: Auseinandersetzung mit dem unbequemen historischen Erbe der Deutschen, teoksessa Hilmar Hoffmann (Hrsg.), Gegen den Versuch, Vergangenheit zu verbiegen, Frankfurt/M. 1987 s. 94–103.

kilpailu, jonka jälkeen liittohallitus päätti rakentaa Bonnin moderniin hallintokortteliin Adenaueralleen varrelle "Historian talon", jossa on 4 000 m²:n suuruinen näyttelytila. Hankkeen toteuttamiseen varattiin 100 miljoonaa D-markkaa.⁶⁴ Martin Broszat arvosteli Bonniin suunnitellun museon rajoittumista pelkästään Saksan liittotasavallan historiaan. Hän kysyi, eikö museossa pitäisi olla myös aiempaa historiaa kriittisesti esittelevä "pimeä kamari" tai vähintään jonkinlainen "etuhuone". Vaarana oli historian vaikeiden ongelmien sivuuttaminen Länsi-Saksan "menestystarinan" varjolla. Broszat epäili kovasti myös sitä, voitaisiinko aivan välitöntä lähimenneisyyttä esitellä museossa puolueettomasti, sortumatta kulloinkin vallassa olevan hallituksen hovihistoriaan. Takarajaksi Broszat ehdotti vuotta 1955, jolloin Saksan liittotasavallan perustamisvaihe oli päättynyt, sen valtiollinen suvereniteetti oli tunnustettu ja sitoutuminen länsiliittoon oli saatettu kaikilla tasoilla loppuun.⁶⁵

Arvostelusta huolimatta liittohallitus päätti toteuttaa suunnitelman-
sa. Berliinin 750-vuotisjuhlan yhteydessä 28.10.1987 liittokansleri Kohl muurasi museon peruskiven ja luovutti sen ensimmäiseksi näyttelyesineeksi liittohallituksen lahjana A. H. Hoffmann von Fallerslebenin *Deutschlandlied*in alkuperäispainoksen vuodelta 1841. Bonnin *Haus der Geschichte* avattiin jo toukokuussa 1987 näyttelyllä, jossa esiteltiin sotilaallista vastarintaa Hitleriä vastaan *Militärischer Widerstand gegen Hitler*. Saksan yhdistymisen jälkeen Saksan historian museon rakentamista ei pidetty enää tarpeellisena. DDR:n historiallisen museon tilat – *Zeughaus* – luovutettiin Saksan historian museolle, jonka ensimmäinen näyttely *Bismarck, Preussi, Saksa ja Eurooppa* avattiin elokuussa 1990 Martin-Gropius-Baussa.⁶⁶ Mikäpä olisi ollutkaan sopivampi aihe, sillä Saksan yhdistymisen aiheuttama riemu oli tuolloin vielä ylimmillään.

64 Hermann Schäfer, *Gegen Polarisierung und Harmonisierung: Zum Konzept des "Hauses der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland"*, teoksessa *Streitfall Deutsche Geschichte. Geschichts- und Gegenwartsbewusstsein in den 80er Jahren, Landeszentrale für politische Bildung Nordrhein-Westfalen* (Hrsg.), Essen 1988 s. 101–110.

65 Martin Broszat, *Zur Errichtung eines "Hauses der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland" in Bonn*, teoksessa Martin Broszat, *Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte*, München 1988 s. 256–260.

66 *Deutsches Historisches Museum* (Hrsg.), *Bismarck, Preussen, Deutschland, Europa. Eine Ausstellung 26.8.–25.11.1990 im Martin-Gropius-Bau, Berlin 1990*.

Preussin loisto ja kunnia

DDR:n virallisen nuorisjärjestön FDJ:n keskusneuvoston äänenkannattaja *Forum* julkaisi lokakuussa 1978 näkyvällä paikalla historioitsija Ingrid Mittenzwein artikkelin *Die zwei Gesichter von Preussen* (Preussin kahdet kasvot). Kirjoitus huipentui seuraavaan teesiin:

Myös Preussi on osa historiaamme, ei vain Weimar. Mikään kansa ei voi valikoida itselleen perinteitään, sen on sovittettava itsensä niihin.⁶⁷

220 Kirjoittaja oli DDR:n tiedeakatemian historian keskuslaitoksen tutkija ja yksi maansa johtavia Preussin historian asiantuntijoita. Artikkelin ilmestyminen DDR:n nuorison virallisessa äänenkannattajassa ei varmasti ollut sattuma. Mittenzwei arvosteli kirjoituksessaan DDR:n kouluopetuksen ja populaarikirjallisuuden Preussi-kuvaa. Hänen mielestään sitä hallitsi yhä Saksan vallankumouksellisen työväenliikkeen polemiikki Preussin taantumuksellista politiikkaa vastaan. Mittenzwei muistutti siitä, ettei historia koostu vain tähtihetkistä. Toisaalta minkään valtion historia ei ole sama kuin sen hallitsevan luokan historia. Myös Preussin hallitseva luokka oli Mittenzwein mukaan palvellut objektiivisesti yhteiskunnallista edistystä. Sen tekoja arvioitaessa oli kysyttävä, missä määrin se oli vaikuttanut yhteiskunnallisen edistyksen puolesta ja missä määrin se oli sitä jarruttanut. Tällä tavoin "Janus-kasvoinen" oli Mittenzwein mielestä myös absolutistisen Preussin historia. Toukokuussa 1979 Itä-Saksan historioitsijaseura järjesti DDR:n 30-vuotisjuhlan kunniaksi seminaarin aiheesta "Saksan kansan historian edistykselliset perinteet ja niiden jatkuminen DDR:ssä". Mittenzwei vaati esitelmässään painokkaasti Preussi-kuvan uudelleenarviointia:

Puheenvuoroni ei ehkä lainkaan kuuluisi työryhmään, jossa käsitellään edistyksellisiä perinteitä. Kyseessä nimittäin on perintö, johon olemme pitkään suhtautuneet lähes yksinomaan kielteisesti: Preussi, tai tarkemmin sanoen absolutistinen Preussi.⁶⁸

67 Ingrid Mittenzwei, *Die zwei Gesichter von Preussen*, *Forum* 32 (1978) s. 8.

68 Ingrid Mittenzwei, *Absolutistisches Preussen und historisches Erbe*, *Materialien des Arbeitskreises 1. der zentralen wissenschaftlichen Konferenz der Historiker der DDR anlässlich des 30. Jahrestages der Deutschen Demokratischen Republik* (Ber-

Preussin perinnöstä oli Mittenzwein mukaan tullut "vakavan ideologisen luokkataistelun kohde". Länsi-Saksassa pari kolme vuotta jatkanut Preussi-aalto näytti vain entisestään vahvistuvan. Myös Mittenzwein kollega Karl-Heinz Noack oli sitä mieltä, ettei liittotasavallan Preussi-renessanssi ollut vain harmiton epäpoliittinen nostalgia-aalto, jollaisena monet länsisaksalaiset sitä pitivät. Noack kytki ilmiön Länsi-Saksan ajankohtaisiin poliittisiin tendensseihin: konservatismiin vahvistumiseen, auktoriteetin kaipuuseen ja oikeistolaiseen parlamentarismiin kritiikkiin. Lähestymällä Preussin historiaa tällä tavoin Länsi-Saksa liittyi "yhteen Saksan historian taantumuksellisista kehityslinjoista", selitti Noack.⁶⁹ DDR:n historiankirjoituksen absolutistisesta Preussista oli 1970-luvulle saakka äärimmäisen kielteinen, suoraan synkkä.⁷⁰ DDR:ssä käytössä olleiden historian standardiesitysten mukaan Preussi edusti eurooppalaisen absolutismin jyrkintä ja diktatorisinta muotoa.⁷¹ Preussin valtio piti pysyvän sotaväkensä avulla huolen siitä, että ei-feodaaliset luokat pysyivät kurissa. Ja kun edistyksellisille voimille toisinaan tehtiin myönnytyksiä, niin silloinkin kaiken takana oli se, että "Hohenzollernit ja aateli tunsivat olevansa kyvyttömiä lujittamaan luokkaherruuttaan muutoin kuin käyttämällä hyväksi edistyksellisiä keinoja".⁷² DDR:n tiedeakatemian historian keskuslaitoksen julkaisema Saksan historian yleisesitys *Klassenkampf – Tradition – Sozialismus* kuvasi preussilaista militarismia vielä vuonna 1978 vanhoin tutuin sanakääntein:

221

Leimaa-antavaa preussilaiselle militarismille oli kaikkea yhteiskunnallista elämää hallitseva alistamisen henki, taantumuk-

lin. 16.–17. Mai 1979), Historiker-Gesellschaft der Deutschen Demokratischen Republik, Wissenschaftliche Mitteilungen 1979/I-II s. 49.

69 Karl-Heinz Noack, Die Preussen-Renaissance in der BRD, teoksessa Peter Bachmann, ym. (Hrsg.), Geschichte, Ideologie, Politik. Auseinandersetzungen mit bürgerlichen Geschichtsauffassungen in der BRD, Berlin (Ost) 1983 s. 53–54.

70 Ks. lähemmin Ingrid Mittenzwei/Karl-Heinz Noack (Hrsg.), Preussen in der deutschen Geschichte vor 1789, Berlin (Ost) 1982; Gustav Seeber/Karl-Heinz Noack (Hrsg.), Preussen in der deutschen Geschichte nach 1789, Berlin (Ost) 1983; Peter Meyers, Friedrich II. von Preussen im Geschichtsbild der SBZ/DDR. Ein Beitrag zur Geschichte der Geschichtswissenschaft und des Geschichtsunterrichts in der SBZ/DDR, Braunschweig 1983.

71 Gerhard Schilfert, Deutschland von 1648–1789, Lehrbuch der deutschen Geschichte, Bd. 4, 2. p. Berlin (Ost) 1962 s. 57.

72 Günter Vogler/Klaus Vetter, Preussen – Von den Anfängen bis zur Reichsgründung, 4. p. Berlin (Ost) 1975 s. 308 (1. p. 1970).

sellinen sotaideologia, epäinhimillinen kuri ja barbaariset rangaistukset armeijassa.⁷³

Absolutistisen Preussin merkittävintä monarkkia Fredrik II:ta (1712–1786) arvioitiin DDR:n historiankirjoituksessa aluksi äärimmäisen negatiivisesti. Vaikka "Fredrik II oli Hohenzollerneista lahjakkain, lähes koko hallituskautensa ajan hän harjoitti sotaisaa ja kansan kärsimyksistä piittaamatonta ulkopoliittikkaa." Fredrik II oli kaikkea muuta kuin porvarillisen historiankirjoituksen ylistämä valistunut itsevaltiias Fredrik Suuri. Hän oli "militaristi ja despootti", jonka valtakaudella "feodaalinen taantumus syveni ja maaseudun työtätekevän luokan hätä kasvoi".⁷⁴

"Toveri Fredrik Suuri"

222

Vuonna 1979 ilmestynyt Ingrid Mittenzwein Fredrik II:n elämäkerta käänsi DDR:n Preussi-keskustelun uusille urille. Tutkimuksensa näkökulmaa Mittenzwei oli esitellyt jo edellä mainitussa Forum-artikkelissaan: "Vallanpitäjät eivät aina automaattisesti ole taantumuksellisia vaan voivat palvelle myös historiallista edistystä".⁷⁵ Mittenzwein merkittävimmät uudelleenarvioinnit koskivat Fredrik II:n talouspolitiikkaa. Hän sijoitti päähenkilönsä historialliseen murrosvaiheeseen, jota hallitsi siirtyminen feodalismista kapitalismiin. Mittenzwein mukaan reformit, joita Fredrik II varsinkin hallituskautensa alussa pani toimeen, edistivät siihen saakka vielä hyvin heikosti kehittyneitä kapitalismin ituja.⁷⁶ Mittenzwein näkemys Fredrik II:n ulkopoliitikasta ei sen sijaan poikennut oleellisesti DDR:n historiankirjoituksen aiemmista tulkinnoista. Mittenzwei kiisti kuitenkin teesin, jonka mukaan Saksan historiassa vallitsi jatkuvuus Fredrik II:sta Hitleriin. Tällaista jatkuvuutta ei hänen mielestään voinut olla, koska Fredrik II:n milita-

73 Klassenkampf – Tradition – Sozialismus. Von den Anfängen der Geschichte des deutschen Volkes bis zur Gestaltung der entwickelten sozialistischen Gesellschaft in der Deutschen Demokratischen Republik. Grundriss, Hrsg. vom Zentralinstitut für Geschichte der Akademie der Wissenschaften der DDR, Berlin (Ost) 1978 s. 187.

74 Biographisches Lexikon zur deutschen Geschichte von den Anfängen bis 1945, 2. p. Leipzig 1970 s. 195–196.

75 Mittenzwei 1978 s. 9.

76 Ingrid Mittenzwei, Friedrich II. von Preussen, Berlin (Ost) 1979 s. 158–160 (2. p. Köln 1980).

rismi palveli Preussin aatelin intressejä eikä tähdännyt kansallisiin päämääriin.⁷⁷

Ingrid Mittenzwei sai absolutistisen Preussin historiaa koskeville uustulkintoilleen myös SED:n korkeimman johdon siunauksen. Hänen "Fredrik II:nsa" nousi otsikoihin myös Länsi-Saksassa. Eräät tarkkailijat luonnehtivat DDR:n Preussi-kuvassa tapahtuneita muutoksia suorastaan dramaattisiksi. Arvio oli melkoisesti liioiteltu ja antoi Mittenzwein tutkimuksesta väärän todistuksen.⁷⁸ Myös Mittenzwei itse ja kaksi hänen arvovaltaista kollegaansa, Horst Bartel ja Walter Schmidt selittivät yhteisessä kirjoituksessaan, että DDR saanut irti "taantumuksellisesta ja militaristisesta preussilaisuudesta" yhtä ehdottomasti kuin ennenkin. Kirjoitus ilmestyi SED:n teoreettis-poliittisessa aikakauslehdessä "Einheitissa" kesäkuussa 1979:

Preussin absolutismin luokkaluonne ei muutu miksikään. Toisin kuin porvarilliset historioitsijat ovat väittäneet, vallankumous ei alkanut Fredrik II:n valistuneesta itsevaltiudesta. Preussin kuninkaan uudistukset olivat järjestelmän sisäisiä eivätkä koskaan ylittäneet feodaalisen yhteiskuntamuodon rajoja.⁷⁹

223

Walter Schmidt palasi asiaan vielä myöhemmin uudelleen ja vakuutti, että Mittenzwein tulokset vain entisestään vahvistivat jo Marxin ja Engelsin aikoinaan esittämää perusnäkemystä, jonka mukaan Fredrik II oli taantumuksellisen, feodaalis-militaristisen politiikan edustaja. Mittenzwein tutkimuksen ansiosta Fredrik II:n kuva terävöityi ja sai uutta väriä, koska "huomiota kiinnitettiin myös niihin tekoihin, jotka vastoin Fredrik II:n omaa subjektiivista tahtoa edistivät objektiivisesti feodalismien kukistumista".⁸⁰ Mittenzwein tutkimusten ansiosta DDR:n Preussi-kuvasta tuli itse asiassa entistä "marxilaisempi". Samaa tuskin voidaan sanoa SED:n korkeimman johdon historiapolitiikasta. Heinäkuussa 1980 englantilainen lehtimagnaatti, *Pergamon*

77 Mittenzwei 1979 s. 71, 129, 209.

78 Peter Meyers, Friedrich II. von Preussen. "Militaristischer Despot" oder "der Grosse"?, teoksessa Alexander Fischer/Günther Heydemann (Hrsg.), *Geschichtswissenschaft in der DDR*, Bd. 2, Berlin 1990 s. 349.

79 Horst Bartel/Ingrid Mittenzwei/Walter Schmidt, *Preussen und die deutsche Geschichte*, Einheit 6 (1979) s. 642.

80 Walter Schmidt, *Nationalgeschichte der DDR und das territorialstaatliche historische Erbe*, ZfG 5 (1981) s. 403–404.

Press Ltd.:n toimitusjohtaja Robert Maxwell haastatteli Leaders of the World -sarjassaan myös DDR:n valtio- ja puoluejohtajaa Erich Honeckeria. Haastattelijä osoitti olevansa erittäin hyvin perillä DDR:n historiankirjoituksesta ja oli kiinnostunut erityisesti Preussia ja Lutheria koskevista uudelleenarvioista. Maxwell kysyi Honeckerilta: "Olenko oikeassa, jos väitän, että eräänlainen läpimurto tässä suhteessa oli Ingrid Mittenzwein Fredrik Suuren elämäkerta? Eikö tässä piile se vaara, että DDR ja BRD juhlivat osittain samoja kansallissankareita?" Maxwellin jälkimmäisen huomautuksen Honecker torjui toteamalla kuivasti: "Meiltä Teidän on turha etsiä entisten natsisuuruuksien muistomerkkejä." Perustelu oli ontuva, sillä eihän Länsi-Saksasakaan sentään natsseille patsaita pystytelty. Honeckerin vastaus oli muutoinkin melko ympäröyvä, mutta aivan kuin ohimennen DDR:n päämies kutsui Fredrik II:ta *Fredrik Suureksi* (Friedrich der Grosse). Sananvalinta oli harkittu, sillä tässä muodossa Preussin kuninkaan nimi esiintyi myös Honeckerin samana vuonna ilmestyneissä muistelmissa:

Ingrid Mittenzwein Fredrik *Suuren* elämäkerta, jota muuten itse pidän erittäin suuressa arvossa, vaikka en allekirjoitakaan jokaista lausetta, ei tässä mielessä ole mikään "läpimurto", vaan tulos meidän suhteestamme historialliseen perintöön (Erbe). Siihen kuuluu myös Preussin historia. Kuten itse olette havainnut, pääkaupunkimme Berliinin keskustassa ovat jo Clausewitzin⁸¹, Scharnhorstin, Yorckin ja Gneisenauin patsaat. Ehkäpä jo lähiaikoina sinne palaa myös Rauchin veistämä Fredrik *Suuren* ratsastajapatsas. Se kuuluisi ikään kuin luonnostaan uudelleenrakennettuun Linden-Forumiin Berliinin keskustassa. Sen ei pitäisi olla kenellekään yllätys.⁸² (kursivoinnit S. H.)

Honeckerin haastattelun jälkeen olisi odottanut, että DDR:n historioitsijat olisivat kilvan ottaneet nimityksen Fredrik Suuri käyttöönsä. Näin ei kuitenkaan käynyt, vaikka mm. Jürgen Kuczynski ilmoittautui Honeckerin ehdotuksen lämpimäksi kannattajaksi. Kuczynski vetosi myös Friedrich Engelsiin ja vyörytti esiin sivukaupalla sitaatteja, joissa Engels – Kuczynskin mielestä täysin oikeutetusti – kutsui Fred-

81 Tässä Honeckerille sattui lapsus, sillä Berliinissä ei ole Clausewitzin patsasta.

82 Erich Honecker, *Aus meinem Leben*, 7. p., Berlin (Ost) 1981 s. 437 (1. p. 1980).

rikiä "Suureksi" ja jopa "Neroksi" (Genie).⁸³ Sen sijaan Ingrid Mitzenzwei käytti myöhemminkin johdonmukaisesti nimitystä "Preussin Fredrik II". Honecker toteutti pian myös Fredrik II:n ratsastajapatsasta koskevan lupauksensa. Joulukuussa 1980 tämä Christian Daniel Rauchin uusklassinen mestariteos siirrettiin Potsdamin Sanssouci-puistosta takaisin alkuperäiselle paikalleen Unter den Linden-puistokadulle, nykyisen Humboldt-yliopiston ja Saksan valtionoopperan väliin. Teko oli varmasti tarkoin harkittu. Selvemmin eivät DDR:n johtajat olisi voineet uutta historiapolitiittista linjaansa manifestoida. Joka tapauksessa "Vanhan Fritzin" vapautuminen DDR:n historian kauhukabinetista herätti Länsi-Saksassa ihmetystä. Jotkut koiranleuat ehdottivat, että entistä militaristia ja despoottia Fredrik II:ta kutsuttaisiin DDR:ssä tästä lähin "toveri Fredrik Suureksi" – *Genosse Friedrich der Grosse*.⁸⁴

SED:n historiapolitiittinen käänne tuntui suorastaan dramaattiselta, sillä DDR oli toisen maailmansodan jälkeen säälimättä hävittänyt Preussin historiallisia muistomerkkejä. Syyskesällä 1950 räjäytettiin maan tasalle Berliinin ydinkeskustassa sijainnut Andreas Schlüterin suunnittelema Hohenzollernien kaupunkilinna *Stadtschloss*. Tämä "taantumuksen ja feodalismien muistomerkki" oli vaurioitunut pommituksissa pahoin mutta ei ollut korjauskelvoton. Samalle paikalle rakennettiin 1970-luvun lopulla kiistelty *Palast der Republik*, jossa DDR:n kansankamari kokoontui.⁸⁵ Myös eräiden muiden historiallisten rakennusten, esimerkiksi Potsdamin varuskuntakirkon *Garnisonskirchen* purkaminen herätti Länsi-Saksassa voimakkaita vastalauseita. Leipzigissa hävitettiin vuonna 1968 yliopiston uuden päärakennuksen, yli 30-kerroksisen pilvenpiirtäjän tieltä vanha yliopistokirkko *Universitätskirche*, jota pidetään myöhäiskeskiajan hallikirkkoarkkitehtuurin yhtenä kauneimmista näytteistä. Mutta toki DDR myös restauroi historiallisia rakennuksia ja muistomerkkejä. Kohteiden valinta

83 Jürgen Kuczynski, *Geschichte des Alltags des deutschen Volkes. Studien*, Bd. 2, Berlin (Ost) 1981 s. 310, 369–371.

84 Johannes Kuppe, *Die Geschichtsschreibung der SED im Umbruch*, teoksessa Alexander Fischer/Günther Heydemann (Hrsg.), *Geschichtswissenschaft in der DDR*, Bd. 1, Berlin 1988 s. 117.

85 Saksan yhdistymisen jälkeen *Palast der Republik* suljettiin terveydelle vaarallisena, koska eristeissä oli käytetty asbestia. Lokakuussa 1993 oli vielä ratkaisematta se, puretaanko *Palast der Republik* vai ei, ja rakennetaanko *Stadtschloss* mahdollisesti uudelleen. Kesällä 1993 linnan kulissit pystytettiin luonnollisessa koossa putkitelneiden varaan ja berliiniläiset saattoivat ottaa kantaa siihen, miten *Stadtschloss* sopisi kaupunkikuvaan.

noudatti samaa mustavalkoista historiapolitiikkaa kuin niiden hävittäminenkin.

Aluksi DDR:ssä vaalittiin yksinomaan työväenliikkeen ja edistykellisen porvariston historiallisia muistomerkkejä. 1970-luvulla DDR:n huomattavin entisöintiprojekti oli Goethen ja Schillerin klassisen Weimarin ydinkeskustan kunnostaminen. Potsdamissa entisöitiin Fredrik II:n rakennuttama rokokoolinna *Sanssouci* puistoalueineen ja historiallisine rakennuksineen, joista mainittakoon Preussin kuninkaiden kesäresidenssi *Neues Palais*. Toisen maailmansodan pommituksissa pahoin vaurioituneessa Dresdenissä kunnostettiin Fredrich Augustin (August Väkevän) rakennuttama Saksin kuninkaiden edustuspalatsi *Zwinger* jo 1960-luvulla. Helmikuussa 1985 avattu *Semper-ooppera* jouduttiin rakentamaan käytännöllisesti katsoen kokonaan uudelleen. DDR:n yksi huomattavimmista restaurointiprojekteista liittyi uskonpuhdistaja Martti Lutherin syntymän 500-vuotisjuhliin, joita vietettiin vuonna 1983 (ks. luku "Viisitoista teesiä Luterista").

226

Kun Ingrid Mittenzwei edellä mainitussa Forum-artikkelissaan vielä arvosteli DDR:n populaarikirjallisuuden Preussi-kuvaa yksipuoliseksi, tilanne korjautui tältäkin osin nopeasti. Vuonna 1983 ilmestyi suurelle yleisölle tarkoitettu Preussi-lukemisto, johon kirjoittivat maan parhaat historioitsijat. Mittenzwei esitteli Fredrik II:n "Sanssoucin filosofiksi", jonka täytyi uhrata osa ihanteistaan kovan todellisuuden edessä. Sotahistorioitsija Olaf Groehler puolestaan ylisti Fredrikin sotilaallista neroutta, mutta Preussin osuudesta Puolan jakoihin kirjassa ei mainittu halaistua sanaa.⁸⁶ Preussin suurmiesten elämäkertoista tuli DDR:ssä suosittu tutkimuskohde.⁸⁷ Ingrid Mittenzwein "Fredrik II" sai jatkoa, kun myös tämän isästä Fredrik Wilhelm I:stä, jota kutsuttiin "sotilaskuninkaaksi" – *Soldatenkönig*, sekä Saksan keisarista Wilhelm I:stä kirjoitettiin DDR:ssä 1980-luvulla uudet biografiat.⁸⁸

Preussi kohotettiin DDR:n kansalaisten silmissä uuteen loistoon ja kunniaan. Marraskuussa 1978 DDR:n televisio esitti Preussin refor-

86 Peter Bachmann/Inge Knoth (Hrsg.), *Preussen – Legende und Wirklichkeit*, Berlin (Ost) 1983.

87 Gustav Seeber (Hrsg.), *Gestalten der Bismarckzeit*, Bd. 1–2, Berlin (Ost) 1978/1987.

88 Heinz Kathe, *Der "Soldatenkönig". Friedrich Wilhelm I. 1688-1740. König in Preussen. Eine Biographie*, Berlin (Ost) 1981; Karl-Heinz Börner, *Wilhelm I. Deutscher Kaiser und König von Preussen. Eine Biographie*, Berlin (Ost) 1984.

mikautta 1806–13 käsittelevän elokuvan, jonka sankari oli vapaaherra Heinrich Friedrich vom und zum Stein (1757–1831). Friedrich Engelsingin suuresti arvostaman sotatieteoreetikon Carl von Clausewitzin elämästä kertova elokuva esitettiin niin ikään DDR:n televisiossa.⁸⁹ Saksan "vapaussodan"⁹⁰ 1813–15 preussilaisten sotapäälliköiden, Blücherin, Gneisenauin ja Yorckin patsaat sekä armeijan uudistajan Scharnhorstin muistomerkki palautettiin Saksan valtionoopperan lähistöllä Unter den Lindenin varrella sijaitsevaan puistikkoon. Myös vapaaherra Steinin patsas kunnostettiin ja sijoitettiin 1960-luvulla rakennetun DDR:n ulkoministeriön edustalle Unter den Lindenille.

Vaikka DDR ei järjestänyt omaa Preussi-näyttelyään, se ei suinkaan heittänyt pyyhettä kehään ottelussa Preussin perinnöstä. Aihetta esiteltiin DDR:ssä useissa korkeatasoisissa erikoisnäyttelyissä. Vuonna 1981 Itä-Berliinissä vietettiin näyttävästi arkkitehti Karl Friedrich Schinkelin syntymän 200-vuotisjuhlaa. Tuolloin restauroitiin mm. Schinkelin piirtämä linnansilta *Schlossbrücke* kauniine veistoksineen.⁹¹ Vuosi 1986 – *Friedrich-Jahr* – oli DDR:ssä omistettu Fredrik II:n kuoleman 200-vuotismuistolle. Potsdamin Sanssouci-puistossa sijaitsevassa Uudessa palatsissa (Neues Palais) esiteltiin monipuolisesti Fredrik II:n suhdetta taiteeseen. Näyttelyä täydensi erinomainen kaksiosainen katalogi.⁹² Seuraavana vuonna vietettiin Berliinin 750-vuotisjuhlaa muurin kummallakin puolella. Liittotasavallan lahja oli, kuten edellä on mainittu, päätös jättimäisen Saksan historian museon rakentamisesta valtiopäivätalon lähistölle. Itä-Berliinin puolella *Bode-museossa* järjestettiin keväällä 1987 suuri Brandenburg-Preussin 1700-luvun historiaa koskeva näyttely.⁹³ Edellä esitetty todistaa kiistattomasti sen, että kilpailu Preussin perinnöstä nousi 1980-luvul-

89 Barbara Vogler, *Das alte Preussen in der Geschichtswissenschaft der DDR. Zum Wandel des Preussenbildes in der DDR*, teoksessa Alexander Fischer/Günther Heydemann (Hrsg.), *Geschichtswissenschaft in der DDR*, Bd. 2, Berlin 1990 s. 434–435.

90 Saksalaisten taistelusta Napoleonin miehitystä vastaan käytettiin DDR:ssä nimitystä *Freiheitskrieg*, liittotasavallassa sen sijaan käytettiin nimitystä *Befreiungskrieg*.

91 Uusklassisen tyylin mestari Karl Friedrich Schinkel (1781–1841) suunnitteli 1810- ja 1820-luvuilla Berliinin monumentaalikeskustaan useita huomattavia rakennuksia, mm. Neue Wachen, Schauspielhausin ja Altes Museumiin.

92 Friedrich II. und die Kunst. Ausstellung zum 200. Todestag, 19. Juli bis 12. Oktober 1986 Neues Palais in Sanssouci, Hrsg. Generaldirektion der Staatlichen Schlösser und Gärten Potsdam-Sanssouci, Berlin (Ost) 1986.

93 Katalog Brandenburg-Preussen im 18. Jahrhundert, 9.1.–19.4.1987, Berlin (Ost) 1987.

la saksalais-saksalaisen historiataistelun keskeiseksi aiheeksi. Hans-Ulrich Wehlerin mukaan vanha kunnon "esivaltavaltio" – *Obrigkeitsstaat* – oli kummassakin Saksassa asetettu kultakehyksiin. Länsi-Saksan konservatiivisten historioitsijoiden ja SED:n historiapropagandistien Preussi-ottelu huvitti ja samalla närkästytti Wehleriä suuresti. Itse hän ei halunnut siihen sekaantua, sillä Saksan historiassa oli parempiakin esikuvia kuin Preussi.

Meidän tulisi olla ylpeitä omista vapaammista perinteistämme, kuten Etelä- ja Länsi-Saksassa on ollut jo vuosikymmenet tapana. Meidän tulisi olla tyytyväisiä siitä, että liittotasavalta käsittää ne osat vanhaa Saksaa, jotka ovat aina olleet vahvemmin länteen suuntautuneet kuin tässä suhteessa jälkijättöiset Elben itäpuoliset alueet. Me voimme rakentaa parempien perinteiden pohjalle. Liberaalin ja demokraattisen, johdonmukaisesti noudatetun perustuslain periaatteet ovat joka suhteessa oikeutetumpi perusta kuin nostalgian vesittämä Preussikuva.⁹⁴

Wehlerin kiistakumppani Michael Stürmer arveli sen sijaan, että DDR:ssä ei suinkaan ollut kyse myöhäsyntyisestä kansallisesta nostalgista vaan uudesta suhtautumisesta Saksan kysymykseen ja jaetun Saksan tulevaisuuteen. "Kun Honecker sanoo Preussi, hän tarkoittaa Saksan yhtenäisyyttä sosialismin kautta." Stürmer päätteli, että Saksan "jälleenyhdistäjien" linja oli SED:n johdossa päässyt jälleen voitolle ja "erottautujat" olivat joutuneet ainakin toistaiseksi vetäytymään taka-alalle.⁹⁵ Stürmerin mielestä DDR:n uusi Preussi-innostus osoitti, että se oli aloittanut taistelun koko Saksan historiallisesta perinnöstä.

DDR voi hyvinkin onnistua liittämään Preussin kansallishistoriaansa. Meidän tulee ottaa tämä haaste vastaan luovasti ja harkiten. Se voi tapahtua vain, jos itse kykenemme asettumaan historiaan, kykenemme tulemaan täysikasvaisiksi sen historian kanssa, joka johti Hitleriin.⁹⁶

94 Hans-Ulrich Wehler, *Preussen ist wieder chic. Der Obrigkeitsstaat in Goldrämchen*, teoksessa Hans-Ulrich Wehler, *Preussen ist wieder chic. Politik und Polemik in zwanzig Essays*, Frankfurt/M. 1983 s. 18.

95 Stürmer 1990 (teoksessa Fischer/Heydemann Bd. 2) s. 421.

96 Stürmer 1990 (teoksessa Fischer/Heydemann Bd. 2) s. 424.

Rautakansleri Bismarck – "historiallisen edistyksen" palvelija

Fredrik II:n rinnalle DDR:n historiakeskustelun polttopisteeseen nousi 1980-luvulla myös toinen suuri preussilainen, "rautakansleri" Otto von Bismarck (1815-1898). Fredrik II:sta, jonka henkilökuvana oli aluksi yksinomaan kielteinen, tehtiin DDR:n historiankirjoituksessa absolutistisen Preussin "kaksien kasvojen" symboli. Samansuuntaisia olivat myös Bismarckia koskevat uudelleenarviot. Merkittävä ero oli kuitenkin siinä, että DDR:n Bismarck-kuva oli jo alun alkaenkin suhteellisen myönteinen:

Pommerilainen junkkeri on aina kiehtonut DDR:n historioitsijoita – ja he ovat itse asiassa aina ihailleet häntä.⁹⁷

DDR:n historiankirjoituksen standardiesityksissä Bismarckia kutsuttiin Saksan keisarikunnan todelliseksi perustajaksi. Tämä teko oli myös hänen poliittisen uransa ehdoton kohokohta. Bismarckille annettu "historiallinen rooli" määräsi hyvin pitkälle myös sen, miten hänen henkilökuvansa arvioitiin. Bismarckin johdolla vuonna 1871 tapahtunut *Reichsgründung* oli DDR:n historiankirjoituksen mukaan – rajoituksistaan huolimatta – lopulta suuri historiallinen edistysaskel. Kansallisvaltion synty edisti kapitalististen markkinoiden laajentumista, ja mikä tärkeintä: teollisuusproletariaatti kasvoi ja työväenliike saattoi järjestäytyä uusissa kansallisissa puitteissa.⁹⁸ Bismarckin – samoin kuin kaikkien muidenkin hallitsevan luokan edustajien – politiikka sisälsi marxilais-leniniläisen historiankäsityksen mukaan sekä edistysellisiä että taantumuksellisia elementtejä. Vuoteen 1871 saakka Bismarck palveli etupäässä edistystä. DDR:n historioitsijat ylistivät aivan erityisesti hänen ulkopoliittista taitoaan Tanskaa 1864, Itävaltaa 1866 ja 1870–1871 Ranskaa vastaan käytyjen Saksan "yhdistymissotien"⁹⁹ aikana. Kaiken kaikkiaan DDR:n virallinen Bismarck-

97 Peter Alter, Bismarck in der Geschichtsschreibung der DDR, teoksessa Alexander Fischer/Günther Heydemann (Hrsg.), *Geschichtswissenschaft in der DDR*, Bd. 2, Berlin 1990 s. 655.

98 Joachim Streisand, *Deutsche Geschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart. Eine marxistische Einführung*, 2. p. Köln 1976 s. 211, 215–217; *Klassenkampf – Tradition – Sozialismus* 1978 s. 279.

99 DDR:ssä näistä sodista käytettiin nimitystä *Einigungskriege*, ks. Heinz Helmert, *Zu den Ursachen der militärischen Siege Preussens in den Kriegen 1864, 1866 und*

kuva alkoi 1980-luvulla yhä enemmän muistuttaa länsimaisesta historiankirjoituksesta tuttuja standardeja. Hyvä esimerkki oli 12-osainen Saksan historian yleisesitys *Deutsche Geschichte in zwölf Bänden*, jonka neljännen osan (1984) toimittajat ylistivät Bismarckin diplomaattista neroutta, tarmokkutta ja tahdonvoimaa. Näiden ominaisuuksiensa ansiosta hän "kasvoi päätään pitemmäksi kuin luokkansa muut edustajat".¹⁰⁰

Saksan keisarikunta oli porvarillinen kansallisvaltio, mutta se ei kuitenkaan syntynyt porvarillisen vallankumouksen tuloksena, vaan ruhtinaiden liittona, "vallankumouksena ylhäältä" – *Revolution von oben*. Marxisin klassikoiden tavoin DDR:n historioitsijat luonnehtivat Bismarckin vallankäyttöä bonapartistiseksi diktatuuriksi.¹⁰¹ Keisarikunnan perustamisen jälkeen Bismarckin sisäpolitiikka sai heidän mielestään yhä enemmän taantumuksellisia piirteitä. Erityisen ankaraasti he arvostelivat Bismarckin aikana 1878–90 voimassa olleita sosialistilakeja.¹⁰²

230

Elämäkertatutkimuksen määrä ja laatu kohosi DDR:ssä 1980-luvulla selvästi. Stereotyyppiset biografiat saivat lisää väriä, kun historiallisia henkilöitä ei enää mekaanisesti "johdettu" yhteiskuntaluokastaan. DDR:n uuden elämäkertatutkimuksen pioneerityö oli edellä mainittu Ingrid Mittenzwein "Preussin Fredrik II". Bismarck-tutkimuksen ehdotonta huippua edusti emeritusprofessori Ernst Engelbergin kirjoittama elämäkerta, jonka ensimmäinen osa *Bismarck. Urpreussie und Reichsgründer* (vuoteen 1871) ilmestyi 1985.¹⁰³ Sitä täydensi seuraavana vuonna ilmestynyt Heinz Wolterin toimittama dokumenttijulkaisu Bismarckin elämästä.¹⁰⁴ Engelbergin biografian

den Ursachen der militärischen Siege Preussens in den Kriegen 1864, 1866 und 1870/71, teoksessa Gustav Seeber/Karl-Heinz Noack (Hrsg.), *Preussen in der deutschen Geschichte nach 1789*, Berlin (Ost) 1983 s. 223.

100 Horst Bartel, ym. (Hrsg.), *Deutsche Geschichte in zwölf Bänden*, Bd. 4: Die bürgerliche Umwälzung von 1789 bis 1871, Berlin (Ost) 1984 s. 453.

101 Gustav Seeber, *Einleitung: Bonapartismus und Bourgeoisie. Ausgangspositionen und Probleme*, teoksessa *Bismarcks Sturz. Zur Rolle der Klassen in der Endphase des preussisch-deutschen Bonapartismus 1884/85 bis 1890*, Berlin (Ost) 1977; Gustav Seeber, *Bonapartismus und Bourgeoisie*, teoksessa Gustav Seeber/Karl-Heinz Noack (Hrsg.), *Preussen in der deutschen Geschichte nach 1789*, Berlin (Ost) 1983.

102 Streisand 1976 s. 221.

103 Ernst Engelberg, *Bismarck. Urpreussie und Reichsgründer*, Berlin (Ost/West) 1985, 2. p. München 1991.

104 Heinz Wolter (Hrsg.), *Otto von Bismarck. Dokumente seines Lebens 1815–1898*, Leipzig 1986.

jälkimmäinen osa *Bismarck. Das Reich in der Mitte Europas* tuli julkisuuteen vasta DDR:n käänteän jälkeen vuonna 1990.¹⁰⁵ Bismarck-tutkimus oli Ernst Engelbergin nuoruudenrakkaus, sillä vuonna 1934 hän puolusti Berliinin yliopistossa Gustav Mayerin ja Hermann Onckenin ohjauksessa laatimaansa väitöskirjaa Saksan sosialidemokratiasta ja Bismarckin sosiaalipolitiikasta.¹⁰⁶ Myöhemmin Engelberg palasi Bismarckiin yhä uudestaan. Vuonna 1965 häneltä ilmestyi kaksi Bismarckin aikakautta käsittävää Saksan historian yliopistollista oppikirjaa.¹⁰⁷ Kun Saksan keisarikunnan perustamisesta tuli vuonna 1971 kuluneeksi sata vuotta, Engelberg julkaisi Horst Bartelin kanssa kokoomateoksen "suurpreussilais-militaristisen" valtakunnan synnystä.¹⁰⁸ Tähän kokoomateokseen kirjoittamassaan artikkelissa Engelberg ihaili avoimesti Bismarckin taitavaa ja häikäilemätöntä politiikkaa ja kutsui häntä Friedrich Engelsin tavoin "kuninkaallis-preussilaiseksi vallankumoukselliseksi".¹⁰⁹

Engelbergin Bismarck-biografiasta, joka ilmestyi samanaikaisesti sekä Itä- että Länsi-Berliinissä, tuli yhteissaksalainen merkkitapaus. Teos herätti vielä suurempaa huomiota kuin Ingrid Mittenzwein "Preussin Fredrik II" kuusi vuotta aikaisemmin. DDR:n puolella kirjan ennakkotilausten määrä oli yli 100 000, mutta kroonisen paperipulan vuoksi kirjaa kyettiin painamaan vain 27 800 kappaletta. Ne menivät tietysti kuin kuumille kiville. Keväällä 1988 Frankfurter Allgemeine Zeitungin toimittaja tiedusteli Engelbergiltä, miksi hän juuri nyt oli kirjoittanut tällaisen Bismarck-elämäkerran. Engelbergin vastaus oli mielenkiintoinen: "DDR ei aikaisemmin ollut vielä riittävän pitkällä, ja minullakin on ollut oma oppiaikani".¹¹⁰ Mainittakoon, että Engelberg oli haastattelun aikoihin jo lähes 79-vuotias.

105 Ernst Engelberg, *Bismarck. Das Reich in der Mitte Europas*, Berlin 1990.

106 Ernst Engelberg, *Die deutsche Sozialdemokratie und die Sozialpolitik Bismarcks* (Diss. Berlin 1934). Tutkimusta ei julkaistu, sillä Engelberg pidätettiin jo neljä päivää väitöstilaisuuden jälkeen. Pian tämän jälkeen hänen onnistui paeta Saksasta Sveitsin kautta Turkkiin.

107 Ernst Engelberg, *Deutschland von 1849–1871. Lehrbuch der deutschen Geschichte*, Bd. 7, Berlin (Ost) 1965; Ernst Engelberg, *Deutschland von 1871–1897. Lehrbuch der deutschen Geschichte*, Bd. 8, Berlin (Ost) 1965.

108 Horst Bartel/Ernst Engelberg (Hrsg.), *Die grosspreussisch-militaristische Reichsgründung 1871. Voraussetzungen und Folgen*, Bd. 1, Berlin (Ost) 1971.

109 Ernst Engelberg, *Die politische Strategie und Taktik Bismarcks von 1851 bis 1866*, teoksessa Horst Bartel/Ernst Engelberg (Hrsg.), *Die grosspreussisch-militaristische Reichsgründung 1871. Voraussetzungen und Folgen*, Bd. 1, Berlin (Ost) 1971 s. 83.

110 FAZ 8.3.1988.

Suurten linjojen osalta Engelbergin "Bismarck" ei sisältänyt kovinkaan merkittäviä uusia tulkintoja. Bismarckin poliittinen suurtyö, keisarikunnan perustaminen oli Engelbergin mukaan suuri historiallinen edistysaskel, koska

kapitalistinen yhteiskunta voi siitä lähin kehittyä vahvan kansallisvaltion puitteissa, vapaana pikkuvaltiojärjestelmän (Kleinstaaterei) kahleista. Saksa ei enää ollut muiden suurvaltojen pelinappula. Vaikka valtiopäiviltä puuttui porvarillisen parlamentin valta, sillä oli kuitenkin tärkeä merkitys luokkavastakohtien jakaman kansallisvaltiollisen yhtenäisyyden ylläpitäjänä. Myös Saksan työväenluokka saattoi yhdistyneessä Saksassa koota paremmin voimansa omien poliittisten ja yhteiskunnallisten päämääriensä puolesta; yksistään Reichstagen puhujakorokkeelle pääsy, vaalit ja oma lehdistö jopa sosialistilakien aikana antoivat työväenluokalle uudet mahdollisuudet itsetietoisuuteen ja järjestäytymiseen.¹¹¹

232

Engelbergin Bismarck-elämäkerran näkökulma poikkesi selvästi DDR:n historiankirjoituksen normaalista standardista. Kirjoittaja esitteli perusteellisesti päähenkilönsä lapsuus- ja nuoruusvuosia sekä suku- ja perhetaustaa, eli ylipäättään piirteitä, joihin länsimaisessa elämäkertatutkimuksessa on perinteisesti kiinnitetty huomiota. Engelberg sai kritikoiltaan kiitosta myös erinomaisesta kielestä ja tyylistä. Hän painotti entistä voimakkaammin Bismarckin edistyksellistä roolia ja osoitti häntä kohtaan avointa ihailua. Eräät läntiset arvostelijat panivat myönteisesti merkille sen, miten kiivaasti Engelberg puolusti päähenkilöään. Bismarckin politiikan vastustajia, esimerkiksi ns. partikularisteja, jotka vastustivat Saksan yhdistymistä Preussin johdolla, Engelberg käsitteli kaikkea muuta kuin viileän objektiivisesti.¹¹² Engelbergin teosta on myös mielenkiintoista verrata Historische Zeitschriftin päätoimittajan Lothar Gallin kirjoittamaan Bismarck-elämäkertaan *Der weisse Revolutionär* (Valkoinen vallankumouksellinen) vuodelta 1980.¹¹³ Siinä missä Gallin Bismarck oli improvisoiva, impulsiivinen joskus jopa epäröivä, Engelberg ylisti estottomasti päähenkilönsä taistelijaanluonnetta, periaateuskollisuutta ja strategista kykyä.

111 Engelberg 1991 s. 646.

112 Engelberg 1991 s. 577–590.

113 Lothar Gall, Bismarck – Der weisse Revolutionär, Frankfurt/M.-Berlin 1980.

DDR:n johtavat historioitsijat kiittelivät Engelbergin teosta kilvan. Walter Schmidt vertasi sitä arvostelussaan ZfG:ssä Franz Mehringin Marx-elämäkertaan vuodelta 1918 ja vakuutti ikään kuin varmuuden vuoksi, että kyse todella oli marxilais-leniniläisestä historiankirjoituksesta. Schmidtin mielestä Engelbergin teos edusti DDR:n vielä melko nuoren elämäkertatutkimuksen ehdotonta huippua. Aiemmin DDR:ssä oli kirjoitettu lähes yksinomaan "edistyksellisten" henkilöiden biografioita, mutta Schmidt tähdensi, että yhtä tärkeää oli myös "riistäjäluokan" edustajiin perehtyminen.¹¹⁴

Jürgen Kocka arvioi DDR:n käänteen jälkeen Engelbergin Bismarck-elämäkertaa aivan uudesta näkökulmasta. Saksan yhdistymisen oli hänen mukaansa omiaan lisäämään "uuden kansallishistorian uhkaa" Saksan historiankirjoituksessa. Aineksia tälle uhalle tarjosi Kockan mielestä liittotasavallan konservatiivisen historiankirjoituksen ohella myös DDR:ssä 1980-luvulla kirjoitettu "kansallishistoria". Malliesimerkki tällaisesta historiankirjoituksesta oli Engelbergin Bismarck-elämäkerta.

233

Tietenkin Engelberg arvostelee Bismarckiaan erityisesti silloin kun tämä sortaa sosialisteja. Mutta kokonaisuus – myös elämäkerran toinen osa – on vähemmän kriittinen kuin se, mitä esimerkiksi Hans Rosenberg, Hans-Ulrich Wehler, Fritz Stern tai Lothar Gall ovat Bismarckista kirjoittaneet. Miksi? Bismarckin antiliberalismi ei ärsytä Engelbergiä läheskään yhtä paljon kuin edellä mainittuja. Hän kritisoi Bismarckia parlamentarismien jäädyttämisestä, liberalismien heikentämisestä ja Saksan poliittisen kulttuurin vahingoittamisesta hyvin lievästi. Omista premisseistään käsin Engelberg on itsekin etäämmällä liberalismista kuin edellä mainitut. ... Oman kansallisen pesän likaamisesta häntä ei todellakaan voi kukaan syyttää.¹¹⁵

Viisitoista teesiä Lutherista

Uskonpuhdistaja Martti Luther aiheutti DDR:n marxilais-leniniläisille historioitsijoille enemmän harmaita hiuksia kuin yksikään toinen

114 Walter Schmidt, Bismarck. Zum Erscheinen von Ernst Engelbergs Bismarck-Biographie, ZfG 3 (1987) s. 231.

115 Jürgen Kocka, Droht eine neue Nationalgeschichte?, teoksessa Konrad H. Jarausch (Hrsg.), Zwischen Parteilichkeit und Professionalität. Bilanz der DDR-Geschichtswissenschaft, Berlin 1991 s. 193.

saksalainen suurmies, esimerkiksi Fredrik II tai Bismarck. 1980-luvun alussa myös Lutherin henkilökuvaa arvioitiin perusteellisesti uudelleen: "ruhtinaiden rengistä" ja "talonpoikien tappajasta" tehtiin DDR:n edistykellisen "kansallishistorian" kantaisä. Erinomaisen tilaisuuden Luther-kuvan uudistamiseen tarjosi uskonpuhdistajan syntymän 500-vuotisjuhla marraskuun 11. päivänä 1983. Juhlavalmistelut toteutettiin DDR:n korkeimman johdon suojeluksessa.¹¹⁶ Kesäkuussa 1980 nimitetyn valtiollisen Luther-komitean – *Staatliches Martin-Luther-Komitee* – puheenjohtajaksi ryhtyi itse Erich Honecker. Komitean perustamisistunnossa 13.6.1980 pitämässään puheessa puoluejohtaja luonnehti Martti Lutherin perinnön vaalimista "DDR:n kannanotoksi historiallisen edistyksen, järjen ja ihmisyyden puolesta" ja kutsui Lutheria "yhdeksi Saksan kansan suurimmista pojista".¹¹⁷ Tällaista attribuuttia DDR:ssä oli aikaisemmin käytetty vain Marxista ja Engelsistä. Mainittakoon, että vuoteen 1983 osui myös Karl Marxin kuoleman 100-vuotisjuhla, mutta se jäi selvästi Luther -juhlallisuuksien varjoon.¹¹⁸

Kuten edellä mainittiin, suhtautuminen Martti Lutheriin tuotti DDR:n historiankirjoitukselle aluksi selviä vaikeuksia. Lutherin henkilökuvaa johdettiin hänen "historiallisesta roolistaan" Saksan *varhaisporvarillisessa vallankumouksessa* (*frühbürgerliche Revolution*) – historiallisessa kompleksissa, jonka muodostivat uskonpuhdistus ja talonpoikaissodat (1517–1525). Käsitepari "varhaisporvarillinen vallankumous" oli aito DDR-tuote.¹¹⁹ Marxismin klassikot eivät sitä käyttäneet, vaikka Engels kutsuikin uskonpuhdistusta ja talonpoikaissotia "porvariston vallankumoukseksi n:o 1".¹²⁰ Marxilta on peräisin arvio, jonka mukaan talonpoikaissota oli edistyksellisintä, mitä Saksan historiassa oli vuoteen 1848 mennessä tapahtunut, mutta sekin oli kompastunut teologiaan. Hampurilaisen historioitsijan Rainer Wohlfeilin mukaan varhaisporvarillisen vallankumouksen käsitettä käytti

116 SAPMO/Berlin, SED Politbüro 23/80, 10.7.1980 (J IV 2/2-1843).

117 Erich Honecker, In der DDR wird die historische Leistung Martin Luthers bewahrt, ZfG 10 (1980) s. 927-936.

118 Ulrich Neuhäusser-Wespy, Erbe und Tradition in der DDR. Zum gewandelten Geschichtsbild der SED, teoksessa Alexander Fischer/Günther Heydemann (Hrsg.), Geschichtswissenschaft in der DDR, Bd. 1, Berlin 1988 s. 130.

119 Gerhard Brendler, Zur Auffassung von Reformation und Bauernkrieg bei Friedrich Engels, teoksessa Horst Bartel/Heinz Helmert/Wolfgang Küttler/Gustav Seeber (Hrsg.), Evolution und Revolution in der Weltgeschichte. Ernst Engelberg zum 65. Geburtstag, Berlin (Ost) 1976 s. 248.

120 MEW Bd. 22, Berlin (Ost) 1963 s. 300.

ensimmäisenä vuonna 1952 huomattava itäsaksalainen keskiajan historian tutkija Günter Mühlpfordt (Halle).¹²¹ Suuntaa-antavat teesit varhaisporvarillisesta vallankumouksesta esitti leipzigilainen historioitsija Max Steinmetz tammikuussa 1960 Wernigerodessa (Harz-vuoristossa) pidetyssä seminaarissa.¹²² Pian tämän jälkeen DDR:n historioitsijaseuran DHG:n alaisuuteen perustettiin varhaisporvarillisen vallankumouksen historiaa tutkiva työryhmä *Arbeitsgemeinschaft zur Erforschung der frühbürgerlichen Revolution*.

Teesi varhaisporvarillisesta vallankumouksesta oli DDR:n menneisyyttä valikoivan ja Saksan historian parhaisiin perinteisiin nojautuvan historiankäsityksen yksi kulmakivistä. Kun oli osoitettava, että DDR todella oli Saksan vallankumouksen "ydinvaltio" – *Kernstaat*, historiaan oli rakennettava jatkuvuutta myös taaksepäin. Näin ollen varhaisporvarillinen vallankumous oli ensimmäinen rengas Saksan historian edistyksellisessä ketjussa, jonka lopullinen, lainmukainen ja historiallisesti välttämätön tulos oli DDR:n perustaminen. Oma merkityksensä oli myös maantieteellisillä näkökohdilla, sijaitsivathan uskonpuhdistuksen ja talonpoikaissotien ydinalueet Thüringenissä, Saksissa ja Saksi-Anhaltissa tulevan DDR:n maaperällä.

DDR:n historiankirjoituksen mukaan varhaisporvarillisessa vallankumouksessa oli kyse nousevan porvariston ja feodaaliluokan yhteiskunnallisten intressien yhteentörmäyksestä. Kuten Thomas Nipperdey on osoittanut, Saksan varhaiskapitalistinen porvaristo – kauppatriisit ja kustannusyhtiöiden¹²³ omistajat – ei suinkaan hautonut feodaalijärjestelmän, keisarin ja ruhtinaiden kukistamista. Jos DDR:n historiankirjoituksen konstruoima luokkavastakohta otettaisiin kirjaimellisesti, varsinainen porvaristo olisi Nipperdeyn mukaan ollut tässä "vallankumouksessa" hallitsevan luokan puolella.¹²⁴ Nimitys "varhaisporvarillinen vallankumous" oli hänen mielestään jo sinänsä todiste siitä, että 1700- ja 1800-lukujen eurooppalaisen vallankumous-

121 Rainer Wohlfeil, Reformation als "frühbürgerliche Revolution"? Die deutsche Reformation in der Historiographie der DDR, teoksessa Alexander Fischer/Günther Heydemann (Hrsg.), *Geschichtswissenschaft in der DDR*, Bd. 2, Berlin 1990 s. 182.

122 Max Steinmetz, Die frühbürgerliche Revolution in Deutschland 1476–1535. Thesen zur Vorbereitung der wissenschaftlichen Konferenz in Wernigerode vom 20. bis 24. Januar 1960, *ZfG* 1 (1960) s. 113–124.

123 Tarkoittaa kustannusjärjestelmää – *Verlagssystem*.

124 Thomas Nipperdey, Die Reformation als Problem der marxistischen Geschichtswissenschaft, teoksessa Alexander Fischer/Günther Heydemann (Hrsg.), *Geschichtswissenschaft in der DDR*, Bd. 2, Berlin 1990 s. 161.

prosessin käsitteistö koetettiin väen väkisin projisoida 1500-luvun alun yhteiskuntaan.¹²⁵ Uskonpuhdistus irroitettiin DDR:n historiankirjoituksessa teologiasta ja siitä tehtiin vallankumouksellisen porvariston ideologia. Tämän ideologian keskeinen muotoilija Martti Luther palveli luonnollisesti historiallista edistystä:

Vielä puuttui yhdistävä ideologia, joka liittäisi hajanaisen liikkeen eri osat toisiinsa ja antaisi sille yhteiset puitteet ja tavoitteet. Martti Lutherin uskonpuhdistuksen poliittis-historiallinen merkitys on juuri siinä, että hän ratkaisi tämän tehtävän.¹²⁶

Jokseenkin kaikissa historian standardiesityksissä kerrottiin, kuinka Luther vieraantui vallankumousliikkeestä tehdessään raamatunkäännöstyötä Wartburgin linnassa vuosina 1521–22. Talonpoikaissodan puhjettua 1525 hän asettui ruhtinaiden puolelle ja petti vallankumouksen. Tämän jälkeen Luther edusti vain "ruhtinaiden uskonpuhdistusta" – *Fürstenreformation*. Vallankumousliikkeen ja "kansanuskonpuhdistuksen" – *Volksreformation* – johtoon nousi hänen kiistakumppaninsa, nuori teologi Thomas Müntzer, joka kuitenkin teloitettiin Mühlhausenissa Thüringenissä jo toukokuun lopulla 1525.¹²⁷ Suurin piirtein tällaisen tulkinnan Lutherin ja Müntzerin vastakkaisista historiallisista rooleista esitti jo Friedrich Engels kirjassaan "Saksan talonpoikaissodat" (1850).¹²⁸ Engels rinnasti Lutherin menettelyn Saksan liberaalin porvariston "petokseen" vuoden 1848 vallankumouksessa ja loi perustan Müntzerin myöhemmälle marxilais-leniniläiselle sankarimyytille.¹²⁹ Marttyyri-Müntzeristä oli helpompi tehdä sankari kuin petturi-Lutherista. Ulbrichtin DDR:ssä 1960-luvulla Thomas Müntzer korotettiin suorastaan "protokommunistiksi" ja jokaisen SED:n toimitsijan esikuvaksi.¹³⁰ Leipzgilainen historioitsija Manfred

125 Nipperdey 1990 s. 151–152.

126 Streisand 1976 s. 59.

127 Klassenkampf – Tradition – Sozialismus 1978 s. 149–156.

128 MEW Bd. 7, Berlin (Ost) 1973 s. 347.

129 Erkki Kouri, Tuomas Müntzerin kuva historiankirjoituksessa, teoksessa Erkki Kouri, Historiankirjoitus, politiikka, uskonto, Studia Historica Jyväskyläläisiä 42, 1990 s. 12–14.

130 Hans Joachim Berbig, Thomas Müntzer aus marxistischer Sicht, teoksessa Alexander Fischer/Günther Heydemann (Hrsg.), Geschichtswissenschaft in der DDR, Bd. 2, Berlin 1990 s. 242–243.

Bensing päätyi Müntzer-biografiassaan (1965) seuraavaan tulokseen, joka heijasti myös tuon ajan historinkirjoituksen Luther-kuvaa:

Müntzer oli monessa suhteessa Lutherin vastakohta – ei vain kansallinen vallankumoussankari vaan myös yhteiskunnallisen edistyksen symboli.¹³¹

Vuonna 1967 DDR:ssä vietettiin uskonpuhdistuksen 450-vuotisjuhlaa. Max Steinmetzin mukaan historioitsijoilta edellytettiin tuolloin "marxilaisen Luther-kuvan hahmottamista, t.s. kokonaisarviota hänen persoonallisuudestaan ja toiminnastaan, ei vain kielteisten piirteiden korostamista, vaikka niitäkään ei suinkaan saanut sivuuttaa". Tämä "vaikea tehtävä" annettiin Steinmetzin oppilaan Gerhard Zschäbitzin ratkaistavaksi.¹³² Hän yritti sijoittaa Lutherin "objektiivisen historiankulun yleisiin vaatimuksiin" ja arvioi Lutherin elämäntyön "historiallisesta rajoittuneisuudestaan" huolimatta "valtavaksi" (gewaltig). Elämäkerran alaotsikko *Grösse und Grenze* (suuruus ja raja) on paljonpuhuva: se heijastaa DDR:n 1960-luvun Luther-kuvan ristiriitaisuutta, mutta ei vain sitä, vaan myös tutkijan vaikeutta sovittaa tuloksensa tuohon kuvaan.¹³³

Edellä mainittu Ingrid Mittenzwein Forum-artikkeli "Preussin kaksista kasvoista" lokakuussa 1978 ennakoi DDR:n uuden "kansallishistorian" tulemistä. Todellinen läpimurto tähän suuntaan oli DDR:n historioitsijaseuran toukokuussa 1979 järjestämä DDR:n 30-vuotisjuhlasesminaari "Saksan kansan historian edistyksestä perinnöstä ja sen jatkumisesta DDR:ssä". Keskustelun polttopisteessä oli Preussi, mutta siihen nousi nyt myös Luther. Kriittisen katsauksen aiempaan Luther-tutkimukseen esitti Gerhard Brendler. Hänen mukaansa myös DDR:n historiankirjoitusta rasitti vuoden 1945 jälkeen syntynyt "järjetön teesi", jonka mukaan Luther, Fredrik II ja Bismarck olivat olleet Hitlerin henkisiä edeltäjiä.¹³⁴ Brendler mainitsi esimerkkinä

131 Manfred Bensing, Thomas Müntzer, Leipzig 1965 s. 247.

132 Max Steinmetz, Forschungen zur Geschichte der Reformation und des deutschen Bauernkrieges, teoksessa Historische Forschungen in der DDR 1960–1970. Analysen und Berichte zum XIII. Internationalen Historikerkongress in Moskau 1970, ZfG Sonderband 1970 s. 340.

133 Gerhard Zschäbitz, Martin Luther. Grösse und Grenze, Bd. 1: 1483–1526, Berlin (Ost) 1967. – Elämäkerran toinen osa ei ehtinyt valmistua ennen tekijän kuolemaa.

134 Gerhard Brendler, Martin Luther – Erbe und Tradition, Materialien des Arbeitskreises 1. der zentralen wissenschaftlichen Konferenz der Historiker der DDR anlässlich des 30. Jahrestages der Deutschen Demokratischen Republik (Berlin,

Wolfram von Hansteinin "kurjan tekeleen" *Von Luther zu Hitler* vuodelta 1947, mutta sama teesi esiintyi myös Alexander Abuschin edellä mainitussa kirjassa *Der Irrweg einer Nation* (Kansakunnan harharetki, 1. p. 1946).¹³⁵ Brendlerin mielestä varhaisporvarillisen vallankumouksen teoriaa oli käytetty historiankirjoituksessa yksipuolisesti. Hän vaati, että "nyt sitä tulisi soveltaa myös Martti Lutherin henkilöön". Tämä puute oli tullut selvästi näkyviin uskonpuhdistuksen ja talonpoikaissotien 450-vuotisjuhlissa 1967 ja 1975.

Meidän on tunnustettava, että näissä juhlissa olemme aina tietyllä tavalla karttaneet Lutheria henkilönä. Nyt on korkea aika korjata tämä virhe, ja kalenteriin merkitty marraskuun 10. päivä 1983 velvoittaa meitä siihen.¹³⁶

238 Luther-kuvan uudelleenarviointi oli Brendlerin mielestä sekä tieteellisesti että poliittisesti ajankohtaista ja välttämätöntä. DDR:llä ei kuitenkaan ollut mitään syytä tehdä Lutherista sankaria. Brendlerin neuvo DDR:n poliittisille päättäjille oli sama kuin Mittenzwein: kansallisten suurmiesten uudelleenarviointia vaativat nimenomaan tieteelliset tosiasiat, t.s. marxilais-leniniläinen historiankuva oli tältä osin puutteellinen. Martti Luther koki 1980-luvun DDR:ssä saman kohtalon kuin Fredrik Suuri. Kolme vuotta kestäneiden Luther-juhlallisuuksien – *Luther-Ehrung* – aikana (1980–83) kaikki hänen elämäänsä liittyneet kohteet restauroitiin huolellisesti: syntymä- ja kuolintalo, talot joissa hän oli asunut, kirkot joissa hän oli saarnannut ja koulut joissa hän oli opettanut. DDR:n valtionpankki laski juhluvuoden kunniaksi liikkeelle uudet Luther-aiheiset viiden ja 20-markan kolikot.¹³⁷ Lutherin kirjoituksia julkaistiin valikoituina ja koottuina ja hänestä kirjoitettiin elämäkertoja ja yleistajuisia teoksia.¹³⁸ Saksan historian

16.–17. Mai 1979), Historiker-Gesellschaft der DDR, Wissenschaftliche Mitteilungen 1979/I-II, s. 30.

135 Wolfram von Hanstein, *Von Luther zu Hitler*. Ein wichtiger Abriss deutscher Geschichte, Dresden 1947; Alexander Abusch, *Der Irrweg einer Nation*. Ein Beitrag zum Verstehen deutscher Geschichte, 2. p. Berlin (Ost) 1948 s. 22.

136 Brendler 1979 s. 31.

137 Luther-juhlavuoden tapahtumista ks. *Martin-Luther-Ehrung der Deutschen Demokratischen Republik*, Berlin (Ost) 1983.

138 Gerhard Brendler, *Martin Luther - Theologie und Revolution*, Berlin (Ost) 1983; Siegfried Bräuer, *Martin Luther in marxistischer Sicht von 1945 bis zum Beginn der achtziger Jahre*, Berlin (Ost) 1983; Günter Vogler (Hrsg.), *Martin Luther. Leben – Werk – Wirkung*, Berlin (Ost) 1983.

museossa järjestettyyn näyttelyyn *Martin Luther und seine Zeit* tutustui 140 000 kansalaista.

DDR:n historiankirjoituksen uusi Luther-kuva kiteytettiin 15 teesiin, jotka ilmestyivät ZfG:ssä lokakuussa 1981.¹³⁹ Teesien valmistelusta vastasi DDR:n tiedeakatemian historian keskuslaitoksen esimiehen Horst Bartelin johtama työryhmä, johon kuului historioitsijoita sekä tiedeakatemista että yliopistoista. Luther-teeseistä voi tehdä vain yhden johtopäätöksen: ne olivat SED:n korkeimman johdon tilaustyö. Historioitsijoiden tuli luoda Luther-kuva, joka soveltuisi DDR:n kansallishistorian tarpeisiin. Tällaiseen historioitsijat eivät olisi omin päin uskaltaneet ryhtyä. Länsisaksalaisen arvion SED:n Luther-teeseistä esitti historioitsija Hartmut Lehmann.¹⁴⁰ Hänen näkemyksiinsä on helppo yhtyä:

Mikä jättimäinen sankarihahmo tässä meille esitelläänkään, tai oikeastaan: jättimäinen klishee sankarista! Kaikki, mikä ei tähän kuvaan sovi, on retushoitu pois, esimerkiksi Lutherin paholaisusko, häntä ahdistaneet pelkotilat, jotka ajoivat hänet toisinaan lähes paniikin partaalle ja suistivat hänet syvän epäilyksen valtaan, hänen vuosien mittaan jatkuvasti kasvanut juutalaisvihansa.¹⁴¹

239

Teesien sisältöä ei ole syytä yksityiskohtaisesti käsitellä. Otettakoon kuitenkin yksi esimerkki. Kuudennessa teesissä arvioitiin Lutherin asettumista talonpoikaissodassa 1525 ruhtinaiden puolelle. Hänen kirjoituksensa *Wider die räuberischen und mörderischen Rotten der Bauern* (Talonpoikien rosvoavia ja murhaavia roskajoukkoja vastaan) mainittiin ja todettiin, että se "vahingoitti talonpoikien asiaa suuresti". Engelsin Luther-kritiikki, josta aiemmassa DDR-kirjallisuudessa oli aina muistutettu, sivuutettiin tällä kertaa tyystin. Syy Lutherin kääntymykseen oli teesien laatijoiden mukaan täysin ymmärrettävä:

Lutherin henkilökohtainen tragiikka oli siinä, että hän joutui kahden roolin väliseen ristiriitaan: yhtäältä hän oli laajan, kaikki oppositioryhmät yhdistävän vallankumousliikkeen alulle-

139 Thesen über Martin Luther. Zum 500. Geburtstag, ZfG 10 (1981) s. 879–893.

140 Saksan historiallisen instituutin johtaja, Washington D.C.

141 Hartmut Lehmann, Die 15 Thesen der SED über Martin Luther, teoksessa Alexander Fischer/Günther Heydemann (Hrsg.), Geschichtswissenschaft in der DDR, Bd. 2, Berlin 1990 s. 232.

panija, mutta toisaalta häntä sitoi hänen oma maltillis-porvarillinen luokka-asemansa Saksin maaruhtinaan¹⁴² suojeluksessa.¹⁴³

Hartmut Lehmann arvioi DDR:n Luther-juhlallisuuksien merkitystä myös historiapoliittiselta kannalta. SED:n tarkoituksena oli Lutherin rehabilitoinnin avulla valaa lisää sementtiä DDR:n valtion perustuksiin. Tästä ei varmasti ollut epäilystäkään, mutta toisaalta Lutherin "irtipäästäminen" oli Lehmannin mielestä DDR:n valtiolliselle johdolle myös melkoinen riski:

Jos Luther saa DDR:n historiankuvassa kunniapaikan, niin myös hänen teoksiaan voidaan siellä lukea vapaasti ja häneen voidaan vedota. Silloin lukijat voivat tutustua koko Lutheriin, eivät vain SED:n 15 teesin siloiteltuun ja sankariksi kohotettuun Lutheriin.¹⁴⁴

DDR palaa koko Saksan historiaan

DDR:n suhde Saksan historiaan määräytyi kahden peruselementin, valtion sosialistisen olemuksen ja väestön saksalaisen alkuperän keskinäisestä vuorovaikutuksesta. Näiden elementtien painotus vaihteli DDR:n virallisessa historiankirjoituksessa vuosikymmenten kuluessa hyvinkin voimakkaasti. Kuten edellä on käynyt ilmi, DDR katkoi 1970-luvun alussa määrätietoisesti siteitään saksalaisuuteen ja määritteli perustuslaissaan itsensä "työläisten ja talonpoikien sosialistiseksi valtioksi". DDR:n "pako Saksan historiasta" (Flucht aus der deutschen Geschichte), kuten tuota vaihetta lännessä kutsuttiin, kesti vain muutaman vuoden. Toukokuussa 1976 pidetyssä SED:n IX puoluekokouksessa pääsihteeri Erich Honecker määritteli DDR:n "sosialistiseksi saksalaiseksi kansakunnaksi" (sozialistische deutsche Nation). Tämä muotoilu sisällytettiin myös SED:n uuteen ohjelmaan, joka hyväksyttiin samassa puoluekokouksessa.¹⁴⁵ Uusi tulkinta merkitsi

142 Tarkoittaa Saksin vaaliruhtinasta Fredrik III:ttä (1463–1525), joka tunnettiin lääninimellä "Viisas" – Friedrich der Weise.

143 Thesen ... s. 885.

144 Lehmann 1990 s. 234.

145 Protokoll des IX. Parteitages der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands, Bd. 1, Berlin (Ost) 1976 s. 16; Programm der Sozialistischen Einheitspartei Deutsch-

käytännössä myös sitä, että teesi erillisestä DDR-kansakunnasta haudattiin vähin äänin.

Kansallisen elementin paluu DDR:n historiankirjoitukseen oli yllyttävän nopea ja voimakas. Ingrid Mittenzwein Forum-artikkeliä vuodelta 1978 on pidetty tässä mielessä urauurtavana. Selvää kuitenkin on, ettei Mittenzwei – sen enempää kuin kukaan muukaan yksittäinen historioitsija – olisi uskaltanut lähteä yksin liikkeelle, ellei SED olisi ensin näyttänyt vihreää valoa. DDR:n historiankirjoituksen kansallinen käänne näytti 1970-luvun taustaa vasten suorastaan draamaattiselta. Läntisten tarkkailijoiden mukaan DDR:n historiankirjoitus oli 1970-luvun alussa paennut Saksan historiasta ja palannut siihen takaisin saman vuosikymmenen lopulla.¹⁴⁶ DDR kiisti tämän jyrkästi. Asia oli SED:lle niin tärkeä, että pääsihteeri Erich Honecker katsoi aiheelliseksi puuttua siihen. Hän puhui Hallessa lokakuun alussa 1983 pidetyn tieteellisen Luther-kongressin avajaisissa:

Muuten: ei meidän tarvitse mitenkään erityisesti ‘palata’ Saksan historiaan. DDR tulee koko Saksan historiasta, se on aina ollut siinä ja se jatkaa sitä koko ajan. ... Historiatietoisuus kehittyi tiedostamisen elävänä virtana, joka ei koskaan saa pysähtyä eikä se pysähdy. Marxilainen historiankäsitelmä ei muutu vaan rikastuu alituisesti.¹⁴⁷

241

Itä-Saksan historiankirjoituksen 1980-luvun suuri projekti oli *DDR:n kansallishistorian* (Nationalgeschichte) kirjoittaminen. Historiatieteen neuvosto (Rat für Geschichtswissenschaft) ja DDR:n tiedeakatemian historian keskuslaitos (Zentralinstitut für Geschichte) järjestivät marraskuussa 1980 aihetta käsittelevän neuvottelukokouksen, johon osallistui maan johtavia historioitsijoita. Suuntaa-antavat teesit esitti Walter Schmidt SED:n keskuskomitean Yhteiskuntatieteiden akateemiasta:

DDR:n kansallishistoria ei tarkoita vain niiden maantieteellis-

lands (1976), Dokumente des SED Bd. 16, Berlin (Ost) 1980, Kapitel II F, s. 32.

146 Ks. esim. Alexander Fischer/Günther Heydemann, Weg und Wandel der Geschichtswissenschaft in der SBZ/DDR seit 1945, teoksessa Alexander Fischer/Günther Heydemann (Hrsg.), Geschichtswissenschaft in der DDR, Bd. 1, Berlin 1988 s. 17–18.

147 Erich Honecker, DDR-Lutherehrung – Manifestation der Humanität und des Friedens, ND 6.10.1983.

ten alueiden esihistoriaa, jotka nykyään kuuluvat DDR:lle. ... Reaalisosialismi Saksan maaperällä on – kansainvälisten juurtensa ohella – koko Saksan historian saavutus. ... DDR:n kansalaisten historianankuva käsittää koko Saksan historian kansakunnan synnystä 1940-luvun puoliväliin. Siihen sisältyy kaikkien niiden Saksan alueiden historia, jotka ovat kuuluneet Saksan valtakuntaan, Saksan liittoon tai saksalais-roomalaiseen keisarikuntaan ennen vuotta 1806. Tämä näkemys on sosialistisen saksalaisen kansakunnan historiallisen itseymmärryksen ja kansallisen identiteetin kulmakivi.¹⁴⁸

242

Ainoa Saksan historian osa-alue, joka Schmidtin määritelmän mukaan ei kuulunut DDR:n kansallishistoriaan, oli Saksan liittotasavallan historia. Sen sijaan kolmannen valtakunnan historia kuului siihen. Rajaus oli myös tältä osin tarkoin harkittu. DDR:n virallisen historian-tulkinnan mukaan Saksan liittotasavalta oli separatistinen poikkeama Saksan historiallisesta perinnöstä, jota DDR yksin jatkoi. Schmidt tähdensi, että esimerkiksi Saksan talonpoikaissodat (1524–25) olivat DDR:n kannalta yhtä tärkeitä siitä riippumatta, missä päin Saksaa niitä oli käyty, Lounais-Saksassa tai Thüringenissä. Samalla tavoin DDR vaali esimerkiksi Mainzian jakobiinien porvarillis-demokraattisen tasavallan (1792–93), Sleesian kankureiden kapinan (1844) tai kommunistien punaisen Ruhr-armeijan (1920) muistoa. DDR:llä oli Schmidtin mukaan täysi oikeus vedota Saksan historian edistyksellisiin perinteisiin. Tehtävä oli hänen mielestään myös poliittisesti relevantti ja ajankohtainen.

DDR:n kansallishistorian kirjoittaminen edellytti kannanottoa koko Saksan historiaan. Toisin sanoen kansallishistorian oli puututtava myös niihin Saksan historian kehityslinjoihin, jotka olivat DDR:n näkökulmasta joko kokonaan tai osittain taantumuksellisia. Tässä suhteessa kansallishistoria poikkesi aiemmasta valikoivasta historiankirjoituksesta, jonka mukaan DDR oli pelkästään Saksan historian edistyksellisten perinteiden tulos. Historiallisen prosessin monimutkaisuuden ja ristiriitaisuuden erittelemistä varten oli kehitettävä uusi teoreettinen käsitteistö. Ratkaisu löytyi erottamalla historiasta kaksi pääelementtiä *Erbe* (perintö) ja *Tradition* (perinne). Käsiteparin merkitys käy ilmi DDR:n tiedeakatemian historian keskuslaitoksen johtajan Horst Bartelin määritelmästä. Bartel esitelmöi marraskuussa 1980

148 Schmidt 1981 (ZfG) s. 399–400.

DDR:n johtavien historioitsijoiden neuvottelukokouksessa, jossa Walter Schmidt esitteli teesinsä kansallishistoriasta.

Erbe (perintö) määrittää suhteemme koko Saksan historiaan maailmanhistoriallisessa prosessissa. Marxilais-leniniläisen historiankäsityksen mukaan "koko Saksan historia" tarkoittaa luokkataistelujen moninaisuutta ja monimutkaisuutta, kaikkien yhteiskuntaluokkien ja -kerrosten sekä myönteisiä että kielteisiä saavutuksia (*Leistungen und Fehlleistungen*). ... *Tradition* (perinne) tarkoittaa sitä vastoin niitä historiallisia kehityslinjoja, ilmiöitä ja tosiasioita, joihin Saksan Demokraattinen Tasavalta nojautuu, joiden tulos se itse on, joita se vaalii ja jatkaa. Perinne ja perinnekuva (*Traditionsbild*) ovat siis vain osa historiaa, osa koko perintöä.¹⁴⁹

Teoreettisen perustelun käsitteelle *Erbe* Bartel löysi Marxin teoksesta *Louis Napoleonin Brumairekuun 18.*, jonka mukaan historiallinen perintö sisältää kaikki menneisyydestä "välittömästi löytyneet, olemassaolevat ja välittyneet seikat" (*die unmittelbar vorgefundenen, vorgegebenen und überlieferten Umstände*).¹⁵⁰ Seuraava Bartelin laattima edistysellisten perinteiden luokittelu osoittaa erottelun *Erbe* – *Tradition* metodisen merkityksen:

1. työväenluokka ja sen vallankumouksellinen puolue
2. vallankumoukselliset, demokraattiset, humanistiset ja edistyselliset ilmiöt, tosiasiat ja henkilöt, jotka ovat syntyneet ja vaikuttaneet kansamme historiassa
3. hallitsevan riistäjäluokan edustajien toiminta, joka objektiivisesti ottaen on palvellut historiallista edistystä¹⁵¹

Uutta Bartelin määritelmässä oli nimenomaan käsite *Erbe*. Sen sijaan käsite *Tradition* oli tuttu DDR:n aiemmasta, Saksan historian edistysellisiä perinteitä valikoivasta historiankirjoituksesta. Bartel pani myönteisesti merkille DDR:ssä virinneen Preussi-keskustelun ja ko-

149 Horst Bartel, *Erbe und Tradition in Geschichtsbild und Geschichtsforschung der DDR*, ZfG 5 (1981) s. 389.

150 MEW Bd. 8, Berlin (Ost) 1960 s. 115.

151 Bartel 1981 s. 389–390.

rosti "sosialistisen kotiseuturakkauden" merkitystä DDR:n kansalaisten historiallisen tietoisuuden rakentamisessa. Preussin ohella DDR:n historioitsijoiden oli tutkittava entistä enemmän myös Saksin, Saksi-Anhaltin, Thüringenin ja Mecklenburgin historiaa. Ingrid Mittenzwein loistava Fredrik II:n elämäkerta kaipasi Bartelin mielestä jatkoa. Erityisen tärkeänä hän piti Saksin August Väkevän (August der Starke)¹⁵² elämäkerran kirjoittamista.¹⁵³ Walter Schmidtin ja Horst Bartelin määritelmien pohjalta voidaan tehdä seuraava johtopäätös: niin Preussin Fredrik II, Bismarck, Luther kuin August Väkeväkin kuuluivat DDR:n historialliseen perintöön, koska heidän toimintansa – ainakin eräiltä osin – "objektiivisesti" ottaen palveli historiallista edistystä; DDR:n edistyksellisiin perinteisiin nämä "hallitsevan riistäjäloukan edustajat" eivät sen sijaan kuuluneet.

DDR:n historiankirjoituksen "kansallinen käänne" tarjosi myös saksalais-saksalaiselle historiakeskustelulle aivan uudet lähtökohdat. Kummassakin Saksassa vallitsi 1980-luvulla kansallisen historian korkeasuhdanne ja Saksat keskustelivat paljolti aivan samoista aiheista, esimerkiksi Preussin historiasta. Sen sijaan kolmannen valtakunnan historiasta, joka oli liittotasavallan historiakeskustelun ylivoimaisesti tärkein kiistanaihe, ei syntynyt todellista saksalais-saksalaista dialogia. Joka tapauksessa Länsi-Saksan historioitsijoiden oli otettava DDR:n historiankirjoituksen haaste entistä vakavammin. Liberaalit ja vasemmistolaiset historioitsijat olivat valmiita asialliseen keskusteluun itäsaksalaisten kollegoidensa kanssa. He eivät kuitenkaan voineet käsittää sitä, miksi DDR halusi liittää "kansallishistoriaansa" absolutistisen Preussin, Fredrik Suuren, Bismarckin ja Lutherin. Yhteisen sävelen löytäminen oli vaikeaa, kuten Hans-Ulrich Wehlerin kitkerät kommentit DDR:n Preussi-aallosta osoittivat.¹⁵⁴ Liittotasavallan konservatiiviset historioitsijat ottivat DDR:n historiankirjoituksen haasteen aivan konkreettisesti: nyt oli taisteltava DDR:n kanssa siitä, kenelle Saksan historia kuuluu. Sitä vastoin liberaali historioitsija Martin Broszat piti saksalais-saksalaista kilpailua kansallisesta historiasta vahingollisena:

Olisi erittäin paha virhe, jos Saksat ryhtyisivät käymään kilpai-

152 Saksin vaaliruhtinas Friedrich August I (1670–1733), Puolan kuninkaana August II (Väkevä).

153 Bartel 1981 s. 399.

154 Ks. s. 228.

lua yksinedustusoikeudesta historiaan. On tietysti hyvin mielenkiintoista todeta, miten voimakkaasti DDR:n poliittinen johto ja historiankirjoitus ovat viime vuosina alkaneet vedota ns. kansalliseen perintöön. Olipa kyse Lutherista, Bismarckista, Fredrik Suuresta tai heinäkuun 20. päivästä, Dresdenin Semper-oopperasta, tai Schinkelin Zeughausista¹⁵⁵ Berliinissä, marxilaisilla ei tunnu olevan enää juuri mitään tällaista poliittista ja kulttuurista menneisyyttä vastaan.¹⁵⁶

Eräät konservatiiviset historioitsijat, esimerkiksi Michael Stürmer olivat DDR:n haasteesta suorastaan innostuneita. Stürmerin mielestä se oli merkki siitä, että saksalainen kulttuurikansakunta – *Kulturnation* – oli vuosikymmeniä jatkuneesta kahtiajaosta huolimatta säilyttänyt "dialektisen yhteytensä".¹⁵⁷

Idän ja lännen suhteiden merkitys on kasvanut myös historiallisen ajattelun alueella, niistä on tullut sisältörikkaampia ja hedelmällisempiä. Länsi-Saksa ei voi enää entiseen tapaan torjua kaikkea DDR:ssä ajateltua ja argumentoitua pelkin ideologisista ja poliittisista perusteista. Nyt on tunkeutumassa esiin vahvempi älyllinen dialogi. DDR:stä on heitetty ensi kertaa hedelmällinen haaste historialliselle ajattelulle, eikä sen torjuminen ole mahdollista eikä myöskään toivottavaa.¹⁵⁸

Stürmer sai DDR:n historiapolitiittisesta käänteestä uusia argumentteja myös Länsi-Saksan sisäistä historiakeskustelua varten. Liittotasavallassa oli pitkään kuviteltu, että liberaalilla ja demokraattisella valtiolla ei olisi enää mitään yhteyttä Preussiin, mutta Stürmer saattoi todeta olleensa oikeassa: "Preussin historia ei koskaan päästä saksalaisia olteestaan. Me voimme kieltää sen, mutta aina se tavoittaa meidät."¹⁵⁹

Saksan kulttuuriministeriöiden vasemmistolaisille virkamiehille tämän tulisi olla jälkikäteinen muistutus siitä, että ilman

155 Korjattakoon Broszatile sattunut lapsus: vuonna 1706 valmistunut barokkirakennus Zeughaus ei ole Schinkelin vaan Schlüterin suunnittelema.

156 Martin Broszat, *Wem gehört die deutsche Geschichte*, teoksessa Martin Broszat, *Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte*, München 1988 s. 308–310 (kirjoitus perustuu Broszatin esitelmään Bajjerin radiossa 5.10.1986).

157 Stürmer 1986 (*Dissonanzen ...*) s. 245.

158 Stürmer 1986 (*Dissonanzen ...*) s. 238.

159 Stürmer 1990 (teoksessa Fischer/Heydemann Bd. 2) s. 409–410.

historiallista muistia nuori sukupolvi joutuu myyttien ja utopioiden uhriksi ja jää reaali maailmassa vaille suuntaa.¹⁶⁰

DDR:n kansallishistorialliset uustulkinnat herättivät Länsi-Saksassa aitoa kiinnostusta: itäsaksalaisten kirjojen läntinen menekki kasvoi ja arvosteluja ilmestyi päivä- ja aikakauslehdissä entistä enemmän. Saksojen väliset historiasuhteet muistuttivat kuitenkin yhä varjonyrkkeilyä, sillä tutkijoiden kahdenvälisiin tapaamisiin tarjoutui hyvin harvoin tilaisuus. Sitäkin merkittävämpi oli Bonnissa maaliskuussa 1987 järjestetty kaksipäiväinen saksalais-saksalainen historioitsijatapaaminen. Kyseessä ei ollut historiallisten seurojen virallinen seminaari, vaan tilaisuuden isäntä oli sosialidemokraattisen puolueen SPD:n historiallinen komissio.¹⁶¹ Historioitsijakokous liittyi SED:n ja SPD:n puoluesuhteisiin. Vastaavanlaista yhteistyötä puolueiden kesken oli 1980-luvulla myös monilla muilla aloilla.

246

Bonnin seminaarin aihe oli ajankohtainen ja molempia osapuolia kiinnostava: "Saksan historialliset perilliset" – *Erben deutscher Geschichte*.¹⁶² Tilaisuuden avasi SPD:n kunniapuheenjohtaja Willy Brandt. Isäntien nimeäminä alustajina esiintyivät Bernd Faulenbach, Peter Glotz, Helga Grebing, Jürgen Kocka, Eberhard Kolb, Dieter Langewiesche, Hans Mommsen ja Rudolf von Thadden. Tetenkin myös DDR oli lähettänyt Bonniin historiankirjoituksensa ykkösketjun: nimet Ernst Engelberg, Dieter Fricke, Walter Schmidt, Gustav Seeber, Manfred Weissbecker ja Walter Wimmer puhuvat puolestaan. DDR:n valtuuskunnan kellokkaana esiintyi tiedeakatemian historian keskuslaitoksen johtaja¹⁶³ Walter Schmidt. Hän esitteli alustukseensa DDR:n ajankohtaista Erbe-Tradition -keskustelua ja pohti samalla Saksojen kompleksista suhdetta yhteiseen historiaansa ja toistensa historiankuvaan. Schmidt oli valinnut esitykselleen ohjelmallisen ot-

160 Stürmer 1986 (teoksessa Dissonanzen ...) s. 245.

161 SPD:n asiantuntijaelimenä vuodesta 1982 toimineeseen historialliseen komissioon kutsuttiin puoluetta lähellä olevia historianantutkijoita. Vuonna 1987 komission 16:sta jäsenestä peräti yhdeksän oli historian professoreja: Susanne Miller (pj.), Helga Grebing (vpj.), Hans Mommsen, Reinhard Rürup, Klaus Schönhoven, Hartmut Soell, Hermann Weber, Irmgard Wilharm ja Heide Wunder.

162 Bonnin saksalais-saksalaisen historioitsijaseminaarin esitelmät on julkaistu teoksessa Susanne Miller/Malte Ristau (Hrsg.), *Erben deutscher Geschichte. DDR-BRD: Protokolle einer historischen Begegnung*, Reinbek bei Hamburg 1988.

163 Walter Schmidistä tuli ZIG:n johtaja Horst Bartelin kuoltua 1984.

sikon "Me otamme Saksan koko historian haasteen vastaan" – *Wir stellen uns der ganzen deutschen Geschichte:*

Koko Saksan historiaan asettuminen merkitsee viime kädessä sitä, että hyväksymme historiallisen perinnön (Erbe) niin saatavineen kuin velkoineenkin ja teemme siitä edistyksellisten kriteerien nojalla kriittisesti tiliä. ... Kumpikin Saksan valtio on vuoden 1945 jälkeen kulkenut omaa, toisistaan poikkeavaa tietään, mutta niiden historia on yhteinen. Kummassakin Saksassa vallitsee vastakkainen kuva yhteisestä saksalaisesta historiasta. DDR ja Saksan liittotasavalta nojautuvat historiallisessa itseymmärryksessään aivan eri traditioihin, joita kumpikin katsoo jatkavansa. Mutta sekä vastakkaiset näkemykset että erilaiset perinteet, joihin Saksat vetoavat, ovat kiistattomasti osa yhteistä saksalaista perintöä. Lyhyesti: DDR:n ja Saksan liittotasavallan historiallinen perintö on toisen maailmansodan päättymiseen saakka yhteinen, ja siitä niiden kummankin on vastattava koko muun maailman edessä.¹⁶⁴

247

Jürgen Kocka päätyi alustuksessaan siihen tulokseen, että kahden Saksan historioitsijoilla oli periaatteellisista eroista huolimatta paljon enemmän yhteistä kuin kymmenen tai kaksikymmentä vuotta sitten.¹⁶⁵ Silti Länsi-Saksan vasemmistolaisten historioitsijoiden oli hyvin vaikea ymmärtää, saati hyväksyä DDR:n uusinta kansallishistoriallista käännettä. Tähän ongelmaan törmättiin myös Bonnin seminaarissa. Göttingeniläinen historioitsija Rudolf von Thadden esitti alustuksessaan teesin, jonka mukaan kumpaakin Saksaa vaivasi bismarckilainen piensaksalais-romanttinen päänäpintymä, jälleenyhdistyminen. DDR oli yhä toiseen saksalaiseen valtioon – liittotasavaltaan – sidoksissa oleva sodanjälkeisen ajan tuote.

DDR ei selvästikään halua esiintyä Saksan historiasta eronneena osana vaan koko tämän historian jatkajana. ... DDR ei yk-

164 Walter Schmidt, *Wir stellen uns der ganzen deutschen Geschichte*, teoksessa Susanne Miller/Malte Ristau (Hrsg.), *Erben deutscher Geschichte. DDR-BRD: Protokoll einer historischen Begegnung*, Reinbek bei Hamburg 1988 s. 37–38.

165 Jürgen Kocka, *Prinzipielle Unterschiede – gemeinsame Probleme*, teoksessa Susanne Miller/Malte Ristau (Hrsg.), *Erben deutscher Geschichte. DDR-BRD: Protokolle einer historischen Begegnung*, Reinbek bei Hamburg 1988 s. 26–32.

sinkertaisesti ole erillinen saksalainen osavaltio, joka eronneen aviopuolison tavoin olisi kyennyt lähtemään omille teilleen.¹⁶⁶

Kolmas saksalainen valtio, "alppitasavalta" Itävalta oli von Thaddenin mielestä selvinnyt toisen maailmansodan jälkeisestä identiteetti-traumasta paljon paremmin kuin DDR.¹⁶⁷ Itävalta oli puolueettomuuspolitiikkansa pohjalta onnistunut rakentamaan vakaan ja tunnustetun valtiollisen ja kansallisen identiteetin. SPD:n puoluesihteeri ja liittopäiväedustaja Peter Glotz säesti alustuksessaan von Thaddenia. Hänen mielestään Bismarckin kansallisvaltioajatus oli jo alun alkaenkin kohtalokkaalla tavalla kaventanut saksalaisten horisonttia. Tähänastisista saksalaisista valtiomuodostumista parhaana Glotz piti vuonna 1806 lakkautettua "Pyhää saksalais-roomalaista keisarikuntaa". Joka tapauksessa se oli ollut paljon parempi kuin liittotasavallan ja DDR:n "jälleenyhdistäjien" haikailema piensaksalainen ratkaisu.¹⁶⁸

248

DDR:n edustajat eivät kommentoineet Rudolf von Thaddenin ja Peter Glotzin puheenvuoroja sanallakaan. Walter Schmidt valitteli sen sijaan kovasti sitä, että useimmat länsisaksalaiset kollegat eivät näyttäneet lainkaan ymmärtävän erottelua *Erbe-Tradition* ja sekoittivat käsitteet jatkuvasti toisiinsa. Koulumestarin ottein hän opetti, että käsite *Erbe* ei ollut arvoväritteeltään yksinomaan positiivinen; sellainen sen sijaan oli käsite *Tradition*. Erityisen runsaasti väärinkäsityksiä esiintyi Schmidtin mukaan läntisissä arvioissa, jotka koskivat DDR:n suhdetta "hallitsevan riistäjäluokan" edustajiin.

Traditiosta ei tosiaankaan ole kyse silloin, kun me teemme tiliä Bismarckista tai Fredrik II:sta. Heissä ei – minun mielestäni – ole sosialismin kannalta mitään tradition arvoista. Kyse ei myöskään ole siitä, että haluaisimme luoda Preussiin positiivisen yhteyden, johon voisimme samaistua. Sitä me emme varmasti halua ... vaan jotakin aivan muuta. Haluamme arvioida

166 Rudolf von Thadden, *Die Verantwortungsgemeinschaft der Deutschen*, teoksessa Susanne Müller/Malte Ristau (Hrsg.), *Erben deutscher Geschichte. DDR-BRD: Protokolle einer historischen Begegnung*, Reinbek bei Hamburg 1988 s. 94–96.

167 Tähän on kiinnittänyt huomiota myös Hannes Saarinen kirjoituksessaan *Kansakuntakysymys ja uusin historia molemmissa Saksoissa*, teoksessa *Katsauksia – tulkin-toja – näkemyksiä historiasta historioitsijalle*, professori Pekka Suvannolle omistettu juhlakirja, *Historiallinen Arkisto 82*, Vammala 1984 s. 221.

168 Peter Glotz, *Wider das "nationale Prinzip"*, teoksessa Susanne Müller/Malte Ristau (Hrsg.), *Erben deutscher Geschichte. DDR-BRD: Protokolle einer historischen Begegnung*, Reinbek bei Hamburg 1988 s. 88–93.

koko perinnön sekä siihen kuuluvat henkilöt monipuolisemmin, asiallisemmin, kriittisemmin, mutta myös heidän saavutuksiaan ymmärtäen. ... Tällä tavoin Fredrik II:sta ja Bismarckista, sen enempää kuin August Väkevästäkään ei tule meidän historiallisia perinnehaamojamme.¹⁶⁹

Walter Schmidin selventävä puheenvuoro leikkasi monilta lännessä esiintyneiltä väärinkäsityksiltä siivet. DDR:n historiankirjoituksen käänne ei ollut historiapoliittisesti eikä metodisesti läheskään niin jyrkkä kuin eräät läntiset tarkkailijat väittivät. Puheet DDR:n "konservatiivisesta käänteestä" ja "sosialistisesta uushistorismista"¹⁷⁰ olivat suuresti liioiteltuja, sillä DDR ei 1980-luvulla elätellyt toiveita Saksojen nopeasta yhdistämisestä sen enempää kansalliselta kuin sosialistiseltakaan pohjalta.

169 Walter Schmidt, keskustelupuheenvuoro teoksessa Susanne Miller/Malte Ristau (Hrsg.), *Erben deutscher Geschichte. DDR-BRD: Protokolle einer historischen Begegnung*, Reinbek bei Hamburg 1988 s. 59–61.

170 Irma Hanke, *Sozialistischer Neohistorismus. Aspekte der Identitätsdebatte in der DDR*, teoksessa Gert-Joachim Glaessner (Hrsg.), *Die DDR in der Ära Honecker*, Opladen 1988 s. 56–76.

Kolmannen valtakunnan taakka

250

Valitettavasti historiassa ei ole erityisiä siivoojaukkoja eikä jätteenkuljetusta. Koko roska on käsiteltävä itse. (Gerhard Branstner, Handbuch der Heiterkeit, Halle-Leipzig 1980 s. 208.)

Gerhard Branstner (1980)

Hitler sulkee tien historiaan

Hädin tuskin olimme tulleet tajuihimme, kun kimppuumme hyökättiin inhoten ja katkerasti syyttäen. Kuului tuhatkertainen huuto: 'Te, te yksin olette syyllisiä! Te saksalaiset olette kaikki syyllisiä!' Kansakunta joutui hämmennyksiin ja kovetti sydämensä. Ilkeiden huutojen ja oman sokeutensa vuoksi saksalaiset eivät halunneet kuulla puhuttavankaan mistään itsetutkistelusta. Omantunnon ääni ei heissä lainkaan herännyt.¹

251

Näin kuvasi historioitsija Eugen Kogon vuonna 1946 saksalaisten suhdetta kipeään lähihistoriaansa. Kirjoittaja oli itse kuin ihmeen kaupalla säilynyt hengissä Buchenwaldin keskitysleirillä ja vapautunut sieltä vasta sodan loputtua. Kogonin tuore tilanneanalyysi – *SS-Staat – das System der deutschen Konzentrationslager* – oli ajankohtainen ja pätevä vielä vuosikymmenten kuluttuakin. Saksalaisten syyllisyyttä kolmannen valtakunnan rikoksiin pohti myös natsien syrjäyttämä filosofi Karl Jaspers luennoissaan Heidelbergin yliopistossa talvella 1945–46. Jaspers vaati vain varsinaisten tekijöiden tuomitsemista mutta piti välttämättömänä, että jokainen saksalaisen esittäisi omalla kohdallaan kysymyksen Saksan kollektiivisesta vastuusta. Jaspers ennusti saksalaisten käyttäytymistä ja Länsi-Saksan menneisyydenhallinnan tulevia vaikeuksia erittäin kaukonäköisesti:

Ylpeä vaikeneminen on lyhyen aikaa oikeutettu asenne ja naamio, jonka suojassa voi vetää henkeä ja miettiä asioita. Mutta itsepetokseksi, ja muita kohtaan petokseksi vaikeneminen kääntyy, jos se johtaa sisäänpäin käpertymiseen, todellisuudesta pakenemiseen ja estää asioiden selvittämisen. Vaikenemi-

¹ Eugen Kogon, *SS-Staat. Das System der deutschen Konzentrationslager*, 2. p. München 1977 s. 12 (1. p. 1946).

nen ei osoita ylpeyttä eikä miehekkyyttä vaan periksiantamista. Se on oljenkorsi, johon hukkuva viime hädässään takertuu.²

Die Schuldfrage-kirjansa uusintapainokseen vuonna 1962 kirjoittamissaan jälkisanoina Jaspers piti saksalaisten menneisyydenhallinnan vaikeutta koskevaa analyysiaan yhä ajankohtaisena. Yhden lisäyksen hän kuitenkin halusi tehdä. Se koski Nürnbergin sotasyllisyyssprosessia: "Oikeudessa istui myös bolsevistinen Venäjä, jota syytettiin periaatteessa aivan samanlaisen totalitaristisen valtajärjestelmän rakentamisesta kuin kansallissosialistista Saksaa."³ Koska maailmansodan voittajillakaan ei ollut yhteistä oikeusperustaa eikä oikeus-
tahtoa, Nürnbergin oikeudenkäynti jäi Länsi-Saksan osalta lopulta näennäisprosessiksi.

252

Marraskuussa 1978, kun *kristalliyöstä*⁴ – natsien ensimmäisestä maanlaajuisesta juutalaispogromista marraskuun 9. ja 10. päivän 1938 välisenä yönä – oli tullut kuluneeksi 40 vuotta, erään länsisaksalaisen koulun oppilaat laativat natsien juutalaisvainoista kertovan luokkakirjeen. Sen etusivulla oli hätkähdyttävä karrikatyö, jossa isoisa ker-
too pojanpojalleen:

Ja sitten vuonna 1933 tuli ulkoavaruudesta paljon ruskeita olentoja, jotka murhasivat ja polttivat kaikkialla. Vuonna 1945 ne hävisivät taas maan päältä.⁵

Näin puutteellisina saksalaisnuoret pitivät vanhempiensa ja opettajiensa selityksiä kolmannesta valtakunnasta. Nuorison kiinnostus kolmannen valtakunnan aikaan kasvoi 1970-luvulla selvästi. Tätä osoittavat aihetta käsittelevien näyttelyiden ja museoiden alati kasvaneet kävijämäärät. Esimerkiksi Dachau keskitysleirimuseoon Münchenin lähistöllä tutustui vuosittain yli miljoona ihmistä. Museon johtaja valittikin eräässä lehtihaastattelussa, että koko paikkakunta oli leimautunut kolmannen valtakunnan hirmutekojen symboliksi. Nuoret museovieraat eivät tahtoneet millään käsittää, että kolmas valtakunta

2 Karl Jaspers, *Die Schuldfrage. Zur politischen Haftung Deutschlands*, 3. p. München-Zürich 1987 s. 10 (1. p. Heidelberg 1946).

3 Jaspers 1987 (Nachwort 1962) s. 87.

4 Kristalliyö – *Reichskristallnacht* – nimitys tuli siitä, että tuona yönä Saksan kaupunkien kadut olivat yltä päältä lasinsirpaleiden peitossa.

5 Margareth Dörr, *Warum sind so viele Menschen Hitler freiwillig gefolgt?*, GWU 12 (1986) s. 739.

oli ollut kaikkialla Saksassa – "hier bei uns überall" – eikä vain Dachausa.

Saksalaisnuorten aitoa kiinnostumista kansallissosialismin historiaan osoitti vuonna 1977 järjestetyn ensimmäisen valtakunnallisen koululaisten kirjoituskilpailun suosio. Kilpailuun, jonka aiheena oli fasismien arkipäivä, osallistui peräti 12 000 lukiolaista. Paikallisarkistojen ja haastattelujen avulla he pyrkivät kuin oikeat historiantutkijat ikään selvittämään oman perheensä, sukunsa ja paikkakuntansa elämää kolmannen valtakunnan aikana. Missä vanhempani ja isovanhempani olivat vuosina 1933–1945? Mitä he tekivät, olivatko he natsseja, miten kotikaupungissani silloin elettiin? Joku löysi punaisen isoisän, joka oli ollut vastarintaliikkeessä, joku toinen taas joutui kysymään isältään, miksi olit Hitler-Jugendissa.⁶ Monista kirjoituksista kuvastui se, miten vaikeaa tietojen hankkiminen oli ollut, sillä vanhemmat eivät olisi halunneet puhua koko asiasta. Itse asiassa vasta 1980-luvulla kolmannen valtakunnan "menneisyydenhallinnasta" kyettiin Länsi-Saksassa käymään laajaa ja avointa keskustelua.⁷

253

DDR:n virallinen historiankirjoitus ei ottanut minkäänlaista vastuuta Saksan "ruskeasta menneisyydestä". Yhteistä oli oikeastaan vain se, että kummassakaan Saksassa avoin tilinteko ei onnistunut. Syksyllä 1990, Saksan yhdistymisen aikoihin Frankfurt am Mainissa puhunut itäsaksalainen kirjailija Stefan Heym kuvasi eroja ja ongelmia näin:

Meillä DDR:ssä menneisyys hallittiin niin mainiosti, että meistä tuli historian voittajia, 'vapautettuja vapauttajia'. Kuka DDR:ssä oikeastaan oli entinen Hitlerin kannattaja? Liittotasavallassa kaikki kävi toisin, tekisi mieleni melkein sanoa avoimemmin. Vuoden parin päästä ihmiset vaihtoivat ruskean paitansa katumuspukuun ja halusivat taas olla ylpeitä Saksan puolesta. Mutta sen enempää siellä kuin täälläkään ei tehty perusteellista tutkimusta omasta psyykestä, niistä voimista, jotka meissä herättivät "Veli-Eichmannin"⁸ henkiin ja täyteen toimintaan.⁹

6 Hans Bunger, Vier Fragen an meinen Vater. Warum warst du in der Hitler-Jugend?, Bonn 1978.

7 Ludwig Elm, Nach Hitler. Nach Honecker. Zum Streit der Deutschen um die eigene Vergangenheit, Berlin 1991 s. 44.

8 Tarkoittaa SS-eversti Adolf Eichmannia, joka oli 1942–45 vastuussa juutalaisten joukkokuljetuksista tuhoamisleireille.

Kiistelty vastarinta

Vuoden 1945 jälkeen saksalaisten lähin ja lähes ainoa positiivinen kiinnekohta historiaan oli antifasistinen vastarinta, eli ne poliittiset liikkeet, ryhmät ja yksittäiset henkilöt, jotka vuosina 1933–1945 olivat taistelleet kansallissosialistista diktatuuria vastaan. Vastarintaliike oli todisteena siitä, että koko Saksa ei ollut totellut Hitleriä sokeasti.¹⁰ Tähän vetosivat kaikki ne saksalaiset, jotka vuoden 1945 jälkeen halusivat rakentaa uuden, demokraattisen Saksan. Kylmän sodan puhkeaminen ja Saksan jako kahdeksi valtioksi vuonna 1949 jakoi myös antifasistisen perinnön kahtia. Saksat kiistelivät vastarintaliikkeestä enemmän kuin mistään muusta kolmannen valtakunnan historian kysymyksestä.¹¹ Kumpikin Saksa kunnioitti antifasisteja mutta juhli aivan eri sankareita. Vastarintaliikkeen perintö politisoitui myös sillä tavoin, että käsite antifasismi miltei katosi Länsi-Saksassa kielenkäytöstä ja muuttui joka tapauksessa DDR:n omaisuudeksi.

254

DDR selviytyi antifasismien perinnönjaosta näennäisen helposti, sillä se tunnusti virallisessa historiankirjoituksessaan vain "kommunistisen vastarintaliikkeen sankarillisen taistelun hitleriläistä fasismia vastaan".¹² Länsi-Saksassa vastarintaliikkeen kuvaa hallitsi "pyhä kolmiyhteys",¹³ armeijan, kirkon ja porvarillisen nuorison piirissä toimineet vastarintaryhmät. Niiden sankareita olivat *operaatio Valkyrian* johtajat, eversti, Claus Graf Schenk von Stauffenberg, joka teki 20.7.1944 epäonnistuneen murhayrityksen Hitleriä vastaan tämän päämajassa Sudenpesässä, sekä entinen yleisesikunnan päällikkö, kenraali Ludwig Beck. Attentaatin jälkeen noin 200 henkeä teloitettiin välittömästi ja 7 000 vangittiin.¹⁴ Rohkeimpiin vastarintamiehiin

9 Stefan Heym, *Stalin verlässt den Raum. Politische Publizistik*, Leipzig 1990 s. 229–230.

10 Peter Hoffmann, *Widerstand, Staatsstreich, Attentat. Der Kampf der Opposition gegen Hitler*, 4. p. München 1985.

11 Klaus-Jürgen Müller/Hans Mommsen, *Der deutsche Widerstand gegen das NS-Regime. Zur Historiographie des Widerstandes*, teoksessa K.-J. Müller (Hrsg.), *Der deutsche Widerstand 1933–1945*, Paderborn 1986 s. 13–21.

12 Ks. esim. Heinz Kühnrich, *Die KPD im Kampf gegen die faschistische Diktatur 1933 bis 1945*, Berlin (Ost) 1983.

13 Detlev Peukert, *Der deutsche Arbeiterwiderstand 1933–1945*, teoksessa K.-J. Müller (Hrsg.), *Der deutsche Widerstand 1933–1945*, Paderborn 1986 s. 157.

14 Ks. esim. Hans Mommsen, *Die Opposition gegen Hitler und die deutsche Gesellschaft 1933–1945*, teoksessa K.-J. Müller (Hrsg.), *Der deutsche Widerstand*, Paderborn 1986 s. 22–39.

luettiin Leipzigin erotettu ja vuonna 1945 teloitettu pormestari Carl Goerdeler sekä Münsterin katolinen piispa Clemens Graf von Galen, joka asettui avoimesti vastustamaan natsien eutanasia- eli armomurhaohjelmaa. Yksittäisistä vastarintaryhmistä muistettiin opiskelijoiden *Weisse Rose*-ryhmää, jota johtivat müncheniläiset Schollin sisarukset Hans ja Sophie.

Der zwanzigste Juli (heinäkuun kahdeskymmenes 1944) oli Länsi-Saksassa antifasistisen vastarintaliikkeen ehdoton huipentuma.¹⁵ Kuva ei kuitenkaan ole aivan yksiselitteinen eikä särötön, sillä eversti Stauffenbergista ja hänen tovereistaan oli mahdotonta tehdä demokration esitaistelijoita. Monet salaliittoon kuuluneet upseerit olivat tulleet tunnetuiksi Weimarin tasavallan kiivaina vastustajina. He olivat yhteiskunnalliselta taustaltaan aristokraatteja ja konservatiiveja ja edustivat selvästi keisarillisen Saksan vanhaa eliittiä. Saksalaisten ei ollut vuonna 1945 helppo hyväksyä kansallissankareiksi miehiä, jotka oli vuotta aikaisemmin hirtetty maanpettureina. Ristiriitainen suhtautuminen Stauffenbergiin ja kumppaneihin tuli selvästi esiin 1950-luvun lopulla, kun Saksan liittotasavallan armeijassa *Bundeswehrissä* yritettiin järjestää juhlatilaisuuksia heinäkuun 20. päivän muistoksi. Monille vanhemmille upseereille, jotka olivat palvelleet sodan aikana *Wehrmachtissa*, virallinen tunnustautuminen antifasisteiksi, saati Stauffenbergin attentaatin hyväksyminen, oli vastenmielistä. Esimiehiään vastaan kapinoivaa upseeria oli paljon vaikeampi hyväksyä kuin tavallista kansalaista, joka oli ryhtynyt vastarintaan poliittisen vakaumuksen sa vuoksi.¹⁶

Kommunistien suhtautuminen muihin vastarintaryhmiin oli aluksi pääosin myönteinen. Heti Stauffenbergin salaliiton epäonnistumisen jälkeisenä päivänä, 21.7.1944 KPD:n politbyroon jäsen Anton Ackermann julisti Moskovassa toimineen kommunististen vastarintajärjestön Vapaan Saksan kansalliskomitean *Nationalkomitee Freies Deutschlandin* radiossa: "Emme tiedä, keitä nämä Hitleriä vastaan toimivat miehet olivat, mutta kaikille, jotka tahtovat kukistaa Hitlerin, tämän kansakunnan pahimman vihollisen, kuuluu jokaisen rehellisen

15 Rudolf Lill/Heinrich Oberreuther (Hrsg.), *Der 20. Juli – Porträts des Widerstandes*, Düsseldorf-Wien 1984.

16 Martin Broszat, *Vom Widerstand. Bedeutungswandel in der Zeitgeschichte*, teoksessa Martin Broszat, *Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte*, München 1988 s. 315–317.

saksalaisen kunnioitus."¹⁷ Kylmän sodan puhkeaminen muutti kommunistien suhtautumisen heinäkuun 20. päivän salaliittolaisiin yhdellä iskulla kielteiseksi. Vain kolme vuotta myöhemmin sama Ackermann selitti, että attentaatin tekijät olivat itse asiassa halunneet vain korvata yhden taantumuksellisen diktatuurin toisella samanlaisella.¹⁸ Salaliittolaisten luokka-asema oli kiistattomasti taantumuksellinen: m.o.t., eli todistettiin se, mikä oli todistettava. Stauffenberg ja hänen toverinsa joutuivat DDR:n historiankirjoituksessa kielteiseen valoon. Kaikkein jyrkimmissä DDR-teksteissä heistä tehtiin Hitlerin kanssa kilpaileva taantumuksellinen ryhmittymä. Itä-Saksan historiankirjoitus joutui tässäkin asiassa myötäilemään Neuvostoliiton virallista kantaa, jonka mukaan Saksan porvarillinen vastarintaliike edusti imperialististen länsivaltojen kanssa vehkeileviä piirejä. Vielä 1980-luvun alussa 15-vuotiaat itäsaksalaiset koululaiset saivat historiankirjassaan Stauffenbergin salaliitosta seuraavan selityksen: se oli "yritys pelastaa saksalaisen imperialismiin perusta."¹⁹ Vuonna 1984 heinäkuun 20. päivän attentaatti tunnustettiin myös DDR:ssä rohkeaksi antifasistiseksi teoksi ja Stauffenbergia sekä hänen tovereitaan ylistettiin saksalaisiksi patrioteiksi. Erich Honecker laski heidän kunnia-eseen seppeleen Sachsenhausenin keskitysleirin muistokiven juurelle.²⁰ Suhtautumisen muutos liittyi edellä käsiteltyyn Itä-Saksan yritykseen valloittaa koko Saksan historia, kipeitäkään kohtia kaihtamatta.

Länsi-Saksassa työläisvastarintaa ei aluksi tunnettu eikä tunnustettu. Sosialidemokraatit vaalivat omia perinteitään, mutta kommunistisen vastarinnan arvo kiellettiin poliittisista syistä.²¹ Kylmän sodan vuosina vallalla olleen totalitarismin-teesin nojalla kommunistisen vastarintaliikkeen demokraattisuus kiistettiin. Saksan kommunistipuolueen KPD:n 1920-luvun propaganda Neuvosto-Saksan puolesta kävi todisteeksi siitä, että kommunismin alkuperäisenä tavoitteena oli ollut totalitääriäinen diktatuuri. Selvimmin tätä tietysti osoittivat DDR:n tapahtumat. Vuosina 1949–50 sosialistinen yhtenäisyyspuolue SED

17 Kurt Finker/Annerose Busse, Stauffenberg und der 20. Juli 1944, Berlin (Ost) 1984 s. 278.

18 Finker/Busse 1984 s. 279.

19 Geschichte. Lehrbuch für Klasse 9, Berlin (Ost) 1984 s. 123.

20 Michael Stürmer, Zwei Staaten in Deutschland – zwei deutsche Geschichten, teoksessa Michael Stürmer, Dissonanzen des Fortschritts. Essays über Geschichte und Politik in Deutschland, München 1986 s. 235.

21 Peukert 1986 (teoksessa K.-J. Müller) s. 157.

muuttui kommunistiseksi ja pystytti kovia otteita käyttäen Itä-Saksaan proletariaatin diktatuurin, yksipuoluejärjestelmän, joka vahvistettiin myös maan perustuslaissa.

Saksan kommunistipuolue KPD kiellettiin Länsi-Saksassa vuonna 1956 perustuslain vastaisena. Vasta vuonna 1968 kommunistit saivat aloittaa puolue toiminnan uudella nimellä *Deutsche Kommunistische Partei* (DKP). Puolueen kannatus Länsi-Saksan valtiollisissa vaaleissa pysytteli kuitenkin jatkuvasti mieluummin promille- kuin prosenttiluokassa. Vasta 1960-luvulla työväenliikkeen maanalais- ja maanpalkalaisryhmien vastarintatoimintaa ryhdyttiin Länsi-Saksassa laajemmin tutkimaan.²² Kysymystä oli mahdotonta sivuuttaa, sillä työläisvastarinta oli ensimmäinen ja lähes ainoa laaja ja järjestäytyneet oppositio kolmannessa valtakunnassa. Akateeminen tutkimus tuli siihen johtopäätökseen, ettei kunnia vastarinnasta kuulunut yksin heinäkuun 20. päivän salaliittolaisille tai kirkollis-porvarillisille oppositioryhmille. Ilmiö oli aatehistoriallisesti ja poliittisesti paljon laajempi ja monimuotoisempi. Sitä mukaa kun tietämys työläisvastarinnasta kasvoi, läntiset tutkijat alkoivat arvostella DDR:n julistamaa kommunistista sankarimytologiaa.²³ Itäsaksalaiset historioitsijat puolestaan kritisoivat läntisiä kollegoitaan vastarintaliikkeen vesittämistä. He väittivät, että lännessä termi *Widerstand* korvattiin termillä *Resistenz* ja antifasistinen vastarinta tyypistettiin pelkäksi Hitlerin vastustamiseksi.²⁴

Pakollinen antifasismi

Toisen maailmansodan voittajat vaativat Potsdamin konferenssin päätösasiakirjassa 2.8.1945 saksalaisen militarismin ja natsismin hävittämistä juuriaan myöten. Antifasististen puhdistusten toimeenpano sujui Saksan miehitysvyöhykkeillä hyvin eri tavoin. Itävyöhykkeellä saksalaiset kommunistit toteuttivat vuosina 1945–49 Neuvostoliiton

22 Detlev Peukert, *Die KPD im Widerstand – Verfolgung und Untergrundarbeit an Rhein und Ruhr 1933–1945*, Wuppertal 1980; Detlev Peukert, *Volksgenossen und Gemeinschaftsfremde. Anpassung und Aufbegehren unterm Nationalsozialismus*, Köln 1982.

23 Peukert 1986 (teoksessa K.-J. Müller) s. 158.

24 Rolf Richter, *Antifaschistischer Kampf oder "Resistenz"?*, teoksessa Peter Bachmann, ym. (Hrsg.), *Geschichte, Ideologie, Politik. Auseinandersetzungen mit bürgerlichen Geschichtsauffassungen in der BRD*, Berlin (Ost) 1983 s. 150–161.

miehtyshallinnon SMAD:n – *Sowjetische Militäradministration in Deutschland* – kanssa tiiviissä yhteistyössä "antifasistis-demokraattisen kumouksen". Menettelytavat olivat jyrkät ja otteet kovat. Erityisesti virkamiehiä, opettajia ja lakimiehiä kohdeltiin itävyöhykkeellä ankarasti. Yli puoli miljoonaa kansalaista menetti työpaikkansa. DDR:n virallisen historian mukaan Neuvostoliiton miehitysvyöhykkeellä tuomittiin 119 natsirikollista kuolemaan, 239 elinkautiseen vankeuteen ja noin 12 800 lyhyempiin vapausrangaistuksiin. Lännessä tehtyjen tutkimusten mukaan luvut eivät vastaa lähimainkaan totuutta. Vuosina 1945–50 keskitysleireihin teljettiin yli 150 000 natsirikoksista syytettyä, joista lähes puolet menetti henkensä. Tuhansia epäiltyjä, jotka luovutettiin Neuvostoliiton viranomaisille, näännyttiin kuoliaiksi Stalinin vankileireillä.²⁵

Länsi-Saksan puolella perusteellisimman antifasistisen puhdistuksen panivat toimeen amerikkalaiset omalla miehitysvyöhykkeellään. Satojen tuhansien kansalaisten menneisyys kartoitettiin kyselykavakkeen avulla. Aluksi tuomioita sateli tiuhaan tahtiin, mutta ihmiset protestoivat jyrkästi ja arvostelivat voittajia mielivallasta: "Pienet hirtetään, isot lasketaan vapaiksi." Länsivyöhykkeillä annettiin yhdeksän kuolemantuomiota, 71 elinakautista ja 5 200 muuta vapausrangaistusta. Pääsääntöisesti tuomittiin vain varsinaiset sotarikolliset, henkilöt, jotka olivat syyllistyneet väkivaltaan ja julmuuksiin. Kylmän sodan puhkeaminen nopeutti Länsi-Saksassa sovinnontekoa voittajien ja voitettujen välillä. Länsivallat tarvitsivat Länsi-Saksaa liittolaisekseen ja ryhtyivät vahvistamaan sitä kaikin puolin. Vuoden 1948 loppussa antifasistiset puhdistukset lopetettiin ja sen jälkeen tuomittiin vain vakaviin rikoksiin syyllistyneitä natsveja. Länsi-Saksan viimeinen suuri natsioikeudenkäynti oli Frankfurtissa 1963–66 järjestetty Auschwitz-prosessi. Syytettyjen penkillä istui huomattava osa kuolemanleirin henkilökunnasta.

Itä-Saksan perustajat tekivät antifasismista valtioskonnon. Virallisen selityksen mukaan DDR syntyi vuonna 1949 nimenomaan antifasistis-demokraattisen kumouksen tuloksena, sen jälkeen kun kolmannen valtakunnan rikoksista vastuussa olevat militaristit, junkkerit ja suurkapitalistit oli kukistettu. Selitys soveltui erinomaisesti DDR:n hallitsevaksi puolueeksi itsensä kohottaneen SED:n poliittisiin tavoit-

25 Hermann Weber, *Grundriss der Geschichte. Die DDR 1945–1986*, München 1988 s. 8–9.

teisiin: antifasististen puhdistusten nimissä sotasyölyisten ja natsirikollisten omaisuus voitiin pakkolunastaa korvauksetta valtion halltuun. Itse asiassa antifasismi legitimoiti DDR:ssä myös stalinismin, turvautumisen poliittiseen terroriin ja puhdistuksiin 1950-luvun alussa, kun Itä-Saksaan pystytettiin SED-diktatuuria.²⁶ Antifasistinen taistelu rinnastettiin DDR:ssä luokkataisteluun, jota työväenluokka kävi vallankumouksellisen puolueen, kommunistien johdolla ja voitokkaan puna-armeijan rinnalla. Kansallissosialismista ei Itä-Saksassa koskaan tehty vakavasti tiliä vaan ongelma lakaistiin maton alle. DDR:n toisinajattelijat tiedostivat tämän, ja kirjailija Christa Wolf tunnusti vuonna 1986 rohkeasti:

Tuosta ajasta, josta me olemme kirjoittaneet niin tavattoman paljon, tiedämme kuitenkin vielä hyvin vähän. Kysymys, miten kaikki oli mahdollista, ja miten kaikki todella tapahtui, on vielä vastaamatta.²⁷

DDR:n kouluopetuksessa antifasismi oli yksi tärkeimpiä positiivisia esikuvia ja kasvatuslementtejä. Itäsaksalaisten nuorten oli kuitenkin vaikea samaistua puna-armeijan sankareihin, vaikka nämä kuvattiin sotilaina ja ihmisinä ylivoimaisiksi saksalaisiin "natsipetoihin" verrattuna. Tällainen historiapropaganda herätti vakavan ristiriidan lukijoiden oman saksalaisuuden ja todellisuudessa pinnalliseksi fraasiksi jääneen saksalais-neuvostoliittolaisen ystävyuden välillä. Perusteellinen tilitys kolmannesta valtakunnasta jäi DDR:ssä tekemättä. Antifasistinen toiminta kangistui kaavoihinsa, mutta siihen osallistuminen oli DDR:ssä loppuun saakka lähes pakollista. Niinpä vielä vuonna 1988 SED järjesti 36 000 tilaisuutta piiri- ja paikallistasolla ja niihin otti osaa 1,8 miljoonaa kansalaista.²⁸

Kolmannen valtakunnan aikana vastuunalaisissa tehtävissä olleita entisiä NSDAP:n jäseniä pääsi Länsi-Saksassa melko pian palaamaan takaisin normaalielämään. Itä-Saksa väitti, että Länsi-Saksassa tapahtui jo 1950-luvulla fasistisen järjestelmän restauraatio. Tätä DDR piti

26 Sigrid Meuschel, *Legitimation und Parteiherrschaft in der DDR. Zum Paradox von Stabilität und Revolution in der DDR*, Frankfurt/M. 1992 s. 40.

27 Christa Wolf, *Die Dimensionen des Autors*, Bd. 2, Berlin (Ost)-Weimar 1986 s. 350.

28 Wilfried Schubart/Ronald Pschierer/Thomas Schmidt, *Verordneter Antifaschismus und die Folgen. Das Dilemma antifaschistischer Erziehung am Ende der DDR*, APuZ, Beilage 9 (1991) s. 6.

todisteena siitä, että Länsi-Saksa oli kolmannen valtakunnan seuraaja-valtio, *Nachfolgerstaat*. Pahimpina kylmän sodan vuosina Itä-Saksa syytti itse asiassa koko läntistä leiriä ajautumisesta fasismiin, jonka uusia muotoja olivat valtiomonopolistinen kapitalismi ja läntinen sotilasliitto NATO, johon Saksan liittotasavalta kuului vuodesta 1955. Vuonna 1965 DDR julkaisi ensimmäisen ruskean kirjansa *Braunbuchin*, jossa kerrottiin yksityiskohtaisesti yli 2 300 entisen natsi- ja sotarikollisen uusista asemista Saksan liittotasavallassa. Kirjassa esiintyivät myös tuolloinen liittopresidentti Heinrich Lübke ja liittokansleri Kurt-Georg Kiesinger. Lübke oli sodan aikana työskennellyt keskitysleirejä suunnitelleessa virastossa ja Kiesinger Auswärtiges Amtin radio-osastolla propagandatoimiston apulaisjohtajana.²⁹

Länsi-Saksassa antifasismi tarkoitti alituista katumusta ja hyvitystä – *Wiedergutmachung*. Liittotasavallan hallitus halusi korvata kansallissosialismin uhreille heidän kokemansa kärsimykset niin pitkälle kuin suinkin mahdollista. DDR sen sijaan kieltäytyi kaikista korvausvaatimuksista, koska se ei katsonut olevansa mitenkään vastuussa kolmannen valtakunnan rikoksista. Vuonna 1952 Länsi-Saksa ja Israel solmivat ns. hyvityssopimuksen, jonka nojalla Israelin valtio sai vuoteen 1964 mennessä liittotasavallalta noin 3 miljardia D-markkaa korvaukseksi juutalaisten kärsimyksistä natsi-Saksassa. Länsi-Saksan ja Puolan sopimukseen 1970 sisältyi niin ikään kansallissosialismin rikosten hyvittämistä koskeva kohta. Allekirjoitettuaan sopimuksen joulukuun alussa 1970 Varsovassa liittokansleri Willy Brandt poikkesi yllättäen virallisesta ohjelmastaan ja polvistui Varsovan juutalaisgheton uhrien muistomerkin juurelle. Monen saksalaisen mielestä Brandtin anteeksipyyntö oli liioiteltu.

Antifasistisen hyvityspolitiikan vastakohta – mitalin toinen puoli – oli uusnatsien ja oikeistoradikaalien ajoittain hyvinkin näkyvä ja räikeä esiintyminen. Länsi-Saksan uusnatsien suosio oli suurimmillaan 1960-luvun lopulla. Vuoden 1969 liittopäivävaaleissa NPD – *Nationaldemokratische Partei Deutschlands* – oli vähällä ylittää viiden prosentin äänikynnyksen. Puolueelle antoi äänensä 1,5 miljoonaa kansalaista eli 4,3 prosenttia äänestäjistä. Baden-Württembergin maapäivävaaleissa huhtikuussa 1968 uusnatsit saivat peräti 9,8 prosentin kannatuksen.

29 "Braunbuch". Kriegs- und Naziverbrecher in der Bundesrepublik und in Westberlin. Staat, Wirtschaft, Verwaltung, Armee, Justiz, Wissenschaft, 3. uudist. ja laaj. painos, Berlin (Ost) 1968 (1. p. 1965).

Vaikka ajallinen etäisyys Auschwitzin kauhuihin jatkuvasti kasvoi, "ruskean menneisyyden" taakka ei keventynyt. Tuleeko kolmannesta valtakunnasta koskaan normaalia historiaa? Vapautuvatko saksalaiset milloinkaan lopullisesti syyllisyydestään, vai onko heidän kannettava Auschwitzia tunnollaan aina kolmanteen ja neljänteen polveen asti? Nämä kysymykset alkoivat 1970-luvun lopulta lähtien yhä enemmän askarruttaa länsisaksalaisia historiantutkijoita, poliitikkoja sekä aivan tavallisia kansalaisia.

Historiankirjoituksen "musta perjantai"

Tammikuussa 1979 Länsi-Saksan televisio esitti Gerald Greenin kohutun *Holocaust*-elokuvan, joka kertoo erään juutalaisperheen traagisesta kohtalosta kolmannessa valtakunnassa. Filmistä syntyi ennennäkemätön kohu, joka hallitsi julkista keskustelua useiden viikkojen ajan. Tuntui kuin miljoonat saksalaiset olisivat vasta nyt ensi kertaa ryhtyneet vakavasti tekemään tiliä kansakunnan ruskeasta menneisyydestä. Miksi Holocaustin kaltainen melko keskinkertainen, aitoon Hollywood-tyyliin tehty saippuaoppera kykeni iskemään ihmisten tajuntaan näin rajusti? Katsojien reaktio oli oiva oppitunti historiantutkijoille, elokuvantekijöille ja lehtimiehille, jotka aikaisemmin olivat lähestyneet arkaa juutalaisteemaa mahdollisimman asiallisesti ja tosiasioihin nojautuen. Olivatko historioitsijat laiminlyöneet tehtävänsä? Der Spiegel kuvasi tilannetta "historiankirjoituksen mustaksi perjantaiksi".³⁰ Televisio on mediana ylivoimainen jo yksistään siksi, että se tavoittaa yhdellä kertaa niin suuren joukon ihmisiä. Holocaustia seurasi Länsi-Saksassa 15 miljoonaa katsojaa, kun historian best-seller-kirjojen menekki liikkuu parhaimmillaan muutamissa sadoissa tuhansissa.³¹ Holocaustin nähtyään ihmiset halusivat tietää enemmän. Kirjakaupoista ja kirjastoista kyseltiin, oliko keskitysleireistä, Varsovan ghetosta ja lukemattomista muista elokuvassa esille tulleista yksityiskohdista tehty tutkimuksia. Kustantajat tajusivat oitis markkinaraon: Holocaustin vanavedessä ilmestyi jo vuoden 1979 syyskuuhun mennessä toistakymmentä kirjaa, joiden otsikoissa esiintyi sana Holocaust.³² Kuumeisella kiireellä kyhättyjen Holocaust-kirjojen taso oli sekalainen, mutta niiden ohella kaupaksi kävivät myös tutkimukset.

30 Der Spiegel 5 (1979) s. 22.

31 Broszat 1988 (Nach Hitler) s. 102–113.

Münchenissä toimivan kansainvälisesti arvostetun oman ajan historian laitoksen *Institut für Zeitgeschichten* julkaisema karttuva bibliografia osoittaa kiistattomasti, että kolmatta valtakuntaa on tutkittu verrattomasti enemmän kuin Saksan keisarikuntaa tai Weimarin tasavaltaa. IfZ:ssä laaditun selvityksen mukaan Länsi-Saksan 22 yliopistossa pidettiin vuosina 1971–1978 kaikkiaan 650 luentosarjaa ja seminaaria, joiden aiheena oli kolmas valtakunta. Noin 30 prosenttia koko uuden ja uusimman ajan historian yliopisto-opetuksesta käsitteli tätä aihetta.³³ Maan johtavien historiantutkijoiden voimin toteutettiin laajoja projekteja, joiden avulla koetettiin kehittää kansallissosialismin historian kouluopetusta.³⁴ Mitään muuta Saksan historian vaihetta ei ole tutkittu yhtä paljon kuin kolmannen valtakunnan aikaa. Ihmisiä ei riittäisi kaiken kansallissosialismin historiaa käsittelevän kirjallisuuden lukemiseen. Tärkeimpiin tutkimuksiinkin perehtyminen veisi vuosia.

Andreas Hillgruber ehätti antamaan vuonna 1982 ilmestyneelle kolmannen valtakunnan historiaa käsittelevälle tutkimuskatsaukselleen otsikon "Vihdoinkin tarpeeksi kansallissosialismista ja toisesta maailmansodasta?"³⁵ Ehkä Hillgruber ei itsekään täysin uskonut otsikkoonsa koska varusti sen kysymysmerkillä. Joka tapauksessa se oli viisasta, sillä 1980-luvun puolivälin jälkeen keskustelu "ruskeasta menneisyydestä" velloi laajempaan ja kiivaampaan kuin koskaan ennen. Holocaust-shokin syynä ei voinut olla tiedon puute. Tässä mielessä Spiegelin musta perjantai-rinnastus oli varmasti yliampuva. Viisaamman selityksen tarjosi Martin Broszat. Hänen mielestään natsien rikoksista radikaalein ja julmin, juutalaisten joukkomurha on käsittämätön, suorastaan "metahistoriallinen" teko.³⁶ Sen ymmärtämiseen historian tavanomaiset keinot eivät riitä:

32 Martin Broszat, Der Schock und seine Folgen. Literatur im Kielwasser des Holocaust-Films, FAZ 4.9.1979.

33 Broszat 1988 (Nach Hitler) s. 115.

34 Ks. esim. Der Nationalsozialismus als didaktisches Problem – Beiträge zur Behandlung des NS-Systems und des deutschen Widerstands im Unterricht. Schriftenreihe der Bundeszentrale für politische Bildung, Bd. 156, Bonn 1980; Karl Dietrich Bracher/Manfred Funke/Hans Adolf Jacobsen (Hrsg.), Nationalsozialistische Diktatur 1933–1945 – Eine Bilanz, Schriftenreihe der Bundeszentrale für politische Bildung, Bd. 192, Bonn 1983.

35 Andreas Hillgruber, Endlich genug über den Nationalsozialismus und den zweiten Weltkrieg? Forschungsstand und Literatur, Düsseldorf 1982.

36 Professori Martin Broszat korosti tätä myös haastattelussaan Münchenissä 8.5.1988 (muistiinpanot tekijän hallussa).

Voimme historioitsijan rutikuivaan tapaan pohtia kansallissosialismin alkuperää ja osoittaa yksittäisiä dokumentteja, mutta meillä ei ole riittäviä keinoja pukea sanoiksi sitä, mitä Auschwitzissa todella tapahtui. Me olemme tästä tietoisia ja sen vuoksi tyydyimme liian helposti näennäisselityksiin.³⁷

Kansallissosialismin historian tulkinta- ja selitysyrityksistä on vaikea esittää pätevää luokittelua, eikä sellaiseen seuraavassa edes pyritä. Kolmannen valtakunnan aika ei vielääkään ole mitä tahansa normaalia historiaa. Ernst Nolten sanoja lainaten se on "menneisyyttä, joka ei tahdo muuttua menneisyydeksi".³⁸ Siksi se herättää yhä poliittisia intohimoja, joihin liittyy vahva moraalinen tunnelataus ja paatos. Kansallissosialistisen menneisyyden tilitykseen ryhtyivät vuoden 1945 jälkeen ensimmäisinä historioitsijat, joita kolmas valtakunta oli syrjinyt ja vainonnut. Esimerkiksi juutalainen emigrantti Hans Rothfels, joka palasi Yhdysvalloista takaisin Saksaan, painotti voimakkaasti antifasistisen vastarintaliikkeen merkitystä.³⁹ Kansallissosialismi oli ollut onneton erehdys, katastrofi, johon natsit olivat Hitlerin johdolla Saksan kansan suistaneet.⁴⁰ Poliittinen tarkoitushakuisuus saavutti huippunsa kylmän sodan vuosina 1950-luvulla esitetyissä lähihistorian tulkinnoissa. Entisistä vihollisista tuli liittolaisia, joiden yhteisenä tavoitteena oli länsimaisen demokratian puolustaminen uutta totalitarismin uhkaa, kommunismin leviämistä vastaan. Kommunismi ja fasismi rinnastettiin yksioikoisesti toisiinsa. Totalitarismidoktriiniin perustunut kuva kolmannesta valtakunnasta oli hyvin stereotyyppinen. Tutkimus jäi ulkokohtaiseksi, eikä kansallissosialismin sisäisiin rakenteisiin päästy kiinni.⁴¹

Kolmannen valtakunnan historian akateemisen tutkimuksen edellytykset paranivat Länsi-Saksassa tuntuvasti 1960-luvun alussa. Länsivaltojen natsi-Saksasta takavarikoimia asiakirjoja palautettiin takaisin ja avattiin tutkijoiden käyttöön. Historiankirjoituksen voimakkaan

37 Broszat 1988 (Nach Hitler) s. 245.

38 Ernst Nolte, Das Vergehen der Vergangenheit. Antwort an meine Kritiker im sogenannten Historikerstreit, Berlin 1987 s. 171.

39 Hans Rothfels, Der deutsche Widerstand gegen Hitler. Eine Würdigung, Krefeld 1949 (3. laaj. p. Frankfurt/M. 1969).

40 Broszat 1988 (Nach Hitler) s. 269–271.

41 Hans Mommsen, Aufarbeitung und Verdrängung. Das Dritte Reich im westdeutschen Geschichtsbewusstsein, teoksessa Dan Diner (Hrsg.), Ist der Nationalsozialismus Geschichte?, Frankfurt/M. 1987 s. 74.

metodisen kehityksen ansiosta kysymyksenasettelu monipuolistui ja tutkimus laajeni uusille alueille. Lähinnä Ernst Nolten tutkimuksiin perustuvan aatehistoriallisen lähestymistavan mukaan kansallissosialismin nousu Saksassa liittyi laajempaan yleiseurooppalaiseen taustaan, fasismiin aikakauteen (1917–1945). Kansallissosialismin aateperinnössä oli Nolten mukaan suursaksalaisia, kansallisromanttisia ja antisemitistisiä aineksia. Viime kädessä fasismi kuitenkin oli antimarxilainen reaktio kommunismin uhkaa vastaan.⁴²

Kansallissosialismin valtaannousun toinen klassinen selitys, jota mm. Karl Dietrich Bracherin⁴³ tutkimukset edustavat, pohjautui Weimarin tasavallan loppukauden analyysiin. Heikko saksalainen demokratia ajautui kriisiin ja romahti vuonna 1929 puhjenneen suuren talouslaman seurauksena. Ralf Dahrendorf⁴⁴ ja muut Sonderweg-teesin kannattajat selittivät kansallissosialismia Saksan erikoisella, länsimaista poikkeavalla kehityksellä (liberalististen ja demokraattisten perinteiden heikkous, "myöhästynyt kansallisvaltio" ja yhteiskunnan modernisoitumisen epätasaisuus ja viivästyminen). Samoja rakenteellisen selityksen aineksia sisälsi myös Fritz Fischerin jo 1960-luvun alussa esittämä jatkuvuusteesi, jonka mukaan kansallissosialismin valtaannousu johtui tietyistä Saksan historiassa pitkään vaikuttaneista rakenteellisista tekijöistä. "Hitler ei ollut työtaturma", otsikoi Fischer alkuvuodesta 1992 ilmestyneen kirjansa.⁴⁵ Martin Broszatin ja Eberhard Jäckelin tutkimukset kansallissosialistisesta herruudesta, vallasta, valtiosta ja politiikasta ilmestyivät kumpikin vuonna 1969.⁴⁶ Niistä tuli kolmannen valtakunnan historian perusteoksia lukuisine uusintapainoksineen, joita otettiin vielä 1980-luvulla.

Merkittävä aluevaltaus 1970-luvun lopulla oli tutkijoiden kiinnostuminen kolmannen valtakunnan arkipäivästä, siitä miten tavalliset ihmiset tuon ajan kokivat. Seuraavalla vuosikymmenellä valmistui lukuisia tutkimuksia, joissa selvitettiin tavallisten kansalaisten elämää ja käyttäytymistä kansallissosialistisen diktatuurin aikana.⁴⁷ Fasismien

42 Ernst Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche*, 5. p. München 1979.

43 Karl Dietrich Bracher, *Die deutsche Diktatur*, 2. laaj. p. Köln 1983.

44 Ralf Dahrendorf, *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland*, München 1965.

45 Fritz Fischer, *Hitler war kein Betriebsunfall*, München 1992.

46 Martin Broszat, *Der Staat Hitlers*, 10. p. München 1983; Eberhard Jäckel, *Hitlers Weltanschauung*, 3. p. Stuttgart 1986; uudistettu laitos *Hitlers Herrschaft*, 2. p. Stuttgart 1988.

47 Fasismien arjesta ks. esim. Harald Focke/Uwe Reiner (Hrsg.), *Alltag unterm Hakenkreuz*, Bd. 1: "Wie die Nazis das Leben der deutschen veränderten", Reinbek bei

arjen tutkimus tarjosi myös oral history-menetelmälle hyvät mahdollisuudet. Tätä metodia käytti menestyksellisesti Lutz Niethammer tutkimuksissaan kolmannen valtakunnan arkipäivästä Ruhrin teollisuusalueella.⁴⁸ Münchenin oman ajan historian laitoksen IFZ:n johtajan Martin Broszatin laajan Baijeri-projektin⁴⁹ yksi kiinnostavimpia tuloksia oli vastarinnan käsitteen täsmentyminen. Aikaisemmassa tutkimuksessa suhtautumista kansallissosialismiin oli tarkasteltu yksioikoisesti joko – tai -kysymyksenä. Ihmiset eivät kuitenkaan jakaantuneet kahteen luokkaan, järjestelmän kannattajiin ja vastustajiin, vaan näiden ääripäiden välissä oli monia aste-eroja. Oppositioasenne saattoi eri ihmisten kohdalla merkitä hyvin erilaista käyttäytymistä: syrjäänvetäytymistä, toisinajattelua, tottelemattomuutta, passiivista vastarintaa ja ääritapauksessa aktiivista, suoraan toimintaan valmista vastarintaa.⁵⁰

Vaikka kolmannen valtakunnan historiaa on tutkittu perusteellisemmin ja monipuolisemmin kuin mitään muuta Saksan historian aikakautta, siihen sisältyviä suuria metahistoriallisia arvoituksia, Holocaustia ja Hitleriä ei kenties koskaan kyetä ratkaisemaan sillä tavoin, että niihin voitaisiin suhtautua täysin kiihottomasti. Saksalaiset historioitsijat välttelivät Holocaust-teemaa pitkään, ja siihen tarttuivatkin aluksi juutalaista syntyperää olevat tutkijat. Monet heistä olivat Saksasta vuoden 1933 jälkeen Yhdysvaltoihin muuttaneita emigrantteja. New Yorkissa toimii sinne vuonna 1939 Riikasta siirtynyt merkittävä juutalaistutkimuksen keskus *Yiddish Scientific Institute*

Hamburg 1983; Bd. 2: "Alltag der Entrechteten. Wie die Nazis mit ihren Gegnern umgingen, Reinbek bei Hamburg 1984; Harald Focke/Monika Strocke (Hrsg.), Alltag unterm Hakenkreuz, Bd. 3: "Alltag der Gleichgeschalteten. Wie die Nazis Kirche, Kultur, Justiz und Presse braun färbten", Reinbek bei Hamburg 1985; Lothar Steinbach, Ein Volk, ein Reich, ein Glaube? Ehemalige Nationalsozialisten berichten über ihr Leben im Dritten Reich, Berlin-Bonn 1983; Frank Grube/Gerhard Richter, Alltag im Dritten Reich. So lebten die Deutschen 1933–1945, Hamburg 1982; Detlev Peukert, Volksgenossen und Gemeinschaftsfremde. Anpassung und Aufbegehren unterm Nationalsozialismus, Köln 1982; Detlev Peukert/Jürgen Reulecke (Hrsg.), Reihen fast geschlossen. Beiträge zur Geschichte des Alltags unterm Nationalsozialismus, Wuppertal 1983.

48 Lutz Niethammer (Hrsg.), Faschismuserfahrungen im Ruhrgebiet, Bd 1: "Die Jahre weiss man nicht wie man sie heute hinsetzen soll"; Bd. 2: "Hinterher merkt man dass es richtig war dass es schiefgegangen ist", Bonn 1983.

49 Martin Broszat, ym. (Hrsg.), Bayern in der NS-Zeit, Bd. 1–6, München 1977–1983.

50 Martin Broszat, Widerstand: Bedeutungswandel in der Zeitgeschichte, teoksessa Martin Broszat, Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte, München 1988 s. 320.

(YIVO), jonka julkaisusarjassa on ilmestynyt valtavat määrät tutkimuksia, muistelmia ja dokumentteja juutalaisten kohtalosta natsiterorin kynissä.⁵¹ Myös Israelissa tutkittiin perusteellisesti juutalaisvainojen historiaa 1950-luvulta lähtien. Osa tutkimuksista palveli natsirikosten selvittämistä ja syyllisten etsintää.⁵² Huomattavin näiden tutkimusten avulla löytynyt sotarikollinen oli entinen SS-eversti Adolf Eichmann, joka oli johtanut juutalaisten joukkokuljetuksia tuhoamisleireille. Vuonna 1960 Israelin salainen palvelu pääsi Eichmannin jäljille Argentiinassa. Sieltä hänet luovutettiin Israeliin ja teloitettiin suurta kohua herättäneen oikeudenkäynnin jälkeen Jerusalemissa vuonna 1962.⁵³

Adolf Hitlerin nousu suuresta tuntemattomuudesta kolmannen valtakunnan "Johtajaksi" on kiinnostanut lukemattomia kirjoittajia. Hitler-mytologiasta on vuosikymmenten mittaan kasvanut itse itseään täydentävä kirjallisuuden laji, jota Martin Broszat kutsuu osuvasti demonologiaksi, paholaisopiksi.⁵⁴ Sille ovat ominaisia yliluonnolliset ja psykologisoivat selitykset. Arvostettu historioitsija Golo Mann luonnehti Saksan 19. ja 20. vuosisadan historiassaan (1958) kolmatta valtakuntaa yhden ainoan pahan hengen aikaansaamaksi seikkailuksi ja käytti Hitleristä järjestelmällisesti lyhennettä "H."⁵⁵ Yksi pahimmista Hitler-mytologiaan liittyvistä skandaaleista sattui vuonna 1983, kun hampurilaisen Stern-viikkolehden suurella kohulla julkistama "Hitlerin päiväkirja" osoittautui väärennökseksi.⁵⁶ Hitleristä on kirjoitettu myös ulkomailla enemmän kuin mistään muusta Saksan historian aiheesta. Hänestä on tehty milloin psykopaatti⁵⁷, milloin historian suurin nero – ja kaikkea siltä väliltä. Englantilainen historioitsija

51 Broszat 1988 (Nach Hitler) s. 111–113.

52 Konrad Kwiet, Judenverfolgung und Judenvernichtung im Dritten Reich. Ein historiographischer Überblick, teoksessa Dan Diner (Hrsg.), Ist der Nationalsozialismus Geschichte?, Frankfurt/M. 1987 s. 237–238.

53 Hannah Arendt, Eichmann in Jerusalem. Ein Bericht über die Banalität des Bösen, München 1986.

54 Broszat 1988 (Nach Hitler) s. 121.

55 Golo Mann, Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts, Frankfurt/M. 1958 s. 322.

56 Martin Broszat, Die Hitler-Tagebücher – Original oder Fälschung?, teoksessa Martin Broszat, Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte, München 1988 s. 238–240.

57 Robert G. Waite, Adolf Hitler, the Psychopathic God, New York 1977.

David Irving on kirjoissaan todistellut, että Hitler ei ollut vastuussa ns. loppuratkaisusta, *Endlösungista*⁵⁸, jonka tarkoituksena oli 11 miljoonan Euroopan juutalaisen hävittäminen sukupuuttoon.⁵⁹ Ammatti-historioitsijat ovat osoittaneet Irvingin legendanikkariksi,⁶⁰ mutta siitä huolimatta hänen kirjoillaan on ollut vankka suosio myös Länsi-Saksan oikeistoradikaalien keskuudessa. Kymmenien ja taas kymmenien Hitler-elämäkertojen joukossa on monentasoisia hengentuotteita. Todella suuri saksalainen Hitler-biografia odottaa yhä kirjoittajaansa, ja kuten Konrad Kwiet on huomauttanut, puutetta on korvannut parhaiten englantilaisen Allan Bullockin klassinen elämäkerta vuodelta 1952.⁶¹ Parhaiten joukkoon kuuluvat Länsi-Saksassa 1970-luvulla ilmestyneet Joachim Festin ja Sebastian Haffnerin Hitler-kirjat, jotka olivat kumpikin todellisia bestsellereitä.⁶²

Kuten edellä on mainittu, DDR kiisti jyrkästi kaiken vastuun kansallissosialistisen diktatuurin rikoksista. Lähes ainoa asia, jonka Itä-Saksa kolmannen valtakunnan ajalta liitti omaan historiaansa, oli kommunistinen vastarintaliike. DDR julisti olevansa aivan uusi demokraattinen ja antifasistinen valtio, se osa Saksaa, joka vuonna 1945 osasi käyttää historiallisen tilaisuutensa oikein.⁶³ Itä-Saksan virallisen historiankirjoituksen mukaan vastuu saksalaisen imperialismiin, militarismiin ja kansallissosialismiin perinnöstä kuului kokonaan liittotasavallalle. Näin helpolla Itä-Saksa ei kolmannelta valtakunnasta kuitenkaan selvinnyt. DDR:n historiankirjoituksen suhde kansallisso-

-
- 58 Euroopan juutalaisten tuhoamisesta, ns. loppuratkaisusta – "Endlösung" – tehtiin päätös erässä Wannseen huvilassa Berliinissä 20.1.1942. Sen toimeenpanosta vastasi valtakunnanjohtaja Heinrich Himmlerin SS-organisaatio Obergruppenführer Reinhard Heydrichin johdolla.
- 59 David Irving, *Hitler und seine Feldherren*, Berlin 1975 (englanninkielinen laitos *Hitler's War*, London 1977).
- 60 Martin Broszat, *Hitler und die Genesis der Endlösung*. Aus Anlass der Thesen von David Irving, teoksessa Martin Broszat, *Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte*, München 1988 s. 45–91.
- 61 Konrad Kwiet, *Die NS-Zeit in der westdeutschen Forschung 1945-1961*, teoksessa Ernst Schulin (Hrsg.), *Deutsche Geschichtswissenschaft nach dem Zweiten Weltkrieg (1945-1961)*, München 1989 s. 198; Alan Bullock, *Hitler. A Study of Tyranny*, London 1952 (saksalainen laitos: *Hitler. Eine Studie über Tyrannei*, 3. p. Königstein 1977).
- 62 Joachim C. Fest, *Hitler – eine Biographie*, Frankfurt/M.-Berlin-München 1973; Sebastian Haffner, *Anmerkungen zu Hitler*, München 1978 (suom. laitos: *Hitler – reunamerkitöjä*, Keuruu 1982).
- 63 Nämä muotoilut toistuivat jokaisessa DDR:n historian yleisesityksessä, ks. esim. *DDR – Werden und Wachsen*, Berlin (Ost) 1974) s. 146–147, 163–164.

sialismiin oli jo lähtökohdiltaan hyvin ongelmallinen. Yksi pahimpia rasitteita oli virallinen marxilais-leniniläinen fasismin määritelmä, joka oli peräisin jo vuodelta 1935 Kommunistisen internationaalin 7. kongressista. Bulgarianlainen pääsihteeri Georgi Dimitrov lausui tuolloin ikimuistoiset sanat: "Fasismi on finanssipääoman kaikkein imperialistisimpien, sovinistisimpien ja taantumuksellisimpien ainesten avointa terroristista diktatuuria".⁶⁴ Tässä muodossa määritelmä esiintyi jokaisessa historian yleisesityksessä ja oppikirjassa.⁶⁵ Jokaisen itäsaksalaisen koululaisen oli osattava se ulkoa kuin vettä valaen. DDR:n historiantutkijat joutuivat tunnustamaan Dimitrovin tulkinnan ainoaksi oikeaksi fasismin määritelmäksi. Alansa parhaiden itäsaksalaisten spesialistien kädet olivat tältä osin sidotut.⁶⁶ Kansallissosialismin, ja aivan erityisesti Adolf Hitlerin ja juutalaisvainojen "materialistinen selittäminen" tuotti tästä syystä DDR:n historiantutkijoille suuria vaikeuksia. Hitleristä tehtiin DDR:n historiankirjoituksessa suurpääoman valtaan nostama tahdoton sätkynukke, jollakin tapaa tragikoominen hahmo. Mieleen tulevat Charlie Chaplinin klassinen *Diktaattori*-elokuva ja Bertolt Brechtin parodinen *Arturo Ui*, jossa Hitler esiintyy Chicagon kukkakauppoja terrorisoivan gangsterijoukkion pikkupomom hahmossa.⁶⁷

Juutalaisvainojen selitykseksi DDR:n historiankirjoitus tarjosi "saksalaisen imperialismin ja militarismin erityistä väkivaltaisuutta". Perimmäinen syy oli kuitenkin se, että monopolikapitalistit hyötyivät taloudellisesti juutalaisten kilpailijoidensa tuhoamisesta. Samalla hallitseva luokka saattoi siirtää työtätekevien huomion pois tärkeimmästä eli luokkaristiriidasta.⁶⁸ Juutalaisten joukkomurhan laaja käsittely oli vaikeaa DDR:n historiankirjoituksessa myös siksi, että se uhkasi jättää varjoonsa kommunistisen vastarintaliikkeen uhraukset ja

64 " ... offene terroristische Diktatur der reaktionärsten, am meisten chauvinistischen, am meisten imperialistischen Elemente des Finanzkapitals."

65 *Klassenkampf, Tradition, Sozialismus. Von den Anfängen der Geschichte des deutschen Volkes bis zur Gestaltung der entwickelten sozialistischen Gesellschaft in der Deutschen Demokratischen Republik. Grundriss*, Hrsg. Zentralinstitut für Geschichte der Akademie der Wissenschaften der DDR, Berlin (Ost) 1978 s. 453; Georg Klaus/Manfred Buhr (Hrsg.), *Philosophisches Wörterbuch*, Bd 1, 7. uud. laitos, Leipzig 1970 s. 363.

66 Ks. erit. Dietrich Eichholtz/Kurt Gossweiler (Hrsg.), *Faschismusforschung. Positionen, Probleme, Polemik*, Berlin (Ost) 1980.

67 Bertolt Brecht, *Der aufhaltsame Aufstieg des Arturo Ui*. – B. kirjoitti näytelmän alkuvuodesta 1941, mutta se ilmestyi vasta 1957.

68 *Klassenkampf, Tradition, Sozialismus* 1978 s. 470–471.

sankaruuden. Itä-Saksan historiankirjoissa kerrottiin juutalaisten joukkomurhasta selvästi vähemmän kuin kommunistivainoista ja neuvostokansan kärsimyksistä saksalaismiehityksen aikana. Näin luotiin sellainen kuva, että kommunistit ja neuvostokansa kärsivät natsiterrorista lopulta enemmän kuin juutalaiset. DDR:n historiankirjoitus vaikeni visusti kaikesta sellaisesta, mistä kommunisteja voitiin jälkikäteen arvostella. Vahingossakaan ei mainittu Saksan kommunistipuolueen emigranttijohdon päätöstä Pariisissa vuodenvaihteessa 1936–37, jolloin KPD turvallisuusyöstä katkaisi kaikki yhteytensä juutalaiskommunistisiin vastarintaryhmiin ja jätti ne oman onnensa nojaan.⁶⁹ DDR:ssä tutkittiin kolmannen valtakunnan historiaa – kommunistista vastarintaliikettä lukuunottamatta – erittäin vähän.⁷⁰ Historiankirjoitusta leimasi vahva poliittinen tarkoitushakuisuus, eikä se missään vaiheessa päässyt irti vanhojen klisheiden toistelusta.⁷¹

Historikerstreit

269

Länsi-Saksassa puhkesi kesällä 1986 ennennäkemättömän laaja ja kiiwas historiakeskustelu, josta ruvettiin käyttämään nimitystä *Historikerstreit* (historioitsijakiista). Väittelyyn, jota aluksi käytiin suurten päivälehtien *Frankfurter Allgemeine Zeitungin* ja *Die Weltin* sekä laajalevikkisten viikkolehtien *Die Zeitin* ja *Der Spiegelin* palstoilla, osallistui kymmeniä nimekkäitä länsisaksalaisia historiantutkijoita. Sanottakoon heti alkuun, että kiistan tieteellinen anti jäi vähäiseksi, mutta sitäkin suurempi oli sen historiapoliittinen merkitys. Pohjimiltaan keskustelu heijasteli Länsi-Saksan kansallisen itseymmärryksen rikkinäisyyttä, jota ruskea menneisyys yhä varjosti. Historikerstreitin pääaiheeksi nousivat kolmannen valtakunnan juutalaisvainot. Koskaan aikaisemmin saksalaiset historiantutkijat eivät olleet keskustelleet tästä aiheesta näin laajasti ja kiivaasti.

Varsinainen Historikerstreit puhkesi kesällä 1986 ja keskustelun kuumiin vaihe kesti noin vuoden. Vielä senkin jälkeen kiistan jälkimainingit löivät ajoittain hyvinkin korkeina. Itse asiassa vasta DDR:n

69 Kwiet 1987 s. 241.

70 Esim. DDR:n historiankirjoituksen suuri kymmenvuotiskatsaus "Historische Forschungen in der DDR 1970–1980. Analysen und Berichte", ZfG Sonderband 1980 s. 279–309 sisältää lähes yksinomaan viittauksia kommunistisen vastarintaliikkeen tutkimukseen.

71 Kwiet 1987 s. 239–240.

odottamaton romahdus syksyllä 1989 siirsi historiakeskustelun painopisteen pois kolmannen valtakunnan juutalaisvainoista. Joulukuuhun 1988 mennessä Länsi-Saksassa ilmestyi peräti 1 203 kirjaa, artikkelia ja muuta julkaisua, jotka välittömästi liittyivät Historikerstreitiin. Aihetta käsittelevien sanomalehtikirjoitusten, radio- ja TV-ohjelmien määrää ei kukaan ole laskenut. Näin laajaa keskustelua on tietysti mahdotonta arvioida yksityiskohtaisesti. Alkukesästä 1987 müncheniläinen Piper-kustantamo julkaisi niteen, johon on koottu 27 eri kirjoittajan puheenvuorot.⁷² Kiistan päähenkilöihin kuuluneet Ernst Nolte ja Jürgen Habermas toimittivat kumpikin omista kirjoituksistaan kokoomateoksen.⁷³ Lisäksi on ilmestynyt kymmenkunta muuta teosta, jotka valottavat keskustelun kulkua.⁷⁴

Arvostettu länsiberliiniläinen fasismin tutkija, professori Ernst Nolte oli lupautunut pitämään edellä mainitussa Frankfurt am Mainin Römerberg-seminaarissa kesäkuun alussa 1986 esitelmän kolmannen valtakunnan historiasta otsikolla "Menneisyys, joka ei tahdo muuttua menneisyydeksi". Syistä, jotka jäivät järjestäjille ikuisiksi arvoituksiksi, Nolte peruutti viime hetkellä esiintymisensä.⁷⁵ Römerberg-kes-

72 "Historikerstreit". Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung, Texte von Rudolf von Augstein, Karl Dietrich Bracher, Martin Broszat, Micha Brumlik, Walter Euchner, Joachim Fest, Helmut Fleischer, Imanuel Geiss, Jürgen Habermas, Hanno Helbling, Klaus Hildebrand, Andreas Hillgruber, Eberhard Jäckel, Jürgen Kocka, Robert Leicht, Richard Löwenthal, Christian Meier, Horst Möller, Hans Mommsen, Wolfgang J. Mommsen, Thomas Nipperdey, Ernst Nolte, Joachim Perels, Hagen Schulze, Kurt Sontheimer, Michael Stürmer, Heinrich August Winkler, München 1987.

73 Jürgen Habermas, Eine Art Schadensabwicklung. Kleine politische Schriften VI, Frankfurt/M. 1987; Ernst Nolte, Das Vergehen der Vergangenheit. Antwort an meine Kritiker im sogenannten Historikerstreit, Berlin 1987.

74 Martin Broszat, Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte, München 1988; Dan Diner (Hrsg.), Ist Nationalsozialismus Geschichte? Zu Historisierung und Historikerstreit, Frankfurt/M. 1987; Gernot Erler, ym. (Hrsg.), Geschichtswende? Entsorgungsversuche zur deutschen Geschichte, Freiburg/Br. 1987; Richard J. Evans, Im Schatten Hitlers? Historikerstreit und Vergangenheitsbewältigung in der Bundesrepublik, Frankfurt/M. 1989; Imanuel Geiss, Die Habermas-Kontroverse. Ein deutscher Streit, Berlin 1988; Imanuel Geiss, Der Historikerstreit. Ein unpolemischer Essay, Bonn-Berlin 1992; Hilmar Hoffmann (Hrsg.), Gegen den Versuch, Vergangenheit zu verbiegen, Frankfurt/M. 1987; Rolf Kosiek, Historikerstreit und Geschichtsrevision, Tübingen 1987; Reinhard Kühnl (Hrsg.), Streit ums Geschichtsbild. Die "Historiker-Debatte", Dokumentation, Darstellung und Kritik, Köln 1987; Hans-Ulrich Wehler, Entsorgung der deutschen Vergangenheit? Ein polemischer Essay zum "Historikerstreit", München 1988.

75 Yksityiskohtainen selostus Römerberg-seminaarin järjestäjien ja Nolten välisestä kirjeenvaihdosta, Hilmar Hoffmann, Vorwort. Ein Dokument politischer Kultur,

kustelun muut osanottajat saivat suureksi yllätyksekseen lukea Nolten esitelmän seminaaripäivän aamuna paikallisesta Frankfurter Allgemeine Zeitungista.⁷⁶ Seminaarissa käydyssä keskustelussa Jürgen Habermas ja eräät muut osanottajat puuttuivat tuoreeltaan Nolten kirjoitukseen.⁷⁷ Nolte oli varustanut artikkelinsa poisjääntiinsä viitaten – kertomatta kuitenkaan sen syytä – alaotsikolla "Kirjoitettu puhe, jota ei voitu pitää". Aluksi Nolte valitteli sitä, että kolmannen valtakunnan historiaa ei voitu vielääkään, vaikka toisen maailmansodan päättymisestä oli kulunut jo neljä vuosikymmentä, lähestyä ilman tunteenpurkauksia. Hänen mielestään Holocaust- ja Bitburg-kohuissa oli ollut paljon tarkoituksellista ja tehtyä. Sitten Nolte esitti kysymyksen, josta tuli Historikerstreitin sytytinlanka ja keskeinen kiistanaihe: oliko juutalaisten joukkomurha ainutlaatuinen rikos, jolle ei löydy vertaista maailmanhistoriasta? Eikö Stalinin *Archipel Gulag*, vankileirien saaristo ollut sittenkin alkuperäisempi kuin Hitlerin *Auschwitz*?⁷⁸ Bolshevikkien luokkamurha edelsi joka tapauksessa kronologisesti, faktisesti ja loogisesti kansallissosialistien rotumurhaa. Nolte kysyi, ryhtyikö Hitler "aasialaiseen tekoonsa" (juutalaisten hävittämiseen), koska hän ja hänenlaisensa pelkäsivät itse olevansa samanlaisen aasialaisen teon potentiaalisia uhreja. Siksi teko oli viime kädessä itsepuolustusellinen, ja koska Stalinin terrori oli alkuperäisempi, olivat juutalaisvainot vain suhteellinen, aasialainen teko. Aasialainen teko oli myös siksi, ettei tällainen väkivalta Nolten mukaan kuulunut Saksan normaaliin historiaan.

Kolmannen valtakunnan radikaalia juutalaispolitiikkaa Nolte koetti perustella myös sillä, että juutalaiset olivat itse asiassa julistaneet Saksalle sodan, kun juutalaisten maailmankongressin presidentti Chaim Waitzmann oli toisen maailmansodan alussa ilmoittanut järjestönsä tukevan Iso-Britannian sotaponnistuksia.⁷⁹ Juutalaisilla ei kui-

teoksessa Hilmar Hoffmann (Hrsg.), *Gegen den Versuch, Vergangenheit zu verbiegen*, Frankfurt/M. 1987 s. 13–15 (viite 8).

76 Dieter Kramer, *Nachschlag. Eine Geschichtskontroverse als Symptom politischer Kultur*, teoksessa Hilmar Hoffmann (Hrsg.), *Gegen den Versuch, Vergangenheit zu verbiegen*, Frankfurt/M. 1987 s. 167.

77 Jürgen Habermas, *Eine Diskussionsbemerkung*, teoksessa Hilmar Hoffmann (Hrsg.), *Gegen den Versuch, Vergangenheit zu verbiegen*, Frankfurt/M. 1987 s. 140–142.

78 Ernst Nolte, *Vergangenheit, die nicht vergehen will. Eine Rede, die geschrieben, aber nicht gehalten werden konnte*, teoksessa "Historikerstreit" 1987 s. 45–47.

79 Ernst Nolte, *Zwischen Geschichtslgende und Revisionismus? Das Dritte Reich im Blickwinkel des Jahres 1980*, teoksessa "Historikerstreit" 1987 s. 24.

tenkaan ollut kansainvälisoikeudellisesti tunnustettua hallitusta, ja vaikka heidät olisi voitu jotenkin tulkita sotaakäyväksi osapuoleksi, kielsivät Haagin sopimukset joka tapauksessa siviiliväestöön kohdistuvat väkivaltaisuuudet. Nolte panotti sitä, ettei hän tahtonut mitään muuta kuin asettaa kolmannen valtakunnan historiallisiin yhteyksiinsä ja lopettaa sen mystifioinnin ja demonisoinnin.⁸⁰ Itse asiassa Nolten keskeiset väitteet olivat jo hänen aiemmista teoksistaan tuttuja; 1960-luvun lopulta lähtien hän oli nähnyt fasismin ensimmäisen maailmansodan ja Venäjän vallankumouksen aiheuttaman eurooppalaisen kriisin osana ja tuloksena.⁸¹

Alkukesällä 1986 diplomatian ja toisen maailmansodan historian asiantuntijana tunnettu professori Andreas Hillgruber saattoi julkisuu-teen kahdesta esitelmästä koostuvan kirjansen *Zweierlei Untergang* (Kahdenlainen tuho). Alaotsikko, *Die Zerschlagung des deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums* (Saksan valtakunnan hävitys ja Euroopan juutalaisten loppu), kertoo selvästi, mistä kahdesta tuhosta oli kyse. Hillgruber oli samaa mieltä Nolten kanssa siitä, että Saksan tappion ja juutalaiskysymyksen loppuratkaisun välillä vallitsi kausaalinen yhteys – *kausaler Nexus*.⁸² Saksan itäosien siviiliväestöllä ja itärintaman sotilailta oli Hillgruberin mukaan täysi syy pelätä tappion jälkeen puna-armeijan kosto-orgioita. Siitä oli todisteena Nemmersdorf, muuan saksalaisten venäläisiltä takaisin valtaama itäpreussilainen kylä raiskattuine naisineen ja tapettuine lapsineen. Kuvia venäläisten julmuuksista Nemmersdorffissa levitettiin sekä rintamalle että kotirintamalle. Saksalaisten oli ponnisteltava voimansa äärimmilleen, jotta Nemmersdorfin kohtalosta ei tulisi koko Saksan kohtalo. Niin kauan kun Saksan itärintama kesti, juutalaisten tuhoaminen keskitysleireissä jatkui. Nemmersdorf tai Auschwitz -siinä oli Hillgruberin mukaan Saksan tappion ja juutalaiskysymyksen loppuratkaisun *Endlösungin* välinen kohtalonyhteys.

Kesäkuussa 1986 sosialidemokraattisen puolueen historiallinen komissio pyysi filosofi Jürgen Habermasilta arviota Saksan liittotasaval-

80 Nolte 1987 ("Historikerstreit") s. 33–35.

81 Nolten tärkeimmät teokset ovat: "Der Faschismus in seiner Epoche. Die Action française. Der italienische Faschismus. Der Nationalsozialismus", München 1963 (2. p. 1979); "Die Krise des liberalen Systems und die faschistischen Bewegungen", München 1968; "Theorien über den Faschismus", 3. p. Köln 1972; "Die faschistischen Bewegungen", 3. p. München 1971.

82 Andreas Hillgruber, *Zweierlei Untergang. Die Zerschlagung des deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums*, Berlin 1986 s. 21–37.

lan historiankirjoituksen ajankohtaisista tendensseistä ja porvarillisen hallituksen historiapolitiikan tarkoituksista. Habermasin hampurilaisessa *Die Zeit*-lehdessä heinäkuun 11. päivänä 1986 julkaisema artikkeli "apologeettisista tendensseistä Saksan nykystorian kirjoituksessa"⁸³ oli Historikerstreitin varsinainen lähtölaukaus. Habermas sanoi havainneensa, että Länsi-Saksan historiankirjoituksessa oli 1980-luvulla alkanut esiintyä yhä enemmän sävyjä ja pyrkimyksiä, joita hän kutsui apologeettisiksi ja revisionistisiksi. Hänen mukaansa tietyt uskonservatiiviset historiantutkijat koettivat rakentaa Saksan liittotasavallalle uutta kansallista identiteettiä. Habermas näki siinä kolme tavoitetta: 1) rikkinäisen, syyllisyystuntojen ahdistaman historiankuvan eheyttämisen, 2) Saksan mahdin palauttamisen "Euroopan keskustassa" ja 3) Länsi-Saksan aseman turvaamisen tulevassa yhdistyneessä Euroopassa. Mutta niin kauan kun ruskea menneisyys varjosti saksalaisten historiankuvaa, ei Saksan liittotasavalta kyennyt näitä tavoitteita täyttämään. Juuri tämä logiikka selitti Habermasin mielestä sen, miksi eräät konservatiiviset historiantutkijat, erityisesti Andreas Hillgruber ja Ernst Nolte olivat 1980-luvun teksteissään yhä vahvemmin alkaneet suhteellistaa natsien juutalaisvainoja vertaamalla niitä historian muihin joukkomurhiin. Kolmas vaikutusvaltainen historioitsija, Klaus Hildebrand, oli *Historische Zeitschrift*issä luonnehtinut Nolten ajatuksia urauurtaviksi.⁸⁴ Konservatiivisten historioitsijoiden johtava edustaja oli Habermasin mukaan kuitenkin Michael Stürmer, jonka mieliäiheita historiakeskustelussa olivat vaatimus (Länsi-)Saksan aseman vahvistamisesta Euroopan keskustassa ja kansallisen identiteetin lujittaminen luomalla historialle "korkeampaa tarkoitusta" – *Sinnstiftung*.⁸⁵ Habermas luonnehti Stürmerin markkinoimaa Euroopan keskusta-ajattelua "saksalaiskansallisilla ainek-

83 Jürgen Habermas, *Eine Art Schadensabwicklung. Die apologetischen Tendenzen in der deutschen Zeitgeschichtsschreibung*, *Die Zeit* 11.7.1986; sama teoksessa "Historikerstreit" s. 62–76 sekä myös otsikolla "Apologetische Tendenzen", teoksessa Jürgen Habermas, *Eine Art Schadensabwicklung*, Frankfurt/M. 1987 s. 120–136. Jälkimmäiseen versioon sisältyvät myös ne jaksot (noin kolme kirjan sivua) sekä viitteet (15 kappaletta), joita *Die Zeit* ei julkaissut.

84 Klaus Hildebrand, *HZ* 242 (1986) s. 242–244.

85 Ks. lähemmin luku "Historian mieli ja korkeampi tarkoitus" sekä Michael Stürmer, *Mitten in Europa: Versuchung und Verdammnis der Deutschen*, teoksessa Michael Stürmer, *Dissonanzen des Fortschritts. Essays über Geschichte und Politik in Deutschland*, München 1986 s. 314–330; Michael Stürmer, *Geschichte in geschichtslosem Land*, teoksessa "Historikerstreit" 1987 s. 36–38; Michael Stürmer, *Was Geschichte wiegt?*, teoksessa "Historikerstreit" 1987 s. 295.

silla värjäytyksi natofilosofiaksi".⁸⁶ Habermasin mielestä Saksan liittotasavallan henkinen avautuminen entisen perivihollisen, lännen poliittiselle kulttuurille oli hänen oman sukupolvensa suurin älyllinen saavutus. Tämän avautumisen välttämätön edellytys oli ollut Saksan Mittellage-ajattelun kaltaisista menneisyyden rasitteista vapautuminen.⁸⁷

Hyvää sivustatukea Habermasille antoivat kansallissocialismin historian asiantuntijat Martin Broszat, Hans Mommsen ja Eberhard Jäckel sekä *Geschichte und Gesellschaft*-aikakauslehden ydinjoukko, mm. Jürgen Kocka, Wolfgang J. Mommsen, Hans-Ulrich Wehler ja Heinrich August Winkler. Habermas ja hänen kannattajansa olivat sitä mieltä, ettei minkäänlainen vertailu tai suhteellistaminen tulisi kyseeseen, sillä se merkitsisi samalla natsien julmuuksien vähättelyä – *Verharmlosung*.⁸⁸

Syyskuussa 1987 Ernst Nolte kertoi lehtimiehille itsevarmuutta uhkuen uudesta kirjastaan, joka tulisi lopullisesti kääntämään Historikerstreitin voiton hänen hyväkseen: "vastustajat joutuisivat lopulta pukeutumaan säkkiin ja tuhkaan."⁸⁹ Arvostelijat ottivat haasteen vastaan reilua urheilumieltä osoittaen. Hans-Ulrich Wehler kirjoitti: "Kun Nolten tulossa oleva kirja punaisten ja ruskeiden välisestä eurooppalaisesta sisällissodasta ilmestyy, joutuvat tähänastiset ja toivottavasti myös uudet arvostelijat väistämättä uuteen tulikokeeseen."⁹⁰ Odotettu teos ilmestyi syksyllä 1987 otsikolla *Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus* (Eurooppalainen sisällissota 1917–1945. Kansallissocialismi ja bolshevismi). Nolte olisi itse halunnut kirjansa pääotsikon kuuluvan

86 Habermas 1987 (Eine Art ...) s. 135.

87 Jürgen Habermas, *Geschichtsbewusstsein und posttraditionale Identität. Die Westorientierung der Bundesrepublik*, teoksessa Habermas 1987 (Eine Art ...) s. 161–179.

88 Jürgen Kocka, Hitler sollte nicht durch Stalin und Pol Pot verdrängt werden s. 132–142; Eberhard Jäckel, *Die elende Praxis der Untersteller* s. 115–122; Hans Mommsen, *Suche nach der "verlorenen Geschichte"?* s. 156–173; Hans Mommsen, *Neues Geschichtsbewusstsein und Relativierung des Nationalsozialismus* s. 174–188; Martin Broszat, *Wo sich die Geister scheiden?* s. 189–195; Heinrich-August Winkler, *Auf ewig in Hitlers Schatten?* s. 256–263; Wolfgang J. Mommsen, *Weder Leugnen noch Vergessen befreit von der Vergangenheit* s. 300–321. – Sivuviittaukset tarkoittavat kokoomateosta "Historikerstreit" 1987, jossa edellä mainitut puheenvuorot on julkaistu.

89 *Die Welt* 23.9.1987.

90 Wehler 1988 (*Entsorgung*) s. 198.

Schreckbild und Vorbild (Kauhukuva ja esikuva). Lopullinen otsikko oli kustantajan toivomus. Nolten 616-sivuisen järkäleen pääteesi oli ennestään tuttu: Euroopan kohtaloita hallitsi ensimmäisen maailmansodan päättymisestä toisen maailmansodan päättymiseen kahden totalitäärisen ideologian, fasismin ja kommunismin välinen taistelu. Näistä kommunismi oli alkuperäisempi ja sen nousu provosoi fasismin. Ilman bolshevismien uhkaa Hitler, Rosenberg ja Himmler olisivat olleet "tavallisia eurooppalaisia, ehkä taiteilijoita, liberaaleja vapaiden ammattien harjoittajia, pikkuporvareita, elleivät hirvittäväst tapahtumat olisi tehneet heitä levottomiksi."⁹¹ Tämäntapaisia vastakkainasetteluja ja lähes uskomatonta jossittelua Nolten teos on täynnä. Arvostelijat pettyivät Nolten kirjaan pahoin. Hans Mommsenin ja Wolfgang Schiederin mielestä se sisälsi pääasiassa vanhan kertausta, tuttuja asioita jo hänen aiemmista teoksistaan.⁹²

Historikerstreitin tuoksinassa viileän tieteelliset argumentit unohduivat ja moni tuli sanoneeksi sellaista, mitä myöhemmin katui. Hans-Ulrich Wehler ilmoitti, ettei hän edes yritä olla puolueeton, ja varusti kirjansa alaotsikolla *Ein polemischer Essay zum Historikerstreit*.⁹³ Andreas Hillgruberin mielestä "Habermasin järjetön hyökkäys" oli osoitus siitä psykkisestä terroristista, jota uusvasemmistolaiset olivat hänen johdollaan 1960-luvun lopulta lähtien harjoittaneet toisinajettelevia akateemisia kollegojaan kohtaan.⁹⁴ Hillgruber sanoi, että hänelle tulisi jäämään ikuisiksi arvoitukseksi, miksi niin monet historioitsijat hairahtuivat puolustamaan Habermasin kaltaista "diletantti-agitaattoria"; vain sen takia Habermas-skandaalista tuli ns. Historikerstreit.⁹⁵ Fischer-kiistasta tuttu Imanuel Geiss, joka hieman yllättäen liittyi konservatiivisten historioitsijoiden leiriin, otsikoi jopa aihetta käsitte-

91 Ernst Nolte, *Der Europäische Bürgerkrieg 1917–1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus*, 2. p. Frankfurt/M. – Berlin 1988 s. 543.

92 Hans Mommsen, *Das Ressentiment als Wissenschaft. Anmerkungen zu Ernst Noltes "Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus"*, GG 4 (1988) s. 495; Wolfgang Schieder, *Der Nationalsozialismus im Fehlrteil philosophischer Geschichtsschreibung. Zur Methode von Ernst Noltes "Europäischem Bürgerkrieg"*, GG 1 (1989) s. 89–90.

93 Hans-Ulrich Wehler, *Entsorgung der deutschen Vergangenheit? Ein polemischer Essay zum "Historikerstreit"*, München 1988.

94 Andreas Hillgruber, Jürgen Habermas, Karl-Heinz Janssen und die Aufklärung Anno 1986, teoksessa "Historikerstreit" 1987 s. 348–349.

95 Andreas Hillgruber, Mein "Schlusswort" zum sogenannten "Historikerstreit", 12. Mai 1987, teoksessa "Historikerstreit" 1987 s. 393–395.

levän kirjansakin "Habermas-kiistaksi".⁹⁶ Vuonna 1992 Geiss julkaisi Historikerstreitia koskevan jälkiarvion otsikolla *Der Hysterikerstreit*. Kirjan alaotsikko *Ein unpolemischer Essay* oli piikki Hans-Ulrich Wehlerille, joka oli otsikoinut oman puheenvuoronsa "poleemiseksi esseeksi".⁹⁷ Poleemisuuudessa Geiss ei varmasti hävinnyt Wehlerille tippaakaan. Eräissä vaiheissa Der Spiegelin kustantaja Rudolf von Augstein haukkui Andreas Hillgruberia "perustuslailliseksi natsiksi".⁹⁸ Hillgruber kääntyi lakimiesten puoleen nostaakseen kunnianloukkaussyytteen, mutta satuaan kuulla, että se ei todennäköisesti johtaisi tulokseen, hän jätti asian sikseen.⁹⁹ Huhtikuussa 1988 sattui eräs Historikerstreitiin liittyvä episodi, joka oli vähällä johtaa kohtalokkaiisiin seurauksiin: Ernst Nolten auto tuhottiin Molotovin cocktaililla eräällä länsiberiiniläisellä pysäköintialueella. Nolte itse oli onneksi ostoksilla läheisessä tavaratalossa ja selvisi attentaatista pelkällä säikähdyksellä. Tekijä, psyykkisesti häiriintynyt nuori mies, kertoi tekonsa syyksi: "Kaikki natsiat pitää tappaa!"¹⁰⁰

276

Kustantajien ja kirjoittajien tekijänoikeusriitoja setvittiin lakitupaa myöten. Esimerkiksi müncheniläinen Piper-kustantamo, joka oli ostanut Frankfurter Allgemeine Zeitungilta oikeudet kaikkiin lehdessä ilmestyneisiin Historikerstreit-artikkeleihin, vaati ja sai korvauksia Reinard Kühnliiltä ja Rolf Kosiekilta. Nämä olivat omin lupinsa ottaneet tekstejä omiin kokoomateoksiinsa.¹⁰¹ Keskustelua sävytti historian äärimmäinen politisoiminen. Reinhard Kühnl (Marburg) väitti, että kyseessä oli tietoinen ja ennalta tarkkaan suunniteltu salaliitto, johon kuuluivat "kristillisdemokraattisen puolueen oikea sivusta, Frankfurter Allgemeine Zeitung, Die Welt ja Rheinische Merkur sekä johtavat konservatiiviset historiantutkijat".¹⁰² Salaliittoteoria tuntuu liioitellulta ja voitaneen lukea tuiman kiistan tuoksinassa syntyneeksi ylitulkinnaksi.

Saksalaisten Historikerstreit herätti melkoista huomiota myös ul-

96 Imanuel Geiss, *Die Habermas-Kontroverse. Ein deutscher Streit*, Berlin 1988.

97 Imanuel Geiss, *Der Hysterikerstreit. Ein unpolemischer Essay*, Berlin-Bonn 1992.

98 Rudolf von Augstein, *Die neue Auschwitz-Lüge*, teoksessa "Historikerstreit" 1987 s. 198. – "Wer so denkt und spricht (kuten Hillgruber – S. H.), ist ein konstitutioneller Nazi."

99 Professori Andreas Hillgruberin haastattelu 10.4.1987.

100 Professori Ernst Nolten haastattelu 5.5.1988.

101 Wehler 1988 (*Entsorgung ...*) s. 212, viite 1.

102 Reinhard Kühnl, *Vorwort des Herausgebers*, teoksessa Reinhard Kühnl (Hrsg.) 1987 s. 13.

komailta.¹⁰³ Useimmat reaktiot olivat kriittisiä Ernst Noltea ja hänen kannattajiaan kohtaan. Kaikki ulkomaiset asiantuntijat päätyivät samaan loppuarvioon: kyseessä oli poliittis-moraalinen keskustelu, jonka tieteellinen anti jäi vähäiseksi. Ei varmasti ole mikään yllätys, että juutalaisvainojen suhteellistaminen tuomittiin Israelissa kaikkein jyrkimmin. Erityisesti Nolten väite, jonka mukaan juutalaiset olivat itse asiassa olleet maailmansodan osapuoli, herätti Israelissa tyrmistystä.¹⁰⁴ Yhdysvalloissakin lähes kaikki keskusteluun osallistuneet kiistivät nimenomaan Ernst Nolten yritykset vähätellä kolmannen valtakunnan rikoksia. Gordon A. Craig (Stanfordin yliopistosta Kaliforniasta) oli kuitenkin sitä mieltä, että Andreas Hillgruberia vastaan kohdistunut arvostelu oli ollut kohtuutonta. Craig halusi vetää hänet pois tulilinjalta.¹⁰⁵ Ranskassa esitetyt mielipiteet olivat niin ikään kriittisiä Noltea ja kumppaneita kohtaan. Kovin laajaa keskustelua Historikerstreit ei kuitenkaan siellä herättänyt, vaikka samaan aikaan esillä oli oikeusjuttu natsirikoksista syytettyä, "Lyonin pyöveliksi" kutsuttua Klaus Barbieta vastaan.¹⁰⁶

Brittien kommentit viipyivät yllättävän pitkään, eikä keskustelusta sielläkään tullut yhtään sen vilkkaampi kuin Ranskassa. Sonderweg-keskustelusta tuttu Geoff Eley ja sosiaalishistorioitsija Richard J. Evans asettuivat kiistassa avoimesti Habermasin ja hänen kannattajiensa puolelle. Eley mielestä Ernst Nolten merkitystä oli suuresti liioiteltu: keskustelun todellisia avainhahmoja olivat hänen mukaansa Michael Stürmer ja Hagen Schulze.¹⁰⁷ Eley mielipiteeseen vaikutti varmasti myös se, että Stürmer ja Schulze olivat Euroopan keskusteesin kannattajia. Eley itse, kuten edellä on käynyt ilmi, kuului teesin kriitikoihin. Richard J. Evansin kirja *In Hitler's Shadow* (New York 1989), joka kaksi vuotta myöhemmin ilmestyi myös saksaksi, on

103 Ian Kershaw, *Neue deutsche Unruhe? Das Ausland und der Streit um die deutsche National- und Zeitgeschichte*, teoksessa *Streitfall Deutsche Geschichte. Geschichts- und Gegenwartsbewusstsein in den 80er Jahren*, Hrsg. Landeszentrale für politische Bildung Nordrhein-Westfalen, Essen 1988 s. 111–130.

104 Saul Friedländer, *Überlegungen zur Historisierung des Nationalsozialismus*, teoksessa Dan Diner (Hrsg.) *Ist Nationalsozialismus Geschichte?*, Frankfurt/M. 1987 s. 34–50.

105 Gordon A. Craig, *Der Krieg der deutschen Historiker*, teoksessa Hilmar Hoffmann (Hrsg.) 1987 s. 155. – Artikkelin ilmestyi alun perin "The New York Review"ssa 15.1.1987.

106 Kershaw 1988 s. 122–123.

107 Geoff Eley, *Nazism, Politics and the Image of the Past. Thoughts on the West German Historikerstreit 1986–87*, *Past & Present* Vol. 121 (1988) s. 171–208.

perusteellisin englanninkielinen Historikerstreit esittely ja kritiikki. Epilogissa, joka on kirjoitettu vasta DDR:n romahduksen jälkeen, Evans kuitenkin erehtyi melkoiseen jälkiviisauteen. Hänen mukaansa uuskonservatiivien tarkoituksena oli pohjustaa Saksan jälleenyhdistymistä.¹⁰⁸ Wolfgang J. Mommsen on perustellusti arvostellut Evansia tästä ja huomauttanut, että Historikerstreit oli pelkästään länsisaksalainen keskustelu: yritys lujittaa Länsi-Saksan kansallista identiteettiä ja asemaa lännen puitteissa.¹⁰⁹ Saksan yhdistymisestä (jo kolmen vuoden päästä!) ei vuosina 1986–87 osattu vielä edes uneksia. Historikerstreitia kommentoitiin Itä-Saksassa erittäin vähän. Tämäkin kertoo selvää kieltään DDR:n omista kolmannen valtakunnan menneisyydenhallinnan ongelmista.

Historikerstreitia ei voittanut kukaan, vaikka tästäkin osapuolten kesken kiisteltiin.¹¹⁰ Keskustelun suurin anti oli siinä, että kolmannen valtakunnan normalisoinnin ja kansallissosialismin historialliseksi tekemisen rajoja ensi kertaa vakavasti kokeiltiin.¹¹¹ Käyty keskustelu osoitti, että kolmannen valtakunnan juutalaisvainojen kohdalla moraalisia ja tieteellisiä argumentteja on mahdotonta erottaa toisistaan. Holocaustin ainutkertaisuutta ei voida kiistää sillä, että joukkomurhia on ihmiskunnan historiassa tehty aikaisemminkin. Ernst Nolten ja kumppanien lähestymistapa oli jo tässä mielessä haavoittuvainen. Vielä pahemmin Nolte erehtyi kuvitellessaan, että tieteellisillä argumenteilla – yrittämällä osoittaa Auschwitzin ja Archipel Gulagin kausaalinen yhteys – voitaisiin kumota moraaliset argumentit – saksalaisten syyllisyys.

Pian Historikerstreitin laantumisen jälkeen idän ja lännen välinen "eurooppalainen sisällissota" sai uuden ja yllättävän kääntein: vuoden 1945 voittajan, Neuvostoliiton rakentama kommunistinen imperiumi romahti itäisessä Keski-Euroopassa ja sen rikoksia ryhdyttiin selvittelemään myös entisessä DDR:ssä. Saivatko Ernst Nolten teesit uudessa tilanteessa enemmän kantavuutta kuin Historikerstreitin aikoihin?

108 Evans 1991 s. 201–223.

109 Wolfgang J. Mommsen, *Hitlers Schatten. Eine englische Studie über den Historikerstreit*, FAZ 21.2.1990.

110 Detlev Peukert, *Wer gewann den Historikerstreit? Eine Bilanz*, teoksessa Peter Glotz, ym. (Hrsg.), *Vernunft riskieren*, Hamburg 1988 s. 50; Ernst Nolte, *Das Vor-Urteil als "strenge Wissenschaft"*, GG 4 (1989) s. 350.

111 Dan Diner, *Zwischen Aporie und Apologie. Über Grenzen der Historisierbarkeit des Nationalsozialismus*, teoksessa Dan Diner (Hrsg.) *Ist der Nationalsozialismus Geschichte? Zu Historisierung und Historikerstreit*, Frankfurt/M. 1987 s. 62–73.

Saksan yhdistymisen jälkeinen kehitys Itä-Saksassa osoittaa, ettei stalinismin rikosten penkominen suinkaan pannut Auschwitzia viralta. DDR:n aikana vallalla olleet stereotyyppiset kolmannen valtakunnan historian selitykset joutivat romukoppaan. Itäsaksalaiset oli myös suhteessa natsimenneisyyteen palattava lähes alkuun ja ryhdyttävä samanaikaisesti tekemään tiliä kahdesta peräkkäisestä diktatuurista, ruskeasta ja punaisesta.

Taistelu työväen- historiasta

280

Lukuisia Moskovasa maanpaossa asuneita saksalaisia kommunisteja murhattiin. Tiedossa on ainakin 250 henkilön nimet. Stalin likvidoi neljä politbyroon ja kymmenen keskuskomitean jäsentä, joiden joukossa olivat 'satumalta' kaikki Ulbrichtin vastustajat. Miksi SED:n historiankirjoitus salailee näitä saksalaisten kommunistien likvidointeja? (Hermann Weber, 16 Fragen an die SED, teoksessa Hermann Weber, Aufbau und Fall einer Diktatur. Kritische Beiträge zur Geschichte der DDR, Köln 1991 s. 214–215.)

Hermann Weber (1964)

Sosialidemokraattista "hovihistoriaa"

Työväenhistoria oli Saksan kansallisen historian ohella ja osana Saksojen välisen historiakiistan keskeinen aihe. Kylmän sodan kahtiajassa työväenhistoriasta tuli väistämättä idän ja lännen, kahden Saksan ja työväenliikkeen pääsuuntien, kommunismin ja sosialidemokratian välistä ideologista taistelua. Itä-Saksa otti valtiolliseksi doktriinikseen marxismi-leninismiin perustuvan "tieteellisen kommunismin" ja julistautui Saksan vallankumouksellisen työväenliikkeen perilliseksi ja toiminnan jatkajaksi, eikä vain idässä, vaan koko Saksassa. Länsi-Saksan sosialidemokraattinen työväenliike nojautui reformistisen työväenliikkeen perinteeseen ja otti ohjelmakseen "demokraattisen sosialismin". Työväenhistorialla oli jaetussa Saksassa monitahoinen poliittinen legitimaatiotehtävä.¹ Tämä yhteiskunnallinen tilaus epäilemättä vahvisti työväenhistorian asemaa, mutta toisaalta myöskään sen tieteellistä merkitystä ei ole syytä väheksyä. Työväenhistoria oli kummassakin Saksassa kiistatta yksi keskeisimmistä historiantutkimuksen osa-alueista. Liittotasavallan ja DDR:n kilpailu työväenliikkeen perinnöstä oli omiaan vahvistamaan poliittisen työväenliikkeen jo ennestäänkin keskeistä asemaa työväenhistorian tutkimuksessa. Sen ohella myös uudet tutkimussuuntaukset – työväenluokan ja työväenkulttuurin historia – alkoivat 1960-luvulta lähtien tunkea Länsi-Saksassa yhä voimakkaammin esiin.

281

Mitään Saksan uusimman historian sosiaaliryhmää ei ole tutkittu paremmin kuin palkkatyöväestöä, eivätkä historioitsijat

1 Klaus Tenfelde, Sozialgeschichte und vergleichende Geschichte der Arbeiter, teoksessa Klaus Tenfelde (Hrsg.), Arbeiter und Arbeiterbewegung im Vergleich. HZ Sonderheft 15, München 1986 s. 14; Jürgen Reulecke/Peter Friedemann, Die Historiographie der DDR und die deutsche Arbeiterbewegung, teoksessa Alexander Fischer/Günther Heydemann (Hrsg.), Geschichtswissenschaft in der DDR, Bd. 2, Berlin 1990 s. 519–520.

tiedä mistään muusta 1800- ja 1900-luvun yhteiskunnallisesta liikkeestä niin paljon kuin työväenliikkeestä.²

Tähän Jürgen Kockan vuonna 1983 esittämään arvioon on helppo yhtyä. Yksistään Saksan työväenliikkeen historiaa käsitteleviä väitöskirjoja oli alan erikoisbibliografian mukaan valmistunut vuoteen 1977 mennessä 2099 kappaletta,³ puhumattakaan muusta tutkimus- ja julkaisutoiminnasta. 1980-luvulta ei ole käytettävissä tarkkoja lukuja, mutta tahti ei varmasti ole ainakaan laantunut. Saksankielisen työväenhistorian erikoisbibliografiat sisältävät jo kymmeniätuhansia nimikkeitä.⁴ Kiinnostuksen räjähdysmäisessä nousussa juuri 1980-luvulla on kuitenkin jotakin paradoksaalista, olivathan eräät johtavat läntiset sosiologit jälkiteollisen yhteiskunnan nimissä jo 1970-luvulla valmiita jättämään lopulliset jäähyväiset niin työväenluokalle kuin historiallekin.⁵ Siksi työväenhistorian tutkijoilla on ollut lähes pakonomainen tarve jatkuvasti perustella aiheensa ajankohtaisuutta.⁶ Työväenkulttuuriin 1980-luvulla kohdistunut kiinnostus on sekkin jo monessa välitilinpäätöksessä – ja nimenomaan työväenhistorian tutkijoiden omalla suulla – ehditty julistaa nopeasti ohimeneväksi muoti-ilmiöksi: "Saksan työväenkulttuuria koskevan tutkimuksen ensimmäinen suuri aalto näyttää olevan ohi, ainakin periaatteelliset määrittelyt ja problematisoinnit ovat sitten 1970-luvun lopun selvästi vähen-

-
- 2 Jürgen Kocka, *Lohnarbeit und Klassenbildung. Arbeiter und Arbeiterbewegung in Deutschland 1800–1875*, Berlin-Bonn 1983 s. 11.
 - 3 Dieter Emig/Rüdiger Zimmermann, *Arbeiterbewegung in Deutschland. Ein Dissertationsverzeichnis*, IWK Sonderheft 3 (1977). Bibliografia kattaa myös ennen vuotta 1945 valmistuneet sekä ulkomailla laaditut Saksan työväenliikettä käsittelevät väitöskirjat.
 - 4 Friedrich-Ebert-Stiftungin (FES) bibliografiasarja käsittää seuraavat niteet: Dieter Dowe, *Bibliographie zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. Sozialistische und kommunistische Bewegungen von den Anfängen bis 1863*, 3. p. Bonn 1981; Klaus Tenfelde/Gerhard A. Ritter (Hrsg.), *Bibliographie zur Geschichte der deutschen Arbeiterschaft und Arbeiterbewegung 1863 bis 1914*, Bonn 1981; Kurt Klotzbach, *Bibliographie zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung 1914–1945*, 3. p. Bonn 1981; Klaus Günter/Kurt Thomas Schmitz, *SPD, KPD/DKP, DGB in den Westzonen und in der Bundesrepublik 1945–1975*, 2. p. Bonn 1981. Lisäksi ilmestyy jatkuvasti täydentyvä sarja *Bibliographie zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, Hrsg. Archiv der sozialen Demokratie/Friedrich-Ebert-Stiftung, Bonn-Bad Godesberg (1. vsk. 1976).
 - 5 Laajaa huomiota Länsi-Saksassakin herätti ranskalaisen André Gorzin teos "Jäähyväiset proletariaatille", joka ilmestyi saksaksi otsikolla "Abschied vom Proletariat", Frankfurt/M. 1980, ks. erit. s. 62–65.
 - 6 Dieter Kramer, *Theorien zur historischen Arbeiterkultur*, Marburg 1987 s. 9–14.

tyneet.⁷ Työväenhistorialla on ollut Länsi-Saksassa jatkuvasti kysyntää, ja se on kyennyt varsin nopeasti reagoimaan niihin muutoksiin, joita sekä työväenliikkeessä että yhteiskunnassa laajemminkin on viime vuosikymmenien aikana tapahtunut. Työväenhistoria on ollut avoin myös historiantutkimuksen uusille metodisille virtauksille. Niin sosiaal historian, rakenne- ja yhteiskuntahistorian kuin ns. arjen historiankin tarjoamat virikkeet levisivät hyvin nopeasti työväenhistorian piiriin.

Kehittykö työväenhistoriasta peräti "itsenäinen tieteenala", kuten Bochumin Ruhr-yliopiston työväenhistorian professori Helga Grebing vuonna 1984 ilmestyneessä kirjoituksessaan esitti?⁸ Väitteen puolesta puhuivat työväenhistorian pitkät perinteet, vakiintunut asema, tutkimuksen laatu ja määrä, vilkas kansainvälinen yhteistyö ja vahvat resurssit (omat tutkimuslaitokset, oppituiot, arkistot, kirjastot, tieteelliset sarjat, aikakauslehdet, jne.). Länsi-Saksaan perustettiin 1960-luvulla useita työväenliikkeen ja työväenhistoriaan erikoistuneita tutkimuslaitoksia, kirjastoja ja arkistoja.⁹ Niistä suurin on Bonnin lähistöllä Bad Godesbergissa sijaitseva sosialidemokraattista puoluetta lähellä oleva *Friedrich-Ebert-Stiftung* (FES), joka pitää yllä tutkimusosastoa sekä kirjastoa ja arkistoa *Archiv der sozialen Demokratie*. Lisäksi Ebert-säätiö julkaisee *Archiv für Sozialgeschichte*-nimistä aikakauskirjaa (ASG, 1. vsk. 1961) sekä alan bibliografioita.¹⁰ Työväenhistorian yliopistollisista laitoksista tärkein on Bochumin Ruhr-yliopiston *Institut zur Erforschung der europäischen Arbeiterbewegung* (IGA). Laitoksen tutkimustoimintaa suunnattiin 1980-luvulla määrätietoisesti kansainväliseen vertailevaan tutkimukseen ja esille otettiin Euroopassa parhaillaan käynnissä olevia muutoksia, esimerkiksi Euroopan integraation vaikutukset ammattiyhdistysliikkeen strategioihin.¹¹ Dortmundin kaupungin ylläpitämä *Fritz-Hüser-Institut zur*

7 Gerd Storm/Michael Scholing/Armin Frohmann, *Arbeiterkultur zwischen Gegenkultur und Integration. Ein Literaturbericht*, IWK 3 (1986) s. 318; ks. myös Franz Walter, *Konfliktreiche Integration: Arbeiterkultur im Kaiserreich und in der Weimarer Republik. Eine Zwischenbilanz*, IWK 1 (1988) s. 54.

8 Helga Grebing, *Geschichte der Arbeiterbewegung – eine eigenständige wissenschaftliche Disziplin?*, teoksessa Gerhard Botz/Josef Weidenholzer (Hrsg.), *Mündliche Geschichte und Arbeiterbewegung. Eine Einführung in Arbeitsweisen und Themenbereichen der Geschichte "geschichtsloser" Sozialgruppen*, Köln-Wien 1984 s. 17.

9 Ks. lähemmin Dieter Dowe, *Führer zu den Archiven, Bibliotheken und Forschungseinrichtungen der europäischen Arbeiterbewegung*, Bonn 1984.

10 Ks. viite 4. edellä.

deutschen und ausländischen Arbeiterliteratur on puolestaan koonnut saksalaista ja muutakin keskieurooppalaista työväenkulttuuria koskevaa arkistoaineistoa, painotuotteita ja valokuvia. Länsi-Berliinin historiallisen komission *Historische Kommission zu Berlin* yhteyteen vuonna 1961 perustettu työväenliikkeen historian osasto julkaisee myös omaa aikakauslehteä nimeltä *Internationale Wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung* (IWK, 1. vsk. 1965) ja pitää rekisteriä meneillään olevista työväenhistorian tutkimushankkeista.

284

DDR:ssä työväenliikkeen historian tutkimusresurssit olivat ainakin suhteellisesti suuremmat kuin liittotasavallassa. Kuten edellä on mainittu SED:n keskuskomitean alaisuudessa toimi kaksikin erillislaitosta, joiden tehtäviin kuului työväenliikkeen historian tutkimus. *Marxismi-leninismi-instituutin* (IML) päätehtävänä oli vallankumoksellisen työväenliikkeen klassikoiden Marxin, Engelsin ja Leninin perinnön vaaliminen ja tutkiminen. Muita painopisteitä olivat Saksan kommunistisen liikkeen ja Kommunistisen internationaalien historia. Lisäksi laitos piti yllä SED:n keskusarkistoa ja kirjastoa sekä julkaisi aikakauslehteä nimeltä *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung* (BzG, 1. vsk. 1959). Toinen SED:n keskuskomitean laitoksista, *Yhteiskuntatieteiden akatemia* (AGW) harjoitti Saksan ja kansainvälisen työväenliikkeen historian tutkimusta. Tämän laitoksen tehtäviin kuului välienselvittely Länsi-Saksan historiankirjoituksen kanssa sekä historiallisen tietoisuuden tutkimus. Työväenliikkeen historiaa tutkittiin lisäksi DDR:n tiedeakatemiassa ja yliopistojen historian laitoksilla. Tieteellisen kommunismin opetus oli yliopistoissa ja korkeakouluissa kaikkien aineiden ja tiedekuntien opiskelijoille pakollista. Tästä opetuksesta vastasivat marxismi-leninismiosastot, joiden palveluksessa oli vuoden 1989 lopussa arviolta noin tuhat opettajaa.

Työväenliikkeen historia vakiinnutti asemansa Länsi-Saksan akateemisessa historiankirjoituksessa 1960-luvun alkuun mennessä. Helga Grebingin teesi kuului:

Olisi järjetöntä väittää, että vasta 60-luvun lopun opiskelijaliike herätti kiinnostuksen työväenliikettä kohtaan. Työväenliikkeen historia on ollut toisen maailmansodan jälkeen aina histo-

11 Werner Abelshauer (Hrsg.), *Konflikt und Kooperation. Strategien europäischer Gewerkschaften im 20. Jahrhundert*, Essen 1988, jossa tutkijat kymmenestä eri Euroopan maasta pohtivat ammattiyhdistysliikkeen historiaa ja nykyisyyttä.

riankirjoituksen suuri teema niin (työväenliikkeeseen – S. H.) sitoutuneiden (die Engagierten) kuin akateemistenkin tutkijoiden (die Akademischen) piirissä.¹²

Työväenhistorian metodinen kehitys noudatti historiantutkimuksen yleisiä trendejä. Länsi-Saksassakin työväenhistoria oli aluksi perinteistä työväenliikkeen historiaa. Tutkimus painottui aatteisiin, henkilöihin, järjestöihin: sanalla sanoen poliittiseen tapahtumahistoriaan.¹³ Tilanne alkoi muuttua 1960-luvulla, kun yhtäältä sosiaalishistoriallinen ja toisaalta marxilainen työväenluokan tutkimus valtasivat alaa.¹⁴ Merkittävän uuden sysäyksen työväenhistorialle antoi 1980-luvulla ns. arjen historia: tuolloin tutkimuksen painopiste siirtyi "alhaalle", työväestön ja laajasti ymmärrettynä työväen kulttuurin historiaan.¹⁵ Uusien suuntausten vahvistumisesta huolimatta perinteinen lähestymistapa säilytti asemansa Länsi-Saksan työväenhistorian valtavirtana. Helga Grebingin mukaan työväenhistorian elinvoimaisin osa oli nimenomaan perinteinen historia, huolimatta arvostelusta, jota sitä vastaan oli eri suunnilta esitetty.¹⁶ Tämän arvostelun Grebing torjui vastahyökkäyksellä, josta samalla tuli perinteisen työväenliikkeen historian kiivas puolustus.

Marxilaiset selitykset olivat Grebingin mukaan lähes aina sortuneet teorian ja käytännön, objektiivisten ja subjektiivisten tekijöiden yhteensovittamattomuuteen: "Meillä ei lopulta voi olla aavistustakaan kaikista työväenluokan aseman, tietoisuuden ja toiminnan suhdetta välittävistä prosesseista."¹⁷ Siksi marxilaiseen luokkateoriaan perustuvat työväenliikkeen historian selitysyrietykset olivat Grebingin mielestä kauttaaltaan epäonnistuneet. Lähes yhtä kriittisesti Grebing arvioi ns. historiallisen yhteiskuntatieteen johtavien edustajien, Hans-Ulrich Wehlerin ja Jürgen Kockan teoriakonseptioita. Arveluttavinta niissä oli hänen mukaansa se, ettei näitä tutkimuskohteen ulkopuolelta otettuja teorioita useimmiten empiirisesti testattu, ja siksi teoreet-

12 Grebing 1984 s. 6.

13 Grebing 1984 s. 3–6.

14 Jürgen Kocka, Sozialgeschichte. Begriff-Entwicklung-Probleme, 2. laaj. p. Göttingen 1986 s. 132–176.

15 Seppo Hentilä, Vardagens historia – historieskrivningens nya paradigm? Synpunkter på den "nya historierörelsen" i Förbundsrepubliken Tyskland, HTF 2 (1988) s. 163–193.

16 Grebing 1984 s. 17.

17 Grebing 1984 s. 12.

tis-deduktiiviset ja historiallis-empiiriset elementit eivät käytännön tutkimusprosessissa päässeet keskinäiseen vuorovaikutukseen. Grebing tarkoitti erityisesti Kockan teoreettisia töitä (lähemmin niitä erittelemättä) sekä teorian käyttöä tutkimuksessa *Klassengesellschaft im Krieg. Deutsche Sozialgeschichte 1914–1918* (Göttingen 1973).¹⁸ Tämäntapainen periaatteellinen, joskus lähes tunteenomainen teoriakriittikki on ominaista perinteisen historiankirjoituksen edustajille, joihin myös Helga Grebing selvästi lukeutuu.

Grebingin suhtautuminen arjen historiaan oli kaksijakoinen. Tutkimusta uhkasi hänen mielestään sortuminen positivistiseen pikunäpertelyyn. Pahimmassa tapauksessa työväenliikkeen historia saattoi joutua eristetyksi yhteiskunnallisista yhteyksistään ja siitä tuli eräänlaista perhehistoriankirjoitusta. Toisaalta ns. uuden historialiikkeen vaikutuksia, tavallisten ihmisten historiaharrastuksen lisääntymistä 1980-luvulla Grebing piti sinänsä hyvin myönteisenä kehityksenä.¹⁹ Työväenhistorian uusista metodisista painopisteistä hedelmällisin oli Grebingin mielestä sosiaalishistoriallinen lähestymistapa. Eriytyisen positiivisesti hän arvioi Werner Conzen ja eräiden hänen oppilaidensa 1960-luvulla aloittamaa työväestön sosiaalishistorian empiiristä tutkimusta. Grebingin mielestä pisimmälle tällä suunnalla oli Länsi-Saksassa päässyt Klaus Tenfelde Ruhrin alueen hiilikaivostyöläisiä käsittelevissä töissään.²⁰ Tenfelden ansioksi Grebing luki sen, että tämä oli onnistunut sulattamaan suuret kategoriat – teorian, jos niin halutaan – historiallisen kuvauksen elementeiksi ja yhdistämään ne "mallien tapaisiksi ongelmaverkostoiksi". Näille Tenfelde antoi kuitenkin vain instrumentaalisen funktion eikä – toisin kuin Kocka ja Wehler – vaatinut niille ehdotonta yleispätevyyttä.

Työväenhistoria oli Saksassakin alun perin työväenliikkeen omaa historiankirjoitusta, *pro domo*. Alalle ei ennen vuotta 1933 ehtinyt muodostua akateemista tutkimustraditiota. Sitäkin arvokkaampia olivat työväenliikkeen oman historiankirjoituksen perinteet, kun Länsi-Saksassa ryhdyttiin vuoden 1945 jälkeen rakentamaan demokraattista tulevaisuutta. Sosialidemokraattisen työväenliikkeen historia tarjosi välittömän yhteyden antifasistiseen vastarintaliikkeeseen ja Weimarin

18 Grebing 1984 s. 13–14.

19 Tätä näkökohtaa Grebing tähdensi myös 1.6.1988 antamassaan haastattelussa (äänite tekijän hallussa).

20 Klaus Tenfelde, *Sozialgeschichte der Bergarbeiter an der Ruhr im 19. Jahrhundert*, Bonn-Bad Godesberg 1977.

tasavallan demokraattisiin perinteisiin, ja niitähän Länsi-Saksalla ei todellakaan ollut liiaksi. Siksi sosialidemokraattisen puolueen SPD:n oma historiankirjoitus *Hausgeschichtsschreibung* – sosialidemokraattinen "hovihistoria – kuten marburgilaiset vasemmistolaiset historian-tutkijat Georg Fülberth ja Jürgen Harrer sitä kriittisessä katsaukses-saan²¹ kutsuivat, sai alusta lähtien eturivin paikan Saksan liitto-tasavallan historiankuvassa.

Puhuessaan työväenhistoriasta itsenäisenä tieteenalana Grebing tarkoitti nimenomaan klassista työväenliikkeen historiaa. Hänen mukaansa työväenhistorian tutkimustraditio pohjautui työväenliikkeen omaan historiankirjoitukseen, jonka aloittivat jo marxismin klassikot. Grebing mainitsi erityisesti Friedrich Engelsin vuonna 1845 ilmestyneen teoksen *Die Lage der arbeitenden Klasse in England*.²² Hän lainasi erästä Engelsin kirjettä vuodelta 1890, jossa tämä kuvasi historian tehtäväksi "esitieteellisen typeryyden vähittäisen voittamisen sekä taistelun uutta, mutta vähintään yhtä mieletöntä typeryyttä vastaan".²³ Revisionismin perustajan Eduard Bernsteinin kirjoitukset Englannin porvarillisesta vallankumouksesta, kolmiosainen Berliinin työväenliikkeen historia sekä Saksan räätälien ammatillisen järjestäytymisen historia²⁴ edustivat sosialidemokraattisen historiankirjoituksen vanhinta perintöä. Työväenliikkeen vasemmistoon lukeutuneen Franz Mehringin työt, erityisesti hänen kaksiosainen Saksan sosialidemokratian historiansa²⁵ olivat Grebingin mukaan puolestaan muistutus siitä, että sitoutuminen oli historioitsijalle, ja erityisesti työväenliikkeen historioitsijalle, aivan välttämätöntä. Sitoutumisen vilpittön ja rehellinen tunnustaminen itselle ja muille oli ainoa tie edes suhteellisen objektiivisuuden saavuttamiseen.²⁶ Tutkijan tietoisin sitoutumisen Grebing kuitenkin erotti avoimesta puolueellisuudesta, joka oli DDR:n marxilais-leniniläisen historiankirjoituksen ylin ohjenuora.²⁷

21 Georg Fülberth/Jürgen Harrer, *Zur Kritik der sozialdemokratischen Hausgeschichtsschreibung*, Köln 1975.

22 Grebing 1984 s. 4.

23 Grebing 1984 s. 16–17. Alkuperäinen teksti: Friedrich Engels, *Brief an Conrad Schmidt vom 27.10.1890*, MEW Bd. 37, Berlin (Ost) 1965 s. 492.

24 Alkuteokset: Eduard Bernstein, *Sozialismus und Demokratie in der grossen englischen Revolution (1895)*; *Geschichte der Berliner Arbeiterbewegung*, Bd. 1–3 (1907–1910) ja *Geschichte der deutschen Schneiderbewegung (1913)*.

25 Alkuteos: Franz Mehring, *Geschichte der deutschen Sozialdemokratie*, Bd. 1–2 (1897–1898), uusintapainos Berlin (Ost) 1967.

26 Grebing 1984 s. 4.

27 Walter Eckermann/Hubert Mohr (Hrsg.), *Einführung in das Studium der Geschich-*

Länsi-Saksan marxilaisia tutkijoita, jotka moittivat sosialidemokraattista historiankirjoitusta sortumisesta puolueelliseen hovihistoriaan, Grebing varoitti ajautumasta DDR:n apureiksi: "Jos istuu itse lasitalossa, ei kannata ruveta heittelemään toisia kivillä".²⁸

Länsi-Saksan työväenhistorian tutkijoiden ensimmäinen akateeminen polvi oli maailmankatsomuksellisesti hyvin lähellä sosialidemokratiaa. Uranuurtajia olivat 1950-luvun alussa väitelleet Helga Grebing, Erich Matthias ja Gerhard A. Ritter.²⁹ Heidän lisäksi voidaan vielä mainita Susanne Miller, Heinrich Potthoff ja Hermann Weber. Näiden nimekkäiden tutkijoiden kynästä olivat lähtöisin Saksan työväenliikkeen historian tunnetuimmat yleisesitykset ja monet muut perusteokset.³⁰ He muodostivat myös vuonna 1982 SPD:n asiantuntijaelimeksi nimetyn historiallisen komission rungon. Komission järjestämät juhlaseminaarit herättivät laajaa huomiota julkisuudessa. Niissä vakuutettiin korkeimman puoluejohdon arvovallalla, että sosialidemokratialla on historia, jota pitää vaalia.³¹ Toisaalta perinteisen

te, 2. p. Berlin 1980 (Ost) s. 29–32.

28 Grebing 1984 s. 8–9.

29 Helga Grebing, *Zentrum und katholische Arbeiterschaft 1918–1933. Ein Beitrag zur Geschichte des Zentrums in der Weimarer Republik* (phil. Diss. Berlin 1953); Erich Matthias, *Sozialdemokratie und Nation. Ein Beitrag zur Ideengeschichte der sozialdemokratischen Emigration in der Prager Zeit des Parteivorstandes 1933–1938* (phil. Diss. Göttingen 1951) ilmestyi samalla otsikolla Stuttgartissa 1952 (*Veröffentlichungen des Instituts für Zeitgeschichte München*); Gerhard A. Ritter, *Entwicklung der Sozialdemokratischen Partei und der Freien Gewerkschaften von 1890 bis 1900. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung* (phil. Diss. Berlin 1952) ilmestyi myöhemmin otsikolla *Die Arbeiterbewegung im Wilhelmischen Reich. Die Sozialdemokratische Partei und die Freien Gewerkschaften 1890–1900*, Berlin 1959 (*Studien zur europäischen Geschichte*, Bd. 3).

30 *Helga Grebingin yleisesityksestä Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. Ein Überblick*, München 1966 otettiin keväällä 1988 jo 16. painos (110 000:s kpl). Ks. myös Susanne Miller/Heinrich Potthoff, *Kleine Geschichte der SPD. Darstellung und Dokumentation 1848–1990*, 7. tark. p. Bonn 1992. *Hermann Weber* on tullut tunnetuksi kommunistisen liikkeen tutkijana, esim. *Die Wandlung des deutschen Kommunismus. Die Stalinisierung der KPD in der Weimarer Republik*, Bd. 1–2, Frankfurt/M. 1969; *Kommunismus in Deutschland 1918–1945*, Darmstadt 1983. *Hans Mommsen* on puolestaan tutkinut mm. työväenliikkeen ja kansallisuuskysymyksen suhdetta, esim. *Arbeiterbewegung und nationale Frage*, Göttingen 1979 ja *Erich Matthias* mm. *Karl Kautsky*, esim. *Kautsky und der Kautskyanismus. Die Funktion der Ideologie in der deutschen Sozialdemokratie vor dem ersten Weltkrieg* (Hrsg. Iring Fetscher), *Marxismusstudien* Bd. 2, Tübingen 1957.

31 Susanne Miller (Hrsg.), *Geschichte in der demokratischen Gesellschaft, Tagungsbericht 28.2.–1.3.1985 in Bonn/ Historische Kommission beim Parteivorstand der SPD*, Düsseldorf 1985, ks. erit. Willy Brandtin esipuhe s. 9, Johannes Raun esitelmä "Sozialdemokratie und Geschichte", s. 17–25 sekä Hans Mommsenin esitelmä

työväenliikkeen ja omaleimaisen työväenkulttuurin ehtyminen merkitsi väistämättä sitä, että työväenliikkeen oli entistä vaikempaa perustella olevansa yhä työväenliikettä muutoin kuin juuri historiallisiin perinteisiinsä vetoamalla. Työväenliikkeen rahoittamia järjestöhistoriikkeja ilmestyi Länsi-Saksassa 1980-luvulla enemmän kuin koskaan ennen. Järjestöhistoriikkien edellinen huippu ajoittui aivan 1900-luvun alkuun, jolloin työväenliike kasvoi joukkoliikkeeksi ja sen järjestö rakenne sai vakiintuneet puitteensa.³² Historiikkien renessanssi ei varmastikaan ollut osoitus siitä, että historiallisista kokemuksista olisi otettu aiempaa enemmän vaarin, vaan pikemminkin siitä, että työväenliikkeen suhde työläisyyteensä oli muuttunut perinnetyöksi, jonka eräs muoto oli juhlahistoriikkien kirjoittaminen.

Kuolinmessu dinosauruksille

Työväen ja työväenliikkeen historian yhdistämistä kokonaishistoriaksi ei voitaisi kuvitella ilman jonkintyyppistä luokkateoriaa, ja kun luokkateorioista puhutaan Karl Marx ja Max Weber kohoavat ylitse muiden. Lähes kaikki merkittävät luokkateoreettiset pohdiskelut juontavat viime kädessä juurensa joko Marxin tai Weberin ajatteluun. Uusimmassa sosiaalhistorillisessa tutkimuksessa, jota Hans-Ulrich Wehler ja Jürgen Kocka alkoivat 1970-luvun alussa kutsua ohjelmallisesti historialliseksi yhteiskuntatieteeksi, työväestön ja työväenliikkeen historia pyrittiin yhdistämään kokonaishistoriaksi, monitasoiseksi rakennelmaksi, joka koostui taloudellisista, sosiaalisista, poliittisista ja ideologisista tekijöistä (työväenluokan asema, rakenne, järjestäytyminen, tietoisuus, käyttäytyminen, jne.). Tutkimuksessa pyrittiin löytämään näiden tasojen ja tekijöiden väliset yhteydet, eräänlaiset tikaput, joiden avulla ne voitaisiin kytkeä toisiinsa.³³ Historioitsijan käyttämien teorioiden, mallien ja käsitteiden tuli olla yhteydessä siihen todellisuuteen, jota niillä oli tarkoitus tutkia. Toisaalta käsitteet ja mallit eivät koskaan voineet olla todellisuuden kanssa täysin identtisiä, vaan tietyllä tavalla "puhtaampia" kuin ne.³⁴ Historiallisen

"Stehen wir vor einer neuen Polarisierung der Geschichte in der Bundesrepublik Deutschland?", s. 71–83.

32 Tenfelde 1987 (teoksessa Schieder/Sellin Bd. 4) s. 88.

33 Kocka 1983 (Lohnarbeit und ...) s. 165.

34 Kocka 1983 (Lohnarbeit und ...) s. 23.

yhteiskuntatieteen edustajien työväenhistoriaa koskevissa töissä onkin useimmiten ollut kyse työväenluokan synnyn, rakenteen ja kehityksen kansainvälisestä vertailusta sekä työväenluokan suhteesta muihin yhteiskuntaluokkiin.³⁵

Työväenhistorian synteesityrityksiä vaivasi se, että luokkateorioita ei rohjettu käyttää hyväksi kuin korkeintaan lainausmerkeissä.³⁶ Syyinä tähän arkuuteen olivat marxilaiseen luokkateoriaan liittyneet metodiset vaikeudet ja siihen kohdistuneet poliittiset ennakkoluulot. Kuka-pa nyt ehdoin tahdoin haluaisi leimautua marxilais-leniniläisen dogmatismen kannattajaksi. Wehler, Kocka ja kumppanit eivät kuitenkaan hylänneet luokkateorioita pelkästään marxismiin kohdistuvien poliittisten ennakkoluulojen takia vaan sanoutuivat irti vain Marxin luokkateorian "ennaltamääräytymisopista". Marxismin mukaanhan proletariaatti kehittyy luokasta sinänsä *an sich* itsestään tietoiseksi luokaksi *für sich*, joka vapauttaa itsensä luokkataistelun avulla ja toteuttaa maailmanhistoriallisen tehtävänsä. Kockan mielestä luokkakäsitteen analyyttistä voimaa tulisi voida käyttää hyväksi kompastumatta siinä piileviin ansoihin, sillä ilman luokkakäsitettä työväestön ja työväenliikkeen historian synteessin – intressien, kokemusten, talouden, kulttuurin ja politiikan muodostaman yhteiskuntahistoriallisen kokonaisuuden – rakentaminen ei olisi mahdollista.³⁷

Max Weberistä tuli yhteiskuntafilosofian klassikko viimeistään 1950-luvulla, mutta 1980-luvulla häneen kohdistuva kiinnostus oli laajempaa kuin koskaan ennen. Huomattavia "osasyllisiä" Weber-rensanssiin olivat juuri historiallisen yhteiskuntatieteen edustajat, erityisesti Jürgen Kocka ja Wolfgang J. Mommsen.³⁸ Weber piti luokkien muodostumisen perustana markkinoita ja vaihtoa. Tältä pohjalta Kocka kehitteli oman yksinkertaistetun luokkamallinsa, jossa hän erotti taloudellisen, sosiaalisen ja poliittisen luokan.³⁹ Perustelut olivat täysin Kockan pragmaattisen teoriakonseption mukaiset.

35 Massiivinen tietopaketti vertailevasta työväenhistorian tutkimuksesta on Klaus Tenfelde (Hrsg.), *Arbeiter und Arbeitergeschichte im Vergleich*, HZ Sonderheft 15, München 1986.

36 Jürgen Kocka, *Klassen oder Kultur. Durchbrüche und Sackgassen in der Arbeitergeschichte*, Merkur 36 (1982) s. 960.

37 Kocka 1983 (*Lohnarbeit und ...*) s. 23.

38 Wolfgang J. Mommsen, *Max Weber. Gesellschaft, Politik, Geschichte*, Frankfurt/M. 1974.

39 Kocka 1983 (*Lohnarbeit und ...*) s. 26. - Siitä, miten Kocka on kritisoinut ja soveltanut Weberin (ja Marxinkin) luokkakäsitettä ks. myös Pertti Haapala, *Tehaan valossa. Teollistuminen ja työväestön muodostuminen Tampereella 1820-*

Historian maailmankongressissa Stuttgartissa kesällä 1985 järjestettiin seminaari, jossa 24 asiantuntijaa 14 eri maasta arvioi Max Weberiä historianantutkijana. Seminaarissa pidetyistä esitelmistä kokoomansa teoksen alkusanoissa Kocka arveli, että yhtenä tärkeänä syynä Weberin suosion nousuun oli se, että Marxin tähti oli 1970-luvun puolivälin jälkeen alkanut laskea.⁴⁰ Myös marxilaiseen luokkateoriaan kohdistuneet ennakkoluulot ja poliittiset rasitteet, eräänlainen käsitteellinen ujous, kuten Klaus Tenfelde huomautti, selittivät sen, miksi työväenhistorian tutkijat alkoivat Karl Marxin sijasta yhä enenevässä määrin nojautua Max Weberiin.⁴¹

Marxismiin perustuva historiankirjoitus on kirjava ja kaikkea muuta kuin monoliittinen ilmiö, mutta voi sanoa, että luokkateoria – ainakin jossakin muodossa – kuuluu siihen erottamattomasti. Marxilaisen työväenhistorian yksi vahvimpia ja vaikuttavimpia juonteita on ollut pyrkimys *totaaliseen historiaan*, työväenluokan aseman ja tietoisuuden keskinäisen yhteyden empiiriseen osoittamiseen. Huomatavimpia näistä yrityksistä on ollut *työläisaristokratiaselitys* (Arbeiteraristokratie, Labour Aristocracy). Sen avulla on koetettu tulkita työväenliikkeen vallankumouksellisen tietoisuuden murtumista eli reformismin läpimurtoa, sekä erityisesti Englannin tapauksessa sitä, miksi vallankumouksellinen tietoisuus ei siellä koskaan noussut vallitsevaksi. Työläisaristokratiateorian pitkä linja reformismin selityksenä juontaa juurensa Friedrich Engelsin kirjoituksiin, joissa hän käsitteli Englannin työväenluokan asemaa (1845). Englannin taloudellinen monopoliasema oli Engelsin mukaan johtanut siihen, että eräät "työväenluokan ylimmät kerrokset tuottivat pikkuporvarillista ideologiaa työväenliikkeeseen"⁴². Engelsin ajatuksia kehitteli eteenpäin V. I. Lenin arvostellessaan imperialismiteoriassaan (1916) sosialidemokratiaa "loismaisuudesta ja mädännäisyydestä". Rappion syyksi hän näki sen, että työväen reformistiset ja opportunistiset johtajat olivat syyllistyneet luokkansa pettämiseen.⁴³

Käytännön tutkimuksessa työläisaristokratiateesin käyttö osoittautui ongelmalliseksi, varsinkin kun käsitettä koetettiin soveltaa kaava-

1920, Tampere-Helsinki 1986 s. 330–340; Pertti Haapala, Sosiaalihistoria. Johdatus tutkimukseen, Helsinki 1989 s. 96–105.

40 Jürgen Kocka (Hrsg.), Max Weber, der Historiker, Göttingen 1986 s. 7.

41 Tenfelde 1987 (teoksessa Schieder/Sellin Bd. 4) s. 97.

42 MEW Bd. 2, Berlin (Ost) 1957 s. 250.

43 V. I. Lenin, Kootut teokset 22, Moskova 1959 s. 180–184.

maisesti.⁴⁴ Tämä ongelma vaivasi pahoin myös DDR:ssä harjoitettua työväenhistorian tutkimusta. Huomattavin yritys oli Jürgen Kuczynskin 38-osainen *Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus*. Kuczynski tarkoitti tutkimuksensa "koko maailman työväenluokan historian marxilais-leniniläiseksi analyysiksi". Tutkimus painottui voittopuolisesti työväenluokan taloudellis-sosiaaliseen asemaan Saksassa ja muissa suurissa kapitalistisissa maissa.⁴⁵ Poliittis-ideologiset kysymykset ja työväenluokan tietoisuuden ongelmat tulivat teoksessa esiin hyvin yleisellä tasolla, lähinnä yhteenveto-osisa. Kuczynski nojautui joka tapauksessa varauksetta Engelsin ja Leninin työläisaristokratiateesiin: hänen mukaansa työväenliikkeen reformistinen petos johtui siitä, että työväenluokan ylin kerros oli objektiivisesti lahjottu.⁴⁶ Teossarjan valmistuminen 1972 oli DDR:n historian tutkimuksessa merkkitapaus, joka huomattiin myös ulkomailla. Kuczynskia on siteerattu varmasti enemmän kuin ketään muuta itäsaksalaista historian tutkijaa. Kirjan vastaanotto oli kuitenkin lähes kauttaaltaan hyvin kriittinen. Kuczynskin tutkimusotetta moitittiin dogmaattiseksi, ekonomistiseksi, jopa vulgäärimarxilaiseksi. Hänen tapansa käyttää tilastoja ja muita dokumentteja osoitettiin lukuisissa arvosteluissa kyseenalaiseksi: jos tosiasiat eivät vastanneet tutkijan ennako-asettamuksia, sen pahempi tosiasioille. Kohteliaimmatkin kriitikot, kuten Jürgen Kocka, pitivät Kuczynskin mammuttia muokkaamattomana aineistokoelmana ja hänen suhtautumistaan lähteisiin lähinnä "eskriittisenä".⁴⁷

44 Tiivis, kriittinen esitys työläisaristokratiatutkimuksesta: John Breuilly, *Labour Aristocracies*, teoksessa Klaus Tenfelde (Hrsg.) *Arbeiter und Arbeiterbewegung im Vergleich*, HZ Sonderheft 15, München 1986 s. 179–226.

45 Jürgen Kuczynski, *Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus*, Bd. 1–38, Berlin (Ost) 1961–1972. – Teossarjan osat 1–21 käsittelevät työväenluokan historiaa Saksassa, osat 22–35 Englannissa, Ranskassa, Yhdysvalloissa ja siirtomaissa, osa 36 käsittelee työväenluokan aseman teoriaa, osa 37 on "maailman yhteenveto" ja osa 38 kirjallisuusluettelo.

46 Kuczynski, Bd. 36, Berlin (Ost) 1967 s. 39–40.

47 Monipuolinen kooste Kuczynskin "Lage"-teoksen eri osien arvosteluja: Emile Bottigelli, ym., "Eine Auseinandersetzung mit dem Werk von Jürgen Kuczynski 'Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus' Bd. 1–38, Akademie-Verlag, Berlin (Ost) 1961–72" teoksessa Alexander Fischer/Günther Heydemann (Hrsg.), *Geschichtswissenschaft in der DDR* Bd. 2, Berlin 1990 s. 555–653 (arvostelijat: Emile Bottigelli, Hans Peter Ehni, Georg Fülberth, Hans-Hermann Hartwich, William O. Henderson, Gerd Höhler, Jürgen Kocka, Wolfgang Köllmann, Peter Lösche, Edward Shorter ja Peter-Christian Witt). – Jürgen Kockan arvio s. 560.

Työläis Aristokratiatutkimuksen ongelmat ovat konkreettinen osoitus siitä, miten vaativa tehtävä työväestön ja työväenliikkeen marxilaisen, totaalisen historian kirjoittaminen on. Ehkä pisimmälle päästiin työväenluokan syntyä koskevissa töissä. Tällä alueella kunnostautui erityisesti leipzigiläinen Hartmut Zwahr. Hänen 1970-luvun lopulla julkaisemansa Leipzigin proletariaatin muodostumista koskevat tutkimuksensa herättivät laajaa kansainvälistä huomiota. Zwahrin teoreettinen kehikko oli tiukan marxilainen *Klasse an sich – Klasse für sich* -projektiio, mutta se ei estänyt häntä tarkastelemasta luokkaa elävänä rakenteena.⁴⁸ Zwahrin tiukka empirinen ote ja korkea ammattitaito saivat runsaasti kiitosta myös Länsi-Saksassa. Hänen töitään arvosteltiin myönteisemmin kuin kenties kenenkään muun itäsaksalaisen historiantutkijan. Zwahr erosi muista DDR-marxisteista edukseen siinä, että hän kykeni operoimaan menestyksellisesti talouden ja politiikan välisellä "harmaalla vyöhykkeellä". Jürgen Kockakin yltyi kehumään Zwahria sosiaalhistoriallisen luokkatutkimuksen yhdeksi valovoimaisimmista edustajista.⁴⁹

Byrokrateorioilla on Saksan työväenliikkeen historian tutkimuksessa vahva asema ja pitkät perinteet, sillä *oligarkian rautaisen lain* esittäjä Robert Michels käytti jo vuonna 1910 empirisenä aineistonaan myös SPD:n organisaatiota koskevia tietoja.⁵⁰ Samansuuntaisia havaintoja työväenliikkeen byktratisoitumisesta esitti hieman myöhemmin myös Max Weber. Edustava esimerkki Marxilta, Michelsiltä ja Weberiltä vaikutteita saaneesta tutkimuksesta on Wolfgang Abendrothin vuonna 1965 ilmestynyt kriittinen SPD-analyysi *Aufstieg und Krise der deutschen Sozialdemokratie*.⁵¹ Työväenliikkeen byktratisoitumista todisteltiin mm. selvittämällä todellisen päätösvallan siirtymistä luottamusmiehiltä palkatuille toimihenkilöille. Monissa tutkimuksissa osoitettiin, että byktratisoitumisen seuralainen oli jo 1900-luvun alussa organisaatiofetisismi, joka tarkoitti työväenliikkeen järjestöjen muuttumista arvoiksi sinänsä. Parhaiten tämä näkyi siinä, että

48 Hartmut Zwahr, *Zur Konstituierung des Proletariats als Klasse*, Berlin (Ost) 1978 s. 16–23.

49 Kocka 1982 (Merkur) s. 960.

50 Robert Michels, *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchung über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens*, Leipzig 1910.

51 Wolfgang Abendroth, *Aufstieg und Krise der deutschen Sozialdemokratie. Das Problem der Zweckentfremdung einer politischen Partei durch die Anpassungstendenz von Institutionen an vorgegebene Machtverhältnisse*, 2. p. Frankfurt/M. 1969.

ammattiyhdistysliike ei mielellään ryhtynyt tukemaan epävarmoja poliittisia hankkeita, koska se saattoi asettaa järjestön oman olemassaolon ja saavutukset uhanalaisiksi.⁵²

Teesi työväestön *porvarillistumisesta* (Verbürgerlichung) on Saksassa ollut vähintään yhtä sitkeähenkinen kuin vastakohtansakin, usko työväestön vallankumouksellisuuteen. Siihen on vedottu jo aikojen alusta, kun on haluttu selittää, arvostella tai puolustella työväenliikkeen poliittista maltillistumista.⁵³ Onko maltillistuminen sittenkin ollut sääntö ja radikalisoituminen poikkeus? Onko työväenliikkeen todellinen ja "oikea" historiallinen tehtävä ollut työväestön sopeuttaminen ja kohottaminen osalliseksi vallitsevan yhteiskunnan porvarillisesta kulttuurista? Useimmissa tutkimuksissa, joissa työväenliikettä on tarkasteltu (työväen)kulttuurisena kokonaisuutena, on havaittu, että työväenliikkeeseen sisältyivät monimutkaisesti toisiinsa lomituneina sekä kumouksellinen että sopeuttava momentti. Dieter Grohn käsite *negatiivinen integraatio* on tämän havainnon nasevimpia kiteytyksiä. Sen mukaan työväenliikkeen järjestäytymismuodoilla, jotka syntyivät porvarillisen valtion ja yhteiskunnan reaktiona, oli jo varhain taipumus muuttua vastakohtansa peilikuviksi. Samalla kun työväenliike muutti yhteiskuntaa, se muutti myös itseään ja integroitui niihin instituutioihin, joiden kumoamiseen se alun perin pyrki.⁵⁴

Teoksensa *Lohnarbeit und Klassenbildung* (1983) esipuheessa Jürgen Kocka arvioi, että sellaista sosiaalishistoriallista yleisesitystä, joka kytkisi työväestön historian ja työväenliikkeen historian yhtä tärkeinä elementteinä toisiinsa, ei Saksan osalta vielä ole kirjoitettu. Omia töitään hän luonnehti luurangoiksi, joissa lihaa oli vielä kovin vähän.⁵⁵ Kockan tilannearvio kuvastaa, kuinka vaativa tehtävä työväenluokan kokonaishistorian kirjoittaminen loppujen lopuksi on. Nekin harvat yritykset, joissa pyrittiin synteisiin, jäivät yleensä puolitiehen. Nimenomaan sellaisista tutkimuksista, joissa työväestön ja työväen-

52 Dieter Groh, *Negative Integration und revolutionärer Attentismus. Die deutsche Sozialdemokratie am Vorabend des ersten Weltkrieges*, Berlin-Frankfurt/M. 1974. Organisaatiofetsismistä Ruotsin työväenliikkeessä Seppo Hentilä, *Den svenska arbetarklassen och reformismens genombrott inom SAP före 1914. Arbetarklassens ställning, strategi och ideologi*, Helsingfors 1979 s. 244–267.

53 Birgit Mahnkopf, *Verbürgerlichung. Die Legende vom Ende des Proletariats*, Frankfurt/M.-New York 1985 s. 10.

54 Groh 1974 s. 36–59.; ks. myös Günther Roth, *Social Democrats in Imperial Germany. Isolation and national Integration*, Totowa 1963 s. 8.

55 Kocka 1983 (*Lohnarbeit und ...*) s. 7.

liikkeen historian luonnollinen "takaisinkytkentä" (Rückkopplung) olisi kyetty joko teoreettisesti tai historiallis-empiirisesti rekonstruoidaan, vallitsi suorastaan hämmästyttävä puute. Tutkimuksessa ovat olleet jatkuvasti etusijalla perinteisen työväenliikkeen historian teemat: "... opportunisti ja sentrismi ja reformismi ja revisionismi ja austromarxismi ja talonpoikauskysymys ja organisaatiofetisismi ja elokuun 4. päivän (1914) petos ja sosiaalifasismi ja ...".⁵⁶ Vaikeinta varmastikin on teorian ja empirian välisen yhteyden ja vuorovaikutuksen löytäminen; luita ja lihaa pitäisi olla juuri oikeassa suhteessa.

Työväen kokonaishistorian ongelmat tiedostettiin Länsi-Saksassa selkeästi jo 1970-luvun alussa. Oma merkityksensä oli myös sillä, että Länsi-Saksasta puuttui sellainen Saksan työväenhistorian yleisesitys, joka olisi selvästi ollut DDR:ssä 1960-luvulla yli 200 historioitsijan yhteistyönä laaditun 8-osaisen Saksan työväenliikkeen historian vastine ja haastaja. Sozialidemokraattinen Friedrich-Ebert-säätiö (FES) käynnistikin vuonna 1977 tutkimusprojektin, jonka kunnianhimoiseksi tavoitteeksi asetettiin "Saksan työväestön ja työväenliikkeen kokonaishistoria 1700-luvun lopusta vuoteen 1933".⁵⁷ Projektin johtajaksi kutsuttiin Münchenin yliopiston historian professori Gerhard A. Ritter ja muiksi kirjoittajiksi Jürgen Kocka (Bielefeld), Klaus Tenfelde (München) ja Heinrich August Winkler (Freiburg). Alun perin teoksesta suunniteltiin kolmiosaista, mutta vuosien mittaan hanke paisui peräti 11-osaiseksi. Vuoteen 1993 mennessä oli ilmestynyt kuusi niteitä, joiden yhteinen sivumäärä lähenteli viittätuhatta. Ensimmäisenä sai urakkansa valmiiksi Winkler (osat 9–11). Hänen kirjoittamansa kolmiosainen Weimarin tasavallan ajan työväenhistoria ilmestyi vuosina 1984–1987.⁵⁸ Jürgen Kocka käsitteli Saksan työväenluokan muodostumista 1800-luvulla kahdessa niteessä, jotka ilmestyivät vuonna 1990 (osat 1–2).⁵⁹ Ritterin ja Tenfelden esitys työväenhistoriasta Sak-

56 Heinz Wilhelm Schröder, *Arbeitergeschichte und Arbeiterbewegung. Industriearbeit und Organisationsverhalten im 19. Jahrhundert und frühen 20. Jahrhundert*, Frankfurt/M.-New York 1978 s. 12.

57 *Geschichte der Arbeiter und Arbeiterbewegung in Deutschland seit dem Ende des 18. Jahrhunderts bis 1933*.

58 Heinrich August Winkler, *Von der Revolution zur Stabilisierung. Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik 1918 bis 1924*, Berlin-Bonn 1984; Heinrich August Winkler, *Der Schein der Normalität. Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik 1924 bis 1930*, Berlin-Bonn 1985; Heinrich August Winkler, *Der Weg in die Katastrophe. Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik 1930 bis 1933*, Berlin-Bonn 1987.

59 Jürgen Kocka, *Weder Stand noch Klasse. Unterschichten um 1800*, Berlin-Bonn

san keisarikunnassa 1871–1914 valmistui 1992 (osa 5).⁶⁰ Ritterin ja Tenfelden osuudesta kirjoittamassaan arvostelussa Klaus Schönhoven luonnehti Ebert-säätiön hanketta provokatiivisesti "kuolinmessuksi dinosaurukselle".

Onko aihe todella näin valtaisan tutkimuspanoksen arvoinen? Tätä voi kysyä aikana, jolloin puhutaan paljon 'työväenliikkeen lopusta'. Myöskään DDR:n historiografia ei enää tarjoa haastetta. Lauletaanko tässä sielunmessua kuolevalle dinosaurukselle, jolla ei ole enää sellaista merkitystä, että se sen ansaitsisi? Ylittääkö hanke kohtuuden rajat? Lukevaa työläistä se ei tavoita, koska ammattitutkijoidenkin on pakko antautua valtavan sivumäärän edessä.⁶¹

Ritterin ja Tenfelden teos – kuten myös sarjassa aikaisemmin ilmestyneet osat – oli Schönhovenin mielestä kuitenkin tieteellisesti erittäin korkeatasoinen ja täytti ne odotukset, jotka sille 1970-luvun alussa asetettiin. Schönhovenin yleisarvioon on helppo yhtyä: Gerhard A. Ritterin johdolla syntynyt ja syntyvä työväen ja työväenliikkeen historia edustaa kiistatta Saksan yhteiskuntahistoriallisen tutkimuksen terävintä kärkeä ja ylittää sekä metodisesti että sisällöllisesti erikoisalansa perinteiset rajat.

"Pääoman" neljäs nide jäi kirjoittamatta

Marxilaisiin lähtökohtiin nojautuva kiinnostus työväenliikkeen historian metodologisiin ongelmiin kasvoi räjähdysmäisesti 1960- ja 1970-lukujen vaihteessa. Marburgilaisen Frank Deppen mukaan se liittyi yhtäältä ns. uuden vasemmiston ajankohtaisiin poliittisiin tavoitteisiin ja toisaalta vasemmistoälymystön suurisuuntaiseen yritykseen luoda marxilainen "Poliittinen Teoria".⁶² Länsi-Saksan uusmarxistien suuri projekti tähtäsi Marxilta kesken jääneen "Pääoman neljännen niteen"

1990; Jürgen Kocka, *Arbeitsverhältnisse und Arbeiterexistenzen. Grundlagen der Klassenbildung im 19. Jahrhundert*, Berlin-Bonn 1990.

60 Gerhard A. Ritter/Klaus Tenfelde, *Arbeiter im Deutschen Kaiserreich 1871–1914*, Berlin-Bonn 1992.

61 Klaus Schönhoven, *Rezension: Requiem für einen Dinosaurier? Zur Sozialgeschichte der Arbeiterschaft im Kaiserreich*, GG 1 (1993) s. 134–135.

62 Frank Deppe, *Einheit und Spaltung der Arbeiterklasse. Überlegungen zu einer politischen Geschichte der Arbeiterbewegung*, Marburg 1981 s. 7.

kirjoittamiseen. Sillä oli jo työnimikin, "Teorian historiasta". Tutkimus keskittyi Marxin ekonomiakritiikkiin ja tähtäsi Pääoman metodin rekonstruoimiseen. Äärirajansa Marx-rekonstruktio kohtasi länsiberliiniläisen *Projekt Klassenanalysen* "valtion johtamista" (Staatsableitung) koskevista keskusteluissa.⁶³ Jossakin määrin lähemmäksi konkreettista työväenhistorian tutkimusta tulivat frankfurtilaisen *Institut für Marxistische Studien und Forschungen* (ISMF:n) luokkarakenneprojektit⁶⁴ ja 1970-luvun alussa harrastettu valtiomonopolistisen kapitalismin tutkimus, mutta enemmänkin Itä- kuin Länsi-Saksassa.⁶⁵ Uuden vasemmiston vaikutus Länsi-Saksan historian tutkimukseen jäi loppujen lopuksi melko vähäiseksi. Klaus Tenfelde on aivan oikein huomauttanut, että marxilaisen opiskelijaliikkeen kärki ei ollut ensisijaisesti kiinnostunut historiasta vaan teoriasta⁶⁶ – "Marxin päästä" ja "Pääomasta".

Uusmarxismien korkeasuhdanne kesti Länsi-Saksassakin 1970-luvun puoliväliin saakka. Sitten sen poliittinen ja tieteellinen vetovoima alkoi hiipua. Aikakauden tilinpäätöksistä rajuin oli englantilaisen sosiaalishistorioitsijan E. P. Thompsonin hyökkäys ranskalaista Louis Althusseria, strukturalistisen marxismin kärkihahmoa vastaan. Ristiriita järkytti voimakkaasti myös länsisaksalaisen uusmarxismien arvo maailmaa. Thompsonin kiistakirjoitus *The Poverty of Theory* tuli julkisuuteen vuonna 1978; otsikointi oli tarkoituksellisesti Marxin "Filosofian kurjuus" -teoksesta lainattu. Kaksi vuotta myöhemmin kirja ilmestyi saksaksi otsikolla *Das Elend der Theorie*. Thompson oli tullut 1963 tunnetuksi Englannin työväenluokan muodostumista koskevalla tutkimuksellaan *Making of the English Working Class*. Huomiota herättävä, jopa hämmentävä oli Thompsonin luokkakäsité, jossa korostuvat työväestön kokemukset, moraalit ja ihmisten sosiokulttuuriset yhteydet – tekijät, joista Marx hänen mukaansa oli vaiennut.⁶⁷

63 Joachim Bischoff (Hrsg.), *Die Klassenstruktur der Bundesrepublik Deutschland*, Berlin 1976.

64 *Klassen- und Sozialstruktur der BRD 1950–1970, Teil I Klassenstruktur und Klassenstheorie*, Frankfurt/M. 1973.

65 *Politische Ökonomie des heutigen Monopolkapitals*, Berlin (Ost) 1972.

66 Klaus Tenfelde, *Die Geschichte der Arbeiter zwischen Strukturgeschichte und Alltagsgeschichte*, teoksessa Wolfgang Schieder/Volker Sellin (Hrsg.), *Sozialgeschichte in Deutschland*, Bd. 4, Göttingen 1987 s. 85.

67 Dieter Groh, *Zur Einführung*, teoksessa Edward P. Thompson, *Plebeische Kultur und moralische Ökonomie*, Frankfurt/M.-Berlin-Wien 1980 s. 6; Michael Vester, *Edward P. Thompson und die "Krise des Marxismus"*, teoksessa Edward P. Thomp-

Useimpien Länsi-Saksan marxistien suhtautuminen Thompsonin ajatuksiin oli aluksi kriittinen, joidenkin jopa täysin torjuva. Kuvaavaa on, että *Making*-kirja ilmestyi saksaksi vasta vuonna 1981, ja alkuteoksenkin arvostelut olivat viipyneet pitkään.⁶⁸ Dieter Groh, Länsi-Saksan ehkä merkittävin thompsonilainen, joutui vuonna 1980 kirjoittaessaan esipuhetta Thompsonin saksaksi ilmestyneeseen teokseen *Plebeische Kultur und moralische Ökonomie* ihmettelemään sitä, miksi E. P. Thompsonin kaltainen maailmankuulu tiedemies kaipasi vielä esittelyä Länsi-Saksassa.⁶⁹

Thompsonin ja Althusserin kiistaan ei ole tässä yhteydessä syytä tarkemmin syventyä. Yllättävintä oli hyökkäyksen rajuus, Thompsonin syytti Althusseria ja tämän hengenheimolaisia jopa stalinisteiksi.⁷⁰ Dieter Groh on arvellut, että Althusser joutui sijaiskärsijänä vastaamaan kaikista teoreettisen Marx-tutkimuksen synneistä.⁷¹ Tällä tasolla kiistalla oli selvät yhtymäkohdat myös länsisaksalaiseen keskusteluun. 1980-luvulla, kun teoreettisen marxismin vetovoima oli sammunut, thompsonilaiset näkemykset nousivat korkeaan kurssiin Länsi-Saksan ns. uuden historialiikkeen piirissä. Thompsonin *Making*-kirjasta tuli Länsi-Saksassakin klassikko, jota siteerattiin ahkerammin kuin mitään muuta työväenhistorian tutkimusta.

Kuin lähetysaarnajat soutuvenessä

Työläiset elävinä ihmisinä olivat 1970-luvulle saakka työväenliikkeen tutkijoille yhtä vieraita kuin pakanat lähetysaarnajille. Amerikkalaisen etnologin Bernard S. Cohnin vertaus soutuvenessä istuviin lähetysaarnajiin, jotka aikovat ensi kertaa astua pakanamaan kamaralle, sopii erinomaisesti myös Länsi-Saksan työväenhistorian tutkimukseen 1970-luvun lopulla.⁷² Samanalaisia lähetysaarnajia olivat niin perinteisen työväenliikkeen historian edustajat kuin nekin

son, *Das Elend der Theorie. Zur Produktion geschichtlicher Erfahrung*, Frankfurt/M. 1980 s. 13–36.

68 Edward P. Thompson, *Das Elend der Theorie. Zur Produktion geschichtlicher Erfahrung*, Frankfurt/M. 1980 s. 222.

69 Groh 1980 s. 5.

70 Thompson 1980 s. 177.

71 Groh 1980 s. 6

72 Bernard S. Cohn, *An Anthropologist among the Historians and other Essays*, New Delhi 1987.

teoreettisemmin suuntautuneet tutkijat, jotka pyrkivät Karl Marxin tai Max Weberin ajatusten pohjalta työväenluokan ja -liikkeen kokonaishistoriaan. Kuten edellä on osoitettu, työväenliikkeen historialla oli Länsi-Saksassa muodollisesti vakaa asema, mutta sen oli käynyt hie-man samalla tavalla kuin työväenliikkeen itsensäkin: vanhat keinot oli ammennettu tyhjiin ja työväenliikkeen perinteiset toimintamuodot, samoin kuin niistä kertova historiakin, kiinnostivat ihmisiä yhä vä-hemmän. Tutkimusalueen tulevaisuus näytti synkältä, eikä varmasti kovin moni olisi 1970-luvun puolivälissä ollut valmis panemaan lant-tejaan likoon työväenhistorian uusiutumisen puolesta.

Työväenhistorian aukot oli helppo nähdä, sillä 1970-luvulle saakka valtaosa tutkimuksesta oli ollut lähes pelkästään työväenliikkeen aate-, järjestö- ja henkilöhistoriaa. Mutta järjestöhistoriankin tutki-mus oli ollut sillä tavoin yksipuolista, että poliittisen ja ammatillisen työväenliikkeen historiasta oli vaikea löytää enää mitään uutta, kun taas työväen sivistys- ja kulttuurijärjestöistä oli kirjoitettu melko vä-hän. Työväestön sosiaalihistoriaa oli Länsi-Saksassa tutkittu lähinnä luokka- ja rakennehistorian näkökulmasta; eläviä ihmisiä tämä tutki-mus ei ollut tavoittanut. Vertailun vuoksi voidaan todeta, että Englan-nissa tutkimustilanne oli jo vanhastaan aivan toisenlainen: työväestön sosiaali- ja kulttuurihistoriaa oli tutkittu vähintään yhtä paljon kuin järjestöhistoriaakin.⁷³ Ensimmäiset ja samalla merkittävimmät vai-kutteensa Länsi-Saksan työväenhistorian uusi aalto sai 1970-luvulla juuri Englannista.⁷⁴ Työväenhistorian uusiutuminen johti 1980-luvul-la tutkimuksen painopisteen voimakkaaseen siirtymiseen henkilö-, aate- ja järjestökeskeisestä työväenliikkeen historiasta työväestön his-toriaan – ylhäältä alhaalle – työväestön arkeen, elämäntapoihin ja kulttuuriin. Poliittisen ja ammatillisen työväenliikkeen sijasta alettiin tutkin työväen sivistys-, kulttuuri- ja vapaa-ajan organisaatioita sekä järjestäytymätöntä työväenkulttuuria.⁷⁵

73 Sidney Pollard, *Englische Arbeiterkultur im Zeitalter der Industrialisierung. Forschungsergebnisse und Forschungsprobleme. Ein bibliographischer Aufsatz*, GG 1 (1979) s. 150–166.

74 Harvey J. Kaye, *The British Marxist Historians*, Cambridge 1984 s. 131–220 (esim. Eric J. Hobsbawmin ja E. P. Thompsonin tutkijaprofiilien esittely).

75 Työväenhistorian tutkimustilanteesta ja siinä tapahtuneista muutoksista lähemmin Dieter Kramer, *Theorien zur historischen Arbeiterkultur*, Marburg 1987; Klaus Tenfelde (Hrsg.), *Arbeiter und Arbeiterbewegungen im Vergleich. Berichte zur internationalen historischen Forschung*, HZ Sonderheft 15, München 1986; Seppo Hentilä, *Työväenhistoria, itsenäinen tieteenala? Katsaus länsisaksalaiseen tutki-mukseen*, teoksessa Marja Rantala (toim.), *Jännittävä työväenhistoria*, Työväen

Uusi paradigma, työväenkulttuuri tarkoitti työväestön koko elämää, sen kaikkia puolia. Lähestymistapa oli niin väljä, että työväenkulttuurin määrittely-yrityksistä tuli pakostakin kovin luettelomaisia. Mitä työväenkulttuuri on, miten sitä on tutkittu ja miten sitä pitäisi tutkia? Näitä kysymyksiä pohtivia kokoomateoksia, monografioita ja artikkeleita ilmestyi Länsi-Saksassa 1980-luvulla kymmenittäin.⁷⁶ Etnologiset ja antropologiset menetelmät valtasivat alaa työväenkulttuurin tutkimuksessa ja sosiaalishistoriassa yleisemminkin. Tämä perustui osaltaan 1970-luvun keskusteluihin ns. jälkiteollisesta yhteiskunnasta: jäähyväiset proletariaatille, uudelle uhanalaiselle lajille sai myös kansatieteilijät kiinnostumaan työläisestä ja työväenkulttuurista.⁷⁷

Hans-Ulrich Wehler ja Jürgen Kocka järjestivät kotikaupungissaan Bielefeldissä kesäkuussa 1977 seminaarin, josta muodostui uuden sosiaalishistoriallisen työväenkulttuuritutkimuksen lähtölaukaus. Kocka arveli avauspuheessaan, että sosiaalishistoria oli Länsi-Saksassa ollut ehkä liiankin tiiviissä yhteydessä taloushistoriaan. Siksi se ei ollut tavoittanut ihmiselämän sosiaalipsykologisia ja kulttuurisia ulottuvuuksia.⁷⁸ Klaus Tenfelde jakoi työväenkulttuurin tutkimuskentän neljään lohkoon, työhön, perheeseen, naapurustoon ja järjestöelämään.⁷⁹ Gerhard A. Ritter määritteli vuonna 1978 työväenkulttuurin työväestölle ominaiseksi elämäntavaksi, joka näkyy työväestön sivistys- ja kulttuuripyrkimysten ohella sen sosiaalisessa käyttäytymises-

Arkiston julkaisuja 3 (1990) s. 22–46.

76 Niistä tärkeimmät ovat Gerhard A. Ritter (Hrsg.), *Arbeiterkultur*. Überarbeitete deutsche Ausgabe, Königstein 1979; Jürgen Kocka (Hrsg.), *Arbeiterkultur im 19. Jahrhundert*, GG 1 (1979); Dieter Kramer, *Theorien zur historischen Arbeiterkultur*, Marburg 1987; Friedhelm Boll (Hrsg.), *Arbeiterkultur zwischen Alltag und Politik*. Beiträge zum europäischen Vergleich in der Zwischenkriegszeit, Wien 1986.

77 Richard van Dülmen/Norbert Schindler (Hrsg.), *Volkskultur*. Zur Wiederentdeckung des vergessenen Alltags (16.–20. Jahrhundert), Frankfurt/M. 1984; Helmut Fielhauer/Olaf Bockhorn (Hrsg.), *Die andere Kultur*. Volkskunde, Sozialwissenschaften und Arbeiterkultur, Wien-München-Zürich 1982; Robert M. Berdahl (Hrsg.) *Klassen und Kultur*. Sozialanthropologische Perspektiven in der Geschichtsschreibung, Frankfurt/M. 1982; Peter Assion (Hrsg.), *Transformationen der Arbeiterkultur*. Ein Tagungsbericht, Marburg 1986; Albrecht Lehmann (Hrsg.), *Studien zur Arbeiterkultur*, Münster 1984, Peter von Rügen (Hrsg.), *Beiträge zur Kulturgeschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, Frankfurt/M.-Wien-Zürich 1979.

78 Kocka 1979 (GG) s. 5.

79 Klaus Tenfelde, *Anmerkungen zur Arbeiterkultur*, teoksessa Wolfgang Ruppert (Hrsg.), *Erinnerungsarbeit*. Geschichte und demokratische Identität, Opladen 1982 s. 107–134.

sä, arvoissa ja instituutioissa. Ritterin mukaan työväenjärjestöt eivät edusta vain työväestön kollektiivisia intressejä ja poliittista osallistumista vaan myös työväestön laajamittaista sosiaalistumista, vapaa-ajan viettoa, asumis-, ravinto- ja juomakulttuuria, työelämää, ystävyys- ja naapuruussuhteita sekä perheen sisäisiä suhteita.⁸⁰

Wehlerin, Kockan, Tenfelden ja Ritterin kunnianhimoisena tavoitteena oli valloittaa sosiaalhistorian piiriin kokonaisten kulttuurien tutkimus, mentaliteettien historia, kuten ajankohtainen muotitermi kuului.⁸¹ Työväenhistorian tutkimustilanteen kehitys ei kuitenkaan kaikilta osin ollut ihan sellainen kuin professorit Bielefeldin seminaarissaan kesällä 1977 toivoivat. Joka tapauksessa murros oli 1980-luvulla valtaisa, kuten alan erikoisbibliografian⁸² silmäily osoittaa. Selvästi suosituin aihe oli 1980-luvun puoliväliä lähestyttäessä työväen kulttuurijärjestöjen historia. Suurin osa tähän kategoriaan lukeutuvista töistä oli kuitenkin tavanomaisia järjestö- ja yhdistyshistoriikkeja.⁸³ Niissä ei ollut oikeastaan muuta uutta kuin aihepiiri, työväenkulttuurijärjestöjen historia, joka oli aikaisemmin jäänyt perinteisen järjestöhistorian katveeseen. Pelkkä työväen kulttuurijärjestöjen historia ei vielä ollut työväenkulttuurin historiaa. Organisaatioperspektiivin sijaan olisi pitänyt paneutua järjestöjen ja järjestäytymisen merkitykseen työväestön arjessa.⁸⁴

Erityisen suuria toiveita asetettiin vertailevaan tutkimukseen. Kansainvälisen vertailun hedelmällisyyttä perusteltiin sillä, että eri maisa, esimerkiksi Saksassa ja Englannissa työväenkulttuurin muodot poikkesivat niin suuresti toisistaan. Merkitsevin ero oli saksalaisen

80 Gerhard A. Ritter, *Worker's culture in imperial Germany*, *Journal of Contemporary History* Vol. 13 (1978).

81 Kocka 1979 (GG) s. 9.

82 Michael Kluck/Rüdiger Zimmermann (Hrsg.), *Arbeiterkultur - Forschungs- und Literaturdokumentation*, Bd. 1: 1979–1982, Bonn 1984; Bd. 2: 1983–1985, Bonn 1986.

83 Hartmann Wunderer, *Arbeitervereine und Arbeiterparteien. Kultur- und Massenorganisationen in der Arbeiterkulturbewegung 1890–1933*, Frankfurt/M.-New York 1980; Wilfried van der Will/Robert Burns, *Arbeiterkulturbewegung in der Weimarer Republik*, Bd. 1–2, Frankfurt/M.-Berlin-Wien 1982; Horst Ueberhorst, Frisch, frei, stark und treu. *Die deutsche Arbeitersportbewegung 1893–1933*, Düsseldorf 1973; Dieter Dowe, *Die Arbeitersängerbewegung in Deutschland vor dem ersten Weltkrieg – eine Kulturbewegung im Vorfeld der Sozialdemokratie*, teoksessa Gerhard A. Ritter (Hrsg.) 1979 s. 122–144.

84 Tämä kritiikki sopii esim. Hartmann Wundererin tutkimukseen *Arbeitervereine und Arbeiterparteien. Kultur- und Massenorganisationen in der Arbeiterbewegung 1890–1933*, Frankfurt/M. 1980.

työväenkulttuurin järjestäytyneisyys ja englantilaisen työväenkulttuurin järjestäytymättömyys.⁸⁵ Käytännössä vertailu jäi pelkäksi hurskaaksi toiveeksi, yleisen pohdiskelun asteelle. Kompastuskiveksi muodostui vertailun tavanomainen ongelma, verrattavien kohteiden yhteismitattomuus.

Keskeinen kysymys, jota monissa 1980-luvun katsauksissa, yleisesityksissä ja erityistutkimuksissa kovasti mietittiin, oli työväenkulttuurin olemus. Oliko työväenkulttuuri vastakulttuuria vai osakulttuuria, oliko sen luonne kumouksellinen vai sopeuttava? Dieter Langewiesche, joka selvitti laajasti sekä Weimarin Saksan että Itävallan ensimmäisen tasavallan työväenkulttuuria,⁸⁶ tuli omista töissään siihen tulokseen, että dikotominen kysymyksenasettelu oli hedelmätön. Hänen mukaansa työväestön omaehtoiseen kulttuuriin sisältyivät a priori aina molemmat elementit. Langewiesche arvosteli terävästi sitä, että johtopäätöksiä työväenkulttuurista tehtiin työväenliikkeen eliitin käyttäytymisen perusteella. Työväestön lukemistottumuksia käsittelevillä tutkimuksillaan hän mm. osoitti, että vallitseva myytti työläisestä sosialistisen vallankumouksen Prometheuksena oli romantisoitu ja totuudenvastainen.⁸⁷ Sosialidemokratia edusti SPD:n perinteisen itseymmärryksen mukaan kulttuuriliikettä, jonka tehtävänä oli työväenluokan jalostaminen korkeammalle kulttuuriselle tasolle.⁸⁸ Toisaalta työväenjärjestöt olivat merkittäviä työväestön sosiaalistajia: ne tarjosivat yhteenkuuluvuuden tunnetta ja turvaa poliittista repressiota vastaan.⁸⁹ Vernon Lidtken mukaan työväenjärjestöjen merkitys oli myös kasvattava, ja mikä tärkeintä, järjestöt tarjosivat lahjakkaille

85 Vertailusta erit. Tenfelde 1986 (Arbeiter und ..).

86 Dieter Langewiesche, Politik – Gesellschaft – Kultur. Zur Problematik von Arbeiterkultur und kulturellen Arbeiterorganisationen in Deutschland nach dem I. Weltkrieg, ASG Bd. XXII, s. 359–401, Bonn-Bad Godesberg 1982; Dieter Langewiesche, Zur Freizeit des Arbeiters. Bildungsbestrebungen und Freizeitgestaltung österreichischer Arbeiter im Kaiserreich und in der ersten Republik, Stuttgart 1979; Dieter Langewiesche/Klaus Schönhoven (Hrsg.), Arbeiter in Deutschland. Studien zur Lebensweise der Arbeiterschaft im Zeitalter der Industrialisierung, Paderborn 1981.

87 Langewiesche 1979 (Zur Freizeit ...) s. 440–441.

88 Brigitte Emig, Die Veredelung des Arbeiters. Sozialdemokratie als Kulturbewegung, Frankfurt/M.-New York 1980.

89 Edith Lerch, Kulturelle Sozialisation von Arbeitern im Kaiserreich. Ein Beitrag zur historischen Sozialisationsforschung, Frankfurt/M.-Bern-New York 1985; Eckart Dittrich, Arbeiterbewegung und Arbeiterbildung im 19. Jahrhundert, Bensheim 1980.

työläisille kanavan sosiaaliseen nousuun ja pätemisen tarpeen tyydyttämiseen.⁹⁰

Osa työväenhistorian tutkimuksesta suuntautui ns. mikrohistoriaan, "pienen ihmisen" arkeen.⁹¹ Uudet lähteet ja menetelmät valtasivat alaa työväenhistoriassa. Vain aniharvoissa tapauksissa työläisiltä oli jäänyt perhearkistoja. Jo yksistään tästä syystä työväestön suullinen traditio koettiin tärkeäksi.⁹² Työväenhistorian tutkijat kiinnostuivat myös valo- ja elokuvista, lipuista, julisteista, rintamerkeistä, järjestö-uniformuista, tervehdyksistä ja muista aiemmin melko vähän käytetyistä ei-kirjallisista lähteistä. Työväenhistorian uusi aluevaltaus oli poliittisten symbolien historia. Esimerkiksi Gottfried Korff selvitteli ns. elävien taulujen⁹³ – *tableaux vivants* – ja kommunistisen tervehdyksen, kokoonpuristetun nyrkin arvoitusta ja alkuperää.⁹⁴ Työväen juhlakulttuuri valtaisine joukkotapahtumineen ja muistopäivineen liittyy läheisesti symbolihistoriaan.⁹⁵ Bochumilainen liikuntakulttuurin

90 Vernon Lidtke, Die kulturelle Bedeutung der Arbeitervereine, teoksessa Günter Wiegelmann (Hrsg.), Kultureller Wandel im 19. Jahrhundert, Göttingen 1973 s. 146–155.

91 Yleiskuvan tutkimustilanteesta saa seuraavista: Josef Mooser, Arbeiterleben in Deutschland 1900–1970. Klassenlagen und Politik, Frankfurt/M. 1984; Wolfgang Ruppert (Hrsg.), Die Arbeiter. Lebensformen, Alltag und Kultur von der Frühindustrialisierung bis zum Wirtschaftswunder, München 1986. – Jo klassikon aseman on saavuttanut 1930-luvulla kirjoitettu Otto Rühle, Illustrierte Sitten- und Kulturgeschichte des Proletariats, uusintap. Bd 1, Frankfurt/M. 1971; Bd. 2, Lahn-Giessen 1977.

92 Lutz Niethammer (Hrsg.), Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis. Praxis der "oral history", Frankfurt/M. 1980; Wolfgang Emmerich (Hrsg.), Proletarische Lebensläufe. Autobiographische Dokumente zur Entstehung der zweiten Kultur in Deutschland, Bd 1–2, Reinbek bei Hamburg 1974–1975; Michael Vogtmeier, Die proletarische Autobiographie 1903–1914. Studien zur Gattungs- und Funktionsgeschichte der Autobiographie, Frankfurt/M.-Bern-New York 1984; Georg Bollenbeck, Zur Theorie und Geschichte der frühen Arbeiterlebenserinnerungen, Kronberg/Ts. 1976.

93 "Elävät taulut" saatiin aikaan erivärisin liinoin tai pahvilapuin, joita ihmiset pitivät käsissään. Toisinaan kuvan muodostamiseen osallistui jopa tuhansia ihmisiä. Elävän taulun aiheena oli tavallisesti jokin poliittinen symboli tai tunnettu maalaus. Saksan työväenliikkeessä yksi suosituimmista aiheista oli Emilé Delacroix'n maalaus "Vapaus kansaa johtamassa" 1830-luvun alusta.

94 Gottfried Korff, Rote Fahnen und tableaux vivants. Zum Symbolverständnis der deutschen Arbeiterbewegung im 19. Jahrhundert, teoksessa Albrecht Lehmann (Hrsg.) 1984 s. 103–140.

95 Dieter Düding/Peter Friedemann/Paul Münch (Hrsg.), Öffentliche Festkultur. Politische Feste in Deutschland von der Aufklärung bis zum ersten Weltkrieg, Hamburg 1988. Työväen juhlakulttuurista mainitussa teoksessa ks. erit. Arno Herzig työväenliikkeen Lassalle-juhlista, Edith Lerch vapunvietosta ja Peter Friedemann ammat-

tutkija Gerhard Hauk tarkasteli "ruumiin kieltä" – *Körpersprache*, voimistelun vapaaliikkeisiin – *Freiübungen* – liittyvää poliittista symboliikkaa.⁹⁶ Työväestön vaihtoehtoisista elämäntavoista, proletaarisesta alastomuuskulttuurista, luonnonystäväistä – *Naturfreunde*, vegetaristeista ja homeopaattisen lääkinnän kannattajista tehtiin niin ikään tutkimuksia.⁹⁷

Työväenhistorian tutkimuksen murros ei rajoittunut vain akateemisiin piireihin, vaan sitä olivat osaltaan toteuttamassa myös tuhannet maallikot, jotka ryhtyivät kirjoittamaan omaa historiaansa. Sosialidemokraattisen työväenliikkeen kiinnostuminen arjen historiasta ja historialiikkeestä oli monestakin syystä ymmärrettävää. Kolmannen valtakunnan aikana työväenliikkeen historiallinen traditio oli väkivaltaisesti katkaistu. Sodanjälkeisinä talousihmeen rakentamisen vuosina liike etääntyi koko ajan kauemmas juuristaan. Työväenjärjestöjen perinteiset toimintamuodot houkuttelivat ihmisiä mukaan yhä vähemmän. Historian nousu 1980-luvulla uuteen suosioon antoi työväen sivistys- ja koulutustoiminnalle kauan kaivatun piristysruiskeen; ainakin osa jäsenkuntaa voitiin vetää aktiiviseen toimintaan. Etenkin ammattiyhdistysliikkeen opintokerhoissa, joissa työläiset tutkivat oman työpaikkansa, ammattiosastonsa ja elinympäristönsä historiaa, oli paljolti kyse uusien aikuiskasvatusmenetelmien kokeilusta. Muutaman kymmenen historiakerhon perustaminen ei tietysti koko jäsenkunnan mittakaavassa ollut kovin mullistavaa, mutta jo yksistään poliittisista syistä työväenliikkeen johto ei halunnut jättää historialiikkeen kenttää kokonaan vihreiden vallattavaksi. Toisaalta sosialidemokraatit olivat huolissaan oikeiston historiapolitiittisesta aktivoitumisesta, "konservatiivisesta käänteestä", jonka näkyvin merkki olivat jättäjäläismäiset museohankkeet.

SPD:n historiallinen komissio julkaisi vuonna 1986 puolueen rivi-

tyyhdistysliikkeen juhlakulttuurista; ks. myös Peter Cardoff, Was gibt's denn da zu feiern? Linke Festlichkeit von den Anfängen der Arbeiterbewegung bis heute, Wien 1983.

96 Gerhard Hauk, Armeekorps auf dem Weg zur Sonne. Einige Bemerkungen zur kulturellen Selbstdarstellung der Arbeiterbewegung, teoksessa Dietmar Petzina (Hrsg.), Fahnen - Fäuste – Körper, Essen 1987 s. 61–90; Gerhard Hauk, "Rührt euch, links um, stillgestanden!" Die Frei- und Ordnungsübungen der Arbeiterturner, teoksessa Hans Joachim Teichler/Gerhard Hauk (Hrsg.), Illustrierte Geschichte des Arbeitersports, Berlin-Bonn 1987 s. 131–139.

97 Giselher Spitzer, Der deutsche Naturismus, Ahrensburg 1983; Jochen Zimmer (Hrsg.), Mit uns zieht die neue Zeit. Die Naturfreunde. Zur Geschichte eines alternativen Verbandes in der Arbeiterkulturbewegung, Köln 1984.

jäsenille tarkoitetun opaskirjaseen oman historian tutkimuksen menetelmistä. Kirjaseen tuntee sosialidemokraattiseksi perinteisistä vasemistolaisista painotuksista, mutta oppaassa suosittelut aiheet, lähteet, menetelmät ja työmuodot oli lainattu semmoisinaan vaihtoehtoliikkeiden historiapajoista.⁹⁸ Työväenliikkeen johdon käsissä arjen historia kadotti väkisinkin spontaanin perusuonteensa. Uuden historialiikkeen näkökulmasta työväenliikkeen johto kuului a priori hallitsevaan eliittiin, ja senkin vuoksi sosialidemokraattisen puolueen ja ammattiyhdistysliikkeen yrityksiä historialiikkeen virittämiseksi vierastettiin. 1980-luvun puolivälissä SPD:n ja ammattillisen keskusjärjestön DGB:n piirissä toimi yhteensä vain 46 historiapajaa.⁹⁹ Paljon enemmän työväenhistoriaa tutkivia historiapajoja oli vaihtoehtoliikkeiden liepeillä.

Kun Länsi-Saksan yliopistomarxismi alkoi 1970-luvun puolivälin tienoilla näivettyä, osa jo keski-ikää lähestyvistä vasemmistoälyköistä vaihtoi yht'äkkiä sekä tieteellistä että poliittista paradigmaansa. Marxinsa romukoppaan heittäneet intellektuellit etsivät Weimarin tasavallan työväenkulttuurista vaihtoehtoja nykytyöväenliikkeen aneemiselle poliittiselle kuluttuurille. He ryhtyivät tekemään historiallisia toivoretkiä Weimarin tasavallan aikaan, jolloin saksalainen työväenkulttuuri oli elänyt loistavinta kukoistuskautaan. Jotkut kokivat uuden harrastuksensa valtaisana ahaa-elämyksenä. Kun he pitkän marxologisen harharetkensä jälkeen kohtasivat ilmieläviä työläisveteraaneja, saivat heitä haastatella tai pääsivät hypistelemään alkupeväraineistoa, oli suhtautuminen aluksi kovin romantisoivaa ja kritiikittöntä. Nämä ongelmat näkyivät selvästi myös tutkimuksessa. Oral history-menetelmän mahdollisuuksia ei osattu käyttää hyväksi ja lähdekritiikki unohtui. Veteraanien haastattelut saatettiin esittää yhtenä pötkönä, niitä sen kummemmin analysoimatta.¹⁰⁰ Jotkut työväestön arjesta kertovat teokset oli kyhätty kokoon suoraan työläisperheen piirongin laatikosta löytyneistä albumeista.¹⁰¹

98 Historische Spurensuche in der politischen Praxis der Ortsvereine und Arbeitsgemeinschaften, vorgelegt im Auftrag der Historischen Kommission beim SPD-Parteivorstand, Bonn 1986.

99 Eva Spemer, Die neue Geschichtsbewegung. Geschichtswerkstätten und Geschichtsprojekte in der Bundesrepublik, Bielefeld 1985, liiteosa s. 49–57.

100 Hyvä esimerkki tällä tekniikalla tehdystä tutkimuksesta on Rolf Lindner/Hans Th. Breuer, ... "sind doch nicht alles Beckenbauers". Zur Sozialgeschichte des Fußballs im Ruhrgebiet, Frankfurt/M. 1978.

101 Esim. Wulf Erdmann/Klaus-Peter Lorenz (Hrsg.), Die grüne Lust der roten Touris-

Kahdeksanosainen sankariepos

Itä-Saksassa ensimmäisiä kiinnekohtia työväenliikkeen historiaan olivat Marxin ja Engelsin *Kommunistisen manifestin* ilmestymisen 100-vuotisjuhla helmikuussa 1948 sekä marraskuun vallankumouksen, KPD:n perustamisen ja Berliinin spartakistikapinan 30-vuotisjuhla vuodenvaihteessa 1948-49. Ennen varsinaisen tutkimuksen käynnistymistä Saksan itävyöhykkeellä ryhdyttiin julkaisemaan marxisminkin klassikoiden, Marxin, Engelsin, Leninin ja Stalinin teoksia.¹⁰² Syksyllä 1957 SED:n keskuskomitea nimitti historiallisen komission valmistelemaan Saksan marraskuun vallankumouksen – *Novemberrevolution* – 40-vuotisjuhlan muistoksi historiallisia teesejä.¹⁰³ Kaikki ei kuitenkaan sujunut nuottien mukaisesti: teesien valmistelun yhteydessä historioitsijoiden kesken puhkesi vakavia erimielisyyksiä ja marraskuun vallankumouksen luonteesta esitettiin "väärää käsityksiä", joihin puolueen johto joutui ankarasti puuttumaan.¹⁰⁴ Marraskuun vallankumousta ja sen keskeistä näyttämöä, Berliinin *spartakistikapinaa* vuodenvaihteessa 1918–19 oli Saksan kommunistisessa perimätiedossa 1930-luvun lopulle asti luonnehdittu proletariaatin vallankumoukseksi, joka – Venäjän suuresta lokakuun vallankumouksesta poiketen – oli päättynyt työväenluokan tappioon.¹⁰⁵ Vuonna 1938 saksaksi ilmestynyt NKP(b):n historian lyhyt laitos kuitenkin alensi marraskuun vallankumouksen porvarilliseksi vallankumoukseksi. Tämän tulkinnan SED joutui hyväksymään viettäessään vuonna 1948 marraskuun vallankumouksen 30-vuotisjuhlia. Tapaus on malliesimerkki siitä, miten häikäilemättä historiaa käytettiin hyväksi kommunistisen leirin sisäisissä arvovaltakiistoissa.

NKP:n 20. puoluekokouksen jälkeen vuonna 1956 eräät DDR:n

ten. Das fotografierte Leben des Arbeiters und Naturfreundes Paul Schminke 1888–1966, Hamburg 1985.

102 Alexander Fischer, *Der Weg zur Gleichschaltung der Geschichtswissenschaft in der SBZ 1945–1949*, teoksessa Alexander Fischer/Günther Heydemann (Hrsg.), *Geschichtswissenschaft in der DDR*, Bd. 1, Berlin 1988 s. 57.

103 SAPMO/Berlin, SED Politbüro 29.5.1958 (J IV/2/2 – 595) "Vorschlag des Genossen Walter Ulbricht für die Ausarbeitung der Thesen zum 40. Jahrestag der Novemberrevolution".

104 SAPMO/Berlin, SED Abt. IV/2/904–111.

105 Rüdiger Schütz, *Proletarischer Klassenkampf und bürgerliche Revolution. Zur Beurteilung der deutschen Novemberrevolution in der marxistisch-leninistischen Geschichtswissenschaft*, teoksessa Alexander Fischer/Günther Heydemann (Hrsg.), *Geschichtswissenschaft in der DDR*, Bd. 2, Berlin 1990 s. 774–775.

historioitsijat alkoivat vaatia stalinistisen vääryyden korjaamista myös tässä asiassa. Sopivan tilaisuuden tarjosi edellä mainittu SED:n juhlateesejä valmistellut historiallinen komissio. Eräät historioitsijat, erityisesti Albert Schreiner, Roland Bauer ja Robert Leibbrand puolustivat myös julkisesti Saksan työväenliikkeen perinteistä tulkintaa marraskuun vallankumouksesta.¹⁰⁶ Marraskuun lopulla 1957 järjestettiin Leipzigissa DDR:n ja Neuvostoliiton historiallisen komission ensimmäinen seminaari, jonka pääaiheena oli "Lokakuun suuren vallankumouksen vaikutus Saksassa". Albert Schreiner, itsekin spartakistikapinan veteraani, arvosteli seminaarissa avoimesti venäläistä kollegaansa Juri Drabkinia, joka ei ollut seminaarissa edes läsnä. Myöhemmin Schreiner pyysi ZfG:ssä menettelyään julkisesti anteeksi, mutta kantaansa hän ei suostunut muuttamaan.¹⁰⁷ Samassa ZfG:n numerossa ilmestyi SED:n Karl Marx -puoluekorkeakoulun professorin Walter Nimitzin laaja artikkeli marraskuun vallankumouksen tulkinnoista. Virheellisiä käsityksiä edustaneet DDR:n historioitsijat, erityisesti Roland Bauer – mutta myös Albert Schreiner ja Robert Leibbrand – saivat Nimitziltä aimo löylytyksen.¹⁰⁸

Tämäkään ei vielä riittänyt, vaan SED:n johto pani koko arvovaltansa peliin. Syksyllä 1958 ZfG:ssä julkaistiin puoluejohtaja Walter Ulbrichtin nuhdesaarna, jonka hän oli pitänyt marraskuun vallankumouksen juhlateesejä valmisteleavassa komissiossa. Ulbricht selosti keskustelun taustaa avoimesti: "Ilmeisesti muutamat toverit historioitsijat olettivat NKP:n 20. puoluekokouksen jälkeen, toveri Stalinin eräiden virheiden arvostelun johdosta, että NKP(b):n historian lyhyeen laitokseen (1938) sisältyvää marraskuun vallankumouksen tulkintaa olisi korjattava." Ulbricht väitti, että marraskuun vallankumouksen tulkitseminen porvarilliseksi vallankumoukseksi oli perua jo Leninin päiviltä, Kominternin toisesta kongressista vuodelta 1921. Hän opetti, että marraskuun vallankumouksen "ainoa oikea merkitys on siinä, että Saksan romahdus ensimmäisessä maailmansodassa ja marraskuun vallankumous antoi ensi kertaa Saksan historiassa tilaisuuden

106 Robert Leibbrand, Zur Diskussion über den Charakter der Novemberrevolution, Einheit 1 (1957) s. 102-108; Roland Bauer, Zur Einschätzung des Charakters der deutschen Novemberrevolution 1918-1919, ZfG 1 (1958) s. 134-168; Albert Schreiner, Auswirkungen der Grossen Sozialistischen Oktoberrevolution auf Deutschland vor und während der Novemberrevolution, ZfG 1 (1958) s. 29-32.

107 Albert Schreiner, Eine notwendige Korrektur, ZfG 3 (1958) s. 617-618.

108 Walter Nimitz, Über den Charakter der Novemberrevolution von 1918/1919 in Deutschland, ZfG 3 (1958) s. 687-715.

imperialismin kukistamiseen ja nosti esiin mahdollisuuden rauhaarakastavan, demokraattisen ja sosialistisen Saksan rakentamiseen".¹⁰⁹

Oikeaoppiset teesitkin valmistuivat ja keskuskomitea julkaisi ne 19.9.1958. SED:n virallisen määritelmän mukaan marraskuun vallankumous oli ollut "porvarillis-demokraattinen vallankumous, jota oli tiettyyn rajaan saakka johdettu proletaarisin keinoin".¹¹⁰

DDR:n marxilais-leniniläiset historiantutkijat julistautuivat Marxin, Engelsin, Leninin ja aluksi myös Stalinin työn jatkajiksi. Merkittävin marxilainen historiantutkija klassikoiden jälkeen oli Saksan työväenliikkeen vasemmistoon kuulunut Franz Mehring (1846–1919), joka oli vuosina 1897–98 julkaissut kaksiosaisen Saksan työväenliikkeen historian ja vuonna 1918 Karl Marxin elämäkerran. Teoksista otettiin Itä-Saksassa lukuisia uusintapainoksia. Mehring oli kuitenkin syyllistynyt tulevan DDR:n kannalta kiusalliseen virheeseen: hän oli kohottanut Ferdinand Lassallen suorastaan Marxin ja Engelsin rinnalle "Saksan työväenliikkeen kolmanneksi perustajaksi". Marx ja Engels olivat kuitenkin tuominneet Lassallen opit rautaisesta palkkalaisista ja valtion tuotanto-osuuskunnista vuonna 1875 Gothan ohjelman arvostelussaan. Lassallen kunnioittaminen ei tullut DDR:ssä kuuloon myöskään siksi, että Länsi-Saksan sosialidemokraatit katsoivat puolueensa polveutuvan Lassallen Leipzigissa vuonna 1863 perustamasta *Allgemeiner Deutscher Arbeitervereinista*. Tästä syystä SPD juhli Lassallea kantaisänään ja vietti vuonna 1963 komein menoin hänen satavuotisjuhliaan.¹¹¹

Franz Mehringille Lassalle-lipsahdus annettiin DDR:ssä jälkikäteen anteeksi, vaikka virheestä hänen teostensa uusintapainosten alkusanoissa jatkuvasti muistutettiin.¹¹² Sen sijaan Jürgen Kuczynski joutui liian myönteisten Lassalle-arvioidensa takia jälleen tulilinjalle. Hän näet piti vuonna 1962 ilmestyneessä kirjassaan Lassallen ansiona sitä, että tämä oli joka tapauksessa kohottanut Saksan työväenluokan ideologisesti pikkuporvariston tasolta ja johdattanut sen it-

109 Walter Ulbricht, Über den Charakter der Novemberrevolution. Rede in der Kommission zur Vorbereitung der Thesen über die Novemberrevolution, ZfG 4 (1958) s. 717–729.

110 Thesen zum 40. Jahrestag der deutschen Novemberrevolution 1918, ZfG Sonderheft 1958 s. 1–17.

111 Reulecke/Friedemann 1990 (teoksessa Fischer/Heydemann, Bd. 2) s. 528.

112 Franz Mehring, Karl Marx. Geschichte seines Lebens, 2. tarkistettu laitos, Berlin (Ost) 1967, Vorwort von Thomas Höhle s. 18–19.

senäiseen luokkapohjaiseen toimintaan.¹¹³ Vanha kiistakumppani Ernst Engelberg jyräsi Kuczynskin täysin ja todisteli vuonna 1965 Saksan historian yleisesityksessään, että Lassalle oli harhaopeillaan, kuten rautaisella palkkalailla, itse asiassa jarruttanut Saksan työväenluokan poliittisen tietoisuuden kehittymistä.¹¹⁴ Tästä lähin DDR:n virallinen historia tuomitsi Lassallen lahkolaiset teoriat nimenomaan Engelbergiin vedoten.

Työväenliikkeen historian tutkimus kehittyi DDR:ssä 1960-luvulla SED:n ohjauksessa nopeasti ja siihen uhrattiin valtavia resursseja. Kesäkuussa 1962 SED:n keskuskomitea nimitti toimituskunnan valmistelemaan moniosaista Saksan työväenliikkeen historiaa. Hankkeen varsinainen toteuttaminen annettiin puolueen oman laitoksen, Marxismi-leninismi-instituutin tehtäväksi. 14-jäsenisen kirjoittajakunnan (Autorenkollektiv) puheenjohtajaksi ryhtyi itse Walter Ulbricht. Puoluejohtaja esiintyikin mielellään historioitsijana, julkaisi niissä kokoomateoksia ja signeerasi muiden kirjoittamia tekstejä. Neues Deutschland-lehden haastattelussa kesäkuussa 1964 Ulbricht lausui, että "historiantutkimus on niin sanoakseni jo pitkään ollut kolmas ammattini"¹¹⁵ (puusepän ja poliitikon ohella - S. H.). Ulbrichtin oma puhe- ja kirjoituskokoelma ilmestyi otsikolla *Zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung* kymmenenä paksuna niteenä jo hänen valtakaudellaan.

Saksan työväenliikkeen historian toimituskuntaan valittiin toisaalta työväenliikkeen veteraaneja, toisaalta ammattihistorioitsijoita. Kokoonpano oli tarkoin harkittu: se kuvasti vallankumouksellisen työväenliikkeen ja marxilais-leniniläisen historiantutkimuksen "elävää ykseyttä". Toimituskunnassa olivat mukana myös Ulbrichtin uskolliset aseenkantajat, veljekset Bernhard ja Wilhelm Koenen. He olivat niitä harvoja johtavia saksalaisia kommunisteja, joiden oli onnistunut säilyttää nahkansa Stalinin vainoissa 1930-luvun Neuvostoliitossa. SED:n tiedepolitiikan ylivalvoja, politbyroon jäsen Kurt Hager kuului tietysti itseoikeutettuna toimituskuntaan. Entisiä sosialidemokraatteja edusti SED:n politbyroon jäsen Friedrich Ebert, jonka samanniminen isä oli ollut 1919–25 Weimarin tasavallan ensimmäinen sosialidemo-

113 Jürgen Kuczynski, *Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus* Bd. 2, Berlin (Ost) 1962 s. 113.

114 Ernst Engelberg, *Deutschland von 1849–1871. Von der Niederlage der bürgerlich-demokratischen Revolution bis zur Reichsgründung*, Berlin (Ost) 1965 s. 146–147.

115 Lothar Berthold, "Sozusagen mein dritter Beruf", ND 14.6.1964.

kraattinen presidentti. Toimituskuntaan valitut historioitsijat olivat SED:lle uskollisten tutkijoiden ehdotonta eliittiä: Marxismi-leninismi-instituutin johtaja Lothar Berthold ja varajohtaja Ernst Diehl sekä SED:n Karl Marx-puoluekorkeakoulun rehtori Hanna Wolf edustivat puolueen omia laitoksia. Lisäksi mukana olivat tiedeakatemian historian laitoksen johtaja Horst Bartel, DDR:n historiantutkijoiden kansallisen komitean puheenjohtaja Ernst Engelberg sekä Jenan yliopiston professori Dieter Fricke, joka oli ZfG:n päätoimittajana vuosina 1957–60 vaikuttanut ratkaisevasti DDR:n historiankirjoituksen "normalisointiin" edellä mainitun Kuczynski-kiistan jälkeen.

Kesäkuussa 1962 toimituskunta luovutti SED:n keskuskomitealle 300-sivuisen Saksan työväenliikkeen historian esiversion, *Grundriss der Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*. Ulbricht vetosi kansalaisiin ja puolueen jäseniin esittäen toivomuksen, että mahdollisimman moni lausuisi mielipiteensä. Grundriss kävi läpi SED:n normaalin järjestökäsittelyyn. Virallisen kertomuksen mukaan tekijät ottivat 270 muutosehdotusta huomioon,¹¹⁶ mutta mitä ne käsittelivät, siitä ei ole tietoa. Kansalaisten osallistuminen historiateoksen valmisteluun oli todellisuudessa pelkkä kulissi. Grundriss näet sisälsi tulevan suurteoksen lopullisen jaksottelun, jäsentelyn ja pääteesit, jotka SED löi lukkoon jo etukäteen. Tämän jälkeen niitä oli hyvin vaikea muuttaa. Ulbricht löylytti DDR:n historiantutkijoita varmuuden vuoksi vielä samassa kokouksessa, jossa keskuskomitea siunasi Grundrissin:

Historiantutkijat eivät ymmärrä, että puolueen ja sen keskuskomitean päätökset, jotka perustuvat vuosikymmenten taisteluun ja kokemukseen, eivät ole pelkkä päivänpoliittinen tapahtuma vaan jo itsessään luova tieteellinen saavutus. Tähän mennessä vain SED:n johto on osannut asettaa historian peruskysymykset oikein ja muotoilla suuria linjoja; historiantutkijat ovat tyytyneet puoluepäätösten mekaaniseen lainaamiseen ja yhdistelemiseen.¹¹⁷

Ernst Engelbergin mukaan Ulbricht esitti tässä kokouksessa myös seuraavan välihuudon, joka kuvaa mainiosti DDR:n historiankirjoitusinstituution toimintaa ja sisäistä tilannetta: "Historioitsijoiden kä-

¹¹⁶ SAPMO/Berlin, SED Abt. IV/2/904 – 112.

¹¹⁷ Walter Ulbricht, Referat auf der 16. Tagung des ZK der SED, 26. bis 28. Juni 1962, Berlin (Ost) 1962 s. 3–4.

sittely on aiheuttanut minulle monin verroin enemmän työtä ja vaivaa kuin itse historia."¹¹⁸ Historiantutkijat oppivat kuitenkin läksynsä nopeasti. Monivuotisen kirjoitustyön tuloksena valmistui vuonna 1966 DDR:n historiankirjoituksen yksi kaikkein suurimmista hankkeista, kahdeksanosainen, 5 000-sivuinen *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung* (Saksan työväenliikkeen historia). *Die achtbändige* (kahdeksanosainen), kuten teosta lyhyesti kutsuttiin, esitteli jo alkusivuillaan itsensä "sankarikirjaksi" – *Heldenbuch*:

Vuosien 1848–1849 vallankumoukselliset kuuluvat näihin sankareihin, samoin kuin vuoden 1918 vallankumouksen soturit, antifasistisen vastarintaliikkeen taistelijat sekä Saksan ensimmäisen demokraattisen ja sosialistisen valtion rakentamisen ensimmäiset aktivistit".¹¹⁹

Teoksen historiallinen pääkysymys kuului: miten Saksan työväenluokka oli onnistunut saavuttamaan poliittisen vallan ja rakentamaan sosialismin?¹²⁰ Työväenliikkeen historia kirjoitettiin DDR:ssä Saksan sosialistisen yhtenäisyyspuolueen SED:n esihistoriaksi. Tutkimuksen tuli todistaa, että SED, DDR ja sosialismin rakentaminen Saksassa olivat Kommunistisen manifestin ilmestymisestä lähtien historiallisen kehityksen lainmukainen ja välttämätön tulos.¹²¹ "Kahdeksanosaista" käytettiin laajalti hyväksi Itä-Saksan sisäisessä historiapropagandassa. DDR:n historioitsijaseuran johtokunta kehotti toukokuussa 1966 kaikkia jäseniä auttamaan teoksen popularisoinnissa. Seuraavien viiden vuoden kuluessa eri puolilla maata järjestettiin satoja seminaareja, esitelmä- ja muita tilaisuuksia.¹²²

Sankarieepoksen taru päättyi kuitenkin yllättäen jo keväällä 1971. Teoksen kohtaloksi koitui DDR:n kansallisuuspolitiikan muutos, jonka näkyvin merkki oli Walter Ulbrichtin syrjäyttäminen ja Erich Ho-

118 Ernst Engelberg, *Die Historiker müssen helfen, die Welt zu verändern, Einheit, Sonderheft* (Sept. 1962) s. 52.

119 *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, Bd. 1, Berlin (Ost) 1966 s. 39–40 (jatkoksa: GddtAb).

120 GddtAb, Bd. 1, s. 8.

121 Walter Ulbricht, *Vergangenheit und Zukunft der deutschen Arbeiterbewegung. Referat auf der 2. Tagung des ZK der SED*, 10. bis 12. April 1963, Berlin (Ost) 1963 s. 3.

122 *Rechenschaftsbericht des Präsidiums der Deutschen Historiker-Gesellschaft (Wahlperiode 1965 bis 1968). Material zur Mitgliederversammlung der DHG am 9. Oktober 1968 in Leipzig, Leipzig 1968.*

neckerin valtaannousu toukokuussa 1971. "Kahdeksanosainen" tulkit-
si Ulbrichtin linjan mukaisesti Saksan jaon välivaiheeksi ja määritteli
SED:n historialliseksi tehtäväksi Saksan rauhanomaisen ja demo-
kraattisen jälleenyhdistymisen.¹²³ Uuden puoluejohtajan Erich Ho-
neckerin konseptio oli aluksi aivan päinvastainen: kahden Saksan ja
kahden erillisen kansakunnan linja. Jo pelkästään Ulbrichtin syrjäyt-
täminen olisi riittänyt hänen johdollaan kirjoitetun teoksen makuloi-
miseen, sillä Ulbrichtista tuli Honeckerin DDR:ssä aluksi epähenkilö.
Julkista tuomiota "kahdeksanosaiselle sankarieepokselle" ei kuiten-
kaan koskaan esitetty; teos yksinkertaisesti vaiettiin kuoliaaksi. 1970-
luvulla ilmestyneissä tutkimuksissa sitä ei enää juuri mainittu, ja se
sai kaikessa rauhassa pölyttyä kirjastojen hyllyille.

Tabuja ja epähenkilöitä

312

DDR:n historiankirjoitus operoi virallisilla totuuksilla, jotka perustui-
vat marxilais-leniniläiseen puolueellisuuteen. Tutkimustulosten oli
palveltava työväenluokan ja sen vallankumouksellisen puolueen etua.
Viralliset totuudet eivät kuitenkaan olleet muuttumattomia, mikä tie-
tysti on asian mielenkiintoisin puoli. Erityisen herkkä muutoksille oli
juuri työväenliikkeen historia. Kommunistisen liikkeen sisäiset skis-
mat ja puhdistukset, Kremlin vallanvaihdokset ja Neuvostoliiton lin-
janmuutokset heijastuivat voimakkaasti juuri Itä-Saksaan, sillä sen
kansainvälinen asema oli Saksan jaon vuoksi herkempi kuin esimer-
kiksi Puolan tai Tšhekkoslovakian. Työväenliikkeen historiaa kirjoi-
tettiin Itä-Saksassa jatkuvasti uudelleen siten, että se vastasi ajankoh-
dan poliittisia vaatimuksia. Työväenliikkeen historiankirjoitus ei kui-
tenkaan ollut vain kommunismin voittokulun puolueellista ylistystä
vaan siihen sisältyi selvää valikointia. Joistakin asioista vaiettiin ko-
konaan, toisia taas vääristeltiin tietoisesti. Hyvin tavallista oli myös
dokumenttien väärentäminen. Itä-Saksan historiankirjoituksen tabut
ja "valkoiset läiskät" liittyivät suurimmaksi osaksi kommunismin,
Neuvostoliiton ja DDR:n historiaan.

Itäsaksalaisen työväenhistorian tutkimuksen ahkerin läntinen krii-
tikko Hermann Weber, joka toimi vuodesta 1971 Mannheimin yli-
opistossa DDR:n historian- ja politiikantutkimuksen osaston johtaja-

123 GddtAb Bd. 1. s. 7.

na, oli itsekin lähtöisin Itä-Saksasta. 1950-luvun alussa hän toimi DDR:n virallisen nuorisoliiton FDJ:n tehtävissä Länsi-Saksassa. Kun liiton toiminta 1951 kiellettiin lännessä, Weberkin joutui joksikin pidätetyksi. Vapauduttuaan hän jäi pysyvästi Länsi-Saksaan. Vuonna 1954 Weber arvosteli julkisesti SED:tä stalinismista ja hänet erotettiin puolueesta.

SED:n auktorisoiman Saksan työväenliikkeen historian *Grundrissversion* Weber arvosteli tuoreeltaan jo vuoden 1963 lopulla sosialidemokraattisen puolueen SPD:n Vorwärts-viikkolehdeissä. Myöhemmin arvostelu laajeni kokonaiseksi kirjaksi, joka ilmestyi vuoden 1964 alussa otsikolla *Ulbricht fälscht Geschichte* (Ulbricht väärentää historiaa). Weber esitteli kirjassaan myös runsaasti dokumentteja ja valokuvia, joita SED-historioitsijat olivat väärentäneet ja retushoineet.¹²⁴ Weberin "16 kysymystä SED:lle"¹²⁵ olivat mahdollisimman konkreettisia. Esimerkiksi valokuvasta, joka esitti spartakistien johtoryhmää 1.1.1916, oli retushoitu pois kaikki ne, jotka KPD myöhemmin tuomitsi harhaoppisiksi (Hugo Eberlein, Ernst Meyer, Bertha ja August Thalheimer). Stalinin terrorin uhreina Neuvostoliitossa menehtyneiden saksalaisten kommunistien nimiä, kuvista puhumattakaan, ei myöskään DDR:ssä vielä 1960-luvulla julkaistu. Weber osoitti omisssa tutkimuksissaan, että ainakin 250 nimeltä tunnettua saksalaista kommunistia likvidoitiin Stalinin puhdistuksissa 1930-luvun lopulla.¹²⁶ Stalinin vainoissa menehtyi itse asiassa enemmän KPD:n politbyroon jäseniä kuin Hitlerin keskitysleireissä: Saksassa teloitettiin neljä korkeimman puoluejohdon jäsentä ja Neuvostoliitossa seitsemän. Mainittakoon, että tämä tosiasia paljastui vuonna 1970 DDR:ssä tavallaan puolivahingossa. Saksan työväenliikkeen historian elämäkertateoksessa *Biographisches Lexikon zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung* esiteltiin kymmenen saksalaista stalinismin uhria, mm. Hugo Eberlein ja Hermann Remmele. Jokaisen kohdalla oli maininta: "pidätettiin väriensä syytösten nojalla". Hakuteos ehti jo kirjakauppoihinkin, kunnes se yht'äkkiä takavarikoitiin ja korvattiin uudistetulla laitoksella.

124 Hermann Weber, *Ulbricht fälscht Geschichte. Ein Kommentar mit Dokumenten zum "Grundriss der Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung"*, Köln 1964.

125 Hermann Weber, *Aufbau und Fall einer Diktatur. Kritische Beiträge zur Geschichte der DDR*, Köln 1991 s. 209-225.

126 Hermann Weber, "Weisse Flecken" in der DDR-Geschichtsschreibung, APuZ, Beilage 11 (1990) s. 7.

Weber kysyi, miksi esimerkiksi Clara Zetkinin ja Rosa Luxemburgin teoksista ilmestyi DDR:ssä aina vain valikoimia. Miksi SED kiisti sen, että Rosa Luxemburg oli vuodenvaihteessa 1918–19 jyrkästi vastustanut sekä Saksan kommunistisen puolueen että Kominternin perustamista? Todisteena Weber käytti Rosa Luxemburgin omaa kirjoitusta, jonka sittemmin luopioksi tuomittu Hugo Eberlein oli julkaissut vuonna 1924 eräässä Kominternin lehdessä. Erityisen ikäviä DDR:n kannalta olivat Weberin todisteet kommunistien ja natsien yhteistyöstä ennen vuotta 1933. KPD osallistui vuonna 1931 NSDAP:n ja konservatiivisen saksalais-kansallisen puolueen järjestämään kansanäänestykseen, jonka tavoitteena oli Preussin sosialidemokraattisen hallituksen kaataminen. DDR:n historiankirjoituksessa tapaus oli muuttunut "KPD:n järjestämäksi punaiseksi kansanäänestykseksi". Weberin todisteet olivat kiistattomat, sillä 1930-luvun alussa saksalaiset kommunistit noudattivat Kominternin ultravasemmistolaisista linjaa ja pitivät sosialidemokraatteja – "sosiaalifasisteja" – vaarallisimpina poliittisina vastustajinaan. DDR:n historiankirjoitus ei kyennyt koskaan tekemään avointa tiliä KPD:n 1930-luvun alun politiikasta. Weber paljasti myös Ulbrichtin poliittisesta taustasta kiusallisia tosiasioita. Hän kysyi, miksi SED ei historiassaan maininnut, että Ulbricht oli vuonna 1923 noussut KPD:n johtoon nimenomaan ultravasemmistolaisen Heinrich Brandlerin suosikkina. Weber kysyi myös, mihin oli unohtunut Ulbrichtin helmikuussa 1940 Kominternin lehdessä kirjoittama Molotov-Ribbentrop -sopimuksen ylistys. Weber saattoi syyttää väärennöksistä suoraan Ulbrichtia, koska tämä oli merkitty "kahdeksanosaisen" tekijäkollektiivin johtajaksi. Ulbricht suutui arvostelusta silmittömästi. Puhuessaan tammikuun alussa 1964 KPD:n perustamisen 45-vuotisjuhlassa hän vaati, että Länsi-Saksassa esitettyihin herjauksiin oli vastattava. Ulbricht ei kuitenkaan maininnut Weberiä nimeltä eikä ryhtynyt itse vastaamaan arvosteluun vaan jätti sen toimituskunnan muiden jäsenten tehtäväksi.¹²⁷

Seuraavien kuukausien aikana Weberiä haukuttiinkin oikein olan takaa itäsaksalaisissa aikakauslehdissä. Marxismi-leninismi-instituutin johtaja Lothar Berthold ja varajohtaja Ernst Diehl julkaisivat SED:n pää-äänenkannattajassa Neues Deutschlandissa 1.9.1964 laajan vastineen Weberin "16 kysymykseen". Heidän tehtävänsä oli kuitenkin lähes toivoton: milläpä valokuvien retushointia tai dokument-

127 Walter Ulbricht, ND 4.1.1964.

tien väärentämistä voisi puolustella. Vastine jäi yleisen naljailun ja syyttelyn tasolle, mutta tähän lankesi toisinaan Weber itsekkin. Omasa vastineessaan Weber ilmoitti kuivasti, että hänellä olisi toki paljon hyödyllisempääkin tekemistä kuin stalinististen väärennösten oikominen, mutta totuuden puolustamiseksi se oli välttämätöntä.¹²⁸ "Kahdeksanosaisen" ilmestymisen jälkeen oli tarkoitus, että joukko toimintustyöhön osallistuneita historian tutkijoita esittelisi teosta myös Länsi-Saksassa. Eräs tällainen tilaisuus oli tarkoitus pitää sosialidemokraattisen yliopistoväen järjestämänä Kielissä. Neuvotteluja tästä ns. puhujavaihdosta käytiin SPD:n ja SED:n kesken keväällä 1966, mutta kesäkuussa DDR:stä tuli kielteinen vastaus. Syyksi ilmoitettiin mm. Hermann Weberin loukkaava esiintyminen. Weber vastasi samalla mitalla ja sanoi, että hänkin oli toivonut mieluisampia keskustelukumppaneita kuin SED:n tarjoamat entiset stalinistit Lothar Berthold ja Ernst Diehl.¹²⁹

DDR:n historiankirjoituksen käännteitä voi seurata hyvinkin tarkasti tutkimalla, millaisia muutoksia kirjojen uusintapainoksiin tehtiin. Yksi herkullisimpia esimerkkejä on "lähdejulkaisu" KPD:n keskuskomitean viimeisestä kokouksesta, joka pidettiin 7.2.1933 Berliinissä, viikko Hitlerin valtaannousun jälkeen. Teoksesta ehdittiin ottaa kolme painosta, joista jokainen oli mitä suurimmassa määrin sidoksissa ilmestymisajankohtaansa.¹³⁰ Ensimmäinen painos sisälsi puoluejohtaja Ernst Thälmannin alustuksen, kokouksen pöytäkirjan, eräiden osanottajien lyhyet elämäkerrat sekä Walter Ulbrichtin ja Wilhelm Pieckin myöhempiä ylistyslausuntoja Thälmannista. Henkilötiedot esitettiin vain 24 osanottajasta, vaikka kokouksessa oli ollut läsnä 40 henkilöä. Antifasistisen vastarintaliikkeen sankareita ylistettiin, mutta Stalinin uhreista vaiettiin visusti. Ideologisista syistä puhdistettujen ja muiden harhaoppisten nimiä teoksesta oli turha etsiä. Toisessa painoksessa (1970) julkaistiin vain 20 pienoiselämäkertaa. Viisi toveria oli 1960-luvulla – 30 vuotta kuolemansa jälkeen – todettu luopioiksi ja yksi edellisessä painoksessa mainitsematta jätetty keskuskomitean jäsen oli rehabilitoitu. Kolmas painos (1980) poikkesi kahdesta edel-

128 Weber 1991 s. 216.

129 Weber 1991 s. 240.

130 Die illegale Tagung des Zentralkomitees der KPD am 7. Februar 1933 in Ziegenhals bei Berlin. Berichte über das Referat Ernst Thälmanns und den Verlauf der Tagung. Biographien von Teilnehmern an der Tagung, Hrsg. Museum für Deutsche Geschichte, Berlin (Ost) 1961; 2. tarkistettu laitos 1970 samalla otsikolla; 3. tarkistettu ja laajennettu laitos 1980 samalla pääotsikolla ilman alaotsikoita.

lisestä siinä, että Walter Ulbrichtin ylistyspuhe Thälmannille oli poistettu ja elämäkertaosastossa julkaistiin nyt peräti 36 osanottajan henkilötiedot. Lisäys johtui siitä, että nyt myös Ulbrichtin 1950-luvulla puhdistamien "titolaisten", "revisionistien" ja "kansalliskommunistien" nimet mainittiin. Kuten edellä on kerrottu, Ulbrichtin oma tähti laski Honeckerin valtakauden alussa, ja hänen vastustajiansa esittely liittyi selvästi tähän.

Kommunismien historian ohella toinen tulenarka aihe oli DDR:n oma historia. SED:n perustaminen pakkokeinoin 1946, kesäkuun 17. päivän kansannousu 1953, Ulbrichtin toimeenpanemat puoluepuhdistukset 1950-luvulla, Berliinin muurin pystyttäminen 1961, toisinajattelijoiden vainot, jne. olivat asioita, joista joko vaiettiin kokonaan tai niistä käytettiin virallisia liturgisia muotoiluja. Esimerkiksi kesäkuun 17. päivänä 1953 puhjetun kapinan virallinen selitys oli fasistinen tai vastavallankumouksellinen kaappaus, jonka takana oli "Adenauerin, Ollenhauerin, Kaiserin ja Reuterin klikki",¹³¹ siis Länsi-Saksan liittokansleri, SPD:n puheenjohtaja, Saksan asioiden ministeri ja Länsi-Berliinin pormestari. Berliinin muuri oli tunnetusti DDR:n kielenkäytössä "antifasistinen suojavalli", jne.

DDR:n oman historian dokumenttien ja valokuvien väärentäminen sai toisinaan aikaan suorastaan tragikoomisen vaikutelman. Vuonna 1961 ilmestyneessä FDJ:n historiassa julkaistiin kuva liiton ensimmäisestä johtokunnasta vuodelta 1946. Yhtä henkilöä oli kuvan perusteella mahdotonta tunnistaa, koska hänen kasvoihinsa oli jälkeensä retushoitu kokoparta ja kampausta oli muutettu. Väärentäminen johtui siitä, että kyseinen henkilö, Robert Bialek oli muutamia vuosia aikaisemmin loikannut Länsi-Saksaan.¹³²

DDR:n valtio- ja puoluejohtaja Erich Honecker julkaisi 1980 yllättäen omaelämäkertansa, joka ilmestyi samaan aikaan myös länessä.¹³³ Ennen muistelmiensa painatusta Honecker hankki niille SED:n politbyroon siunauksen.¹³⁴ Otteita omaelämäkerrasta julkaistiin myös *Der Spiegel*issä. Honeckerin kirjan inhimillinen ja paikoin jopa lämmin sävy poikkesi edukseen virallisesta itäsaksalaisesta tyylistä, mut-

131 Ks. esim. DDR. Werden und Wachsen. Zur Geschichte der Deutschen Demokratischen Republik, Berlin (Ost) 1974 s. 240–242.

132 Hermann Weber, *Grundriss der Geschichte. Die DDR 1945–1986*, München 1988 s. 109.

133 Erich Honecker, *Aus meinem Leben*, 1. p. Berlin (Ost) 1980; tässä käytetty 7. p. 1981.

134 SAPMO/Berlin, SED Politbüro 7/80, 19.2.1980 (J IV/2/2 – 1825).

ta mitään todellisia paljastuksia se ei sisältänyt. Teoksen viesti ja tarkoitus selvisi kuitenkin helposti jokaiselle tarkkaavaiselle lukijalle. Honecker mainitsi kirjassaan kokonaisen leegion DDR:ssä epähenkilöiksi julistettujen nimiä. Utta oli lisäksi se, ettei Honecker syytellyt ketään. Esimerkiksi nuoruudenystävänsä Kurt Müllerä hän kutsui lempinimellä "Kutschi" ja totesi, että "tämä on nykyään SPD:n jäsen".¹³⁵ Müller toimi vuosina 1945–50 Länsi-Saksassa KPD:n puheenjohtajana. Maaliskuussa 1950 Stasi pidätti hänet Itä-Berliinissä. Mülleristä oli tarkoitus tehdä SED:n titolaispuhdistusten yksi pääsyytetyistä. Näytösoikeudenkäynnistä kuitenkin luovuttiin ja Müller pasitettiin 25 vuodeksi vankileirille Neuvostoliittoon. Liittokansleri Adenauer puuttui Moskovan-vierailunsa aikana 1955 tapaukseen, olihan Müller sentään Saksan ensimmäisten liittopäivien jäsen. Müller vapautettiin ja luovutettiin viimeisen saksalaisen sotavankierän mukana Länsi-Saksaan. Tämän jälkeen hän liittyi todellakin SPD:n jäseneksi ja hänen kasvonsa hävisivät SED:n perustavassa kokouksessa huhtikuussa 1946 otetuista valokuvista.¹³⁶ Honecker mainitsi muistelmissaan lukuisia muitakin Ulbrichtin 1950-luvulla puhdistamia henkilöitä, mutta myös Ulbrichtia itseään Honecker käsitteli kiihkkomasti ja tavallaan rehabilitoi edeltäjänsä. Päämiehen viesti meni nopeasti perille, sillä kaksi vuotta myöhemmin (1983), kun Ulbrichtin syntymästä tuli kuluneeksi 90 vuotta, Marxismi-leninismi-instituutti julkaisi hänestä Heinz Vossken kirjoittaman elämäkerran.¹³⁷

Kaiken edellä esitetyn jälkeen on kysyttävä, voidaanko DDR:ssä kirjoitettua työväenliikkeen historiaa edes omien lähtökohtiensa valossa pitää tieteellisenä. Dokumenttien väärentämistä ei marxilais-leniniläinen puolueellisuuskäänne toki tieteelliseltä tutkimukselta edellyttänyt. Yksittäisen tutkijan kannalta lieventävänä asianhaarana on otettava huomioon se, että virallisesta linjasta poikkeavia tutkimuksia oli DDR:ssä täysin mahdotonta saada painatetuiksi. Hermann Weberin mukaan pohjanoteeraus oli SED:n vuonna 1963 hyväksymä Saksan työväenliikkeen historian *Grundriss*. Tämän jälkeen DDR:n historiankirjoituksessa tapahtui käänne myönteisempään suuntaan: stalinistisen kauden pahimpia valheita oioittiin ja dokumenttien väärentä-

135 Honecker 1981 s. 67.

136 Hermann Weber, *Die DDR-Geschichtswissenschaft im Umbruch? Aufgaben der Historiker bei der Bewältigung der stalinistischen Vergangenheit*, DA 7 (1990) s. 1068–1069.

137 Heinz Vosske, Walter Ulbricht. *Biographischer Abriss*, Berlin (Ost) 1983.

misestä luovuttiin miltei kokonaan. Weberkin tunnusti avoimesti, että "kahdeksanosainen" oli Grundrissiin verrattuna selvä edistysaskel.¹³⁸ Tutkimuksen akateeminen vapausaste kasvoi ja tutkijoiden ammattitaito koheni myös DDR:ssä 1960-luvun puolivälin jälkeen. Siitä huolimatta itäsaksalainen tutkimus ei menestynyt vertailussa länsisaksalaisen tutkimuksen kanssa. Vain harvat itäsaksalaiset tutkijat kykenivät edes lähimain seuraamaan läntisessä työväenhistorian tutkimuksessa 1960-luvulla tapahtunutta metodista kehitystä ja laajentumista uusille alueille. Itä-Saksa hävisi Länsi-Saksalle myös "omimmalla" alueellaan, marxilaisessa historian tutkimuksessa. DDR:ssä kirjoitettu työväenliikkeen historia oli metodisesti hyvin kaukana marxilaisen historian tutkimuksen ideaalista, historiallisesta totaliteetista. Se oli sanan varsinaisessa merkityksessä poliittista historiaa ja erosi porvarillisesta vastakohtastaan lähinnä siinä, että historian totuudet, niin sankarit kuin konnatkin olivat päinvastaiset.

"Alaviitteitä maailmanhistoriaan" – arjen historia DDR:ssä

Työväenhistorian tutkimus sai Länsi-Saksassa 1970-luvun lopulla uutta elinvoimaa arjen historiasta. DDR:n suhtautuminen läntisen historian kirjoituksen uusiin virtauksiin oli odotetusti hyvin varauksellinen, jopa torjuva. Johtavan SED-historioitsijan Lothar Bertholdin mukaan¹³⁹ Marx ja Engels olivat ratkaisseet arjen historian ongelman jo ensimmäisessä yhteisessä teoksessaan, vuonna 1845 ilmestyneessä *Pyhässä perheessä* (Die heilige Familie), jossa he käsitelivät kysymystä, kuka tekee historiaa.

Historia ei tee mitään. ... Ihminen, todellinen ja elävä ihminen tekee kaiken, omistaa ja taistelee. Historia ei suinkaan tarvitse ihmistä välineekseen toteuttaakseen tarkoituksensa, sillä historia ei ole mitään muuta kuin tarkoitustaan toteuttavan ihmisen tekoja.¹⁴⁰

138 Weber 1983 s. 9.

139 Lothar Berthold, *Wer macht Geschichte?*, Berlin (Ost) 1976 s. 7–10. – Berthold oli Marxismi-leninismi-insitituutin entinen johtaja.

140 MEW Bd. 2, Berlin (Ost) 1957 s. 98.

Yksilön roolia, käyttäytymistä ja kokemusta määriteltiin DDR:ssä käsitteellä proletaarinen elämäntapa, josta käytiin 1970-luvulla laajaa keskustelua.¹⁴¹ Proletaarinen elämäntapa liitti yksittäiset työläiset työväenluokkaan ja teki heistä sen historiallisen tehtävän, proletaarisen vallankumouksen toteuttajia. Tässä merkityksessä proletaarinen elämäntapa tarkoitti jokaisen yksittäisen työläisen sankaruutta.¹⁴² Paljon käytetty perustelu oli myös lainaus Bertolt Brechtin runosta *Fragen eines lesenden Arbeiters* (Lukevan työläisen kysymyksiä):

Kuka rakensi seitseenporttisen Theban? Kirjoissa mainitaan kuninkaiden nimet. Raahasivatko kuninkaat itse kivenjätkäleet? Ja moneen kertaan hävitetyn Babylonin – kuka rakensi sen niin monesti uudelleen?¹⁴³

Lokakuun lopulla 1977 Berliner Zeitungin toimittaja haastatteli Jürgen Kuczynskia ja tiedusteli, millaisia tutkimuksia tällä oli parhailaan tekeillä. Kuczynski vastasi suorasukaiseen tapaansa: "Ryhdy tänään kirjoittamaan uutta kirjaa, joka on ensimmäinen osa Saksan kansan arkipäivää käsittelevästä teossarjasta".¹⁴⁴ Viiden vuoden kulluttua oli valmiina viisiosainen *Geschichte des Alltags des deutschen Volkes von 1600 bis 1945*. Miksi Kuczynski tarttui arjen historiaan yli 70-vuotiaana veteraanina? Itse hän ilmoitti haluavansa valloittaa arjen käsitteen kansanjoukoille ja kytkeä sen saumattomasti marxilais-leniniläiseen luokkatutkimukseen. Tämä motiivi tuli kirkkaasti esiin puheessa, jonka Kuczynski piti tiedeakatemiassa lokakuussa 1979 DDR:n 30-vuotisjuhlan johdosta.¹⁴⁵

Läntiset kollegat olivat yllättyneitä Kuczynskin äkillisestä siirtymisestä arjen historian tutkijaksi; hänethän oli jo aikoja sitten luokiteltu

141 Wolfgang Jacobeit/Ute Mohrmann (Hrsg.), *Kultur und Lebensweise des Proletariats*, 2. p. Berlin (Ost) 1974 s. 7–19.

142 Alexander Abusch, *Kunst, Kultur und Lebensweise in unserem sozialistischen deutschen Nationalstaat*, *Einheit* 6 (1971) s. 727–738; Manfred Bensing, *Klassenpsychologische Aspekte der Bewusstseinsbildung der Arbeiterklasse*, *ZfG* 8 (1978) s. 675–672; Dietrich Mühlberg, *Zum Stand der kulturgeschichtlichen Proletarierforschung in der DDR*, teoksessa Friedhelm Boll (Hrsg.), *Arbeiterkulturen zwischen Alltag und Politik. Beiträge zum europäischen Vergleich in der Zwischenkriegszeit*, Wien 1986 s. 77.

143 Bertolt Brecht, *Ein Lesebuch für unsere Zeit*, Weimar 1960 s. 32.

144 Jürgen Kuczynski, *Geschichte des Alltags des deutschen Volkes. Nachträgliche Gedanken*, Berlin (Ost) 1985 s. 7.

145 Kuczynski 1985 s. 15–24.

dogmaattisen marxilais-leniniläisen taloushistorian johtavaksi edustajaksi DDR:ssä. Yksilöä, saati elävää elämää oli Kuczynskin taloushistoriallisista töistä ollut turha etsiä. "DDR:n historiantutkimuksen Nestor näyttää yhä ymmärtävän, mikä on muotia", irvaili Hans-Ulrich Wehler Kuczynskin teossarjasta kirjoittamassaan arvostelussa. Vanha "dogmaattinen Kuczynski" löytyi kuitenkin myös uudesta kirjasta. Wehlerin mielestä teos oli pettymys: "... kirjansitojan tekniikalla muiden tutkijoiden ajatuksista kokoonkyhätty surkea tekele, jota eivät pelasta tekijän omat kalpeat johdannot eivätkä välihuomautukset".¹⁴⁶ Teossarjan vastaanotto oli myös Itä-Saksassa ristiriitainen. Eräät kulttuurintutkijat kritisoivat Kuczynskia epätäsmällisten käsitteiden käytöstä, mutta vielä enemmän häntä arvosteltiin vanhoista helmasyneistä: puutteellisesta dokumentoinnista ja hätköidyistä johtopäätöksistä.¹⁴⁷ Kuczynskin esitys ei oikeastaan lainkaan tavoittanut varsinaista historiaa alhaalta: esimerkiksi Weimarin tasavallan aikaa käsittelevä luku, jolla on lupaava otsikko "Toinen kulttuuri", käsittelee itse asiassa sitä korkeakulttuuria, jota työväenjärjestöjen, mm. KPD:n juhlissa tarjoihtiin työväenliikkeen aktiiveille.¹⁴⁸

Kuczynskin näyttävästä syrjäähypystä huolimatta arjen historian asema jäi DDR:n historiankirjoituksessa marginaaliseksi. Sitä harrastivat – aivan kuten Länsi-Saksassakin – etupäässä eräät kulttuurintutkijat ja kansatieteilijät. He käsittelevät itse asiassa aivan samoja aiheita kuin länsisaksalaiset kollegansa vaikka joutuivatkin pukemaan sannottavansa viralliseen marxilais-leniniläiseen asuun. Yhteistä oli myös se, että kummassakin Saksassa Historikerzunftin todellinen eliitti katsoi arjen historian harrastajia kieroon. Aivan kuten Länsi-Saksassakin kansalaisten kiinnostus historiaan kasvoi DDR:ssä 1980-luvulla selvästi, mutta historialiikkeen ja historiapajojen perustaminen ei siellä tietenkään ollut mahdollista.¹⁴⁹ DDR:n huomattavin työväenkulttuurin ja työväestön arjen tutkija oli 1980-luvulla Humboldt-

146 Wehler 1983 (Neoromantik ...) s. 99–105.

147 Jürgen Reulecke/Peter Friedemann, Die Historiographie der DDR und die deutsche Arbeiterbewegung, teoksessa Alexander Fischer/Günther Heydemann (Hrsg.), Geschichtswissenschaft in der DDR, Bd. 2, Berlin 1990 s. 544–545; Harald Dehne, Dem Alltag ein Stück näher?, teoksessa Alf Lüdtke (Hrsg.) 1989 s. 137–138.

148 Jürgen Kuczynski, Geschichte des Alltags des deutschen Volkes Bd. 5, Berlin (Ost) 1982 s. 252–255.

149 Petra Clemens, "Geschichte von unten" in der DDR?, Geschichtswerkstatt 24 (1991) s. 15; Alexander von Plato, Notizen zu einer "Geschichte von unten" in Ost und West, Geschichtswerkstatt 24 (1991) s. 23.

yliopiston kulttuuriteorian ja -historian professori Dietrich Mühlberg. Hänen johtamansa työryhmän tutkimuksia, joissa käsiteltiin Saksan työväestön elämäntapaa ja kulttuuria,¹⁵⁰ kiiteltiin kovasti myös lännessä.¹⁵¹ Mühlbergillä oli harvinaisen tiiviit yhteydet länsisaksalaisiin kollegoihin. Liikkumavapautensa hän maksoi tyyppilliseen itäsaksalaiseen tapaan dogmaattisella ohjelmajulistuksella, jonka mukaan arjen historiasta oli tullut "tärkeä painopiste ideologisessa luokkataistelussa, ja siksi myös DDR:n oli osallistuttava siihen".¹⁵² Toinen huomattava itäsaksalainen, niin ikään läntisiltä asiantuntijoilta paljon kiitosta saanut arkipäivän historiaprojekti käsitteli kansankulttuurin muutosta Magdeburgin seudulla (Magdeburger Börde) 1800- ja 1900-luvuilta.¹⁵³

Vuoden 1987 alkupuolella kolme länsisaksalaista tutkijaa, Lutz Niethammer, Alexander von Plato ja Dorothea Wierling, saivat ankaran paperisodan jälkeen erikoisluvan haastattelujen tekemiseen DDR:ssä Saksin ja Thüringenin teollisuusalueella. Luvan saaminen oli tuolloin vielä pienoinen sensaatio, kuten Niethammer itse sitä luonnehti, sillä myönteisen päätöksen teki teki lopulta DDR:n puoluejohtaja Erich Honecker.¹⁵⁴ Tutkijoiden tarkoituksena oli verrata DDR:ssä tekemiään haastatteluja vastaaviin haastatteluihin, joita he olivat aikaisemmin koonneet Ruhrin alueelta.¹⁵⁵ Keväällä ja kesällä 1987 länsisaksalainen tutkijakolmikko teki DDR:n eteläosien teollisuusalueella kaikkiaan noin 150 henkilöhaastattelua, joiden pituus

150 Dietrich Mühlberg/Horst Groschopp, *Arbeiterleben um 1900*, Berlin (Ost) 1983; Dietrich Mühlberg/Horst Groschopp, *Zwischen Bierabend und Bildungswesen*, Berlin (Ost) 1985; Dietrich Mühlberg, *Proletariat. Kultur und Lebensweise im 19. Jahrhundert*, Berlin (Ost) 1986.

151 Reulecke/Friedemann 1990 (teoksessa Fischer/Heydemann Bd. 2) s. 545–551.

152 Mühlberg/Groschopp 1983 s. 7–11.

153 Esim. Georg G. Iggers arvioi Magdeburger Börde-projektia erittäin myönteisesti; ks. Einleitung, teoksessa Georg G. Iggers (Hrsg.) *Ein anderer historischer Blick. Beispiele ostdeutscher Sozialgeschichte*, Frankfurt/M. 1991 s. 22 sekä viite 56 s. 173, jossa luetellaan myös projektin tärkeimmät tutkimukset.

154 Lutz Niethammer, *Annäherung an den Wandel. Auf der Suche nach der volkseigenen Erfahrung in der Industrieprovinz der DDR*, teoksessa Alf Lütke (Hrsg.), *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*, Frankfurt/M.-New York 1989 s. 284 sekä viite 1 s. 335. – Varsinainen tutkimus ilmestyi vuonna 1991, ks. Lutz Niethammer/Alexander von Plato/Dorothea Wierling, *Die Volkseigene Erfahrung. Die Archäologie des Lebens in der Industrieprovinz der DDR*, Berlin 1991.

155 Lutz Niethammer (Hrsg.), *Faschismuserfahrungen im Ruhrgebiet*, Bd. 1–2, Bonn 1983.

vaihteli 2–7 tuntiin. Haastateltavat saivat luonnollisesti esiintyä nimettöminä. Aineisto nauhoitettiin ja se saatiin kuljettaa Itä-Saksasta sellaisenaan ilman erillistä kontrollia. DDR:n viranomaiset eivät kuunnelleet nauhoja eivätkä vaatineet niistä kopioita. Vastoin ennako-odotuksia itäsaksalaiset isännät, paikalliset puolue- ja ammattiosastot eivät suinkaan nimenneet kaikkia haastateltavia henkilöitä etukäteen. Tutkijat saivat etsiä noin 60 prosenttia haastateltavista itse. Niethammerin mukaan tämä takasi sen, että haastateltavat edustivat ilmeisesti melko hyvin heidän etsimäänsä DDR:n veteraani-ikäistä työväestöä. He olivat syntyneet 1900-luvun ensimmäisellä kolmanneksella. Monet heistä olivat olleet ennen vuotta 1945 Hitler-Jugendin tai muun kansallissosialistisen järjestön jäseniä. Joukossa oli myös entisiä sosialidemokraatteja, jotka olivat joutuneet vetäytymään politiikasta 1940-luvun lopulla SED:n perustamisen jälkeen. Vain osa haastateltavista oli DDR:n "virallisen perinnön" edustajia, aktiivikommunisteja ja antifasistisen vastarintaliikkeen veteraaneja. Tämä oli Niethammerille melkoinen yllätys.

Kun olimme tehneet noin sadannen haastattelumme, yksikään ei vielä vastannut ennalta odottamaamme DDR-tyyppiä. Aloin hermostua, sillä kukaan ei uskoisi, että DDR:ssä on vain entisiä Hitler-nuoria, epäpoliittisia ja politiikan jättäneitä entisiä sosialidemokraatteja.¹⁵⁶

Itäsaksalaiset kansanhmiset kertoivat tutkijoille elämänsä vaiheista hyvin avoimesti, vaikka joku välistä huokailikin: "Ettekö voisi kysyä jotakin helpompaa?" Vaikeinta oli se, että ihmiset joutuivat jatkuvasti viettämään kaksoiselämää: ruumis oli DDR:ssä, silmät ja korvat Länsi-Saksassa.¹⁵⁷ Lähes kaikissa kertomuksissa SED-valtion viralliseen propagandaan sekottui myös jonkinlainen käsitys "toisesta Saksasta", joka oli selvästi omaksuttu Länsi-Saksan radiosta ja televisiosta. Tätä kuvasti erään naispuolisen aktiivikommunistin lausunto, jota hän tähdensi haastattelunsa päätteeksi:

Herra professori, toivottavasti olette puheestani ymmärtänyt sen, että minun käy Länsi-Saksan kansaa kovasti sääliksi, kun se joutuu elämään sellaisissa oloissa. Täällä kaikki on paljon

¹⁵⁶ Niethammer 1989 (Annäherung ...) s. 287.

¹⁵⁷ Niethammer 1989 s. 303, 307–308.

paremmin, vaikka aina toivotetaan, ettei meillä ole vapautta, hm..., no jaa.¹⁵⁸

Kommunismien romahduksen jälkeen arjen historialle avautuivat myös Itä-Saksassa aivan uudet markkinat. Jo syksyllä 1989 eri puolille maata syntyi ns. Anti-Stasi-ryhmiä, joiden jäsenistä osa oli itsekin valtion turvallisuuspoliisin uhreja. Eräs berliiniläinen ryhmä julkaisi Stasin terroria koskevia dokumentteja otsikolla *Mehl aus Mielkes Mühlen* (Jauhoja Mielken myllyistä).¹⁵⁹ Tämänäyttypisiä julkaisuja, joita kirjailija Stefan Heym on osuvasti luonnehtinut "alaviitteiksi maailmanhistoriaan", ilmestyi entisessä DDR:ssä 1990-luvun alussa kuin sieniä sateella.¹⁶⁰ Stalinismin rikosten selvittäminen oli ensimmäinen konkreettinen askel kohti DDR:n historian vaikeaa tilintekoa. Arjen historialle avautuivat tässä prosessissa lähes rajattomat mahdollisuudet, sillä ihmisten omat kokemukset elämästä punaisessa diktatuurissa ovat lähteinä suorastaan korvaamattomia.

158 Niethammer 1989 s. 294.

159 Clemens 1991 s. 18–19. – Mielke tarkoittaa DDR:n valtion turvallisuusministeriön päällikköä Erich Mielkeä.

160 Ks. Seppo Hentilä. DDR – valtio ilman kansaa, Helsinki 1992 s. 204–206 (valikoitu bibliografia: "Kirjoja DDR:n suuresta käänteestä").

DDR:n historian- kirjoituksen alasajo

324

Joka teistä on istunut tässä salissa opiskelijana, ajattelee varmasti: kaikki kuulostaa yht'äkkiä niin toisenlaiselta. Kaikki on muuttunut; poliittisten tapahtumien kulku on tehnyt dosenteista sätkynukkeja, jotka kumartavat ensin tuonne ja sitten tänne. Vallan palvelijoina he lukevat värssynsä, mutta ketä pitäisi uskoa? Sen lauluja laulan, kenen leipää syön, ja tämä pätee myös professoreihin. Nuoret ylioppilaat, olette syystäkin epäluuloisia, mutta pyydän teitä siitä huolimatta opintojenne aikana pitämään avoimena myös sen mahdollisuuden, että kaikki on nyt toisin ja kyse todellakin on totuudesta. (Karl Jaspers Kölnin yliopiston talvilukukauden avajaisissa syksyllä 1945. Professori Herbert Gottwald lainasi Jaspersin 45 vuoden takaisesta puheesta tämän kohdan puheessaan Jenan yliopiston uudelleenperustetun historian laitoksen avajaisissa 25.10.1990; Herbert Gottwald, Ansprache anlässlich der Wiedergründung des Historischen Instituts der Friedrich-Schiller-Universität Jena am 25. Oktober 1990 in der Aula der Universität, teoksessa Rainer Eckert/Wolfgang Küttler/Gustav Seeber (Hrsg.), Eine Kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft 1989/90, Stuttgart 1992 s. 253.)

Karl Jaspers (1945)

Herbert Gottwald (1990)

Uhreja vai tekijöitä?

SED:n byrokraattis-sentralistisen valtajärjestelmän yllättävä luhistuminen syksyllä 1989 vapautti DDR:n historiankirjoituksen "puolueen johtavasta roolista" ja poliittisesta kontrollista. Tilanne oli DDR:n historioitsijoille myös toisella tavalla uusi ja outo: heidät vedettiin säälimättömän läntisen julkisuuden eteen tekemään tiliä kaikesta siitä, mitä he aikaisemmin olivat sanoneet ja jättäneet sanomatta. DDR:n historioitsijoiden sopeutuminen yhteissaksalaiseen tiedeyhteisöön oli välttämätön mutta äärimmäisen vaikea ja pitkälinen prosessi. DDR:n historiankirjoituksen alasajo on yhä osittain kesken, mutta sen institutionaalinen lopputulos on jo selvästi näköpiirissä. Mitä tästä alasajosta jää sisällöllisesti jäljelle? Voiko entisen DDR:n historiankirjoitus vielä tarjota jotakin kansainväliselle tiedeyhteisölle, vai onko siitä itsestään tullut pelkkä historian tutkimuksen kohde?

DDR:n historioitsijat eivät marssineet syksyn 1989 vallankumouksen eturintamassa. Päinvastoin valtaosa heistä pysyi viime hetkeen asti lojaalina SED-valtiota kohtaan. Puolueen tutkimuslaitosten ja tiedekatemian johtavat historioitsijat olivat kiistatta DDR:n yhteiskunnallista eliittiä. He menettelivät vakaumuksensa mukaan. Myös eriaisteiset epäilijät, joihin kuului varmasti historioitsijoiden suuri enemmistö, tunnustivat puolueen johtavan roolin vapaaehtoisesti. Syksyn 1989 vallankumousta he eivät halunneet eivätkä voineet sitä pitkään aikaan käsittää, saati hyväksyä.¹ Läntisten kollegoiden oli vaikea ymmärtää DDR:n historioitsijoiden lojaalisuutta. Heidä narkästytti myös se, että niin monet heistä käyttäytyivät kääntein jälkeen aivan kuin heille olisi tehty kohtuutonta vääryyttä.²

DDR:n historiankirjoituksen ajautuminen ylipääsemättömään kriisiin heti SED-diktatuurin luhistumisen jälkeen todisti oikeaksi lännes-

1 Rainer Eckert, *Vergangenheitsbewältigung oder überwältigt uns die Vergangenheit*, IWK 2 (1992) s. 229.

2 Wolfgang J. Mommsen, *Die Geschichtswissenschaft in der DDR – Kritische Reflektionen*, APuZ, Beilage 17–18 (1992) s. 35.

sä vallalla olleen käsityksen, jonka mukaan historiankirjoitus oli SED:n yksi tärkeimmistä legitimaatiotieteistä. Itse asiassa suurin muutos oli se, että myös useimmat itäsaksalaiset historioitsijat olivat käänteiden jälkeen valmiita hyväksymään lännessä esitetyn kritiikin. DDR:n historiankirjoituksen instituutiot reagoivat murrokseen hyvin hitaasti. Ne menettivät uudessa ja yllättävässä tilanteessa kykynsä tehdä kollektiivisia päätöksiä. Yksittäisten tutkijoiden reaktioita tuli julkisuuteen sitäkin enemmän, mutta vasta Berliinin muurin murtumisen jälkeen keskustelu pääsi toden teolla käyntiin. Ensimmäisten kriittisten puheenvuorojen esittäjät eivät suinkaan olleet toisinajatteli-joita vaan DDR:n aikana johtavissa asemissa olleita historioitsijoita.

Yksi ensimmäisistä kannanotoista oli Wolfgang Küttlerin ja Walter Schmidin haastattelu Berliner Zeitungissa 21.10.1989, kolme päivää Honeckerin syrjäyttämisen jälkeen. Tiedeakatemian johtavat historioitsijat ottivat varovaisesti kantaa demokraattisen sosialismin puolesta ja tunnustivat, että DDR:n vallitseva historiankuva oli poliittisesti yksipuolinen. Kaksi kuukautta myöhemmin Küttler, Schmidt ja kulttuurihistorioitsija Jürgen John käyttivät jo huomattavasti voimakkaampia äänenpainoja. He vaativat SED:n keskuskomitean poliittis-teoreettisessa Einheit-lehdessä DDR:n historiankuvan perusteellista uudistamista. Tuossa vaiheessa heillä, kuten monilla muillakin oli vielä se käsitys, että DDR:ää voitaisiin uudistaa asteittain, sosialistiselta pohjalta demokratiaa laajentamalla.

Uudistuva sosialismi tarvitsee uudenlaista historiallista itseyemmärrystä. ... Virallista historiankuvaa ei enää ole. Demokraattisesti organisoidun sosialistisen yhteiskunnan historiankäsityksen tulee perustua mielipiteiden, maailmankatsomusten ja tutkimusmetodien moniarvoisuuteen. Se ei saa tyytyä vain siihen, mitä marxilaiset esittävät. Koska kenelläkään ei ole monopolia totuuteen, marxilaisten on kilpailtava ei-marxilaisten näkemysten kanssa.³

John, Küttler ja Schmidt valittivat kirjoituksessaan sitä, että ammatti-historioitsijat olivat pysyneet niin pitkään vaiti. Sen vuoksi kriittiset

3 Jürgen John/Wolfgang Küttler/Walter Schmidt, Für eine Erneuerung des Geschichtsverständnisses in der DDR, Einheit 12 (1989) s. 1151. – Kirjoitus on julkaistu myös teoksessa Rainer Eckert/Wolfgang Küttler/Gustav Seeber (Hrsg.), Krise – Umbruch – Neubeginn. Eine kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft 1989/90, Stuttgart 1992 s. 152–159.

kirjailijat olivat ottaneet DDR:n murreksessa heidän roolinsa. Esimerkiksi Christoph Hein oli pitänyt jo 14.9. DDR:n kirjailijaliitossa "puheen historiasta" – *Rede zur Geschichte*, joka ilmestyi Sonntag-lehdessä kolme kuukautta myöhemmin.⁴ Keskustelu historian ns. valkoisista läiskistä – *weisse Flecken* – leimahti DDR:ssä vuodenvaihteessa 1989-90 täyteen liekkiin. SED:n seuraajapuolue PDS⁵ ryhtyi kiireen vilkkaa rehabilitoimaan stalinismin uhreja. Stalinismi-sana, joka oli ollut syksyyn 1989 saakka DDR:ssä tabu, koki muutamassa viikossa inflaation.⁶ Vielä vuotta aikaisemmin – marraskuussa 1988 – SED oli kieltänyt neuvostoliittolaisen *Sputnik*-lehden⁷ saksankielisen painoksen levittämisen. Virallisen selityksen mukaan lehti ei enää palvellut DDR:n ja Neuvostoliiton kansojen ystävyyttä. Todellinen syy oli kuitenkin se, että Sputnik julkaisi lokakuun 1988 numerossaan laajan artikkelin stalinismin tilinteosta Neuvostoliitossa.⁸

SED:n keskuskomitean tutkimuslaitosten asema DDR:n historiankirjoituksen "johtolaitoksina" päättyi puolueen johtavan roolin luhistumiseen. Marxismi-leninismi-instituutin johto vaati lehdistötiedotteessa 6.11.1989, että historian tutkimusta ei saa alistaa vallassa olevien poliittisten arvojen palvelukseen. Siihen saakka juuri tämä oli ollut laitoksen tärkein tehtävä. IML:n kannanotto välitettiin tietotoimistojen kautta, mutta esimerkiksi Neues Deutschland ei sitä aluksi julkaisut.⁹ DDR:n historioitsijaseuran johtokunta vaati julkilausumassaan 14.11.1989 puolestaan "stalinismin ongelman säälimätöntä selvittämistä Saksan historiassa".¹⁰ DDR:n historioitsijoiden äänenkannattaja ZfG reagoi muutoksiin hyvin hitaasti. Ensimmäisiä merkkejä siitä, että jotakin oli maassa tapahtunut, näkyi vasta lehden huhtikuun 1990 numerossa. Osastossa "uutisia tieteellisestä elämästä" todettiin yks-

4 John/Küttler/Schmidt 1989 s. 1146.

5 PDS – Partei des Demokratischen Sozialismus – perustettiin 10.–11.12.1989 pideytessä SED:n ylimääräisessä puoluekokouksessa. PDS käytti jonkin aikaa nimessään jälkiliitettä (– SED).

6 Wolfgang Ruge, Die Doppeldroge. Zu den Wurzeln des Stalinismus, teoksessa Rainer Eckert/Wolfgang Küttler/Gustav Seeber (Hrsg.), Krise – Umbruch – Neubeginn. Eine kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft 1989/90, Stuttgart 1992 s. 33.

7 Suomeksi lehti ilmestyi nimellä "Maailma ja me".

8 Jürgen Kuczynski, "Ein linientreuer Dissident". Memoaren 1945–1989, 2. p. Berlin-Weimar 1992 s. 377.

9 Hermann Weber, "Weisse Flecken" in der DDR-Geschichtsschreibung, APuZ Beilage 11 (1990) s. 4.

10 ND 14.11.1989.

kantaan, että IML:n yhteydessä toiminut DDR:n historiankirjoituksen suunnitteluelin Rat für Geschichtswissenschaft oli 5.12.1989 päättänyt lopettaa toimintansa, koska "maamme historiantutkimuksen erät osat ovat joutuneet kriisiin".¹¹

Historioitsijat reagoivat SED-valtion luhistumiseen ja oman tieteenalansa perustan sortumiseen hyvin eri tavoin. Joukossa oli vetäytyjiä ja vastuun ottajia, takinkääntäjiä¹² ja vilpittömiä katujia, tekijöitä ja uhreja sekä uhreiksi tekeytyneitä. Uudessa ja yllättävässä tilanteessa jokainen oli yksin ja vastasi vain omasta itsestään: alkoi kaikkien sota kaikkia vastaan. Jokainen toivoi, että jotenkin itse selviäisi kriisistä, johon koko tieteenala ja samalla jokaisen historioitsijan tulevaisuus oli ajautunut. Useimmat DDR:n johtavista historioitsijoista vetäytyivät vapaehtoisesti syrjään, mutta monet harjoittivat itsekritiikkiä ja vielä useimmat alkoivat taistella työpaikkansa puolesta. Rostockin Wilhelm Pieck-yliopiston historian laitoksen kaikki professorit ja dosentit julkaisivat yhteisen vetoituksen otsikolla "Historiankirjoitusta ei saa enää alistaa politiikan apuriksi." Vetoamus ilmestyi paikallisessa Ostsee-Zeitungissa jo 15.11.1989.¹³ Seuraavan vuoden maaliskuussa rostockilaiset historioitsijat laativat yhteisen muistion, eräänlaisen kollektiivisen itsekritiikin, jossa he arvioivat omaa työtään ja laitoksensa toimintaa SED-vallan aikana:

Periaatteellinen kannanotto on välttämätöntä, koska meille monelle on nyt katkerasti paljastunut se, että DDR:n historiankirjoitus kantaa vastuuta sosialististen ihanteiden turmelemisesta ja maamme ajautumisesta tähän kriisiin.¹⁴

Erät DDR:n aikana johtavissa asemissa olleet historioitsijat antoivat ymmärtää olleensa olosuhteiden pakosta sekä vanhan järjestelmän tekijöitä että sen uhreja. Tällaisen kaksoisroolin kantajaksi ilmoitettiin yllättäen myös tiedeakatemian historian keskuslaitoksen johtaja Walter Schmidt:

11 Notizen aus dem wissenschaftlichen Leben, ZfG 4 (1990) s. 342.

12 Saksassa käytetään termiä *Wendehals*, joka tarkoittaa sananmukaisesti "kääntökaulaa".

13 "Geschichtswissenschaft darf nicht länger Magd der Politik sein!", Ostsee-Zeitung 15.11.1989.

14 "Positionen der Geschichts- und Altertumswissenschaften der Sektion Geschichte der Wilhelm-Pieck-Universität Rostock 12.3.1990". – Professori Martin Guntau on ystävällisesti lähettänyt tekijälle muistioista kopion.

En ollut mukana vain sellaisissa tutkimushankkeissa, joita voidaan jälkikäteen arvioida pelkästään positiivisesti. Kannan vastuuta myös monista sellaisista hankkeista, jotka jarruttivat historiatieteen kehitystä ja osoittautuivat tältä kannalta suorastaan vahingollisiksi.¹⁵

Hyvä esimerkki osittain epäonnistuneesta projektista oli Schmidin mukaan yritys kirjoittaa 1980-luvulla DDR:n uusi kansallishistoria – hanke, jota hän itse oli vuosikausia johtanut. Schmidin itsekritiikki meni niin pitkälle, että hän perui jopa eräitä aikaisempia lausuntojaan länsisaksalaisista kollegoista. Schmid myönsi olleensa väärässä polemisoidessaan 1980-luvulla esimerkiksi Karl Dietrich Erdmannia vastaan nationalismin käsitteestä.¹⁶

Katumuksen tuhkua sirotteli ylleen myös tiedekatemian johtava DDR:n historian tutkija Heinz Heitzer esitelmöidessään helmikuussa 1990 Kölnissä Länsi-Saksan DDR-tutkijoiden kollegiossa (Ostkollegissa). Heitzer vaati DDR:n historiaa koskevan historiankirjoituksen "radikaalia uudistamista". Hän tunnusti, että SED:n kontrolli oli nimenomaan tällä alalla ollut kaikkein tiukin. Läntiset DDR-tutkimukset oli ollut pakko torjua ja tuomita antikommunistiseksi propagandaksi.

Ensimmäisiä tehtäviämme on perehtyä Länsi-Saksassa ja muualla lännessä harjoitetun DDR-tutkimuksen tuloksiin. Me jouddumme nyt itsekriittisesti ottamaan oppia läntisten asiantuntijoiden tutkimuksista. Ne auttavat meitä korjaamaan oman DDR-tutkimuksemme virheitä ja puutteita.¹⁷

Useimmat läntiset kollegat suhtautuivat Schmidin ja Heitzerin kaltaisten johtavien historioitsijoiden katumusharjoituksiin hyvin epä-

15 Walter Schmidt, DDR-Geschichtswissenschaft im Umbruch. Leistungen – Grenzen – Probleme, teoksessa Rainer Eckert/Wolfgang Küttler/Gustav Seeber (Hrsg.), Krise – Umbruch – Neubeginn. Eine kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft 1989/90, Stuttgart 1992 s. 175 (kirjoitus perustuu Länsi-Berliinin Technische Universitätissä 3.5.1990 pidettyyn esitelmään).

16 Schmid 1992 (teoksessa Eckert, ym.) s. 184.

17 Heinz Heitzer, Für eine radikale Erneuerung der Geschichtsschreibung über die DDR, ZfG 6 (1990) s. 498–509, lainaus s. 506–507 (kirjoitus perustuu Kölnissä 6.2.1990 Bundeszentrale für politische Bildungin Ostkollegissa pidettyyn esitelmään).

luuloisesti. Menneisyyden rasitteet olivat niin raskaat, ettei heidän kääntymystään voitu ottaa vakavasti. Schmidt ja Heitzer luokiteltiin opportunistisiksi takinkääntäjiksi. He näyttivät kuvittelevan, että historian "valkoisten läiskien" tunnustaminen ja joidenkin yksityiskoh-
tien korjaaminen riittäisi, ja he voisivat jatkaa kuin mitään ei olisi tapahtunut. Hermann Weber muistutti, että DDR ei suinkaan ollut stalinismin uhri vaan mitä suurimmassa määrin tekijä. Stalinismin rikoksista kantoivat osavastuun myös niistä vaienneet ja niitä vääristet-
telleet DDR:n historioitsijat.¹⁸

DDR:n käänteeseen jälkeen puheenvuoron saivat myös todelliset uhr-
it, ne historioitsijat, joita SED oli syrjinyt. Heistä tunnetuin ja aktii-
visin oli leipzigilainen Karlheinz Blaschke, joka joutui puolueen ki-
roukseen vuonna 1969.¹⁹ Blaschken kokemukset "DDR:n ainoana
porvarillisena historioitsijana"²⁰ olivat niin katkerat, ettei hän jaksan-
nut uskoa DDR:n historiankirjoituksen omaehtoiseen uusiutumiseen.
Heitzerin ja Schmidtin kaltaisten johtavien SED-historioitsijoiden
menettely oli Blaschken mielestä uskomattoman röyhkeää. Tällaisten
henkilöiden olisi pitänyt välittömästi erota. Näinhän menetteli SED:n
keskuskomitean ja DDR:n tiedeakatemian jäsen, Marxismi-leninismi-
instituutin varajohtaja ja historiatieteen neuvoston puheenjohtaja
Ernst Diehl.²¹ Blaschken kertoman mukaan Diehl hankkiutui jo vuo-
den 1990 alussa "takaisin tuotantoon" ja pestautui erään berliiniläisen
tehtaan portinvartijaksi.²² Walter Schmidt erosi tiedeakatemian histo-
rian keskuslaitoksen johtajan virasta vastentahtoisesti lokakuun alus-
sa 1990. Tuolloin laitos jaettiin kahtia, yleisen historian ja Saksan
historian laitoksiksi. Henkilökunta valitsi Saksan historian laitoksen
johtajaksi Wolfgang Küttlerin, joka toimi tässä tehtävässä tiedeakate-
mian lakkauttamiseen saakka, vuoden 1991 loppuun. Myös Küttler
harjoitti DDR:n käänteeseen jälkeen itsekritiikkiä oman erikoisalansa,
historian teorian ja metodologian osalta.²³ Küttler kykeni arvioimaan

18 Hermann Weber, Die Stalinismus-Diskussion geht weiter. Widerspruchsvolle "Aufarbeitung" der Geschichte der DDR, DA 9 (1990) s. 1265.

19 Ks. s. 138 edellä.

20 Karlheinz Blaschke, Geschichtswissenschaft im SED-Staat. – Erfahrungen eines "bürgerlichen Historikers" in der DDR, APuZ Beilage 17–18 (1992) s. 14–27.

21 Karlheinz Blaschke, SED-Historiker nach langem Schweigen kräftig in der Wende, teoksessa Rainer Eckert/Wolfgang Küttler/Gustav Seeber (Hrsg.), Krise – Umbruch – Neubeginn. Eine kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft 1989/90, Stuttgart 1992 s. 204–205.

22 Karlheinz Blaschke, Akademiker als Pfortner, FAZ 27.6.1990.

23 Wolfgang Küttler, Formationstheorie und Geschichtswissenschaft. Aspekte einer

DDR:n historiankirjoituksen heikkouksia hämmästyttävän terävästi; hän ei kaunistellut eikä yrittänyt tekeytyä vanhan järjestelmän uhriksi.²⁴ Vaikka Küttler kuului kiistatta DDR:n johtaviin historioitsijoihin, hänellä ei ollut samanlaisia poliittisia rasiitteita kuin Schmidillä tai Heitzerilla. Teoreetikko ja metodologi Küttler löysi nopeasti yhteisen aaltopituuden näistä asioista kiinnostuneiden läntisten kollegoidensa, erityisesti historiallisen yhteiskuntatieteen edustajien kanssa.

Stanfordin yliopiston Itä-Euroopan historian professori Norman Naimark on kiinnittänyt huomiota siihen, että DDR:n historioitsijakunnasta puuttuivat todelliset dissidentit, aktiiviset toisinajattelijat. DDR:n historioitsijoiden mahdollisuudet puolustaa ammattiaan olivat huomattavasti heikommat kuin esimerkiksi heidän puolalaisten kollegoidensa, mutta yllättävän harvat sitä edes yrittivät. Adam Michnikin ja Boleslaw Geremekin kaltaisia kriittisiä historioitsijoita ei DDR:ssä ollut.²⁵ Bochumilainen historioitsija Helga Grebing, joka toimi keväällä 1991 Leipzigin yliopiston historian laitoksen tieteellisen arviointiryhmän asiantuntijana, kertoi yllättyneensä suuresti siitä, että itäsaksalaisten historioitsijoiden pöytälaatikoista ei löytynyt käsikirjoituksia, jotka olisivat poikenneet virallisen historiankirjoituksen linjasta.²⁶ Sellaisia ei myöskään ilmestynyt lännessä. Kriittistä DDR:n historiaa kirjoittivat länsisaksalaiset DDR-asiantuntijat, joista monet olivat lähtöisin Itä-Saksasta. Tämä ei kuitenkaan tee tyhjäksi sitä tosiasiaa, että DDR:n omien historioitsijoiden piirissä oppositiomielialaa ei juuri esiintynyt, tai jos sellaista oli, se pysyi visusti pinnan alla.

DDR:n kriittisimmät historioitsijat olivat itse asiassa Jürgen Kuczynskin kaltaisia "puolueuskollisia dissidenttejä". Kuczynski on muistelmissaan kehaissut, että juuri hän oli 1980-luvulla "terävin opposentti puolueen sisällä".²⁷ Väite ei ole vain liioiteltua itsekehua,

kritischen Bilanz, teoksessa Rainer Eckert/Wolfgang Küttler/Gustav Seeber (Hrsg.), *Krise – Umbruch – Neubeginn. Eine kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft 1989/90*, Stuttgart 1992 s. 345–355 (kirjoitus perustuu DDR:n tiedeakatemian historian keskuslaitoksen metodologian osaston kritiikkiseminaarissa 8.3.1990 pidettyyn esitelmään).

24 Wolfgang Küttler, *Neubeginn in der ostdeutschen Geschichtswissenschaft. Bilanz nach dem Zusammenbruch der DDR*, APuZ Beilage 17–18 (1992) s. 5.

25 Norman Naimark, *Politik und Geschichtswissenschaft im osteuropäischen Kontext*, teoksessa Konrad H. Jarausch (Hrsg.), *Zwischen Parteilichkeit und Professionalität. Bilanz der Geschichtswissenschaft der DDR*, Berlin 1991 s. 125–138.

26 Professori Helga Grebingin haastattelu 17.9.1991.

vaan siinä on myös melkoisesti perää. Kuten edellä on käynyt ilmi, Kuczynskilla oli suorat kanavat SED:n korkeimpaan johtoon. Hänen sananvapautensa oli DDR:ssä laajempi kuin kenties kenenkään muun.²⁸ Kuczynskin asema oli samantapainen kuin Bertolt Brechtin, jota SED käytti 1950-luvulla DDR:n virallisena radikaalina.

Sosiaalishistorioitsija Hartmut Zwahr osallistui säännöllisesti jo lokakuussa 1989 kotikaupungissaan Leipzigissa Karl-Marx-Platzin (Ooppera-aukion) legendaarisiin maanantaimielenosoituksiin. Zwahr on jälkeensä kertonut olleensa mukana nimenomaan silminnäkijänä ja myötäeläjänä. Julkidissidentin, saati aktiivisen vallankumouksellisen roolia hän ei itselleen ottanut.²⁹ Zwahrin tavoin menettelivät tuhannet DDR:n älymystön edustajat. Vaikka useimmat heistä olivat menettäneet uskonsa SED-valtioon jo vuosia sitten, marxilaisesta perusvakaumuksestaan he eivät silti luopuneet. Sopeutuminen edellytti kuitenkin alituista itsesensuuria, "päänsisäisiä sakseja", joilla riskialtiit kohdat leikattiin käsikirjoituksista.³⁰

332

Kompromissin ainoa vaihtoehto olisi ollut konflikti SED:n kanssa. Siihen ajautuivat lopulta hyvin harvat historioitsijat. Vuosien 1956-58 suuren revisionistijahdin kaltaisia systemaattisia puhdistuskampanjoita ei enää järjestetty. Kurinpitotoimet kohdistuivat yksittäisiin tutkijoihin ja opiskelijoihin. Erich Honeckerin valtaannousun jälkeen 1971 SED kiristi "ideologista luokkataistelua" ja ryhtyi karkoittamaan "valtionvastaisia aineksia" yliopistoista ja korkeakouluista. Silmätiukuksi joutui Berliinin Humboldt-yliopiston historian laitos. Maaliskuussa 1972 laitoksen esimies, professori August Rüger erotettiin, koska hän ei yliopiston puoluejohdon mielestä kyennyt pitämään tilannetta hallinnassaan. Lisäksi kuusi muuta yliopistonopettajaa sai puoluerangaistuksen. Pian tämän jälkeen 13 historianopiskelijaa erotettiin yliopistosta. Kaksi heistä sai lyhyehkön vankeustuomion. Muut joutuivat 2-3 vuodeksi "tuotantoon", esimerkiksi Rainer Eckert erään

27 Kuczynski 1992 (Ein linientreuer ...), luku "1985 bis zum 8. Oktober 1989: Der schärfste Opponent innerhalb der Partei" s. 367-435.

28 Paras esimerkki Kuczynskin nauttiman sananvapauden laajuudesta on vuonna 1984 ilmestynyt *Dialog mit meinem Urenkel* (Keskustelu pojanpojanpoikani kanssa), jossa Kuczynski saattoi melko avoimesti pohtia esimerkiksi stalinismin ongelmaa DDR:ssä.

29 Hartmut Zwahr, *Ende einer Selbsterstörung. Leipzig und die Revolution in der DDR*, Göttingen 1992.

30 Wolfgang Küttler, *Zwischen Wissenschaft und Staatsaktion. Zum Platz der DDR-Historiographie in der "Ökumene der Historiker"*, Initial 2 (1991) s. 144.

berliiniläisen rakennusliikkeen varastonhoitajaksi. Sen jälkeen hän sai jatkaa opintojaan.³¹ Yliopistosta erottamiseen riitti kielletyn kirjallisuuden, tässä tapauksessa Wolfgang Leonhardin, Milovan Djilas ja Alexander Solzenitsynin teosten hallussapito. Humboldt-yliopiston erottamisista kerrottiin julkisuudessa vasta DDR:n käänteen jälkeen. Beatrix Schneider-Heilemann, joka oli yksi keväällä 1972 erotetuista opiskelijoista, vaati historian laitoksen johtajaa professori Kurt Pätzoldia vastuuseen teostaan.³² Vastaavanlaisia tapauksia tuli ilmi myös muissa DDR:n yliopistoissa. Pätzoldin kohdalla huomiota herätti se, että hän oli tutkijana perehtynyt rasismin ja antisemitismin historiaan. Kurinpitotapauksissa laitosten esimiehet olivat kahden tuulen välissä: elleivät he olisi panneet rangaistuksia täytäntöön, he olisivat itse joutuneet vaikeuksiin.

Humboldt-yliopistosta 1970-luvulla erotetut opiskelijat Rainer Eckert, Stefan Wolle ja Bernd Florath perustivat DDR:n käänteen jälkeen nuorten kriittisten historioitsijoiden ryhmän. Eckert ja Wolle olivat kohtalotovereita vuodelta 1972. Florath erotettiin yliopistosta viisi vuotta myöhemmin, koska hän arvosteli avoimesti trubaduuri Wolf Biermannin maastakarkoitusta. Valmistuttuaan Eckert, Wolle ja Florath pääsivät tutkijoiksi DDR:n tiedeakatemian historian keskuslaitokselle. Ennen vuodenvaihdetta 1989-90 he eivät esiintyneet julkisuudessa toisinajattelijoina.

Stefan Wolle ja toinen tiedeakatemian tutkija Armin Mitter tekivät tammikuussa 1990 aloitteen DDR:n riippumattoman historioitsijaseuran perustamiseksi. SED:tä loppuun saakka uskollisesti palvelleet historioitsijat oli syrjäytettävä ja ammattikunnan arvo oli palautettava.³³ Hanke oli suunnattu DDR:n virallista historioitsijaseuraa vastaan. Tosin sekin vaihtoi helmikuussa 1990 vanhan johtonsa uuteen. Preussin historian tuntija Günter Vogler, joka valittiin seuran

31 Rainer Eckert, Entwicklungschancen und -barrieren für den geschichtswissenschaftlichen Nachwuchs in der DDR, APuZ Beilage 17-18 (1992) s. 31-32.

32 Konrad H. Jarausch, Vom Zusammenbruch zur Erneuerung: Überlegungen zur Krise der ostdeutschen Geschichtswissenschaft, teoksessa Konrad H. Jarausch (Hrsg.), Zwischen Parteilichkeit und Professionalität. Bilanz der Geschichtswissenschaft der DDR, Berlin 1991 s. 22.

33 "Aufruf zur Bildung einer Arbeitsgruppe Unabhängiger Historiker in der DDR" (10.1.1990), teoksessa Rainer Eckert/Wolfgang Küttler/Gustav Seeber (Hrsg.), Krise - Umbruch - Neubeginn. Eine kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft 1989/90, Stuttgart 1992 s. 160-161.

uudeksi puheenjohtajaksi, ei kuitenkaan ollut nuorten kriitikoiden mielestä riittävän uudistusmielinen.³⁴

Riippumattoman historioitsijaliiton *Unabhängiger Historiker-Verbandin* (UHV) perustava kokous pidettiin 21.4.1990. Kutsuvieraina olivat Saksan historioitsijoiden liiton presidentti Wolfgang J. Mommsen ja DDR:n historioitsijaseuran puheenjohtaja Günter Vogler. Kokoukseen osallistui vajaat sata historioitsijaa, etupäässä nuoremman polven edustajia. Seura asetti tärkeimmäksi tavoitteekseen DDR:n historiankirjoituksen demokraattisen uudistamisen.³⁵ DDR:n vanha historioitsijaseura päätti lokakuussa 1990 – kolme viikkoa Saksan yhdistymisen jälkeen – lopettaa toimintansa, "koska DDR oli liittynyt Saksan liittotasavallan perustuslain alaisuuteen". Julkilausumassaan seuran johtokunta toivoi, että yhdistyneen Saksan historioitsijat kykenisivät hedelmälliseen yhteistyöhön ja muistutti siitä, että toimintansa lopettavan DDR:n historioitsijaseuran alkuperäinen tehtävä oli ollut marxilaisen historiankuvan välittäminen.

334

Tämä ei kuitenkaan onnistunut, koska marxismi-leninismi oli yhteiskuntajärjestelmien välisen taistelun oloissa – ja erityisesti stalinismin vaikutuksesta – toisinajattelevia kohtaan dogmaattinen ja suvaitsematon. Tieteellisen työn tuloksia vääristivät puolueen ja valtion poliittiset vaatimukset. Historioitsijaseura toteutti tätä politiikkaa varauksettomasti.³⁶

Laitoksia voi saneerata, voiko ihmisiä?

Saksojen yhdistyminen ei tapahtunut kahden tasavahvan elementin

34 Winfried Schulze, *Das traurigste Los aber traf die Geschichtswissenschaft. Die DDR-Geschichtswissenschaft nach der "deutschen Revolution"*, teoksessa Rainer Eckert/Wolfgang Küttler/Gustav Seeber (Hrsg.), *Krise – Umbruch – Neubeginn. Eine kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft 1989/90*, Stuttgart 1992 s. 216–217.

35 "Junge Historiker gehen eigene Wege". Gespräch der Berliner Zeitung mit Dr. Wolfram Brandes vom Unabhängigen Historiker-Verband (27.4.1990), teoksessa Rainer Eckert/Wolfgang Küttler/Gustav Seeber (Hrsg.), *Krise – Umbruch – Neubeginn. Eine kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft 1989/90*, Stuttgart 1992 s. 172–174.

36 "Erklärung des Präsidiums der Historiker-Gesellschaft e.V. (vormals Historiker-Gesellschaft der DDR e.V.)", teoksessa Rainer Eckert/Wolfgang Küttler/Gustav Seeber (Hrsg.), *Krise – Umbruch – Neubeginn. Eine kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft 1989/90*, Stuttgart 1992 s. 256.

yhteenkasvuna vaan DDR:n sulauttamisena Saksan liittotasavallan järjestelmään. Niitä entisen DDR:n instituutioita, jotka eivät siihen sopineet, ryhdyttiin purkamaan ja ajamaan alas. "Länsi" työnty maantieteellisesti "idemmäksi", mutta poliittisesti Saksa oli yhdistymisen jälkeenkin yhtä "läntinen" kuin aikaisempi liittotasavalta.³⁷ Saksan yhdistymiskriisi koetteli DDR:n historiankirjoitusta epäilemättä ankarammin kuin useimpia muita tieteenaloja. SED-valtion sortuessa myös historiantutkimuksen teoreettis-metodologinen perusta romahti. Poliittiset rasitteet olivat historiankirjoituksen vaikein mutta eivät sen ainoa ongelma. DDR:n historiatieteen instituutio poikkesi niin suuresti Länsi-Saksan järjestelmästä, ettei sitä sellaisenaan voitu integroida läntiseen tiedeyhteisöön.³⁸ SED:n keskuskomitean laitokset olivat luku sinänsä, mutta myöskään tiedeakatemian historian laitosten kaltaisia jättisuuria instituutioita ei liittotasavallassa ollut. Yliopistollisten laitostenkin henkilöresurssit olivat Itä-Saksassa suu-remmat kuin Länsi-Saksassa. DDR:ssä oli Saksojen yhdistyessä yksinkertaisesti liikaa historioitsijoita.³⁹

335

SED:n keskuskomitean tutkimuslaitosten toimintaedellytykset kuivui-
vat kokoon jo syksyllä 1989, heti yksipuoluejärjestelmän romah-
dettua. Yhteiskuntatieteiden akatemia (AGW), jonka yksi päätehtä-
vistä oli ollut välienselvittely Saksan liittotasavallan "imperialistisen
historiankirjoituksen" kanssa, lopetti vähin äänin toimintansa jo vuo-
den 1990 alussa. Marxismi-leninismi-instituutti (IML) muutti joulu-
kuun alussa 1989 nimensä neutraalimmaksi Työväenliikkeen histori-
an laitokseksi *Institut für Geschichte der Arbeiterbewegung*. Hank-
keen taloudesta ja hallinnosta vastasi SED:n seuraajapuolueen PDS:n
perustama säätiö, joka hoiti tutkimuslaitoksen ohella SED:n keskus-
puoluearkistoa ja työväenliikkeen historian kirjastoa. Myös aika-
kausilehti *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung* jatkoi ilmes-
tymistään. Työväenliikkeen historian laitoksen uudeksi johtajaksi va-
littiin IML:n entinen osastopäällikkö, professori Günter Benser, jonka
vastuulla oli ollut vuoden 1945 jälkeisen historian tutkimus. Henkilö-
kunnasta, jota ennen käännettä oli ollut noin 300, jouduttiin ir-

37 Jürgen Kocka, Nur keinen neuen Sonderweg, Die Zeit 19.10.1990.

38 Jürgen Kocka, Die Geschichtswissenschaft in der Vereinigungskrise, Initial 2 (1991) s. 134.

39 Luvussa "Historia tuotantovoimaksi" on arvioitu, että DDR:ssä oli 1989 enemmän päätoimisia historioitsijoita kuin asukasluvultaan 3,5 kertaa suuremmassa Saksan liittotasavallassa (ks. s. 132).

tisanomaan vuoden 1990 aikana kaksi kolmannesta. Tavoitteena oli laitoksen profiilin muuttaminen "tavalliseksi" työväenliikkeen historian erikoislaitokseksi, jollaisia on sekä Länsi-Saksassa että muualla lännessä. Poliittiset rasitteet olivat kuitenkin ylivoimaiset, eikä uuden uskottavuuden luominen onnistunut. Saksojen yhdistyessä lokakuun alussa 1990 SED:n jättiömaisuus pakkoluovutettiin entisen DDR:n "omaisuudenhoitoyhtiön" *Treuhandin* haltuun. Työväenliikkeen historian laitos lakkautettiin maaliskuun lopussa 1992, koska PDS ei enää kyennyt pitämään sitä yllä. Arkisto ja kirjasto sen sijaan jatkoivat toimintaansa Treuhandin hallinnassa SED:n vanhan omaisuuden turvin.⁴⁰

SED:n keskuspuoluearkiston kohtalosta kehkeytyi poliittinen kiista, joka kesti yli kaksi vuotta.⁴¹ Länsi-Saksan arkistoviranomaiset vaativat SED:n päättävien elinten asiakirjojen luovuttamista liittotasavallan valtionarkistolle, koska SED oli ollut DDR:n järjestelmässä todellisuudessa ylin valtiollinen elin. Tälle kannalle asetui aluksi myös Bonnin liittohallitus. Arkiston henkilökunta vastusti tätä vaihtoehtoa jyrkästi, koska se olisi merkinnyt SED:n jäämistön hajoittamista.⁴² Maaliskuussa 1992 Saksan liittopäivillä hyväksyttiin ankaran poliittisen kädenväännön jälkeen Bundesarchivia koskevaan lakiin muutos, jonka nojalla SED:n ja DDR:n muiden joukkojärjestöjen arkistokysymys voitiin lopullisesti ratkaista. Liittotasavallan sisäministerin antamalla asetuksella Bundesarchivin yhteyteen perustettiin vuoden 1993 alusta "epäitsenäinen julkisoikeudellinen säätiö"⁴³, jonka nimeksi tuli *Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv*. Historiantutkimuksen kannalta ratkaisu oli erinomainen. Arkistoja ei hajoitettu eikä siirretty pois alkupe-
räisestä säilytyspaikastaan.

Entisen IML:n keskeneräisistä projekteista kansainvälisesti merkittävin oli Marxin ja Engelsin koko tuotannon *Marx-Engels-Gesamtausgaben* MEGA:n julkaiseminen yhdessä NKP:n Marxismi-leninismi-instituutin kanssa. Tämä vuonna 1975 aloitettu hanke oli nimensä mukaisesti megalomaaninen: 150 osaa, selitys-, liite- ja hakemistosi-
osineen 350 nidettä, yli 200 000 painosivua!⁴⁴ Vuonna 1989 oli val-

40 Professori Günter Benserin haastattelu 3.6.1992 (muistiinpanot tekijän hallussa).

41 Ks. lähemmin Seppo Hentilä, Entisen DDR:n arkistojen salat, Työväentutkimus 1 (1992) s. 27–30.

42 Arkistonjohtaja Inge Pardonin haastattelu 3.6.1992 (muistiinpanot tekijän hallussa).

43 Unselbständige Stiftung des öffentlichen Rechts.

miina vasta 45 nidettä. Ilman läntisten yhteistyökumppanien mukaan-
tuloa MEGA:n julkaiseminen olisi loppunut. Toukokuussa 1990 pe-
rustettiin Amsterdamissa toimivan kansainvälisen sosiaalishistorian
laitoksen IISG:n⁴⁵ yhteyteen kansainvälinen Marx-Engels-säätiö
(IMES),⁴⁶ joka otti tehtäväkseen MEGA:n loppuunsaattamisen. Ky-
symys ei ollut pelkästään IML:n työn jatkamisesta, sillä ennen vuotta
1989 ilmestyneiden MEGA-niteiden johdantoihin ja selityksiin sisäl-
tyi myös paljon sellaista tendenssimäisyyttä, joka oli välttämättä kor-
jattava.⁴⁷

Länsisaksalaiset historioitsijat ottivat syksystä 1989 lähtien innok-
kaasti kantaa DDR:n historiankirjoituksen kriisiin. Ristiriitaisten
reaktioiden tulvasta erottuivat kriittiset pohdiskelut, joiden tavoitteena
oli DDR:n historiankirjoituksen demokraattinen uudistaminen ja
niiden kollegoiden auttaminen, joiden tilillä ei ollut liikaa vanhan
järjestelmän rasitteita. Saksan historioitsijoiden liitto VHD suhtautui
DDR:n tilanteeseen aluksi melko pidättyväisesti ja otti siihen ensi
kerran kantaa vasta kesäkuussa 1990. Liiton mukaan merkittävil-
tä resurssien leikkauksilta ei voitaisi välttyä. Virkoja lakkautettaessa oli
nojauduttava riippumattomien asiantuntijaelinten määrittelemiin tie-
teellisiin kriteereihin.⁴⁸ Syyskuussa 1990 VHD julkaisi laajan kan-
nanoton entisen DDR:n historiatieteen instituutioden integroimisesta
Saksan liittotasavallan tiedeyhteisöön. Lähtökohta oli se, että "kaikki
ne, jotka tähän asti ovat olleet vallassa, vetäytyvät vapaaehtoisesti
taka-alalle ja antavat tilaa uusille voimille".⁴⁹ Kannanoton mukaan

44 Die Mega-Stars, Die Zeit 7.3.1993.

45 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis.

46 Internationale Marx-Engels-Stiftung. Säätiön kantavia voimia olivat IISG:n ohella Friedrich-Ebert-Stiftung (FES/Bonn – Bad Godesberg), Karl-Marx-Haus (Trier) sekä eräät yliopistolliset laitokset Saksasta ja muualta Keski-Euroopasta. Toimitus-
työ jaettiin eri laitosten kesken. Alkuperäisestä suunnitelmasta jouduttiin tinkimään
hakemistojen ja selitysten osalta.

47 Jürgen Rojahn, Die Marx-Engels-Gesamtausgabe (MEGA). Stand der Arbeit und
geplante Fortführung, IWK 4 (1991) s. 470–482.

48 Verband der Historiker Deutschlands: "Erklärung zur gegenwärtigen Lage in der
DDR", teoksessa Rainer Eckert/Wolfgang Küttler/Gustav Seeber (Hrsg.), Krise –
Umbruch – Neubeginn. Eine kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-
Geschichtswissenschaft, Stuttgart 1992 s. 211–212.

49 Verband der Historiker Deutschlands: "Erklärung zur Integration der Geschichts-
wissenschaft der bisherigen DDR in das Wissenschaftssystem der Bundesrepublik",
teoksessa Rainer Eckert/Wolfgang Küttler/Gustav Seeber (Hrsg.), Krise – Umbruch
– Neubeginn. Eine kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Ge-
schichtswissenschaft, Stuttgart 1992 s. 228–230. – Myös seuraavan kappaleen

läheskään kaikkien olemassaolevien laitosten toimintaa ei voitaisi jatkossa turvata, vaan DDR:n historiankirjoituksen koko instituutio tulisi organisoida uudelleen liittotasavallassa vallitsevien periaatteiden, tieteellisen laadun ja sisäisen moniarvoisuuden pohjalta. DDR:n historiankirjoitusta olivat hallinneet SED:n keskuskomitean ja DDR:n tiedeakatemian jättisuuret tutkimuslaitokset, mutta VHD halusi siirtää painopisteen yliopistoihin. Liiton mielestä yliopistollisten laitosten tila oli hyvin huolestuttava. Yliopistonopettajien tieteellistä pätevyyttä oli tutkittava ja henkilöstöä uudistettava, "jotta se kasvaisi tulevien tehtäviensä mittaiseksi". Asiantuntijoina oli käytettävä "myös länsisaksalaisia sekä tarpeen mukaan ulkomaalaisia historioitsijoita". Siirtymäaikana oli toivottavaa, että kaikkien DDR:n yliopistojen historian laitoksiin saataisiin länsisaksalaisia vierailevia dosentteja. Vastavuoroisesti DDR:n historioitsijoille oli tarjottava tilaisuus tutustua Länsi-Saksan yliopistoihin. VHD:n ehdotus vastavuoroisuudesta ei kuitenkaan toteutunut. Vierailevia länsisaksalaisia dosentteja työskenteli kyllä jo syksystä 1990 lähtien kaikkien DDR:n yliopistojen historian laitoksilla, mutta itäsaksalaisista dosenteista, jotka olisivat opettaneet jossakin Länsi-Saksan yliopistossa, ei ole tietoja. Ja kun DDR:n historioitsijoiden pätevyyttä ryhdyttiin arvioimaan, asiantuntijoina käytettiin kuitenkin lähes yksinomaan länsisaksalaisia asiantuntijoita.

Saksan 38. historioitsijapäivät järjestettiin Bochumissa syyskuun lopulla 1990, viikko ennen Saksan yhdistymistä. VHD:n puheenjohtaja Wolfgang J. Mommsen tervehti avauspuheessaan lämpimän sanoin DDR:stä saapuneita osanottajia, joista suurin osa oli riippumattoman historioitsijaliiton UHV:n jäseniä. Mommsen selitti, että VHD:n yksi lähiajan tärkeimmistä tehtävistä oli helpottaa itäisen Saksan historioitsijoiden integroitumista yhteissaksalaiseen tiedeyhteisöön. Tämä edellytti mahdollisimman avointa tilintekoa 40 vuotaa kestäneestä SED-diktatuurista.⁵⁰ DDR:n historiankirjoituksen instituutioita oli Mommsenin mielestä ryhdyttävä ajamaan hallitusti alas, sillä Itä-Saksassa oli moninkertainen määrä virkoja Länsi-Saksaan verrattuna.

lainaukset ovat tästä dokumentista.

50 Wolfgang J. Mommsen, *Eröffnung des 38. Historikertages in Bochum*. Ansprache des Vorsitzenden des Verbandes der Historiker Deutschlands, teoksessa Rainer Eckert/Wolfgang Küttler/Gustav Seeber (Hrsg.), *Krise – Umbruch – Neubeginn. Eine kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft*, Stuttgart 1992 s. 236–241.

Mommsen muistutti, että supistuksia oli tehty myös Saksan liittotasavallassa. Esimerkiksi Nordrhein-Westfalenissa, jossa oli asukkaita suurin piirtein yhtä paljon kuin DDR:ssä, oli vuoden 1980 jälkeen leikattu kolmannes kaikista historian professuureista, mutta samaan aikaan opiskelijamäärä oli kasvanut lähes kolmanneksen.

Kiista jättiläismäisen DDR:n tiedeakatemian kohtalosta päättyi lakkauttamiseen vuoden 1991 lopussa. Jürgen Kocka laati liittotasaval-
lan tiedeneuvoston *Wissenschaftsrat*in pyynnöstä 1991 arvion DDR:n tiedeakatemian historian laitoksista. Kockan mukaan nämä laitokset edustivat kiistatta DDR:n historian tutkimuksen terävintä kärkeä, mutta toisaalta ne kätkivät sisäänsä myös suunnattomat määrät byrokra-
tiaa ja tehottomia rakenteita. Helmikuussa 1992 hän tiesi kertoa, että 60 prosenttia tiedeakatemian noin 500 historioitsijasta oli vielä lakkauttamisen jälkeenkin saanut jatkaa työtään tutkimusprojekteissa,⁵¹ joiden kesto oli kuitenkin yleensä 2–3 vuotta. Näitä projekteja rahoittivat työvoimaviranomaiset, eräät länsisaksalaiset säätiöt sekä yli-
opistojen ulkopuoliset tutkimuslaitokset.

339

Toukokuun lopulla Berliinin senaatti ja Brandenburgin hallitus päättivät perustaa Preussin tiedeakatemian uudelleen "Leibnitzin hengessä". Akatemiasta oli tarkoitus tehdä kaikissa suhteissa DDR:n tiedeakatemian vastakohta: neuvostoliittolaisen esikuvan mukaan rakennetun 24 000 "tieteellisen työntekijän" jättiläisyhtiönsä sijaan oli luotava korkeatasoinen tiedeyhteisö, jonka jäseniksi kutsuttaisiin 160 eri alojen huippututkijaa sekä Saksasta että ulkomailta.⁵²

Historian yliopistollisten laitosten kohtalo oli pisimpään avoin ja epäselvä.⁵³ Tähän on luonnollinen selitys: yliopistojen toimintaa ei voitu lopettaa samalla tavalla kuin tutkimuslaitosten, koska opetuksen jatkumisesta oli huolehdittava. Kaikille opiskelijoille pakollisen "tieteellisen kommunismin" opetuksesta vastanneet marxismi-leninismien osastot lakkautettiin kuitenkin jo 30.6.1990 ja noin tuhat opettajaa irtisanottiin. Suurimmalla osalla heistä oli tutkijakoulutus historiassa tai filosofiassa. Varsinaisten historian laitosten viroista ensimmäisinä tulilinjalle joutuivat Neuvostoliiton, NKP:n, sosialististen maiden ja

51 Jürgen Kocka, Nachwort, teoksessa Rainer Eckert/Wolfgang Küttler/Gustav Seeber (Hrsg.), *Krise – Umbruch – Neubeginn. Eine kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft*, Stuttgart 1992 s. 477.

52 Ganz unabhängige Köpfe, *Die Zeit* 29.5.1992.

53 Tätä kirjoitettaessa (lokakuussa 1993) historian professorien virantäytöt ovat yhä osittain kesken kaikissa entisen DDR:n yliopistoissa.

DDR:n historian virat. Ne lakkautettiin pääosin jo vuoden 1990 aikana.

Saksan yhdistymisen jälkeen entisen DDR:n alueelle perustettujen uusien osavaltioiden⁵⁴ viranomaiset ryhtyivät vuoden 1991 alkupuolella selvittämään yliopistonopettajien taustaa ja suhdetta vanhan järjestelmän valtarakenteisiin. Osavaltioiden hallitusten nimittämät "kunniakomissiot" – *Ehrenkommission* – järjestivät yliopistoissa ja korkeakouluissa erityisen "kunniakokeen" – *Ehrenprüfung*. Jokainen yliopistonopettaja joutui kunniansa ja omantuntonsa kautta vastamaan laajaan kyselykaavakkeeseen. Kunniakomissioita kiinnostivat erityisesti opettajien puolueasema, suhde valtion turvallisuusministeriöön Stasiin, kuuluminen SED:n nomenklatura- ja matkustuskaadeeriin, toiminta esimiestehtävissä, sotilasarvo, kunniamerkit, rangais-
tukset ja mahdollinen poliittinen syrjintä.⁵⁵

Kunniakomissiot saattoivat tarvittaessa tarkistaa tiedot DDR:n viranomaisten arkistoista. Tiedotusvälineissä tuli päivittäin ilmi yhä uusia Stasi-paljastuksia. Yliopistonopettajien kunniakoee kytkeytyi väistämättä tämän tuskallisen prosessin osaksi ja herätti tutkinnan kohteeksi joutuneissa ahdistusta. Kovin monet DDR:n historioitsijat eivät ainakaan julkisuuteen tulleiden tietojen mukaan olleet toimineet pahamaineisen Stasin urkkijoina. Kokonaan toinen asia on se, että Stasin kirjoihin saattoi joutua aivan normaali virkatehtävien vuoksi. Esimerkiksi jokaisen ulkomaille matkustaneen tutkijan oli ollut laadittava matkastaan kertomus 5-6 kappaleena, joista yksi todennäköisesti oli joutunut Stasin haltuun.⁵⁶ Erityisen raskauttavina kunniakomissiot pitivät tapauksia, joissa opiskelijoita oli erotettu yliopistosta poliittisin perustein. Laitosten esimiehet, jotka olivat joutuneet panemaan päätökset toimeen, saivat kunniakomissiolta nootin: "Todettu pysyvästi kyvyttömäksi hoitamaan yliopistollisen itsehallintoyhteisön virkaa."⁵⁷ Tällainen päätös ei merkinnyt ainoastaan virasta erottamis-

54 Ilmaus "Die neuen Bundesländer" vakiintui kielenkäyttöön nopeasti entisestä DDR:stä puhuttaessa. Uudet osavaltiot ovat Brandenburg, Mecklenburg-Etupom-
meri, Saksi, Saksi-Anhalt ja Thüringen. Itä-Berliini yhdistettiin Länsi-Berliiniin.

55 Vorläufige Verfahrensordnung für die Ehrenkommissionen der Ernst-Moritz-Armdt-
Universität Greifswald (kopio dokumentista tekijän hallussa).

56 Professori Manfred Mengerin haastattelu 17.9.1993.

57 "Dauernde Aberkennung der Fähigkeit, ein Amt in der Selbstverwaltung der Hoch-
schule auszuüben." – Tällaisen "tuomion" yliopistonsa kunniakomissiolta sai myös
DDR:n huomattavin Suomen historian tuntija Manfred Menger Greifswaldin yli-
opistosta. – Professori Manfred Mengerin haastattelu 1.6.1992.

ta vaan asianomainen ei myöhemmikään saanut hakea uutta virkaa eikä antaa yliopistollista opetusta.

Kunniakokeesta puhtain paperein selviytyneet pääsivät tieteelliseen arviointiin. Kuten edellä on mainittu, historiankirjoituksen arvioinnissa käytettiin lähes yksinomaan länsisaksalaisia asiantuntijoita. Päteviksi todetuille tutkijoille suositeltiin jatkoaikaa – *Überleitung*, mutta epäpäteväksi julistaminen merkitsi siirtoa ns. jonotuslistalle – *Warteschleife* – ja virkasuhteen päättymistä tietyn irtisanomisajan kuluttua. Yli 57-vuotiaille tarjottiin siirtymistä ennakkoeväläkkeelle. Vaihtoehto ei kuitenkaan ollut taloudellisesti houkutteleva, sillä eläke määräytyi DDR:n aikana maksetun palkan mukaan ja oli parhaassakin tapauksessa korkeintaan neljännes täysinpalvelleen länsisaksalaisen professorin eläkkeestä.

Kunniakokeen ja tieteellisen arvioinnin tulokset eivät ole julkisia, mutta tätä tutkimusta varten tehdyn kyselyn⁵⁸ perusteella on syntynyt sellainen kuva, että huomattava osa professoreista diskvalifioitiin jo kunniakyselyssä. Tieteelliseen evaluointiin pääsivät professorit ja dosentit todettiin useimmissa tapauksissa päteviksi. Alemmista opettajista harvat kompastuivat kunniakyselyyn, mutta useamman tie nousi pystyyn tieteellisessä arvioinnissa.

Berliinin Humboldt-yliopiston uusi johto yritti vuoden 1991 alussa ratkaista historian laitoksen henkilöstöongelman sanomalla irti kaikki DDR:n aikana tehdyt työsuhteet. Berliinin hallintoylioikeus *Oberverwaltungsgericht* mitätöi kuitenkin erottamiset kesäkuussa 1991 Saksan yhdistymissopimuksen vastaisina. Tuomioistuimen mukaan erottamiset olivat mahdollisia vain siinä tapauksessa, että laitos lakkauteen pysyvästi eikä sen tilalle perusteta uutta.⁵⁹ Oikeuden päätös merkitsi käytännössä noin vuoden jatkoaikaa irtisanotuille.

Uutta virkarakennetta suunnitelleiden rakennekomissioiden työ valmistui useimmissa yliopistoissa vuoden 1991 alkupuolella. Müncheniläisen professori Gerhard A. Ritterin johtama komissio ehdotti Humboldt-yliopiston historian laitokselle 23 professuurin perustamista; vuonna 1989 virkoja oli ollut 25. Vaikean taloudellisen tilanteen

58 Tarkoittaa kaikille entisen DDR:n yliopistojen historian laitoksille 8.5.1992 lähetettyä kyselyä, johon vastasivat prof. Martin Guntau (Rostock), prof. Otfried Dankelmann (Halle), prof. Ingo Materna (Berliini), dos. Dörte Putensen (Greifswald), prof. Manfred Weissbecker (Jena) ja prof. Hartmut Zwahr (Leipzig); aineisto tekijän hallussa.

59 Prof. Dr. Ingo Materna, "Notizen aus der Wissenschaftspolitik" (päiväämätön, kopio muistiosta tekijän hallussa).

vuoksi professuureista julistettiin avoimiksi vain seitsemän. Yhdistyneen Saksan pääkaupungissa sijaitseva maineikas Humboldt-yliopisto houkutteli odotetusti länsisaksalaisia hakijoita enemmän kuin entisen DDR:n muut korkeakoulut, Leipzigin yliopistoa kenties lukuunottamatta. Kilpailutilanne näytti itäsaksalaisten kannalta heikolta myös "provinssiyliopistoissa", sillä Länsi-Saksassa oli runsaasti viran puutteessa olevia habilitoituneita historioitsijoita.

Humboldt-yliopistoon nimitetyistä seitsemästä historian professorista kuusi oli lännestä ja yksi idästä: Michael Borgolte (Freiburg), Wolfgang Hardtwig (Erlangen), Hartmut Harnisch (DDR:n tiedeakatemia), Ludolf Herbst (IfZ/München), Hartmut Kaelble (FU/Berliini), Winfried Nippel (Bielefeld) ja Heinrich August Winkler (Freiburg). Kaikki olivat jo ennestään professoreita (sulkeissa on mainittu heidän entinen yliopistonsa tai tutkimuslaitoksensa). Hartmut Harnisch, joka oli uusista professuureista ainoa itäsaksalainen, oli hankkinut kansainvälistä nimeä Preussin taloushistoriaa koskevilla tutkimuksillaan.⁶⁰

342

Eri yliopistojen historian laitosten uuteen virkarakenteeseen ei voida tässä yksityiskohtaisesti syventyä. Edellä, viitteessä 58 mainitun kyselyn perusteella yleiskuva näyttää siltä, että professuurien määrä ei vähentynyt yhdessäkään yliopistossa kovin paljon; sen sijaan dosenttien, yliassistenttien ja tieteellisen työntekijän virkoja leikattiin kaikissa yliopistoissa rajusti. Lähes kaikki DDR:n aikana nimitetyt historian professorit joutuivat eri syistä jättämään yliopiston vuoden 1992 loppuun mennessä. Muista opettajista sen sijaan noin kolmannes sai 2–3 vuoden jatkoajan suomalaista lehtoraattia vastaavaan virkaan, johon sisältyi yleensä 12–16 viikkotunnin opetusvelvollisuus.

DDR:n historiankirjoituksen aktiivinen arvioija Jürgen Kocka päätyi sille kannalle, että yliopistojen historian laitoksille jäisi henkilöjatkuvuutta vähintäänkin riittävästi.⁶¹ Vaikka liittotasavallan historian tutkimus oli hänen mielestään "kaukana täydellisestä, niin silti se kaikkine puutteineenkin on ylivoimainen siihen verrattuna, mitä DDR:n historiankirjoitus edusti". Kockan kommentti kuvaa ilmeisesti laajemminkin länsisaksalaisten historioitsijoiden käsityksiä:

60 Hartmut Harnisch, *Kapitalistische Agrarreform und Industrielle Revolution. Agrarhistorische Untersuchungen über das ostelbische Preussen zwischen Spätfeudalismus und bürgerlich-demokratischer Revolution unter besonderer Berücksichtigung der Provinz Brandenburg*, Weimar 1984.

61 Kocka 1992 (teoksessa Eckert, ym.) s. 477.

Vallalla on sellainen käsitys, että niille yliopistojen historian laitoksille, joita ei lakkauteta, uhkaa jäädä enemmän henkilöjatkuvuutta kuin tieteellisen pätevyyden, sisäisen uskottavuuden ja yliopistojen tulevan kilpailukyvyn kannalta olisi toivottavaa.⁶²

Kocka ei täsmentänyt, mitä hän henkilöjatkuvuudella tarkoitti, siirtymävaiheen pituutta vai sitä, että osa DDR-dosenteista sai 2–3 vuoden jatkoajan. Muuta henkilöjatkuvuutta entisen DDR:n yliopistojen historian laitoksille ei juuri jäänyt.

DDR:n historiainstituution lopullinen alasajo kesti kauemmin kuin uusien osavaltioiden poliittiset päättäjät ja viranomaiset olivat alun perin kuvitelleet. Jonkin aikaa DDR:n yliopistoissa vallitsi merkillinen "vanhojen" ja "uusien" kaksoismiehitys, eikä ikäviltä yhteentörmäyksiltä voitu välttyä. Humboldt-yliopiston historian laitoksen ensimmäinen länsiprofessori, Freiburgista Berliiniin muuttanut Heinrich August Winkler aloitti uudessa virassaan lokakuussa 1991. "Vanhoista" oli yhä jäljellä 21, joista yhdeksälle oli tieteellisessä arvioinnissa suositeltu jatkoaikaa. Winklerin reipasotteinen menettely yllätti professori Ingo Maternan, joka oli virallisesti yhä laitoksen johtaja: "Odotin, että hän olisi halunnut jonkinlaista integraatiota, mutta hän vain tuli ja avasi oman putiikkinsa meidän viereemme."⁶³ Winkler valitutti itsensä laitoksen uudeksi johtajaksi vanhoja kuulematta, "valtasi itselleen parhaat huoneet" ja värväsi assistenteikseen riippumattoman historioitsijaliiton aktiivit Rainer Eckertin, Armin Mitterin ja Stefan Wollen. Nämä tunsivat laitoksen tulehtuneessa ilmapiirissä olonsa hankalaksi: "Meitä kohdellaan täällä kuin olisimme DDR:n purkajien apureita" (Abwicklungskollaborateure).⁶⁴

Winkler esitti Süddeutsche Zeitungissa helmikuun lopulla 1992 oman käsityksensä DDR:n historiankirjoituksen uudistamisesta. Hänen näkemyksiään voidaan pitää edustavina koko länsisaksalaista historioitsijakuntaa ajatellen. Winkler jakoi entiset DDR:n historioitsijat kahteen ryhmään, niihin, jotka hän hyväksyi uusiksi kollegoikseen, ja niihin, joita hän ei missään tapauksessa hyväksynyt:

Ketään ei pidä kriminalisoida sen vuoksi, että hän on käyttänyt

62 Kocka 1991 (Initial) s. 135.

63 Der Einmarsch der neuen westlichen Zeit, taz 24.10.1991.

64 SZ 6.12.1991.

tutkimuksessaan marxilaista lähestymistapaa. Marxiin perustuvan metodin käyttö ei ole tieteenvastaista vaan sitä on tämän metodin vääräntäminen marxismi-leninismiksi. Ketään ei pidä erottaa opettajakunnasta siksi, että hän on kuulunut SED:hen tai kuuluu nyt PDS:ään. Entisessä DDR:ssä oli kollegoita, jotka SED:n dogmaattisista määräyksistä huolimatta saivat aikaan tieteellisiä tuloksia, joista he voivat olla ylpeitä. ... Opettajakuntaan ei voida enää moraalisisista eikä juridisista syistä hyväksyä sellaisia, jotka ovat ryhtyneet historian propagandisteiksi, toisin sanoen pettäneet tieteen, eikä niitä, jotka ovat toimineet Stasin urkkijoina tai erottaneet poliittisin perustein opiskelijoita yliopistosta. Tällaisiin tekoihin syyllistyminen tekee heistä kelvottomia yliopiston opettajan ammattiin.⁶⁵

344

DDR:ää kohtaan lojaalina pysytelleen älymystön edustajat ymmärsivät jo kuukausia ennen Saksojen yhdistymistä, mikä heitä uudessa Saksassa odotti. Leipzgilainen historioitsija Manfred Kossok arveli jo maaliskuussa 1990, että DDR:n "vallankumouksella oli oikeat häviäjät" mutta epäili, "olisiko sillä myös oikeat voittajat".⁶⁶ Kriittisimmät itäsaksalaiset arvostelijat vertasivat DDR:n kohtaloa miehitetyn maan kohtaloon. Liittotasavalta valloitti DDR:n – toisen YK:n ja ETYK:n jäsenvaltion – kylmässä sodassa. Miehitysvaltana sen olisi pitänyt noudattaa Haagin maasotaa koskevia sopimuksia, joiden mukaan hävinneen maan kansalaisia ei saa rangaista siitä, että he ovat uskollisesti puolustaneet maataan ja olleet sitä kohtaan lojaaleja.⁶⁷

Saksan historiasta löytyi yllin kyllin hyviä vertailukohteita. DDR:n tiedeakatemian entisen tutkijan Werner Röhrin mukaan Saksojen yhdistyminen ei ollut todellinen integraatio, vaan Saksan liittotasavalta alkoi harjoittaa entisessä DDR:ssä "sisäistä siirtomaavaltaa" (Binnenkolonisation). Joidenkin arvostelijoiden mielestä DDR:n liittäminen Länsi-Saksaan muistutti eniten helmikuussa 1938 tehtyä Itävallan *Anschlussia*.⁶⁸ Itävallassa sekä saman vuoden syksyllä Tšhekkoslovakialta anastetussa Sudeettimaassa natsi-Saksan viranomaiset aloittivat prosessin, josta käytettiin nimitystä *Abwicklung*. Käsitteellä tarkoitettiin instituution juridisen lakkauttamisen jälkeisiä toimenpiteitä, pur-

65 Heinrich August Winkler, *Erneuerung verlangt Aufarbeitung*, SZ 22.2.1992.

66 Manfred Kossok, *Die Revolution hatte die richtigen Verlierer, aber wird sie auch die richtigen Sieger haben?*, ND 10./11.3.1990.

67 Hanfried Müller, *Rache für die "Entnazifizierung"?*, ND 28.12.1990.

68 Kurt Pätzold, *Anschluss mit Abwicklung*, *Die Weltbühne* 16 (1991) s. 465–468.

kamista ja alasajoa.⁶⁹ *Abwicklung* tarttui ensin Saksan yhdistymisen arvostelijoiden suuhun ja vakiintui pian myös yleiseen kielenkäyttöön. Werner Röhrin mielestä DDR:n historiankirjoituksen *Abwicklung* noudatti valmista käsikirjoitusta, josta oli sovittu Saksan osavaltioiden kulttuuriministereiden kokouksessa lokakuun lopulla 1990. Viranomaiset saivat Röhrin mukaan leikkausohjelmalleen tukea myös Saksan historioitsijoiden liitolta, puhumattakaan lehdistökampanjasta, jolle läntinen lehdistö "FAZista taziin"⁷⁰ oli auliisti antanut palstatilaa.⁷¹ Röhr ei säästänyt kritiikiltä myöskään entisiä kollegoitaan: hänen mielestään takinkääntäjiksi ryhtyneet DDR:n historioitsijat eivät olleet koskaan olleetkaan vakaumuksellisia kommunisteja ja marxilaisia. Nämä "marionetit, joiden käytös oli kuin huonosta romaanista", eivät Röhrin mukaan olisi luotettavia myöskään uudessa järjestelmässä.⁷²

Kun DDR:ää ei enää ole

345

Länsi-Saksa nujersi Itä-Saksan kylmässä historiasodassa, josta vain muutamat DDR:n historioitsijat selvisivät kutakuinkin ehjin nahoin. Mitä Itä-Saksan historiankirjoituksesta jää jäljelle? Saivatko DDR:n historioitsijat aikaan tutkimustuloksia, jotka kykenevät puolustamaan paikkaansa kansainvälisessä tiedeyhteisössä? Läntiset arviot DDR:n historiankirjoituksesta olivat jo ennen käännettä – ja ovat olleet myös sen jälkeen – merkillisen kaksijakoisia. Historia on luokiteltu SED:n legitimaatietieteeksi, jota hallitsivat puolueansioilla akateemisen hierarkian huipulle nostetut keskinkertaisuudet. Toisaalta on kuitenkin tunnustettu, että sellaisilla historiankirjoituksen aloilla, jotka eivät olleet poliittisesti erityisen arkaluontoisia, DDR:n historioitsijat ylsivät hyvinkin merkittäviin tieteellisiin saavutuksiin. Tämä kaksijakoisen käsitys DDR:n historiankirjoituksesta "puolueellisuuden ja ammatillisuuden välissä"⁷³ ei ole käänteen jälkeen oleellisesti muuttunut.

69 Werner Röhr, *Entwicklung oder Abwicklung der Geschichtswissenschaft. Polemische Bemerkungen zu den Voraussetzungen einer Urteilsbildung über Historiker und historische Institutionen der DDR, Erster Teil, Initial 4 (1991) s. 426 viite 6.*

70 FAZ, "Frankfurter Allgemeine Zeitung"; taz, "die tageszeitung" (Länsi-)Berliini.

71 Röhr 1991 (Initial 4) s. 425–426.

72 Röhr 1991 (Initial 4) s. 428, 430.

73 Konrad H. Jarauschin otsikointia teoksessa *Zwischen Parteilichkeit und Professionalität. Bilanz der Geschichtswissenschaft der DDR*, Berlin 1991.

Läntisten asiantuntijoiden mukaan DDR:n historiankirjoituksen tieteellinen taso parani, tutkijoiden ammatillinen pätevyys kohosi ja tutkimuksen poliittinen liikkumavara väljeni 1970-luvulta lähtien huomattavasti. Vaikka DDR:n järjestelmä oli ideologisesti tiukempi, se oli tehokkaampi ja tieteellisesti korkeatasoisempi kuin muissa sosialistisissa maissa. Eräillä osa-alueilla DDR:n historioitsijat tekivät tutkimusta, joka oli täysin kilpailukykyistä läntisen tutkimuksen kanssa.⁷⁴ Tähän arvioon yhtyivät DDR:n jyrkimmätkin arvostelijat, esimerkiksi kommunismin historian erikoistuntija Hermann Weber.⁷⁵ Myös Länsi-Saksan konservatiiviset historioitsijat saattoivat puhtaasti ammatillisten kriteerien perusteella arvioida DDR:n historiankirjoituksen yksittäisiä tuloksia myönteisesti. Hyvä esimerkki on Andreas Hillgruberin kiittävä arvostelu DDR:ssä 1970-luvulla ilmestyneen kuusiosaisen *Deutschland im Zweiten Weltkrieg*-teoksen kahdesta ensimmäisestä niteestä. Arvostelu ilmestyi *Historische Zeitschrift*issä keväällä 1976. Hillgruber antoi teoksen kirjoittajille tunnustusta luottavasta lähdeystävästä sekä sotahistorian, diplomatian historian ja vastarintaliikkeen historian tasapainoisesta esittämisestä. Hillgruberin mukaan toisen maailmansodan tutkimus ei ollut Saksan liittotasavallassa yltänyt yhtä pitkälle kuin DDR:ssä.⁷⁶

DDR:n historiankirjoituksen huiput löytyivät läntisten arvioiden mukaan seuraavilta erikoisaloilta: feodalismien historia, uskonpuhdistuksen ja talonpoikaissotien historia, vallankumoushistoria, taloushistoria, Hansa-tutkimus, kaupunki- ja paikallishistoria, eri luokkien ja kerrosten sosiaalishistoria, kulttuurihistoria sekä arjen historia. Toisaalta itäsaksalaiset historioitsijat ovat käänteen jälkeen itsekin kiin-

74 Jörn Rüsen/Zdenek Vasicek, *Geschichtswissenschaft zwischen Ideologie und Fachlichkeit. Zur Entwicklung der Historik in der DDR*, teoksessa Alexander Fischer/Günther Heydemann (Hrsg.), *Geschichtswissenschaft in der DDR*, Bd. 1, Berlin 1988 s. 315; Günther Heydemann, *Der Theorieboom in der marxistisch-leninistischen Geschichtswissenschaft der DDR seit 1967. Ursachen – Entwicklung – Perspektiven*, teoksessa Alexander Fischer/Günther Heydemann (Hrsg.), *Geschichtswissenschaft in der DDR*, Bd. 1, Berlin 1988 s. 304-306; Georgi Verbeeck, *Kontinuität und Wandel der DDR-Geschichtsbild*, *APuZ*, Beilage 11 (1990) s. 34; Georg G. Iggers, *Einleitung*, teoksessa Georg G. Iggers, *Ein anderer historischer Blick. Beispiele ostdeutscher Sozialgeschichte*, Frankfurt/M. 1991 s. 12.

75 Hermann Weber, *Aufbau und Fall einer Diktatur. Kritische Beiträge zur Geschichte der DDR*, Köln 1991 s. 206.

76 Andreas Hillgruber, *Deutschland im zweiten Weltkrieg – Anmerkungen zu einem Standardwerk der DDR-Geschichtsschreibung*, *HZ* 223 (1976) s. 358–372.

nittäneet huomiota siihen, että DDR jäi 1970-luvulta lähtien myös "huippualoillaan" kohtalokkaasti jälkeen läntisen historian tutkimuksen metodisesta kehityksestä, erityisesti historiallisesta yhteiskuntatieteestä, mentaliteettien historiasta ja kriittisestä marxilaisesta tutkimuksesta.⁷⁷ Tämä on tärkeä täsmennys. Toisin sanoen DDR:n historian kirjoituksen huiput edustivat useimmiten edellä mainittuja erikoisaloja, mutta se ei vielä kerro paljoakaan historian kirjoituksen yleisestä tieteellisestä tasosta.

Georg Iggers mainitsi DDR:n uusimmasta historian tutkimuksesta kirjoittamassaan katsauksessa vuonna 1988 myös nimeltä ne historioitsijat, joiden työt hänen mielestään edustivat oman alansa kansainvälistä kärkeä: Ingrid Mittenzwei (Preussin Fredrik II:n elämäkerta 1979), Gerhard Brendler (Luther-elämäkerta 1983), Ernst Engelberg (Bismarck-elämäkerta 1985).⁷⁸ Erityisen korkealle Iggers arvosti DDR:n talous- ja sosiaalhistorian tutkimusta. Hän ryhtyi 1980-luvun lopulla kokoamaan teosta DDR:n sosiaalhistoriallisesta tutkimuksesta. Kirja ilmestyi 1991 otsikolla *Ein anderer historischer Blick. Beispiele ostdeutscher Sozialgeschichte*. Se sisälsi näytteitä seuraavilta historioitsijoilta: Hartmut Harnisch, Sigrid Jacobeit, Jürgen Kuczynski, Jan Peters, Helga Schultz, Susanne Schötz ja Hartmut Zwahr.⁷⁹ Iggersin valikoima on tietenkin vain esimerkki historian yhden erikoisalan terävimmän kärjen edustajista. Joka tapauksessa DDR:n parhailla sosiaalhistorioitsijoilla on hyvät edellytykset integroitua yhteissaksalaiseen tiedeyhteisöön.

Objektiivinen arvio DDR:n historian tutkimuksen yleisestä tasosta edellyttäisi historian kirjoituksen erikoisalojen perusteellista tuntemista. Hyvän lähtökohdan DDR:n historiografiaa koskevalle tutki-

77 Werner Röhr, *Entwicklung oder Abwicklung der Geschichtswissenschaft. Polemische Bemerkungen zu den Voraussetzungen einer Urteilsbildung über Historiker und historische Institutionen der DDR*, Zweiter Teil, Initial 5 (1991) s. 544; Helga Schultz, *Was bleibt von der Geschichtswissenschaft der DDR?*, teoksessa Rainer Eckert/Wolfgang Küttler/Gustav Seeber (Hrsg.), *Krise – Umbruch – Neubeginn. Eine kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft 1989/90*, Stuttgart 1992 s. 455.

78 Georg G. Iggers, *Einige Bemerkungen zu neueren historischen Studien aus der DDR*, teoksessa Alexander Fischer/Günther Heydemann (Hrsg.), *Geschichtswissenschaft in der DDR*, Bd. 1, Berlin 1988 s. 164–165.

79 Harnisch, Kuczynski ja Zwahr on esitelty tässä tutkimuksessa jo aikaisemmin. Sigrid Jacobeit ja Jan Peters ovat erikoistuneet arkipäivän historiaan, Helga Schultz on kirjoittanut mm. Berliinin sosiaalhistoriasta ja Susanne Schötz (Hartmut Zwahrin oppilas) on tutkinut Leipzigin pikkuporvaristoa 1800-luvulla.

mukselle tarjoaisivat 1990-luvun alussa laaditut lausunnot, joissa arvioitiin historioitsijoiden tieteellistä pätevyyttä, mutta tämä aineisto ei ole käytettävissä. Summittaiset väitteet, joiden mukaan suurin osa DDR:ssä tehdystä historiantutkimuksesta oli tieteellisesti ala-arvoista, ovat suuresti liioiteltuja. DDR:ssä oli toki mahdollista kohota akateemisen hierarkian huipulle pelkillä puolueansioilla. Äärimmäinen, mutta ei missään nimessä tyypillinen esimerkki oli johtava SED-historioitsija Ernst Diehl, jonka ainoa omalla nimellä ilmestynyt julkaisu oli puolueen historiapropagandaa käsitellyt 22-sivuinen brosyuri.⁸⁰

DDR:n historioitsijat joutuivat työskentelemään oloissa, joita länsimaissa on vaikea edes kuvitella. Järjestelmä oli holhoava, byrokrazia vei tuhattomasti aikaa, julkaisumahdollisuudet olivat heikot ja tekniset apuvälineet ala-arvoiset. Virallisissa tutkimusohjelmissa historioitsijoilta vaadittiin tuloksia, mutta käytännössä järjestelmä oli aika tehoton. Historioitsijoita ei DDR:ssä todellakaan ahdistettu länsimaaisesta akateemisesta maailmasta tuttuun *publish or perish*-loukkuun. Päinvastoin siellä oli useita historioitsijoita, joiden toivottiin julkaisevan mahdollisimman vähän, jotta koko laitos ei heidän takiaan joutuisi vaikeuksiin puolueen kanssa.

Miten puolueen työkaluksi alistettu historia saattoi olla myös tiedettä? Tätä DDR:n historioitsijoiden oli itsensäkin vaikea käsittää, saati selittää muille.⁸¹ Nuoren polven historioitsijat, jotka käänteän jälkeen perustivat riippumattoman historioitsijaliiton, selittivät pysyneensä "henkisesti hengissä", koska DDR oli ollut eräänlainen loke-royhteiskunta (Nischengesellschaft).⁸² Käsitteen isä on Günter Gaus, joka toimi pitkään Saksan liittotasavallan pysyvänä edustajana DDR:ssä. Gausin mukaan DDR:ssä oli mahdollista ja jopa tavallista, että ihmiset rakensivat omasta erikoisalastaan, harrastuksestaan tai yksityiselämästään itselleen lokeron, jonka suojiin he vetäytyivät.⁸³ SED:n syrjimä Karlheinz Blaschke löysi 1969 oman lokeronsa Leipzigin, Saksin evankelisen maakirkon teologisesta seminaarista, jossa

80 Ernst Diehl, *Die Geschichte unseres sozialistischen Vaterlandes, Kern und Ziel-punkt unseres wissenschaftlichen Geschichtsbildes*, Berlin (Ost) 1984.

81 Bernd Florath, *Mnemosyne war die Pille verschrieben. Oder: Über die Schwierigkeiten der Historiker sich selbst zu begreifen*, Initial 2 (1991) s. 151.

82 Andreas Graf, *Wende und Wände. Zur Selbstfindung der (DDR-) Geschichtswissenschaft*, teoksessa Konrad H. Jarausch (Hrsg.), *Zwischen Parteilichkeit und Professionalität. Bilanz der Geschichtswissenschaft der DDR*, Berlin 1991 s. 38.

83 Günter Gaus, *Texte zur deutschen Frage*, Darmstadt 1981 s. 27.

hän toimi opettajana kaksi vuosikymmentä.⁸⁴ Blaschke kuvasi menettelyään jälkeensä näin:

Elin tietoisesti erossa vallanpitäjistä. ... Minun oli mahdollista kulkea omaa tietäni, vapautua SED:n hallitsemasta historian-tutkimuksesta ja välttää sopeutumista.⁸⁵

Lokeroteesi, jonka mukaan todelliset tutkijat kykenivät eristäytymään puolueen kontrolloimasta virallisesta historiankirjoituksesta, ei varmastikaan ole DDR:n historiankirjoituksen koko kuva. Selitys ehkä sopii Blaschken kaltaiseen järjestelmän kriittikkoon, mutta ei missään tapauksessa useimpiin muihin länessä arvostettuihin historioitsijoihin, esimerkiksi Wolfgang Küttleriin, Jürgen Kuczynskiin tai Hartmut Zwahriin – puhumattakaan Ernst Engelbergistä, joka oli neljän vuosikymmenen ajan DDR:n yksi vaikutusvaltaisimpia historioitsijoita. Werner Röhr on huomauttanut, että myös historian tutkimuksen huiput – ja nimenomaan juuri he – palvelivat puolueen intressejä kaikkien parhaiten.⁸⁶

DDR:n historioitsijat eivät jakautuneet kahteen vastakkaiseen ryhmään, sortajiin ja sorrettuihin, tieteellisiltä kyvyiltään ala-arvoisiin puoluehistorioitsijoihin ja eteviin akateemisiin tutkijoihin. DDR:ssä oli tieteellistä historiankirjoitusta sekä puolueen tutkimuslaitoksissa että niiden ulkopuolella. Historioitsijoiden poliittiset rasitteet eivät myöskään jakautuneet sillä tavoin, että toiset olisivat olleet sitoutuneita ja toiset sitoutumattomia. Siksi DDR:n historiankirjoitus ei voinut uudistua siten, että sorretut historioitsijat olisivat SED-diktatuurin kukistumisen jälkeen Feniks-linnun tavoin nousseet hävityksen tuhasta.⁸⁷

DDR:n historiankirjoituksen marxilais-leniniläinen arvoperusta oli Saksan liittotasavallassa vallitsevien länsimaisten tieteenihanteiden täydellinen vastakohta. Kilpailu Länsi-Saksan kanssa oli DDR:n keskeisin olemassaolon ehto. DDR oli kuitenkin saksalais-saksalaisessa kilpailussa lähes kaikilla aloilla alakynnessä. Siksi sen oli korostettava vastakohtaisuutta enemmän kuin Länsi-Saksan. Tämä alituinen

84 Blaschke 1992 (teoksessa Eckert, ym.) s. 14–27.

85 Blaschke 1992 (APuZ) s. 15.

86 Röhr 1991 (Initial 5) s. 543.

87 Vrt. Wolfgang Küttler, *Neubeginn in der ostdeutschen Geschichtswissenschaft nach dem Zusammenbruch*, APuZ Beilage 17–18 (1992) s. 6–12.

antiteesinä esiintyminen teki DDR:n riippuvaiseksi liittotasavallasta: myös historiankirjoituksen alueella DDR:n oli kiinnitettävä päähuomionsa niihin asioihin, jotka kulloinkin olivat ajankohtaisia Länsi-Saksassa. Walter Schmidt tunnusti itsekritiikissään keväällä 1990, että Saksan liittotasavallan historiankirjoitus oli ollut alusta loppuun DDR:n historiankirjoituksen tärkein "konstitutiivinen elementti".⁸⁸

Kummankin Saksan historiankirjoituksen pääkohde oli yhteinen: Saksan kansallinen historia vuoteen 1945. Myös tieteentraditiot olivat yhteiset, vaikka kummallakin puolella korostettiin etenkin 1950- ja 1960-luvuilla enemmän ideologisia vastakohtia ja eroja kuin yhteisiä traditioita. Kilpailu Saksan kansallisesta historiasta pakotti liittotasavallan ja DDR:n historioitsijat kuitenkin alituisesti ottamaan kantaa toistensa tulkintoihin. Vastakkaisista arvoperustoista huolimatta Länsi-Saksan ja DDR:n historiankirjoituksessa oli monia temaattisia yhtymäkohtia ja metodisia paralleleleja.⁸⁹ Historian teoria- ja metodikeskustelu vilkastui kummassakin Saksassa 1970-luvun alussa. Sosiaalihistoriallisen tutkimuksen läpimurto legitimoi marxilaisen lähestymistavan myös lännessä, mutta DDR:n dogmaattisesta marxismi-leninismistä liittotasavallan historioitsijat sanoutuivat jyrkästi irti. Toisaalta DDR:n historioitsijoita alkoivat 1970-luvun lopulla kiehtoa lännen uusimmat muotivirtaukset, mentaliteettien ja arjen historia. Kummassakin Saksassa myös suuri yleisö kiinnostui historiasta aivan uudella tavalla. Historiallisten museoiden, näyttelyiden, populaarihistoriallisen kirjallisuuden, elokuvien ja TV-sarjojen suosio osoitti, että niin idässä kuin lännessäkin alkoi samantapainen historiallisten juurien ja esikuvien etsiminen.

Liittotasavallan ja DDR:n historiasodan viimeinen ja samalla kii-vain taistelu käytiin 1980-luvulla Saksan kansallisesta historiasta. Tässä taistelussa DDR halusi valloittaa itselleen koko Saksan historian ja turvautui aseisiin, joita se ei ollut aikaisemmin käyttänyt: historian aikakausia, tapahtumia ja henkilöitä, joita aikaisemmin oli pidetty yksinomaan taantumuksellisina, ryhdyttiin arvioimaan uudelleen. Helga Schultzin mukaan DDR:n historiankirjoituksessa tapahtui 1980-luvulla samantapainen "konservatiivien käänne" perinteisen historian suuntaan kuin Saksan liittotasavallassa. "DDR:n uudella konservatismilla" Schultz tarkoitti sitä, että DDR:n historiankirjoituksen

88 Schmidt 1992 (teoksessa Eckert, ym.) s. 183–184.

89 Heydemann 1980 (Geschichtswissenschaft im ...) s. 237.

tapa lähestyä kohdettaan alkoi erehdyttävästi muistuttaa perinteisen porvarillisen historiankirjoituksen lähestymistapaa.⁹⁰ Kansallisten suurmiesten – DDR-kielellä "taantumuksellisen riistäjäluokan edustajien" – uudelleenarvioinnilla ei kuitenkaan ollut mitään tekemistä konservatismiin kanssa. Tämänkin historiapolitiittisen operaation perimmäinen tarkoitus oli marxilais-leniniläisen historiankuvan terävöittäminen.

Hyvä esimerkki historiankirjoituksen saksalais-saksalaisista paralleleista on myös historian teoria- ja metodikeskustelu. DDR:n marxilais-leniniläisen Historik-projektin tavoitteet olivat keskeisiltä osin aivan samat kuin Länsi-Saksan historiallisen yhteiskuntatieteen. Yhtymäkohtia oli monia: historian yhteiskuntatieteellisyyden korostaminen, pyrkimys historiallisen teorian kehittämiseen sekä historiallisen totaliteetin – kokonaishistorian – mahdollisuuksien pohtiminen. Wolfgang Küttler on huomauttanut, että Länsi-Saksan *historiallinen yhteiskuntatiede* ja DDR:n *taloudellisten yhteiskuntamuodostumien teoria* eivät suinkaan olleet vain toistensa vastakohtia ja omien yhteiskuntajärjestelmiensä, "porvarillisen pluralismin ja marxilaisen monismin ideologisia tuotteita".⁹¹ Kumpikin etsi vastauksia itse asiassa hyvin samankaltaisiin modernin teollisuusyhteiskunnan ongelmiin. Virallisen selityksen mukaan DDR:n historioitsijat ryhtyivät kehittämään taloudellisten yhteiskuntamuodostumien teoriaa Neuvostoliitossa saatujen hyvien kokemusten pohjalta. Todellisuudessa historian teoreettis-metodologinen tutkimus voimistui DDR:ssä 1970-luvun alussa ensisijaisesti siksi, että näin tapahtui myös Länsi-Saksassa.

Saksan liittotasavallan ja DDR:n kylmän historiasodan päätyttyä koko aikakautta 1945–1990 koskeva yhteenveto voidaan tiivistää periodisointikaavioksi, jossa kummankin Saksan historiatieteen metodologinen kehitys ja tässä tutkimuksessa analysoitujen historiakeskustelujen sisällölliset painopisteet asetetaan rinnakkain aika-akselille.

90 Schultz 1992 (teoksessa Eckert, ym.) s. 456–457.

91 Küttler 1991 (Initial 2) s. 147; vrt. Wolfgang Küttler, *Theoriegeschichte und methodologische Probleme historischer Formationsanalyse*, teoksessa Ernst Engelberg/Wolfgang Küttler (Hrsg.), *Formationsanalyse und Geschichte*, Berlin (Ost) 1978 s. 719–720.

Kaavio: Jaetun Saksan historiankirjoituksen keskeiset tendenssit 1945–1990

	metodi		sisältö	
	BRD	DDR	BRD	DDR
1945	historismin restauraatio	antifasistis-demokraattinen pluralismi	revisio-keskustelu	kansakunnan harharetki
1950	sosiaali-historia	marxilais-leniniläinen puolueellisuus	historian torjuminen	historian voittaja
1960		tiede tuotantovoimaksi	Fischer-kiista	työväenliikkeen historia
1970	historiallisen yhteiskuntatiede	taloudellisten yhteiskuntamuodostumien teoria	Sonderweg	DDR-kansakunta
1980	uushistorismi postmodernismi paradigmojen rinnakkainelo		konservatiivinen käänne	paluu koko Saksan historiaan
1990			Historikerstreit	

352

DDR:n historiankirjoituksen kriittinen arviointi on tärkeä osa laajempaa DDR-menneisyyden tilitystä, jossa puolestaan on monia yhtymäkohtia siihen, mitä Saksassa tapahtui vuoden 1945 jälkeen. Vuosien 1945 ja 1990 vertailu alkoi pian Saksan yhdistymisen jälkeen.⁹² Saksan yhdistyminen ei suinkaan vapauttanut saksalaisia kolmannen valtakunnan taakasta. Kansakunnan itsetuntoa alkoi kirjailija Rolf Gordanon mukaan rasittaa "toinen syyllisyys", tilinteko SED-diktatuuri-

92 Ks. lähemmin Seppo Hentilä, 1945 ja 1990 – eroja ja yhtäläisyyksiä, teoksessa Seppo Hentilä/Erkki Karjalainen/Raija Valta, Saksa – voima Euroopan keskellä, Helsinki 1993 s. 235–246; Ludwig Elm, Nach Hitler, nach Honecker. Zum Streit der Deutschen um die eigene Vergangenheit, Berlin 1991 s. 22.

danon mukaan rasittaa "toinen syyllisyys", tilinteko SED-diktatuurista.⁹³ Tämän problematiikan pohtiminen ei varsinaisesti kuulu tutkimuksen piiriin, mutta uudet pelot Saksan historian jatkuvuudesta ja toistumisesta osoittavat, ettei historia todellakaan "loppunut" vuoteen 1990.

Vuosien 1945 ja 1990 tilitysten vertailemisen hyvää tarkoittava lähtökohta ja tavoite oli vuoden 1945 jälkeen tehtyjen virheiden välttäminen. Alexander ja Margarete Mitscherlich, jotka 1960-luvulla kiinnittivät huomiota saksalaisten "kyvyttömyyteen tehdä surutyötä" natsimenneisyydestä, havaitsivat itäsaksalaisten olevan yhtä kyvyttömiä tekemään surutyötä DDR-menneisyydestä:

Syyllisyyden kiistäminen ja muu tämänkaltainen itsepetos voi – samoin kuin vuoden 1945 jälkeen – johtaa siihen, että kansakunnan todellisuudentaju rajoittuu ja stereotyyppiset ennakkoluulot saavat vallan.⁹⁴

Vuosien 1945 ja 1990 jälkiselvittelyjen vertailu ei yleisesti eikä myöskään historiankirjoituksen kannalta tarkoita sitä, että kansallissosialistinen ja kommunistinen diktatuuri samaistettaisiin toisiinsa. Eräs yhtäläisyys on kuitenkin se, että DDR:n historioitsijat joutuivat vuonna 1990 esittämään samoja kysymyksiä kuin koko Saksan historioitsijakunta vuonna 1945: kysymyksen tieteen poliittisesta riippuvuudesta ja historioitsijan moraalisesta vastuusta.⁹⁵

Yhdistynyt Saksa kohteli DDR:n historioitsijoita 1990-luvun alussa paljon ankarammin kuin Saksan liittotasavalta kolmannen valtakunnan historioitsijoita 1940-luvun lopulla. DDR:n historiankirjoituksen alasajo muistuttaakin enemmän sitä, mitä historioitsijoille tapahtui Saksan itävyöhykkeellä ja DDR:ssä. Saksan länsivyöhykkeillä erotettiin 1945 parisenkymmentä kolmannen valtakunnan johtavaa historioitsijaa, mutta heidätkin armahdettiin jo kuuden vuoden kuluttua. DDR:ssä puhdistus oli sen sijaan lähes totaalinen. Vaikka vertaus ehkä hieman ontuu, mikään ei viittaa siihen, että erotetut DDR:n

93 Rolf Giordano, *Die zweite Schuld oder von der Last ein Deutscher zu sein*, München 1990.

94 Alexander Mitscherlich/Margarete Mitscherlich, *Die Unfähigkeit zu trauern: Grundlagen kollektiven Verhaltens*, 21. uud. p. Leipzig 1990 s. 24. – Teoksen 1. p. ilmestyi 1967.

95 Georg G. Iggers, *Geschichtswissenschaft und autoritärer Staat. Ein deutsch-deutscher Vergleich (1933–1990)*, *Initial* 2 (1991) s. 125–132.

historioitsijat saivat kuuden vuoden kuluttua virkansa ja arvonsa takaisin. Päinvastoin paljon todennäköisempää on, että entisen DDR:n kahdestatuhannesta historioitsijasta tässä ammatissa on silloin enää vain muutamia kymmeniä.

DDR:n historiankirjoituksesta tuli hävityn historiasodan jälkeen itsestään historian tutkimuksen kohde. DDR-menneisyyden selvittämisestä kaikki pitivät välttämättömänä, mutta siihen yksimielisyyden loppuikin. Saksassa alkoi heti yhdistymisen jälkeen ankara kiistely siitä, miten ja missä DDR:n historiaa tutkittaisiin – sekä ennen kaikkea: kuka sitä saisi tutkia. Riippumattoman historioitsijaliiton perustajat Armin Mitter ja Stefan Wolle tekivät jo elokuussa 1990 konkreettisen ehdotuksen sellaisen tutkimuslaitoksen perustamiseksi, jonka tehtävänä olisi "DDR:n historian ja väkivaltakoneiston"⁹⁶ perusteellinen selvittäminen. Esikuvaksi kelpasi ehdotuksen tekijöiden mielestä Münchenin *Institut für Zeitgeschichte* (IfZ). Mitterin ja Wollelleen mukaan lähihistorian avoin tilittäminen olisi yhdistyneen Saksan demokraattisen kulttuurin ehto. He olivat huolissaan myös SED:n ja Stasin arkistojen kohtalosta, sillä ne olivat vielä tuolloin SED:n palkkaamien työntekijöiden hallussa.⁹⁷ Mitterin ja Wollelleen ehdotus sai myönteistä vastakaikua Länsi-Saksan historioitsijoilta; esimerkiksi VHD:n puheenjohtaja Wolfgang J. Mommsen kannatti sitä lämpimästi puhuessaan Bochumin historioitsijapäivien avajaisissa syyskuussa 1990.⁹⁸

Hanke eteni toteutusvaiheeseen vuoden 1992 alussa. Tuolloin *Max-Planck-Gesellschaftin* yhteyteen perustettiin seitsemän kolmivuotista painopisteohjelmaa, joista yksi oli oman ajan historia, erityisesti Saksan itävyöhykkeen ja DDR:n historia. Tutkimuksesta vastaava keskus – *Forschungsschwerpunkt Zeithistorische Studien* (FZS) – sijoitettiin uuden Potsdamin yliopiston⁹⁹ yhteyteen. Keskuksen sivutoimiseksi johtajaksi kutsuttiin Jürgen Kocka ja tieteellisen johtokunnan puheen-

96 Mitter ja Wolle käyttivät ehdotuksestaan nimitystä "Forschungstätte zur Geschichte der DDR und ihrer Repressivorgane".

97 "Aufruf zur Bildung einer Forschungsstätte zur Geschichte der DDR und ihrer Repressivorgane" (24.8.1990), teoksessa Rainer Eckert/Wolfgang Küttler/Gustav Seeber (Hrsg.), *Krise – Umbruch – Neubeginn. Eine kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft 1989/90*, Stuttgart 1992 s. 105–106.

98 Wolfgang Mommsen 1992 (teoksessa Eckert, ym.) s. 241.

99 Potsdamin entisestä pedagogisesta korkeakoulusta tehtiin yliopisto vuonna 1991.

johtajaksi Wolfgang J. Mommsen.¹⁰⁰ Projektin johtokunta korosti suunnitelmissaan monitieteisyyttä ja asetti painopisteeksi vertailevan tutkimuksen Saksan 1900-luvun diktatuureista. Kocka toivoi, että ruskean ja punaisen diktatuurin vertailusta – *Diktaturenvergleich* – tulisi aikaa myöten projektin todellinen tavamerkki. Keskukseen palkattiin 18 päätoimista tutkijaa, joista peräti 14 oli entisestä DDR:n tiedeakatemiasta.¹⁰¹

Armin Mitter ja Stefan Wolle eivät olleet alkuunkaan tyytyväisiä Potsdamin keskuksen johtokunnan suunnitelmiin, henkilökunnan valinnasta puhumattakaan. He arvostelivat Kockaa siitä, että tämä oli pannut sananmukaisesti "pukit kaalimaan vartijoiksi": Potsdamissa suorastaan "kuhisi SED-vallan entisiä aisankannattajia ja nykyisiä takinkääntäjiä". Mitter ja Wolle kutsuivat Potsdamin keskuksen linjaa Kockan ja eräiden johtokunnan jäsenten taustaan viitaten "Bielefeldin tieksi".¹⁰² Mutta nimityksellä oli myös toinen, paljon ilkeämpi implikaatio, "Bitterfeldin tie". Tällä nimellä tunnetaan SED:n kulttuuripoliittinen ohjelma vuodelta 1959 "taiteen ja elämän, taiteilijoiden ja kansan ykseyden lujittamiseksi sosialistisen realismin hengessä".¹⁰³ Kocka ei hermostunut entisten DDR-kollegoiden poliittisesta vihjailusta vaan puolusti projektin henkilövalintoja asiallisesti:

Jos haluamme, että he (DDR:n historioitsijat – S. H.) tilittävät kriittisesti menneisyyttään, meidän on annettava heille siihen tilaisuus. Jos he hyväksyvät uuden moniarvoisen ja kriittisen tarkastelutavan, he voivat antaa tutkimukselle hyvin paljon sellaista, jonka läntiset aloittelijat helposti sivuuttaisivat ja jota he ehkä eivät lainkaan huomaisi.¹⁰⁴

Kiistassa DDR-tutkimuksen hegemoniasta Potsdamin oman ajan historian tutkimuskeskus FZS sai haastajakseen Münchenin oman ajan historian tutkimuslaitoksen IfZ:n. Bonnin liittohallituksen kristillisdemokraatit asettuivat keväällä 1993 tukemaan IfZ:n johtajan Horst

100 Tieteellisen johtokunnan – *Wissenschaftlicher Beirat* – jäseniksi valittiin professorit Ludolf Herbst, Friedrich Kahlenberg, Charles S. Maier, Lutz Niethammer, Otto Gerhard Oexle ja Hartmut Zwahr.

101 *Diktaturenvergleich in Potsdam. Die zeitgeschichtliche Forschung – Anspruch und Domäne der Parteipolitik*, ND 11./12.9.1993 (Heinz Steffen).

102 Armin Mitter/Stefan Wolle, *Der Bielefelder Weg*, FAZ 10.8.1993.

103 Seppo Hentilä, *DDR – valtio ilman kansaa*, Helsinki 1992 s. 134.

104 Jürgen Kocka, *Entgegnung an Armin Mitter und Stefan Wolle*, FAZ 25.8.1993.

Möllerin ehdotusta, jonka mukaan Potsdamin keskukselta olisi tehtävä IfZ:n filiaali. Suurin oppositiopuole SPD teki puolestaan Bonnin liittopäivillä aloitteen Potsdamin keskuksen vakinaistamisesta eli hyväksymisestä ns. siniselle listalle (Blaue Liste). Tällä listalla olevien ei-yliopistollisten tutkimuslaitosten, esimerkiksi Münchenin oman ajan historian laitoksen rahoituksesta vastaa liittohallitus. DDR-tutkimuksesta on kehkeytynyt ankara poliittinen kädenvääntö, jonka lopputulos ei tätä kirjoitettaessa (lokakuussa 1993) ole vielä näköpiirissä. Kaikki ainekset uuden saksalaisen "Historikerstreitin" puhkeamiselle ovat jälleen olemassa.

Lyhenteitä

Abt.	Abteilung
AdW	Akademie der Wissenschaften der Deutschen Demokratischen Republik
AGW	Akademie für Gesellschaftswissenschaften (beim ZK der SED)
ASG	Archiv für Sozialgeschichte (Bonn)
APuZ	Aus Politik und Zeitgeschichte (Beilage zur Wochenzeitung "Das Parlament", Bonn)
BA	Bundesarchiv
Bd.	Band (osa, nide)
BRD	Bundesrepublik Deutschland
BZ	Berliner Zeitung (Itä-Berliini)
BzG	Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung (Itä-Berliini)
CDU	Christlich-Demokratische Union Deutschlands
CISH	Comité International des Sciences Historiques
CSU	Christlich-Soziale Union Deutschlands
DA	Deutschland Archiv (Köln)

DAW	Deutsche Akademie der Wissenschaften (DDR)
DDR	Deutsche Demokratische Republik
DHG	Deutsche Historiker-Gesellschaft (DDR)
FAZ	Frankfurter Allgemeine Zeitung (Frankfurt/M.)
FES	Friedrich-Ebert-Stiftung
FDJ	Freie Deutsche Jugend
FDP	Freie Demokratische Partei
GG	Geschichte und Gesellschaft (Göttingen)
GWU	Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (Stuttgart)
HAik	Historiallinen Aikakauskirja
Hrsg.	Herausgeber (toimittaja)
HTF	Historisk Tidskrift för Finland
HZ	Historische Zeitschrift (München)
IfZ	Institut für Zeitgeschichte (München)
IML	Institut Marxismus-Leninismus (beim ZK der SED)
IWK	Internationale Wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung (Länsi-Berliini)
KPD	Kommunistische Partei Deutschlands
MEGA	Marx-Engels Gesamtausgabe
MEW	Marx-Engles Werke
MfS	Ministerium für Staatssicherheit (ns. Stasi)

ND	Neues Deutschland (Itä-Berliini)
NSDAP	Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei
p.	painos
RfG	Rat für Geschichtswissenschaft (der DDR)
SAPMO	Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv (Berliini)
SBZ	Sowjetische Besatzungszone
SED	Sozialistische Einheitspartei Deutschlands
SPD	Sozialdemokratische Partei Deutschlands
SMAD	Sowjetische Militäradministration in Deutschland
SZ	Süddeutsche Zeitung (München)
VfZ	Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (München)
taz	die tageszeitung (Länsi-Berliini)
UHV	Unabhängiger Historiker-Verband (der DDR)
VHD	Verband der Historiker Deutschlands
VGD	Verband der Geschichtslehrer Deutschlands
ZfG	Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Itä-Berliini)
ZIG	Zentralinstitut für Geschichte (Akademie der Wissenschaften der DDR)
ZK	Zentralkomitee

Lähteet ja kirjallisuus

Arkistolähteet

Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv (SAPMO), Berliini

Politbüro des Zentralkomitees der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands, Protokolle der Sitzungen
Sekretariat des Zentralkomitees der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands, Protokolle der Sitzungen
Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands, Protokolle der Sitzungen
Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands, Abteilung Wissenschaften
Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands, Bestand
Büro Prof. Kurt Hager

Tekijän hallussa

Ehrenfragebogen der Ernst-Moritz-Arndt Universität Greifswald (31.5.1991)
"Luonnehdintoja historioitsijoista sosialismissa" (Berlin, Leipzig, Jena, Greifswald), päiväkirjamerkintöjä ja haastattelumuistuinpanoja 15.10.–15.12.1979 (Seppo Hentilä)
Positionen der Geschichts- und Altertumswissenschaften der Sektion Geschichte der Wilhelm-Pieck-Universität Rostock, 12.3.1990 (kopio)
Prof. Dr. Ingo Materna, "Notizen aus der

Wissenschaftspolitik" (päiväämätön muistio)

Vastauskirjeet 8.5.1992 tehtyyn kyselyyn, joka koski historiankirjoitusintuution alasajoa entisessä DDR:ssä
Vorläufige Verfahrensordnung für die Ehrenkommissionen der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald (19.2.1991)

Painetut dokumentit

Aufzur Bildung einer Forschungsstätte zur Geschichte der DDR und ihrer Repressivorgane (24.8.1990), teoksessa Eckert Rainer/Küttler Wolfgang/Seeber Gustav (Hrsg.), Krise – Umbruch – Neubeginn. Eine kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft 1989/90, Stuttgart 1992 s. 105–106
Aufzur Bildung einer Arbeitsgruppe Unabhängiger Historiker in der DDR (10.1.1990), teoksessa Eckert Rainer/Küttler Wolfgang/Seeber Gustav (Hrsg.), Krise – Umbruch – Neubeginn. Eine kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft 1989/90, Stuttgart 1992 s. 160–161
Berliner Geschichtswerkstatt e.V. Goltzstrasse 49, D-1000 Berlin 30 (esittelylehtinen vuodelta 1987)
Bundesministerium für innerdeutsche Beziehungen (Hrsg.), Zehn Jahre Deutschlandpolitik, Bonn 1980
Deutsche Verfassungen, München 1976
Die geschichtliche Aufgabe der Deutschen Demokratischen Republik und die Zukunft Deutschlands, Berlin (Ost) 1962

Die weitere Entwicklung der marxistisch-leninistischen Gesellschaftswissenschaften in der DDR. Beschluss des Politbüros des ZK der SED vom 22.10.1968, Einheit 12 (1968) s. 1455–1470

Die Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik, Dresden 1968

Dokumente der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands, Bd.1, 3, 7, Berlin (Ost) 1952–1970

Erklärung des Präsidiums der Historikergesellschaft e.V. (vormals Historikergesellschaft der DDR e.V.), teoksessa Eckert Rainer/Küttler Wolfgang/Seeber Gustav (Hrsg.), Krise – Umbruch – Neubeginn. Eine kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft 1989/90, Stuttgart 1992 s. 256–257

Für die Festigung der sozialistischen deutschen Geschichtswissenschaft, ZfG 3 (1958) s. 457–467

Gegenwartsaufgaben der Geschichtswissenschaft der Deutschen Demokratischen Republik, ZfG 3 (1957) s. 449–455

Geschichtswerkstatt e.V. Rundbrief/Info Nr.4/1987

Longerich Peter (Hrsg.), "Was ist des Deutschen Vaterland?" Dokumente zur Frage der deutschen Einheit 1800–1990, München 1990

Protokoll der Verhandlungen der 2. Parteikonferenz der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands, Berlin (Ost) 1952

Rechenschaftsbericht des Präsidiums der Deutschen Historikergesellschaft (Wahlperiode 1965 bis 1968). Material zur Mitgliederversammlung der DHG am 9. Oktober 1968 in Leipzig, Leipzig 1968

Studienplan für die Fachrichtung Geschichte von 1984 bis 1989, Berlin (Ost) 1985

Thesen zum 40. Jahrestag der deutschen Novemberrevolution 1918, ZfG Sonderheft 1958 s. 1–17

Verband der Historiker Deutschlands: "Erklärung zur gegenwärtigen Lage in der DDR, teoksessa Eckert Rainer/

Küttler Wolfgang/Seeber Gustav (Hrsg.), Krise – Umbruch – Neubeginn. Eine kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft, Stuttgart 1992 s. 211–212

Verband der Historiker Deutschlands: "Erklärung zur Integration der Geschichtswissenschaft der bisherigen DDR in das Wissenschaftssystem der Bundesrepublik", teoksessa Eckert Rainer/Küttler Wolfgang/Seeber Gustav (Hrsg.), Krise – Umbruch – Neubeginn. Eine kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft, Stuttgart 1992 s. 228–230

Verbesserung der Forschung und Lehre in der Geschichtswissenschaft der Deutschen Demokratischen Republik, ZfG 3 (1955) s. 507–527

Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik vom 27. September 1974, Berlin (Ost) 1974

Zentraler Forschungsplan der marxistisch-leninistischen Gesellschaftswissenschaften der DDR bis 1975, Einheit 2 (1972); Zentraler Forschungsplan der marxistisch-leninistischen Gesellschaftswissenschaften der DDR 1976–1980, Einheit 9 (1975); Zentraler Forschungsplan der marxistisch-leninistischen Gesellschaftswissenschaften der DDR 1981–1985, Einheit 12 (1980); Zentraler Forschungsplan der marxistisch-leninistischen Gesellschaftswissenschaften der DDR 1986–1990, Einheit 8 (1986)

13. Tagung des ZK der SED, 12.–14. Dezember 1974. Aus dem Bericht des Politbüros an die 13. Tagung des ZK der SED, Berichterstatter: Genosse Erich Honecker, Berlin (Ost) 1974

361

Sanoma- ja aikakauslehdet *)

Berliner Zeitung (BZ)
 Frankfurter Allgemeine Zeitung (FAZ)
 Neues Deutschland (ND)

Der Spiegel
Süddeutsche Zeitung (SZ)
die tageszeitung (taz)
Die Welt
Die Zeit

*) Lehdistökeskustelua ei ole seurattu systemaattisesti vaan tapauskohtaisesti ja valikoiden.

Haastattelut

Professori Werner Abelshauer (Bielefeld)
Professori Günter Benser (Berliini)
Professori Werner Berthold (Leipzig)
Professori Martin Broszat (München)
† 1989
Professori Otfried Dankelmann (Halle)
Professori Dieter Fricke (Jena)
Professori Helga Grebing (Bochum)
Professori Martin Guntau (Rostock)
Professori Professori Heinz Heitzer (Berliini)
Professori Andreas Hillgruber (Köln)
† 1989
Professori Fritz Klein (Berliini)
Professori Professori Wolfgang Küttler (Berliini)
Professori Ingo Materna (Berliini)
Professori Manfred Menger (Greifswald)
Tohtori Karl-Heinz Noack (Berliini)
Professori Thomas Nipperdey (München) † 1992
Professori Ernst Nolte (Berliini)
Arkistonjohtaja Birgit Pardon (Berliini)
Tohtori Dörte Putensen (Greifswald)
Tohtori Werner Röhr (Berliini)
Tohtori Hans Schleier (Leipzig)
Professori Wolfgang Schröder (Leipzig)
Professori Horst Schumacher (Berliini)
† 1989
Professori Gustav Seeber (Leipzig)
† 1992
Professori Klaus Tenfelde (Bielefeld)
Professori Manfred Weissbecker (Jena)
Professori Hartmut Zwahr (Leipzig)

Kirjallisuus

Abusch Alexander, Der Irrweg einer Nation. Ein Beitrag zum Verständnis deutscher Geschichte, Berlin (Ost) 1946 (8. tark. p. 1960)
Abusch Alexander, Kunst, Kultur und Lebensweise in unserem sozialistischen deutschen Nationalstaat, Einheit 6 (1971) s. 727–738
Acham Karl/Schulze Winfried (Hrsg.), Teil und Ganzes. Theorie der Geschichte – Beiträge zur Historik Bd. 6, München 1990
Alter Peter, Bismarck in der Geschichtsschreibung der DDR, teoksessa Fischer Alexander/Heydemann Günther (Hrsg.), Geschichtswissenschaft in der DDR, Bd. 2, Berlin 1990 s. 655–670
Arbeitskreis zur Heimatgeschichte der Arbeiter (Hrsg.), Arbeiterkultur in der proletarischen Provinz 1890–1933, Marbach/N. 1985
Arendt Hannah, Eichmann in Jerusalem. Ein Bericht von der Banalität des Bösen, München 1986
Auerbach Ludwig, Die DDR-Forschung im Spannungsfeld der Politik, SBZ-Archiv 20 (1967)
Bachmann Peter, ym. (Hrsg.), Geschichte, Ideologie, Politik. Auseinandersetzungen mit bürgerlichen Geschichtsauffassungen in der BRD, Berlin (Ost) 1983
Bachmann Peter/Knoth Inge (Hrsg.), Preussen - Legende und Wirklichkeit, Berlin (Ost) 1983
Bartel Horst, Erbe und Tradition in Geschichtsbild und Geschichtsforschung der DDR, ZfG 5 (1981) s. 389–398
Bartel Horst, ym. (Hrsg.), Deutsche Geschichte in zwölf Bänden, Bd. 4: Die bürgerliche Umwälzung von 1789 bis 1871, Berlin (Ost) 1984
Bartel Horst/Diehl Ernst/Engelberg Ernst, Die Geschichtswissenschaft der DDR 1960-1970, Historische For-

- schungen in der DDR 1960–1970, ZfG Sonderheft 1970 s. 19–30
- Bartel Horst/Engelberg Ernst* (Hrsg.), Die grosspreussisch-militaristische Reichsgründung 1871. Voraussetzungen und Folgen, Bd. 1, Berlin (Ost) 1971
- Bartel Horst/Helmert Heinz/Küttler Wolfgang/Seeber Gustav* (Hrsg.), Evolution und Revolution in der Weltgeschichte. Ernst Engelberg zum 65. Geburtstag, Bd. 1-2, Berlin (Ost) 1976
- Bartel Horst/Mittenzwei Ingrid/Schmidt Walter*, Preussen und die deutsche Geschichte, Einheit 6 (1979) s. 339–348
- Bauer Roland*, Zur Einschätzung des Charakters der deutschen Novemberrevolution 1918–1919, ZfG 1 (1958) s. 134–168
- Baumgartner Hans Michael*, Erzählung und Theorie in der Geschichte, teoksessa Kocka Jürgen/Nipperdey Thomas (Hrsg.), Theorie und Erzählung in der Geschichte. Theorie der Geschichte – Beiträge zur Historik, Bd. 3, München 1979 s. 259–289
- Baumgartner Hans Michael*, Thesen zur Grundlegung einer transzendentalen Historik, teoksessa Baumgartner Hans Michael/Rüsen Jörn (Hrsg.), Seminar: Geschichte und Theorie – Umriss einer Historik, 2. p. Frankfurt/M. 1982 s. 274–302
- Benser Günter*, "Zwangsvereinigung" – eine Legende und ihre Variationen, teoksessa Bachmann Peter, ym. (Hrsg.), Geschichte, Ideologie, Politik (Hrsg.) 1983 s. 201–216
- Benser Günter/Streb Xaver/Winkler Gerhard*, Partei und Massen beim Ausbruch des ersten Weltkrieges. Zum Buch von Jürgen Kuczynski 'Der Ausbruch des ersten Weltkrieges und die deutsche Sozialdemokratie', ZfG 1 (1958) s. 162–187
- Benser Günter/Gemkow Heinrich/Wimmer Walter* (Hrsg.), Institut Marxismus-Leninismus beim ZK der SED. Vierzig Jahre 1949–1989, Berlin (Ost) 1989
- Bensing Manfred*, Thomas Müntzer, Leipzig 1965
- Bensing Manfred*, Klassenpsychologische Aspekte der Bewusstseinsbildung der Arbeiterklasse, ZfG 8 (1978) s. 657–672
- Berbig Hans Joachim*, Thomas Müntzer aus marxistischer Sicht, teoksessa Fischer Alexander/Heydemann Günther (Hrsg.), Geschichtswissenschaft in der DDR, Bd. 2, Berlin 1990 s. 235–264
- Berghahn Volker*, Die Fischer-Kontroverse – 15 Jahre danach, GG 3 (1980) s. 403–419
- Bergmann Klaus/Schörken Rolf* (Hrsg.), Geschichte im Alltag – Alltag in der Geschichte, Düsseldorf 1982
- Berdahl Robert/Lüdike Alf/Medick Hans* (Hrsg.), Klassen und Kultur. Sozialanthropologische Perspektiven in der Geschichtsschreibung, Frankfurt/M. 1982
- Berthold Lothar*, Wer macht Geschichte?, Berlin (Ost) 1976
- Berthold Lothar*, "Sozusagen mein dritter Beruf", ND 14.6.1964
- Berthold Lothar*, Ein geschlossenes Bild der Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, ZfG 8 (1966) s. 1277–1282
- Berthold Werner*, Der politisch-ideologische Weg Gerhard Ritters, eines führenden Ideologen der deutschen Bourgeoisie, ZfG 5 (1958) s. 959–989
- Berthold Werner*, Bemerkungen zu den von J. Kuczynski und anderen Historikern aufgeworfenen Problemen des "Geschichtemachens", ZfG 2 (1958) s. 304–312
- Berthold Werner*, "... grosshungern und gehorchen". Zur Entstehung und politischen Funktion der Geschichtsideologie des westdeutschen Imperialismus, untersucht am Beispiel von G. Ritter und F. Meinecke, Berlin (Ost) 1960
- Berthold Werner*, Marxistisches Geschichtsbild, Volksfront und antifaschistisch-demokratische Revolution. Entwicklung und Ausstrahlung der marxistischen Konzeption und des

- marxistischen Bildes der nationalen Geschichte im Kampf um die Volksfront und die antifaschistisch-demokratische Revolution (Mitte der dreißiger Jahre bis 1946). Ein Beitrag zur Geschichte der Geschichtswissenschaft der DDR und zur historiographischen Fundierung der Konzeption einer deutschen Nationalgeschichte, Berlin (Ost) 1970
- Berthold Werner*, Zur Geschichte der Geschichtswissenschaft der DDR. Vorgeschichte, Konfrontationen und Kooperationen, teoksessa Schulin Ernst (Hrsg.), Deutsche Geschichtswissenschaft nach dem Zweiten Weltkrieg (1945–1965), München 1989 s. 39–52
- Biographisches Lexikon zur deutschen Geschichte von den Anfängen bis 1945 2. p. Leipzig 1970
- Blackbourn David*, Wie es eigentlich nicht gewesen, teoksessa Blackbourn David/Eley Geoff, Mythen deutscher Geschichtsschreibung. Die gescheiterte bürgerliche Revolution von 1848, Frankfurt/M. 1980 s. 71–137 (engl. laitos: Peculiarities of German History, Oxford 1985)
- Blaschke Karlheinz*, Akademiker als Pförtner, FAZ 27.6.1990
- Blaschke Karlheinz*, Geschichtswissenschaft im SED-Staat. – Erfahrungen eines "bürgerlichen Historikers" in der DDR, APuZ Beilage 17–18 (1992) s. 14–27
- Blaschke Karlheinz*, SED-Historiker nach langem Schweigen kräftig in der Wende, teoksessa Eckert Rainer/Küttler Wolfgang/Seeber Gustav (Hrsg.), Krise – Umbruch – Neubeginn. Eine kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft 1989/90, Stuttgart 1992 s. 201–210
- Bloch Ernst*, Das Prinzip Hoffnung, Bd. 1–2, Berlin (Ost) 1954–1955
- Bloch Ernst*, Freiheit, ihre Schichtung und ihr Verhältnis zur Wahrheit. Das Problem der Freiheit im Lichte des wissenschaftlichen Sozialismus, Berlin (Ost) 1956
- Bloch Ernst*, Über die Bedeutung des XX. Parteitag, teoksessa Crusius Reinhard/Wilke Manfred (Hrsg.), Entstalinisierung und seine Folgen, Frankfurt/M. 1956 s. 423–440
- Bloch Ernst*, Kritik einer Prozesskritik, teoksessa Bloch Ernst, Vom Hasard zur Katastrophe. Politische Aufsätze aus den Jahren 1934–1939, Frankfurt/M. 1972
- Bohrer Karl Heinz*, Die Illusion des historischen Arguments, Merkur 41 (1987)
- Boll Friedhelm* (Hrsg.), Arbeiterkulturen zwischen Alltag und Politik. Beiträge zum europäischen Vergleich in der Zwischenkriegszeit, Wien 1986
- Bockmann Hartmut/Schilling Heinz/Schulze Hagen/Stürmer Michael*, Mitlen in Europa. Deutsche Geschichte, Berlin 1987
- Borscheid Peter*, Alltagsgeschichte – Modetorheit oder neues Tor zur Vergangenheit?, teoksessa Schieder Wolfgang/Sellin Volker (Hrsg.), Sozialgeschichte in Deutschland, Bd. 3, Göttingen 1986 s. 78–100
- Bottigelli Emile*, ym., Eine Auseinandersetzung mit dem Werk von Jürgen Kuczynski 'Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus' Bd. 1–38, Akademie-Verlag, Berlin (Ost) 1961–72 teoksessa Fischer Alexander/Heydemann Günther (Hrsg.), Geschichtswissenschaft in der DDR Bd. 2, Berlin 1990 s. 555–653
- Botz Gerhard*, ym. (Hrsg.), Bewegung und Klasse. Studien zur österreichischen Arbeitergeschichte, Wien-München-Zürich 1978
- Botz Gerhard/Weidenholzer Josef* (Hrsg.), Mündliche Geschichte und Arbeiterbewegung. Eine Einführung in Arbeitsweisen und Themenbereiche der Geschichte "geschichtloser" Sozialgruppen, Wien-Köln 1984
- Bracher Karl Dietrich*, Die Auflösung der Weimarer Republik. Eine Studie zum Problem des Machtverfalls in der Demokratie, 4. p. Villingen 1964
- Bracher Karl Dietrich*, Die deutsche

- Diktatur, Entstehung, Struktur, Folgen des Nationalsozialismus, laaj. ja uud. p. Köln 1983
- Bracher Karl Dietrich*, Die totalitäre Erfahrung, München 1987
- Bracher Karl Dietrich/Funke Manfred/Jacobsen Hans-Adolf* (Hrsg.), Nationalsozialistische Diktatur 1933–1945 – Eine Bilanz, Schriftenreihe der Bundeszentrale für politische Bildung, Bd. 192, Bonn 1983
- Brantner Gerhard*, Handbuch der Heiterkeit, Halle-Leipzig 1980
- "Braunbuch". Kriegs- und Naziverbrecher in der Bundesrepublik und in Westberlin. Staat, Wirtschaft, Verwaltung, Armee, Justiz, Wissenschaft, 3. uudist. ja laaj. painos, Berlin (Ost) 1968 (1. p. 1965)
- Brecht Bertolt*, Ein Lesebuch für unsere Zeit, Weimar 1960
- Brelie-Lewien Doris von der*, Der Aufstieg des Nationalsozialismus – unvermeidliches Ende des "deutschen Sonderwegs" in Europa?, teoksessa Grebing Helga (unter Mitarbeit von Doris von der Brelie-Lewien/Hans-Joachim Franzen), Der "deutsche Sonderweg" in Europa 1806–1945. Eine Kritik, Stuttgart 1986 s. 138–192
- Brendler Gerhard*, Zur Rolle der Parteilichkeit im Erkenntnisprozess des Historikers, teoksessa Engelberg Ernst (Hrsg.), Probleme der marxistischen Geschichtswissenschaft. Beiträge zu ihrer Theorie und Methode, Köln 1972 s. 103–119
- Brendler Gerhard*, Zur Auffassung von Reformation und Bauernkrieg bei Friedrich Engels, teoksessa Bartel Horst, ym. (Hrsg.), Evolution und Revolution in der Weltgeschichte. Ernst Engelberg zum 65. Geburtstag, Berlin (Ost) 1976 s. 247–268
- Brendler Gerhard*, Martin Luther. Theologie und Revolution, Berlin (Ost) 1983
- Brendler Gerhard*, Martin Luther – Erbe und Tradition, Materialien des Arbeitskreises 1. der zentralen wissenschaftlichen Konferenz der Historiker der DDR anlässlich des 30. Jahrestages der Deutschen Demokratischen Republik (Berlin, 16.–17. Mai 1979), Historiker-Gesellschaft der Deutschen Demokratischen Republik, Wissenschaftliche Mitteilungen 1979/I–II s. 29–40
- Brendler Gerhard/Küttler Wolfgang*, Die Einheit von Sozialismus und Kommunismus und die historische Analyse ökonomischer Gesellschaftsformationen, ZfG 1 (1973) s. 5–18
- Breuilly John*, Labour Aristocracies, teoksessa Tenfelde Klaus (Hrsg.), Arbeiter und Arbeiterbewegung im Vergleich, HZ Sonderheft 15, München 1986 s. 179–226
- Brief des Historikerkongresses an Walter Ulbricht, ZfG 1/2 (1969) s. 7–9
- Broszat Martin*, Der Staat Hitlers. Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung, 10. p. München 1983 (1. p. 1969)
- Broszat Martin*, Der Schock und seine Folgen. Literatur im Kielwasser des Holocaust-Films, FAZ 4.9.1979
- Broszat Martin*, ym. (Hrsg.), Bayern in der NS-Zeit, Bd. 1–6, München 1977–1983
- Broszat Martin*, Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte, München 1988
- Brunner Otto*, Das Problem einer europäischen Sozialgeschichte, teoksessa Brunner Otto, Neue Wege der Sozialgeschichte. Vorträge und Aufsätze, Göttingen 1956 s. 7–22
- Bräuer Siegfried*, Martin Luther in marxistischer Sicht von 1945 bis zum Beginn der achtziger Jahre, Berlin (Ost) 1983
- Buchholz Erika/Franz Thomas*, DDR-Akten und Quellenkritik. Ein Tagungsbericht, IWK 4 (1992) 554–560
- Bunger Hans*, Vier Fragen an meinen Vater. Warum warst du in der Hitler-Jugend?, Bonn 1978
- Börner Karl-Heinz*, Wilhelm I. Deutscher Kaiser und König von Preussen. Eine Biographie, Berlin (Ost) 1984
- Calleo David P.*, Legende und Wirklichkeit der deutschen Gefahr. Neue As-

- pekte zur Rolle Deutschlands in der Weltgeschichte von Bismarck bis heute, Bonn 1980 (alkuteos: The German Problem reconsidered. Germany and the World Order – 1870 to the Present, Cambridge-London-New York-Melbourne 1978)
- Cardoff Peter*, Was gibt's denn da zu feiern? Linke Festlichkeit von den Anfängen der Arbeiterbewegung bis heute, Wien 1983
- Clemens Petra*, "Geschichte von unten" in der DDR?, Geschichtswerkstatt 24 (1991) s. 15–22
- Craig Gordon A.*, Der Krieg der deutschen Historiker, teoksessa Hoffmann Hilmar (Hrsg.), Gegen den Versuch, Vergangenheit zu verbiegen, Frankfurt/M. 1987 1987 s. 153–158
- Cohn Bernard S.*, An Anthropologist among the Historians and other Essays, New Delhi 1987
- Conze Werner*, Die Stellung der Strukturgeschichte in Forschung und Unterricht, GWU 3 (1952) s. 648–657
- Conze Werner*, Vom "Pöbel" zum "Proletariat". Sozialgeschichtliche Voraussetzungen für den Sozialismus in Deutschland, Vierteljahrshefte für Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Nr. 41 (1954) s. 334–364
- Conze Werner*, Die Strukturgeschichte des technisch-industriellen Zeitalters als Aufgabe für Forschung und Unterricht, Köln-Opladen 1957
- Conze Werner*, Das Spannungsfeld vom Staat und Gesellschaft im deutschen Vormärz 1815–1848, Stuttgart 1962
- Conze Werner*, Zur Lage der Geschichtswissenschaft und des Geschichtsunterrichts, GWU 2 (1975) s. 68–79
- Conze Werner*, Die deutsche Geschichtswissenschaft seit 1945. Bedingungen und Ergebnisse, HZ Bd. 225 (1977) s. 1–28
- Conze Werner*, Mein Weg zur Sozialgeschichte nach 1945, teoksessa Schneider Christian (Hrsg.), Forschung in der Bundesrepublik Deutschland. Beispiele, Kritik, Vorschläge, Weinheim 1983 s. 73–81
- Conze Werner/Engelhard Ulrich* (Hrsg.), Arbeiter im Industrialisierungsprozess. Herkunft, Lage und Verhalten, Stuttgart 1979
- Conze Werner/Engelhard Ulrich* (Hrsg.), Arbeiterexistenz im 19. Jahrhundert, Stuttgart 1981
- Dahrendorf Ralf*, Gesellschaft und Freiheit, München 1961
- Dahrendorf Ralf*, Gesellschaft und Demokratie in Deutschland, München 1965 (2. p. 1971)
- Danto Arthur C.*, Analytical Philosophy of History, Cambridge 1964 (saks. laitos: Analytische Philosophie der Geschichte, Frankfurt/M. 1974)
- DDR – Werden und Wachsen, Zur Geschichte der Deutschen Demokratischen Republik, (Hrsg.) Akademie der Wissenschaften der DDR, Berlin (Ost) 1974
- Dehio Ludwig*, Deutschland und die Weltpolitik im 20. Jahrhundert, München 1955
- Dehio Ludwig*, Deutschlands Griff nach der Weltmacht? Zu Fritz Fischers Buch über den Ersten Weltkrieg, Der Monat 161 (1962) s. 65–69
- Dehne Harald*, Dem Alltag ein Stück näher?, teoksessa Lüdtker Alf (Hrsg.), Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen, Frankfurt/M.-New York 1989 s. 137–168
- Demandt Alexander*, Endzeit? Die Zukunft der Geschichte, Berlin 1993
- Deutscher Sonderweg – Mythos oder Realität? Kolloquium des Instituts für Zeitgeschichte, München 1982
- Deutsches Historisches Museum (Hrsg.), Bismarck, Preussen, Deutschland, Europa. Eine Ausstellung 26.8.–25.11.1990 im Martin-Gropius-Bau, Berlin 1990
- Deppe Frank*, Einheit und Spaltung der Arbeiterklasse. Überlegungen zu einer politischen Geschichte der Arbeiterbewegung, Marburg/L. 1981
- Die illegale Tagung des Zentralkomitees der KPD am 7. Februar 1933 in Ziegenhals bei Berlin. Berichte über das Referat Ernst Thälmanns und den Verlauf der Tagung. Biographien von

- Teilnehmern an der Tagung, Hrsg. Museum für Deutsche Geschichte, Berlin (Ost) 1961; 2. tark. p. 1970; 3. tark. ja laaj. p. 1980
- Die 26. Versammlung deutscher Historiker in Berlin, 7. bis 11. Oktober 1964, Beiheft zur Zeitschrift GWU s. 63–72
- Diehl Ernst*, Die Geschichte unseres sozialistischen Vaterlandes, Kern und Zielpunkt unseres wissenschaftlichen Geschichtsbildes, Berlin (Ost) 1984
- Dieter Fricke 60 Jahre, ZfG 6 (1987) s. 554
- Diner Dan* (Hrsg.), Ist der Nationalsozialismus Geschichte? Zu Historisierung und Historikerstreit, Frankfurt/M. 1987
- Ditrich Eckhard*, Arbeiterbewegung und Arbeiterbildung im 19. Jahrhundert, Bernsheim 1980
- Divald Hellmut*, Geschichte der Deutschen, Frankfurt/M. 1978
- Donath Helmut/Wieland Lothar* (Hrsg.), Auschwitz erst möglich gemacht? Überlegungen zur jüngsten konservativen Geschichtsbewältigung, Bremen 1991
- Dorpalen Andreas*, German History in Marxist Perspective. The East German Approach, London 1985
- Dowe Dieter*, Die Arbeitersängerbewegung in Deutschland vor dem ersten Weltkrieg – eine Kulturbewegung im Vorfeld der Sozialdemokratie, teoksessä Ritter Gerhard A. (Hrsg.), Arbeiterkultur. Überarbeitete deutsche Ausgabe, Königstein/Ts. 1979 s. 122–144
- Dowe Dieter*, Führer zu den Archiven, Bibliotheken und Forschungseinrichtungen der europäischen Arbeiterbewegung, Bonn 1984
- Düding Dieter/Friedemann Peter/Münch Paul* (Hrsg.), Öffentliche Festkultur. Politische Feste in Deutschland von der Aufklärung bis zum ersten Weltkrieg, Hamburg 1988
- Dülmen Richard van/Schindler Norbert* (Hrsg.), Volkskultur. Zur Wiederentdeckung des vergessenen Alltags (16.-20. Jahrhundert), Frankfurt/M. 1984
- Döhring Rolf/Meier Helmut/Nawroth Wolfgang*, Zu einigen theoretischen und methodologischen Problemen der Verarbeitung und Durchführung von Untersuchungen zum Stand und Entwicklung des sozialistischen Geschichtsbewusstseins, DHG. Wissenschaftliche Mitteilungen 1971/II-III s. 25–33
- Döhring Rolf/Meier Helmut* (Hrsg.), Marxistisch-leninistisches Geschichtsbild und Weltanschauung der Arbeiterklasse, Berlin (Ost) 1975
- Dörr Margareth*, Warum sind so viele Menschen Hitler freiwillig gefolgt?, GWU 12 (1986) s. 733–742
- Eckermann Walter/Mohr Hubert* (Hrsg.), Einführung in das Studium der Geschichte, 2. p. Berlin (Ost) 1979
- Eckert Rainer*, Vergangenheitsbewältigung oder überwältigt uns die Vergangenheit, IWK 2 (1992) s. 228–232
- Eckert Rainer*, Entwicklungschancen und -barrieren für den geschichtswissenschaftlichen Nachwuchs in der DDR, APuZ Beilage 17–18 (1992) s. 28–34
- Eckert Rainer/von Plato Alexander/Schürumpf Jörn* (Hrsg.), Wendezeiten – Zeitenwende. Zur Entnazifizierung und Entstalinisierung, Hamburg 1992
- Eckert Rainer/Küttler Wolfgang/Seeber Gustav* (Hrsg.), Krise - Umbruch - Neubeginn. Eine kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft 1989/90, Stuttgart 1992
- Ehalt Hubert Christian* (Hrsg.), Geschichte von unten. Fragestellungen, Methoden und Projekte einer Geschichte des Alltags, Wien-Köln-Graz 1984
- Eichholtz Dietrich/Gosswiler Kurt* (Hrsg.), Faschismus-Forschung. Positionen, Probleme, Polemik, Berlin (Ost) 1980
- Eley Geoff*, Die "Kehrites" und das Kai-

- serreich – Bemerkungen zu einer aktuellen Kontroverse, GG 4 (1978) s. 91–107
- Eley Geoff*, Deutscher Sonderweg und englisches Vorbild, teoksessa Blackbourn David/*Eley Geoff*, Mythen deutscher Geschichtsschreibung. Die gescheiterte bürgerliche Revolution von 1848, Frankfurt/M. 1980 s. 7–90
- Eley Geoff*, Antwort an Hans-Ulrich Wehler, Merkur 398 (1981) s. 757–759
- Eley Geoff*, Nazism, Politics and the Image of the Past. Thoughts on the West German Historikerstreit 1986–87. Past & Present Vol. 121 (1988) s. 171–208
- Eley Geoff/Nield Keith*, Why does social history ignore politics?, Social History 5 (1980) s. 249–271
- Elm Ludwig*, Nach Honnecker. Zum Streit der Deutschen um die eigene Vergangenheit, Berlin 1991
- Emig Brigitte*, Die Veredelung des Arbeiters. Sozialdemokratie als Kulturbewegung, Frankfurt/M.-New York 1980
- Emig Dieter/Zimmermann Rüdiger*, Arbeiterbewegung in Deutschland. Ein Dissertationsverzeichnis, IWK Sonderheft 3 (1977)
- Emmerich Wolfgang* (Hrsg.), Proletarische Lebensläufe. Autobiographische Dokumente zur Entstehung der zweiten Kultur in Deutschland, Bd. 1–2, Reinbek bei Hamburg 1974–1975
- Engelberg Ernst*, Politik und Geschichtsschreibung. Die historische Stellung und Aufgabe der Geschichtswissenschaft in der DDR, ZfG 3 (1958) s. 468–491
- Engelberg Ernst* (Hrsg.), Trier ... und wie weiter? Materialien, Betrachtungen und Schlussfolgerungen über die Ereignisse auf dem Trierer Historikertag am 25.9.1958, Berlin (Ost) 1959
- Engelberg Ernst*, Die Historiker müssen helfen, die Welt zu verändern, Einheit, Sonderheft (Sept. 1962) s. 51–54
- Engelberg Ernst*, Deutschland von 1849–1871. Von der Niederlage der bürgerlich-demokratischen Revolution bis zur Reichsgründung. Lehrbuch der deutschen Geschichte, Bd. 7, Berlin (Ost) 1965
- Engelberg Ernst*, Deutschland von 1871–1897. Lehrbuch der deutschen Geschichte, Bd. 8, Berlin (Ost) 1965
- Engelberg Ernst*, Über Gegenstand und Ziel der marxistisch-leninistischen Geschichtswissenschaft, ZfG 9 (1968) s. 1117–1145
- Engelberg Ernst*, Parteilichkeit und Objektivität in der Geschichtswissenschaft, ZfG 1–2 (1969) s. 74–79
- Engelberg Ernst* (Hrsg.), Probleme der marxistischen Geschichtswissenschaft. Beiträge zu ihrer Theorie und Methode, Köln 1972
- Engelberg Ernst*, Bismarck. Bd. 1: Urpreuss und Reichsgründer, Berlin (Ost/West) 1985 (München 1991); Bd. 2: Das Reich in der Mitte Europas, Berlin 1990
- Engelberg Ernst/Küttler Wolfgang* (Hrsg.), Probleme der geschichtswissenschaftlichen Erkenntnis, Berlin (Ost) 1977
- Engelberg Ernst/Küttler Wolfgang* (Hrsg.), Formationstheorie und Geschichte, Berlin (Ost) 1978
- Engelhardt Ulrich*, Frauen in der Sozialgeschichte: eine ungeschriebene Geschichte?, teoksessa Schieder Wolfgang/Sellin Volker (Hrsg.), Sozialgeschichte in Deutschland, Bd. 4, Göttingen 1987 s. 156–178
- Engelmann Bernd*, Preussen – Land der unbegrenzten Möglichkeiten, München 1979
- Erdmann Karl Dietrich*, Zur Beurteilung Bethmann Hollwegs, GWU Sept. (1964) s. 525–540
- Erdmann Karl Dietrich*, Die Weimarer Republik, 6. p. München 1980
- Erdmann Wulf/Lorenz Klaus-Peter* (Hrsg.), Die grüne Lust der roten Touristen. Das fotografierte Leben des Arbeiters und Naturfreundes Paul Schminke 1888–1966, Hamburg 1985
- Erler Gernot*, ym. (Hrsg.), Geschichts-

- wende? Entsorgungsversuche zur deutschen Geschichte, Freiburg/Br. 1987
- Eschenhagen Wieland* (Hrsg.), Die neue deutsche Ideologie. Einsprüche gegen die Entsorgung der Vergangenheit, Darmstadt 1988
- Evans Richard J.*, Rethinking German History: Nineteenth Century Germany and the Origins of the Third Reich, London 1987
- Evans Richard J.*, Im Schatten Hitlers? Historikerstreit und Vergangenheitsbewältigung in der Bundesrepublik, Frankfurt/M. 1991 (alkuperäisteos: In Hitler's Shadow. West German Historians and the Attempt to Escape from Nazi Past, New York 1989)
- Evans Richard J.*, Die "History Workshop"-Bewegung in England, teoksessa Heer Hannes/Ullrich Volker (Hrsg.) Geschichte entdecken. Erfahrungen und Projekte der neuen Geschichtsbewegung, Reinbek bei Hamburg 1985 s. 37–57
- Faber Karl-Georg*, Theorie der Geschichtswissenschaft, 3. p. München 1974
- Faber Karl-Georg*, Review Essay, History and Theory, Vol. 16 (1977) s. 51–52
- Faber Karl-Georg/Meier Christian* (Hrsg.), Historische Prozesse. Theorie der Geschichte – Beiträge zur Historik, Bd. 2, München 1978
- Faulenbach Bernd* (Hrsg.), Geschichtswissenschaft in Deutschland. Traditionelle Positionen und gegenwärtige Aufgaben, München 1974
- Faulenbach Bernd*, Ideologie des deutschen Weges. Die deutsche Geschichte in der Historiographie zwischen Kaiserreich und Nationalsozialismus, München 1980
- Faulenbach Bernd*, Identität durch Geschichte? Zur aktuellen Diskussion über die Bedeutung der deutschen Vergangenheit, teoksessa Streitfall Deutsche Geschichte. Geschichts- und Gegenwartsbewusstsein in den 80er Jahren, Landeszentrale für politische Bildung Nordrhein-Westfalen (Hrsg.), Essen 1988 s. 237–249
- Fellner Fritz*, Nationales und europäisch-atlantisches Geschichtsbild in der Bundesrepublik und im Westen in den Jahren nach dem Ende des Zweiten Weltkrieges, teoksessa Schulin Ernst (Hrsg.), Deutsche Geschichtswissenschaft nach dem Zweiten Weltkrieg (1945–1965), München 1989 s. 213–226
- Fest Joachim C.*, Das Gesicht des Dritten Reiches. Profile einer totalitären Herrschaft, 7. p. München 1980
- Fest Joachim C.*, Hitler – eine Biographie, Frankfurt/M.-Berlin-München 1973
- Fielhauer Hans/Bockhorn Olaf* (Hrsg.), Die andere Kultur. Volkskunde, Sozialwissenschaften und Arbeiterkultur, Wien-München-Zürich 1982
- Finker Kurt/Busse Annerose*, Stauffenberg und der 20. Juli 1944, Berlin (Ost) 1984
- Fischer Alexander/Heydemann Günther* (Hrsg.), Geschichtswissenschaft in der DDR, Bd. 1: Historische Entwicklung, Theoriediskussion und Geschichtsdidaktik, Berlin 1988; Bd. 2: Vor- und Frühgeschichte bis Neueste Zeit, Berlin 1990
- Fischer Alexander*, Der Weg zur Gleichschaltung der Geschichtswissenschaft in der SBZ 1945–1949, teoksessa Fischer Alexander/Heydemann Günther (Hrsg.), Geschichtswissenschaft in der DDR, Bd. 1, Berlin 1988 s. 45–75
- Fischer Fritz*, Deutsche Kriegsziele, Revolutionierung und Separatfriede im Osten 1914–1918, HZ 188 (1959) s. 249–310
- Fischer Fritz*, Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/1918, Düsseldorf 1961 (Nachdruck der Sonderausgabe 1967, Düsseldorf 1984)
- Fischer Fritz*, Zum Problem der Kontinuität in der deutschen Geschichte von Bismarck zu Hitler, Studia historica slavo-germanica I (1973) s. 115–127

- Fischer Fritz* (Hrsg.), *Der erste Weltkrieg und das deutsche Geschichtsbild. Beiträge zur Bewältigung eines historischen Tabus. Aufsätze und Vorträge aus drei Jahrzehnten*, Düsseldorf 1977
- Fischer Fritz*, *Krieg der Illusionen. Die deutsche Politik von 1911 bis 1914*, Kronberg/Ts. 1978
- Fischer Fritz*, *Der Stellenwert des Ersten Weltkrieges in der Kontinuitätsproblematik der deutschen Geschichte*, HZ 229 (1979) s. 25–53
- Fischer Fritz*, *Hitler war kein Betriebsunfall*, München 1992
- Fletcher Roger*, *The Bielefeld School and its Critics*, German Studies 7 (1984) s. 451–480
- Fliegner Heinz*, *Zu dem Buch von Jürgen Kuczynski: 'Der Ausbruch des ersten Weltkrieges und die deutsche Sozialdemokratie. – Chronik und Analyse'*, ZfG 2 (1958) s. 313–337
- Florath Bernd*, *Mnemosyne war die Pille verschrieben. Oder: Über die Schwierigkeiten der Historiker sich selbst zu begreifen*, Initial 2 (1991) s. 150–158
- Focke Harald/Reiner Uwe/Strocka Monika* (Hrsg.), *Alltag unterm Hakenkreuz*, Bd. 1: *Wie die Nazis das Leben der deutschen Veränderten*; Bd. 2: *Wie die Nazis mit ihren Gegnern umgingen*; Bd. 3: *Wie die Nazis Kirche, Kultur, Justiz und Presse braun färbten*, Reinbek bei Hamburg 1983–1985
- Fragen an die deutsche Geschichte – Ideen, Kräfte, Entscheidungen von 1800 bis zur Gegenwart*, 7. p. Bonn 1981
- Franzen Hans-Joachim*, *Die Entstehung der bürgerlichen Gesellschaft und industriekapitalistische Modernisierung im europäischen Vergleich – ein Weg oder viele?*, teoksessa Grebing Helga (unter Mitarbeit von Doris von der Brelie-Lewien/Hans-Joachim Franzen), *Der "deutsche Sonderweg" in Europa 1806–1945. Eine Kritik*, Stuttgart 1986 s. 23–75
- Friedländer Saul*, *Überlegungen zur Historisierung des Nationalsozialismus, teoksessa Diner Dan* (Hrsg.) *Ist Nationalsozialismus Geschichte?*, Frankfurt/M. 1987 s. 34–50
- Friedrich II. und die Kunst. Ausstellung zum 200. Todestag*, 19. Juli bis 12. Oktober 1986 Neues Palais in Sanssouci, Hrsg. Generaldirektion der Staatlichen Schlösser und Gärten Potsdam-Sanssoucci, Berlin (Ost) 1986
- Fülberth Georg/Harrer Jürgen*, *Zur Kritik der sozialdemokratischen Hausgeschichtsschreibung*, Köln 1975
- Gall Lothar*, *Bismarck. Der weisse Revolutionär*, Berlin 1980
- Gall Lothar*, *Die Bundesrepublik in der Kontinuität der deutschen Geschichte*, HZ 239 (1984) s. 603–613
- Gaus Günter*, *Texte zur deutschen Frage*, Darmstadt 1981
- Gaus Günter*, *Wo Deutschland liegt? – Eine Ortsbestimmung*, Hamburg 1983
- Gegenwartsaufgaben der Geschichtswissenschaft in der Deutschen Demokratischen Republik*, ZfG 3 (1957) s. 454–455
- Geiss Imanuel* (Hrsg.), *Julikrise und Kriegsausbruch 1914. Eine Dokumentensammlung*, Bd. 1–2, Hannover 1963–1964
- Geiss Imanuel*, *Studien über Geschichte und Geschichtswissenschaft*, Frankfurt/M. 1972
- Geiss Imanuel*, *Das Deutsche Reich und die Vorgeschichte des Ersten Weltkrieges*, München-Wien 1978
- Geiss Imanuel*, *Die Habermas-Kontroverse. Ein deutscher Streit*, Berlin 1988
- Geiss Imanuel*, *Der Hysterikerstreit. Ein unpolemischer Essay*, Bonn-Berlin 1992
- Gerstenmeier Eugen*, *Neuer Nationalismus? Von der Wandlung der Deutschen*, Stuttgart 1965
- Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung in acht Bänden* (Vorsitzender des Autorenkollektivs: Walter Ulbricht), Berlin (Ost) 1966
- Geschichte. Lehrbuch für Klasse 9.*, Berlin (Ost) 1984
- Geschichtsbild und Geschichtsbewusst-*

- sein bei der Gestaltung des entwickelten gesellschaftlichen Systems des Sozialismus, DHG. Wissenschaftliche Mitteilungen 1969/I s. 36–42
 "Geschichtswissenschaft darf nicht länger Magd der Politik sein!" – Rostocker Historiker melden sich zu Wort, Ostsee-Zeitung 15.11.1989
- Giordano Ralph*, Die zweite Schuld oder von der Last ein Deutscher zu sein, München 1990
- Glaessner Gert-Joachim* (Hrsg.), Die DDR in der Ära Honecker, Opladen 1988
- Glötz Peter*, Wider das "nationale Prinzip", teoksessa Miller Susanne/Ristau Malte (Hrsg.), Erben deutscher Geschichte. DDR-BRD: Protokolle einer historischen Begegnung, Reinbek/Hamburg 1988 s. 88–93
- Goetz André*, Abschied vom Proletariat, Frankfurt/M. 1980
- Gottwald Herbert*, Ansprache anlässlich der Wiedergründung des Historischen Instituts der Friedrich-Schiller-Universität Jena am 25. Oktober 1990 in der Aula der Universität, teoksessa Eckert Rainer/Küttler Wolfgang/Seeber Gustav (Hrsg.), Eine Kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft 1989/90, Stuttgart 1992 s. 246–255
- Graf Andreas*, Wende und Wände. Zur Selbstfindung der (DDR-) Geschichtswissenschaft, teoksessa Jarausch Konrad H. (Hrsg.), Zwischen Parteilichkeit und Professionalität. Bilanz der Geschichtswissenschaft der DDR, Berlin 1991 s. 34–42
- Grebing Helga*, Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, 16. p. München 1988 (1. p. 1966)
- Grebing Helga*, Die intellektuelle Opposition in der DDR seit 1956. Ernst Bloch – Wolfgang Harich – Robert Havemann, APuZ, Beilage 45 (1977) s. 3–22
- Grebing Helga*, Geschichte der Arbeiterbewegung - eine eigenständige wissenschaftliche Disziplin?, teoksessa Botz Gerhard/Weidenholzer Josef (Hrsg.), Mündliche Geschichte und Arbeiterbewegung. Eine Einführung in Arbeitsweisen und Themenbereichen der Geschichte "geschichtsloser" Sozialgruppen, Köln-Wien 1984 s. 3–20
- Grebing Helga* (unter Mitarbeit von Doris von der Brelie-Lewien/Hans-Joachim Franzen), Der "deutsche Sonderweg" in Europa 1806–1945. Eine Kritik, Stuttgart 1986
- Groh Dieter*, Kritische Geschichtswissenschaft in emansipatorischer Sicht, Stuttgart 1973
- Groh Dieter*, Negative Integration und revolutionärer Attentismus. Die deutsche Sozialdemokratie am Vorabend des Ersten Weltkrieges, Berlin 1974
- Groh Dieter*, Zur Einführung, teoksessa Edward P. Thompson, Plebeische Kultur und moralische Ökonomie, Frankfurt/M.-Berlin-Wien 1980 s. 4–9
- Grube Frank/Richter Gerhard*, Alltag im Dritten Reich. So lebten die Deutschen 1933–1945, Hamburg 1982
- Grundriss der Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Berlin (Ost) 1963
- Haapala Pertti*, Tehtaan valossa. Teollistuminen ja työväestön muodostuminen Tampereella 1820–1920, Tampere-Helsinki 1986
- Haapala Pertti*, Sosiaalhistoria. Johdatus tutkimukseen, Helsinki 1989
- Habermas Jürgen*, Zur Logik der Sozialwissenschaften, Tübingen 1967
- Habermas Jürgen*, Die neue Unübersichtlichkeit. Kleine politische Schriften V, Frankfurt/M. 1985
- Habermas Jürgen*, Eine Art Schadensabwicklung. Kleine politische Schriften VI, Frankfurt/M. 1987
- Habermas Jürgen*, Eine Diskussionsbemerkung, teoksessa Hoffmann Hilmar (Hrsg.), Gegen den Versuch, Vergangenheit zu verbiegen, Frankfurt/M. 1987 s. 140–147
- Haffner Sebastian*, Preussen ohne Legende, 2. p. Hamburg 1979
- Haffner Sebastian*, Anmerkungen zu Hitler, München 1978 (suom. laitos Hitler – reunamerkitöjä, Keuruu 1982)

- Haffner Sebastian*, Von Bismarck zu Hitler. Ein Rückblick, München 1987
- Haffner Sebastian*, Im Schatten der Geschichte. Historisch-politische Variationen aus zwanzig Jahren, 2. p. München 1988
- Hager Kurt*, Die Aufgaben der Geschichtswissenschaft in unserer Zeit. Referat auf der 9. Tagung des ZK der SED, 22.-25. Okt. 1968, Berlin (Ost) 1969
- Hager Kurt*, Die entwickelte sozialistische Gesellschaft. Aufgaben der Gesellschaftswissenschaften nach dem VIII. Parteitag der SED, Berlin (Ost) 1972
- Hanke Irma*, Sozialistischer Neohistorismus. Aspekte der Identitätsdebatte in der DDR, teoksessa Glaessner Gert-Joachim (Hrsg.), Die DDR in der Ära Honecker, Opladen 1988 s. 56–76
- Hanstein Wolfram von*, Von Luther zu Hitler. Ein wichtiger Abriss deutscher Geschichte, Dresden 1947
- Hardtwig Wolfgang*, Geschichtskultur und Wissenschaft, München 1990
- Harich Wolfgang*, Die politische Plattform Harichs und seiner Freunde, SBZ-Archiv 5 (1957) s. 72–90
- Haug Wolfgang Fritsch/Maase Kaspar* (Hrsg.) Materialistische Kulturtheorie und Alltagskultur, Argument, Sonderband 47 (1980) s. 6–27
- Hauk Gerhard*, Armeekorps auf dem Weg zur Sonne. Einige Bemerkungen zur kulturellen Selbstdarstellung der Arbeiterbewegung, teoksessa Petzina Dietmar (Hrsg.), Fahnen, Fäuste, Körper, Essen 1987 s. 61–90
- Hauk Gerhard*, "Rührt euch, links um, stillgestanden!" Die Frei- und Ordnungsübungen der Arbeiterturner, teoksessa Teichler Hans Joachim/Hauk Gerhard (Hrsg.), Illustrierte Geschichte des Arbeitersports, Berlin-Bonn 1987 s. 131–139
- Hauemann Heiko* (Hrsg.), Arbeiteralltag in Stadt und Land. Neue Wege der Geschichtsschreibung, Argument, Sonderband 94 (1982)
- Hausen Karin* (Hrsg.), Frauen suchen ihre Geschichte. Historische Studien zum 19. und 20. Jahrhundert. München 1983
- Heer Hannes/Ullrich Volker* (Hrsg.), Geschichte entdecken. Erfahrungen und Projekte der neuen Geschichtsbewegung, Reinbek/Hamburg 1985
- Heikkinen Antero/Ylikangas Heikki*, Kaksi historiaa, HAik 1 (1971) s. 53–59
- Heimpel Hermann*, Kapitulation vor der Geschichte? Gedanken zur Zeit, 3. p. Göttingen 1960 (1. p. 1958)
- Heinz Helmut*, Über die Entwicklung der marxistisch-leninistischen Geschichtswissenschaft der DDR 1950/51, BzG 1 (1979) s. 18–31
- Heinz Helmut*, Die erste zentrale Tagung der Historiker der DDR, ZfG 5 (1978) s. 387–399
- Heitzer Heinz*, Bürgerliche DDR-Forschung in der BRD, ZfG 2 (1975) s. 152–166
- Heitzer Heinz*, DDR. Geschichtlicher Überblick, Berlin (Ost) 1979
- Heitzer Heinz*, Das Klischee von der "Sowjetisierung" der DDR, teoksessa Bachmann Peter, ym. (Hrsg.), Geschichte, Ideologie, Politik. Auseinandersetzungen mit bürgerlichen Geschichtsauffassungen in der BRD, Berlin (Ost) 1983 s. 217–230
- Heitzer Heinz*, Für eine radikale Erneuerung der Geschichtsschreibung über die DDR, ZfG 6 (1990) s. 498–509
- Heitzer Heinz/Noack Karl-Heinz/Schmidt Walter* (Hrsg.), Wegbereiter der DDR. Geschichtswissenschaft. Kurzbiographien, Berlin (Ost) 1989
- Helmert Heinz*, Zu den Ursachen der militärischen Siege Preussens in den Kriegen 1864, 1866 und 1870/71, teoksessa Seeber Gustav/Noack Karl-Heinz (Hrsg.), Preussen in der deutschen Geschichte nach 1789, Berlin (Ost) 1983 s. 219–234
- Henning Eike*, Zum Historikerstreit. Was heisst und zu welchem Ende studiert man Faschismus? Frankfurt/M. 1988
- Hentilä Marja-Liisa*, Naishistoria – feminististä oppositiotiedettä?, HAik 1 (1988) s. 37–42

- Hentilä Seppo*, Den svenska arbetarklassen och reformismens genombrott inom SAP före 1914. Arbetarklassens ställning, strategi och ideologi, Helsingfors 1979
- Hentilä Seppo*, Historikerstreit – juutalaisvainot "maailmanhistorian raskain rikos" vai "itämainen teko"?, HAik 4 (1987) s. 286–291
- Hentilä Seppo*, Vardagens historia – historieforskningens nya paradigm?. Synpunkter på den "nya historierörelsen" i Förbundsrepubliken Tyskland, HTF 2 (1988) s. 163–193
- Hentilä Seppo*, Työväenhistoria – itsenäisten tieteenala? Katsaus länsisaksalaiseen tutkimukseen, teoksessa Rantala Marja (toim.), Jännittävä työväenhistoria, Helsinki 1990 s. 22–46
- Hentilä Seppo*, Miksi vielä poliittista historiaa?, teoksessa Hentilä Seppo/Turja Timo (toim.), Poliittinen historia, Suomi ja muut, Oulu 1991 s. 23–33
- Hentilä Seppo*, DDR:n arkistojen salat, Työväentutkimus 1 (1992) s. 27–30
- Hentilä Seppo*, DDR – valtio ilman kansaa, Helsinki 1992
- Hentilä Seppo*, Kurinpalautus Itä-Saksan historiankirjoituksessa 1956–1958, teoksessa Majander Mikko (toim.), Ajankohta. Poliittisen historian vuosikirja 1992, Helsinki 1993 s. 44–58.
- Hentilä Seppo*, Kansakunta historian kahleissa, teoksessa Hentilä Seppo/Karjalainen Erkki/Valta Raija, Saksa – voima Euroopan keskellä, Helsinki 1993 s. 9–75
- Hentilä Seppo*, 1945 ja 1990 – eroja ja yhtäläisyyksiä, teoksessa Hentilä Seppo/Karjalainen Erkki/Valta Raija, Saksa – voima Euroopan keskellä, Helsinki 1993 s. 235–246
- Hentilä Seppo*, "Saksa on nyt Euroopan sydän", teoksessa Koskimäki Paula (toim.), Olavi Paavolainen: Kolmannen valtakunnan vieraana. Ja juhlien jälkeen. Esseitä kansallissozialismista, Helsinki 1993 s. 249–264
- Die Herausgeber GG 1 (1975) s. 5–7
- Herbert Ulrich/Groehler Olaf*, Zweierlei Bewältigung. Vier Beiträge über den Umgang mit der NS-Vergangenheit in den beiden deutschen Staaten, Hamburg 1992
- Herrenknecht Albert*, Geschichte erfahren. Mit dem Fahrrad auf den Spuren des Bauernkrieges durch Franken, teoksessa Paul Gerhard/Schossig Bernhard (Hrsg.), Die andere Geschichte, Geschichte von unten, Spurensicherung, Ökologische Geschichte, Geschichtswerkstätten, Köln 1986 s. 33–47
- Herzfeld Hans*, Die deutsche Kriegszielpolitik im Ersten Weltkrieg, VfZ 3 (1963) s. 224–245
- Heuss Alfred*, Verlust der Geschichte, München 1959
- Heussi Karl*, Die Krisis des Historismus, Tübingen 1932
- Heydemann Günther*, Geschichtswissenschaft im geteilten Deutschland. Entwicklungsgeschichte, Organisationsstruktur, Funktionen, Theorie- und Methodenprobleme in der Bundesrepublik Deutschland und in der DDR, Frankfurt/M.-Bern-Cirencester 1980
- Heydemann Günther*, Zum Problem von Geschichte und Geschichtswissenschaft in beiden deutschen Staaten, DA 2 (1983) s. 150–163
- Heydemann Günther*, Der Theorieboom in der marxistisch-leninistischen Geschichtswissenschaft der DDR seit 1967. Ursachen – Entwicklung – Perspektiven, teoksessa Fischer Alexander/Heydemann Günther (Hrsg.), Geschichtswissenschaft in der DDR, Bd. 1, Berlin 1988 s. 289–306
- Heym Stefan*, Stalin verlässt den Raum. Politische Publizistik, Leipzig 1990
- Hexter Jack H.*, Doing History, London 1971
- Hilberg Raul*, Die Vernichtung der europäischen Juden. Die Gesamtgeschichte des Holocaust, Bd. 1–2, Frankfurt/M. 1989
- Hildebrand Klaus*, Geschichte oder "Gesellschaftsgeschichte"? Die Notwendigkeit einer politischen Geschichtsschreibung von den internationalen Beziehungen, HZ 223 (1976) s. 328–357

- Hildebrand Klaus*, Das dritte Reich, München-Wien 1979
- Hildebrand Klaus*, Staatskunst oder Systemzwang? Die "deutsche Frage" als Problem der Weltpolitik, HZ 228 (1979) s. 624–644
- Hildebrand Klaus*, Deutscher Sonderweg und Drittes Reich, teoksessa Michalka Wolfgang (Hrsg.), Die nationalsozialistische Machtergreifung, Paderborn 1984 s. 378–417
- Hildebrand Klaus* (Hrsg.), Wem gehört die deutsche Geschichte? Deutschlands Weg vom alten Europa in die europäische Moderne, Köln 1987
- Hildebrand Klaus*, Der deutsche Eigenweg. Über das Problem der Normalität in der modernen Geschichte Deutschlands und Europas, teoksessa Funke Manfred, ym. (Hrsg.), Demokratie und Diktatur. Geist und Gestalt politischer Herrschaft in Deutschland und Europa. Schriften der Bundeszentrale für politische Bildung Bd. 250, Bonn 1987 s. 15–34
- Hillgruber Andreas*, Riezlers Theorie des kalkulierten Risikos und Bethmann-Hollwegs politische Konzentration in der Julikrise 1914, teoksessa Schieder Theodor (Hrsg.), Erster Weltkrieg. Ursachen, Entstehung und Kriegsziele, Köln 1969 s. 240–262
- Hillgruber Andreas*, Kontinuität und Diskontinuität in der deutschen Aussenpolitik von Bismarck zu Hitler, 3. p. Düsseldorf 1971
- Hillgruber Andreas*, Politische Geschichte in moderner Sicht, HZ 216 (1973) s. 529–552
- Hillgruber Andreas*, Deutschland im zweiten Weltkrieg – Anmerkungen zu einem Standardwerk der DDR-Geschichtsschreibung, HZ 223 (1976) s. 358–372
- Hillgruber Andreas*, Methodologie und Theorie der Geschichte der internationalen Beziehungen, GWU 27 (1976) s. 193–210
- Hillgruber Andreas*, Deutsche Grossmacht- und Weltpolitik im 19. und 20. Jahrhundert, 2. p. Düsseldorf 1979
- Hillgruber Andreas*, Die gescheiterte Grossmacht. Eine Skizze des Deutschen Reiches 1871–1945, Düsseldorf 1980
- Hillgruber Andreas*, Endlich genug über den Nationalsozialismus und den zweiten Weltkrieg? Forschungsstand und Literatur, Düsseldorf 1982
- Hillgruber Andreas*, Deutsche Geschichte 1945–1982. Die deutsche Frage in der Weltpolitik, Stuttgart 1983
- Hillgruber Andreas*, Der Zusammenbruch im Osten 1944/45 als Problem der deutschen Nationalgeschichte und der europäischen Geschichte, Oppladen 1985
- Hillgruber Andreas*, Zweierlei Untergang. Die Zerschlagung des deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums, Berlin 1986
- Hillgruber Andreas*, Deutschlands Rolle in der Vorgeschichte der beiden Weltkriege, 3. p. Göttingen 1986
- "Historikerstreit". Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung, Texte von *Rudolf von Augstein, Karl Dietrich Bracher, Martin Broszat, Micha Bruhlik, Walter Euchner, Joachim Fest, Helmut Fleischer, Imanuel Geiss, Jürgen Habermas, Hanno Helbling, Klaus Hildebrand, Andreas Hillgruber, Eberhard Jäckel, Jürgen Kocka, Robert Leicht, Richard Löwenthal, Christian Meier, Horst Möller, Hans Mommsen, Wolfgang J. Mommsen, Thomas Nipperdey, Ernst Nolte, Joachim Peers, Hagen Schulze, Kurt Sontheimer, Michael Stürmer, Heinrich August Winkler*, München 1987
- Historische Forschungen in der DDR. Analysen und Berichte. Zum XI. Internationalen Historikerkongress in Stockholm, ZfG Sonderband 1960
- Historische Forschungen in der DDR 1960-1970. Analysen und Berichte. Zum XIII. Internationalen Historikerkongress in Moskau, ZfG Sonderband 1970
- Historische Forschungen in der DDR 1970-1980. Analysen und Berichte. Zum XV. Internationalen Historiker-

- kongress in Bukarest, ZfG Sonderband 1980
- Historische Spurensuche in der politischen Praxis der Ortsvereine und Arbeitsgemeinschaften, vorgelegt im Auftrag des Historischen Kommissions beim SPD-Parteivorstand, Bonn 1986
- Hobsbawm Eric J.*, From Social History to the History of Society, teoksessa Gilbert Felix/Graubard Stephen R. (ed.), Historical Studies today, New York 1972 s. 1–26
- Hobsbawm Eric J., The Revival of Narrative. Some Comments, Past & Present Vol. 86 (1980) s. 3–8
- Hochlamarker Lesebuch. Kohle war nicht alles. 100 Jahre Ruhrgebietsgeschichte, Oberhausen 1981
- Hoffmann Ernst*, Über Tendenzen die den weiteren Fortschritt unserer Geschichtswissenschaft hemmten, Einheit 9 (1957) s. 1150–1166
- Hoffmann Hilmar* (Hrsg.), Gegen den Versuch, Vergangenheit zu verbiegen, Frankfurt/M. 1987
- Hoffmann Joachim*, Stalins Krieg. Die sowjetische Langzeitsstrategie gegen den Westen als rationale Machtpolitik, München 1985
- Hoffmann Jürgen*, Ein neues Deutschland soll es sein. Zur Frage der Nation in der Geschichte und Politik der SED, Berlin (Ost) 1989
- Hoffmann Peter*, Widerstand, Staatsstreich, Attentat. Der Kampf der Opposition gegen Hitler, 4. p. München 1984
- Honecker Erich*, Die Rolle der Arbeiterklasse und ihrer Partei in der sozialistischen Gesellschaft, Berlin (Ost) 1974
- Honecker Erich*, Reden und Aufsätze, Bd. 1, Berlin (Ost) 1975; Bd. 3, Berlin (Ost) 1976
- Honecker Erich*, In der DDR wird die historische Leistung Martin Luthers bewahrt, ZfG 10 (1980) s. 927–936
- Honecker Erich*, Aus meinem Leben, 7. p. Berlin (Ost) 1981
- Honecker Erich*, DDR-Lutherehrung - Manifestation der Humanität und des Friedens, ND 6.10.1983
- Huck Gerhard* (Hrsg.), Sozialgeschichte der Freizeit. Untersuchungen zum Wandel der Alltagskultur in Deutschland, Wuppertal 1980
- Hyrkkänen Markku*, Historiatieteen ja historianfilosofian suhde. Parannusehdotus, HAik 1 (1993) s. 39–53
- Höhle Thomas*, Vorwort teoksessa Franz Mehring, Karl Marx. Geschichte seines Lebens, 2. tark. laitos, Berlin (Ost) 1967 s. 2–23
- Höppner Joachim*, Zur Kritik der Geschichtsauffassung von Jürgen Kuczynski in den Fragen des Klassenkampfes und der Parteilichkeit, ZfG 3 (1958) s. 562–577
- Iggers Georg G.*, Deutsche Geschichtswissenschaft. Eine Kritik der traditionellen Geschichtsauffassung von Herder bis zur Gegenwart, 3. p., München 1976 (alkuperäisteos: The German Conception of History. The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present, Middletown/Conn. 1968)
- Iggers Georg G.*, Neue Geschichtswissenschaft. Vom Historismus zur historischen Sozialwissenschaft, München 1975 (alkuperäisteos: New Directions in European Historiography, Middletown/Conn. 1975)
- Iggers Georg G.*, Style in history? History as art and as science, Reviews in European History 2 (1976) s. 169–178
- Iggers Georg G.*, Einige Bemerkungen zu neueren historischen Studien aus der DDR, teoksessa Fischer Alexander/Heydemann Günther (Hrsg.), Geschichtswissenschaft in der DDR, Bd. 1, Berlin 1988 s. 155–178
- Iggers Georg G.* (Hrsg.), Ein anderer historischer Blick. Beispiele ostdeutscher Sozialgeschichte, Frankfurt/M. 1991
- Iggers Georg G.*, Geschichtswissenschaft und autoritärer Staat. Ein deutsch-deutscher Vergleich (1933–1990), Initial 2 (1991) s. 125–131
- Irving David*, Hitler und seine Feldher-

- ren, Berlin 1975 (englanninkielinen laitos Hitler's War, London 1977)
- Jacobeit Sigrid/Jacobeit Wolfgang*, Illustrierte Alltagsgeschichte des deutschen Volkes, Bd. 1–3, Leipzig-Jena-Berlin (Ost) 1985–1989
- Jaeger Friedrich/Rüsen Jörn*, Geschichte des Historismus. Eine Einführung, München 1992
- Jarauschn Konrad H.*, (Hrsg.), Zwischen Parteilichkeit und Professionalität. Bilanz der Geschichtswissenschaft der DDR, Berlin 1991
- Jaspers Karl*, Die Schuldfrage. Zur politischen Haftung Deutschlands, München-Zürich 1987 (1. p. 1946)
- John Jürgen/Küttler Wolfgang/Schmidt Walter*, Für eine Erneuerung des Geschichtsverständnisses in der DDR, teoksessa Eckert Rainer/Küttler Wolfgang/Seeber Gustav (Hrsg.), Krise – Umbruch – Neubeginn. Eine kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft 1989/90, Stuttgart 1992 s. 152–159
- Junge Historiker gehen eigene Wege. Gespräch der Berliner Zeitung mit Dr. Wolfram Brandes vom Unabhängigen Historiker-Verband (27.4.1990), teoksessa Eckert Rainer/Küttler Wolfgang/Seeber Gustav (Hrsg.), Krise – Umbruch – Neubeginn. Eine kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft 1989/90, Stuttgart 1992 s. 172–174
- Jäckel Eberhard*, Hitlers Weltanschauung – Entwurf einer Herrschaft, 3. laaj. ja uud. p. Stuttgart 1986
- Jäckel Eberhard*, Hitlers Herrschaft – Vollzug einer Weltanschauung, 2. p. Stuttgart 1988
- Jäckel Eberhard*, Die doppelte Vergangenheit, Der Spiegel 52 (1991) s. 39–40
- Jäger Wolfgang*, Historische Forschung und politische Kultur in Deutschland. Die Debatte 1914–1980 über den Ausbruch des ersten Weltkrieges, Göttingen 1984
- Kalela Jorma*, Historian tutkimusprosessi. Metodinen opas oman ajan historiaa tutkiville, Helsinki 1972
- Kalela Jorma*, Historiantutkimus ja narratiivisuus, Ajatus 47 (1990) s. 161–193 (sama teoksessa *Kalela Jorma*, Aika, historia ja yleisö. Kirjoituksia historiantutkimuksen lähtökohdista, Turun yliopiston Poliittinen historia, julkaisu C:44/1993 s. 70–110)
- Katalog Brandenburg-Preussen im 18. Jahrhundert, 9.1.-19.4.1987, Berlin (Ost) 1987
- Kathe Heinz*, Der "Soldatenkönig". Friedrich Wilhelm I. 1688-1740. König in Preussen. Eine Biographie, Berlin (Ost) 1981
- Katsch Günter/Loesdau Alfred/Schleier Hans*, Forschungen zur Geschichte der Geschichtsschreibung, -theorie und -methodologie, teoksessa Historische Forschungen in der DDR 1960-1970. Analysen und Berichte. Zum XIII. Internationalen Historikerkongress in Moskau, ZfG Sonderheft 1970 s. 31-56
- Kaye Harvey J.*, The British Marxist Historians, Cambridge 1984
- Kehr Eckart*, Schlachtflottenbau und Parteipolitik 1894–1901. Versuch eines Querschnitts durch die innenpolitischen, sozialen und ideologischen Voraussetzungen des deutschen Imperialismus, Berlin 1930 (uusintapainos Vaduz 1965)
- Kehr Eckart*, Der Primat der Innenpolitik - Gesammelte Aufsätze zur preussisch-deutschen Sozialgeschichte im 19. und 20. Jahrhundert, Wehler Hans-Ulrich (Hrsg.), 2. p. Berlin 1970 (1. p. 1965)
- Kershaw Ian*, Neue deutsche Unruhe? Das Ausland und der Streit um die deutsche National- und Zeitgeschichte, teoksessa Streitfall Deutsche Geschichte. Geschichts- und Gegenwartsbewusstsein in den 80er Jahren, Hrsg. Landeszentrale für politische Bildung Nordrhein-Westfalen, Essen 1988 s. 111–130
- Kinter Jürgen/Koch Manfred/Thiele Dieter* (Hrsg.) Spuren suchen. Leitfaden

- zur Erkundung der eigenen Geschichte, Hamburg 1985
- Kiper Manuel/Meyer Heinz H.*, Mit dem Fahrrad durch Hannover. Eine historisch-ökologische Stadterkundung, teoksessa Paul Gerhard/Schossig Bernhard (Hrsg.), Die andere Geschichte, Geschichte von unten, Spurensicherung, Ökologische Geschichte, Geschichtswerkstätten, Köln 1986 s. 68–86
- Klassenkampf, Tradition, Sozialismus. Von den Anfängen der Geschichte des deutschen Volkes bis zur Gestaltung der entwickelten sozialistischen Gesellschaft in der Deutschen Demokratischen Republik. Grundriss, Hrsg. Zentralinstitut für Geschichte der Akademie der Wissenschaften der DDR, Berlin (Ost) 1978
- Klassen- und Sozialstruktur der BRD 1950–1970, Teil I: Klassenstruktur und Klassentheorie, Frankfurt/M. 1973
- Klaus Georg/Buhr Manfred* (Hrsg.), Philosophisches Wörterbuch Bd. 1–2, 7. korj. p. Leipzig 1970
- Klaus Georg/Schulze Hans*, Sinn, Gesetz und Fortschritt in der Geschichte, Berlin (Ost) 1967
- Klessmann Christoph*, Opposition und Dissidenz in der Geschichte der DDR, APuZ, Beilage 5 (1991) s. 55–56
- Klier Freya*, Lüg-Vaterland. Erziehung in der DDR, München 1990
- Kluck Michael/Zimmermann Rüdiger* (Hrsg.), Arbeiterkultur – Forschungs- und Literaturdokumentation, Bd. 1: 1979–1982, Bonn 1984; Bd. 2: 1983–1985, Bonn 1986
- Klüver Max*, Präventivschlag 1941. Zur Vorgeschichte des Russlandfeldzuges, Berg 1986
- Kocka Jürgen*, Unternehmensverwaltung und Angestelltenschaft am Beispiel Siemens 1847–1914. Zum Verhältnis von Kapitalismus und Bürokratie in der deutschen Industrialisierung, Stuttgart 1969
- Kocka Jürgen*, Klassengesellschaft im Krieg. Deutsche Sozialgeschichte 1914–1918, Göttingen 1973 (2. p. 1978)
- Kocka Jürgen* (Hrsg.), Theorien in der Praxis des Historikers. Forschungsbeispiele und ihre Diskussion, GG Sonderheft 3, Göttingen 1977
- Kocka Jürgen* (Hrsg.), Arbeiterkultur im 19. Jahrhundert, GG 1 (1979) s. 5–11
- Kocka Jürgen*, Theorieorientierung und Theorieskepsis in der Geschichtswissenschaft, Quantum Information 23 (1982) s. 4–19
- Kocka Jürgen*, Der "Deutsche Sonderweg" in der Diskussion, German Studies Review 5 (1982) s. 265–279
- Kocka Jürgen*, Klassen oder Kultur? Durchbrüche und Sackgassen in der Arbeitergeschichte, Merkur 36 (1982) s. 955–965
- Kocka Jürgen*, Europäische Arbeiterbewegungen im 19. Jahrhundert, Göttingen 1983
- Kocka Jürgen*, Lohnarbeit und Klassenbildung. Arbeiter und Arbeiterbewegungen in Deutschland 1800–1875, Berlin-Bonn 1983
- Kocka Jürgen*, Zurück zur Erzählung? Plädoyer für historische Argumentation, GG 3 (1984) s. 395–408
- Kocka Jürgen*, Die deutsche Geschichte soll ins Museum, GG 1 (1985) s. 59–66
- Kocka Jürgen*, Sozialgeschichte. Begriff-Entwicklung-Probleme, 2. uud. p. Göttingen 1986
- Kocka Jürgen*, Sozialgeschichte zwischen Strukturgeschichte und Erfahrungsgeschichte, teoksessa Schieder Wolfgang/Sellin Volker (Hrsg.), Sozialgeschichte in Deutschland Bd. 1, Göttingen 1986 s. 68–72
- Kocka Jürgen* (Hrsg.), Max Weber, der Historiker, Göttingen 1986
- Kocka Jürgen*, Prinzipielle Unterschiede - gemeinsame Probleme, teoksessa Miller Susanne/Ristau Malte (Hrsg.), Erben deutscher Geschichte. DDR-BRD: Protokolle einer historischen Begegnung, Reinbek bei Hamburg 1988 s. 26–32
- Kocka Jürgen*, Geschichte und Aufklärung. Aufsätze, Göttingen 1989

- Kocka Jürgen*, Weder Stand noch Klasse. Unterschichten um 1800. Geschichte der Arbeiter und Arbeiterbewegung in Deutschland seit dem Ende des 18. Jahrhunderts Bd. 1, Hrsg. Gerhad A. Ritter, Berlin-Bonn 1990
- Kocka Jürgen*, Arbeitsverhältnisse und Arbeiterexistenzen. Grundlagen der Klassenbildung im 19. Jahrhundert. Geschichte der Arbeiter und Arbeiterbewegung in Deutschland seit dem Ende des 18. Jahrhunderts Bd. 2, Hrsg. Gerhad A. Ritter, Berlin-Bonn 1990
- Kocka Jürgen*, Nur keinen neuen Sonderweg, Die Zeit 19.10.1990
- Kocka Jürgen*, Die Geschichtswissenschaft in der Vereinigungskrise, Initial 2 (1991) s. 132–136
- Kocka Jürgen*, Droht eine neue Nationalgeschichte?, teoksessa Jarauschkonrad H. (Hrsg.), Zwischen Parteilichkeit und Professionalität. Bilanz der DDR-Geschichtswissenschaft, Berlin 1991 s. 186–197
- Kocka Jürgen*, Nachwort, teoksessa Eckert Rainer/Küttler Wolfgang/Seeber Gustav (Hrsg.), Krise – Umbruch – Neubeginn. Eine kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft, Stuttgart 1992 s. 468–479
- Kocka Jürgen*, Entgegnung an Armin Mitter und Stefan Wolle, FAZ 25.8.1993
- Kocka Jürgen/Nipperdey Thomas* (Hrsg.) Theorie und Erzählung in der Geschichte. Theorie der Geschichte – Beiträge zur Historik, Bd. 5, München 1979
- Kogon Eugen*, SS-Staat. Das System der deutschen Konzentrationslager, 3. p. München 1977 (1. p. 1946)
- Kohl Helmut*, Verantwortung für den Frieden im Geiste der Versöhnung. Rede des Bundeskanzlers auf dem Schlesier-Treffen in Hannover, Bulletin Nr. 69 (1985) s. 577–583
- Kohn Hans*, Wege und Irrwege. Vom Geist des deutschen Bürgertums, Düsseldorf 1962
- Kopp Fritz*, Der Nationsbegriff in West- und Mitteldeutschland, teoksessa Hauser Oswald (Hrsg.), Geschichte und Geschichtsbewusstsein. 19 Vorträge für die Ranke-Gesellschaft, Göttingen-Zürich 1981 s. 167–179
- Koops Tilman P.*, Die Kritik der westdeutschen Methodendiskussion in der "Zeitschrift für Geschichtswissenschaft", teoksessa Fischer Alexander/Heydemann Günther (Hrsg.), Geschichtswissenschaft in der DDR, Bd. 1, Berlin 1988 s. 269–288
- Korff Gottfried*, Rote Fahnen und tableaux vivants. Zum Symbolverständnis der deutschen Arbeiterbewegung im 19. Jahrhundert, teoksessa Lehmann Alfred (Hrsg.), Studien zur Arbeiterkultur, Münster 1984 s. 103–140
- Korff Gottfried*, Forum statt Museum oder: Das "demokratische Omnibus-Prinzip" der historischen Ausstellungen, GG 2 (1985) s. 244–251
- Koselleck Reinhart*, Preussen zwischen Reform und Revolution 1791–1848, Stuttgart 1967
- Koselleck Reinhart*, Wozu noch Historie?, HZ 212 (1971) s. 1–18 (samt teoksessa Baumgartner Hans Michael/Rüsen Jörn, Hrsg., Seminar: Geschichte und Theorie - Umriss einer Historik, 2. p. Frankfurt/M. 1978 s. 17–35)
- Koselleck Reinhart*, Über die Theoriebedürftigkeit der Geschichtswissenschaft, teoksessa Becker Hellmut (Hrsg.), Geschichte und Sozialwissenschaften. Ihr Verhältnis im Lehrangebot der Universität und Schule, Neue Sammlung. Sonderheft 6 (1972) s. 2–26
- Koselleck Reinhart*, Darstellung, Ereignis, Struktur, teoksessa Schulz Gerhard (Hrsg.), Geschichte heute. Positionen, Tendenzen und Probleme, Göttingen 1973 s. 309–328
- Koselleck Reinhart*, Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten, 2. p. Frankfurt/M. 1979
- Koselleck Reinhart*, Moderne Sozialgeschichte und historische Zeiten, teoksessa Rossi Pietro (Hrsg.), Theorien

- der modernen Geschichtsschreibung, Frankfurt/M. 1987 s. 173–190
- Koselleck Reinhart/Mommsen Wolfgang J./Rüsen Jörn* (Hrsg.), Objektivität und Parteilichkeit. Theorie der Geschichte – Beiträge zur Historik, Bd. 1, München 1977
- Koselleck Reinhart/Lutz Heinrich/Rüsen Jörn* (Hrsg.), Formen der Geschichtsschreibung. Theorie der Geschichte - Beiträge zur Historik, Bd. 4, München 1982
- Kosiek Rolf*, Historikerstreit und Geschichtsrevision, Tübingen 1987
- Kosing Alfred*, Die nationale Lebensfrage des deutschen Volkes, Berlin (Ost) 1962
- Kosing Alfred*, Nation in Geschichte und Gegenwart. Studie zur historisch-materialistischen Theorie der Nation, Berlin (Ost) 1976
- Kossok Manfred*, Die Revolution hatte die richtigen Verlierer, aber wird sie auch die richtigen Sieger haben?, ND 10./11.3.1990
- Kouri Erkki*, Länsisaksalainen historiankirjoitus toisesta maailmansodasta nykypäivään, Jyväskylän yliopiston Historian laitos, yleisen historian tutkimuksia n:o 8, 1988
- Kouri Erkki*, Tuomas Muntzerin kuva historiankirjoituksessa, teoksessa Kouri Erkki, Historiankirjoitus, politiikka, uskonto, Studia historica Jyväskylälänsia 42, Jyväskylä 1990 s. 3–18
- Kouri Erkki*, Hans Herzfeld saksalaisessa historiografiassa, teoksessa Kouri Erkki, Historiankirjoitus, politiikka, uskonto, Studia historica Jyväskylälänsia 42, Jyväskylä 1990 s. 115–140
- Kramer Dieter*, Theorien zur historischen Arbeiterkultur, Marburg 1987
- Kramer Dieter*, Nachschlag. Eine Geschichtskontroverse als Symptom politischer Kultur, teoksessa Hoffmann Hilmar (Hrsg.), Gegen den Versuch, Vergangenheit zu verbiegen, Frankfurt/M. 1987 s. 165–169
- Rockow Christian Graf von*, Warnung vor Preussen, Berlin 1981
- Kuczynski Jürgen*, Parteilichkeit und Objektivität in Geschichte und Geschichtsschreibung, ZfG 5 (1956) s. 873–888
- Kuczynski Jürgen*, Der Mensch der Geschichte macht, ZfG 1 (1957) s. 1–17
- Kuczynski Jürgen*, Der Ausbruch des ersten Weltkrieges und die deutsche Sozialdemokratie. Chronik und Analyse, Berlin (Ost) 1957
- Kuczynski Jürgen*, Geschichte des Alltags des deutschen Volkes von 1600 bis 1945, Bd. 1–5, Berlin (Ost) 1980–1982
- Kuczynski Jürgen*, Geschichte des Alltags des deutschen Volkes. Nachträgliche Gedanken, Berlin (Ost) 1985
- Kuczynski Jürgen*, "Ein linientreuer Dissident". Memoiren 1945–1989, Berlin-Weimar 1992
- Kuczynski Jürgen*, Frost nach dem Tauwetter. Mein Historikerstreit, Berlin 1993
- Kuppe Johannes*, Die Geschichtsschreibung der SED im Umbruch, teoksessa Fischer Alexander/Heydemann Günther (Hrsg.), Geschichtswissenschaft in der DDR, Bd. 1, Berlin 1988 s. 103–128
- Kühnl Reinhard* (Hrsg.), Streit ums Geschichtsbild. Die "Historiker-Debatte". Dokumentation, Darstellung und Kritik, Köln 1987
- Kühnrich Heinz*, Die KPD im Kampf gegen die faschistische Diktatur 1933 bis 1945, Berlin (Ost) 1983
- Küttler Wolfgang*, Zur Frage der methodologischen Kriterien historischer Formationsbestimmung, ZfG 10 (1974) s. 1029–1048
- Küttler Wolfgang* (Hrsg.), Gesellschaftstheorie und Geschichtserklärung, Berlin (Ost) 1985
- Küttler Wolfgang*, Zwischen Wissenschaft und Staatsaktion. Zum Platz der DDR-Historiographie in der 'Ökumene der Historiker', Initial 2 (1991) s. 142–149
- Küttler Wolfgang*, Neubeginn in der ostdeutschen Geschichtswissenschaft. Bilanz nach dem Zusammenbruch der DDR, APuZ Beilage 17–18 (1992) s. 3–13

- Küttler Wolfgang*, Formationstheorie und Geschichtswissenschaft. Aspekte einer kritischen Bilanz, teoksessa Eckert Rainer/Küttler Wolfgang/Seeber Gustav (Hrsg.), Krise – Umbruch – Neubeginn. Eine kritische und Selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft 1989/90, Stuttgart 1992 s. 345–353
- Küttler Wolfgang/Lozek Gerhard*, Die historische Gesetzmässigkeit der Gesellschaftsformationen als Dialektik von Ereignis, Struktur und Entwicklung, ZfG 9 (1970) s. 1117–1145
- Kwiet Konrad*, Judenverfolgung und Judenvernichtung im Dritten Reich. Ein historiographischer Überblick, teoksessa Diner Dan (Hrsg.), Ist der Nationalsozialismus Geschichte, Frankfurt/M. 1987 s. 237–264
- Kwiet Konrad*, Die NS-Zeit in der westdeutschen Forschung 1945–1961, teoksessa Schulin Ernst (Hrsg.), Deutsche Geschichtswissenschaft nach dem Zweiten Weltkrieg (1945–1961), München 1989 s. 181–198
- Landes D. S./Tilly Charles* (ed.), History as Social Science, Englewood Cliffs 1971
- Langewiesche Dieter*, Zur Freizeit des Arbeiters. Bildungsbestrebungen und Freitagsgestaltung österreichischer Arbeiter im Kaiserreich und in der ersten Republik, Stuttgart 1979
- Langewiesche Dieter*, Politik – Gesellschaft – Kultur. Zur Problematik von Arbeiterkultur und kulturellen Arbeiterorganisationen in Deutschland nach dem I. Weltkrieg, ASG Bd. XXII, Bonn-Bad Godesberg 1982 s. 359–401
- Langewiesche Dieter*, Einführung in die Arbeiterkultur in Deutschland, Ergebnisse Nr. 26, Hamburg 1984
- Langewiesche Dieter*, Sozialgeschichte und politische Geschichte, teoksessa Schieder Wolfgang/Sellin Volker (Hrsg.), Sozialgeschichte in Deutschland, Bd. 1, Göttingen 1986 s. 9–32
- Langewiesche Dieter/Schönhoven Klaus* (Hrsg.), Arbeiter in Deutschland. Studien zur Lebensweise der Arbeiterschaft im Zeitalter der Industrialisierung, Padeborn 1981
- Lehikoinen Anja*, Saksalaisen historiatietoisuuden ongelma. Keskustelua historiantutkimuksen funktiosta ja sen tieteellisistä perusteista Liittotasavallassa 1940-luvulta 1980-luvulle, teoksessa Turun koulu. Juhani Paasivirran 70-vuotisjuhlakirja 12.3.1989, toim. Soikkanen Timo, Turku 1989 s. 97–117
- Lehmann Albrecht* (Hrsg.), Studien zur Arbeiterkultur. Beiträge der 2. Arbeitstagung der Kommission Arbeiterkultur in der deutschen Gesellschaft für Volkskunde in Hamburg vom 8. bis zum 12. Mai 1983, Münster 1984
- Lehmann Hartmut*, Die 15 Thesen der SED über Martin Luther, teoksessa Fischer Alexander/Heydemann Günther (Hrsg.), Geschichtswissenschaft in der DDR, Bd. 2, Berlin 1990 s. 215–234
- Leibbrand Robert*, Zur Diskussion über den Charakter der Novemberrevolution, Einheit 1 (1957) s. 102–108
- Lenin V. I.*, Kootut teokset osa 22, Moskova 1959
- Leonhard Wolfgang*, Die Revolution entlässt ihre Kinder Köln-Berlin 1955
- Leonhard Wolfgang*, Spurensuche. 40 Jahre nach "Die Revolution entlässt ihre Kinder", Köln 1992
- Lerch Edith*, Kulturelle Sozialisation von Arbeitern im Kaiserreich. Ein Beitrag zur historischen Sozialisationsforschung, Frankfurt/M.-Bern-New York 1985
- Lidke Vernon L.*, Die kulturelle Bedeutung der Arbeitervereine, teoksessa Wiegelmann Günter (Hrsg.), Kultureller Wandel im 19. Jahrhundert, Göttingen 1973 s. 146–155
- Lidke Vernon L.*, Songs and Politics. An Explanatory Essay on Arbeiterlieder in the Weimar Republic, ASG Bd. XIV (1974) s. 253–273
- Lill Rudolf/Oberreuther Heinrich* (Hrsg.), Der 20. Juli - Porträts des Widerstandes, Düsseldorf-Wien 1984
- Lindner Rolf/Breuer Hans Th.*, "... sind doch nicht alles Beckenbauers". Zur

- Sozialgeschichte des Fußballs im Ruhrgebiet, Frankfurt/M. 1978
- Lindqvist Sven*, Grabe wo du stehst. Die "Barfuss-Historiker" in Schweden, teoksessa Demokratie und Arbeitergeschichte, Franz-Mehring-Gesellschaft, Jahrbuch Nr. 3, Weingarten 1983 s. 9–21
- Lindqvist Sven*, Grabe wo du stehst. Handbuch zur Erforschung der eigenen Geschichte, Berlin-Bonn 1989
- Lorig Wolfgang*, Neokonservatives Denken in der Bundesrepublik Deutschland und in den Vereinigten Staaten von Amerika. Zum intellektuellen Klima in zwei politischen Kulturen, Leverkusen 1986
- Lozek Gerhard*, Friedrich Meinecke – ein Stammvater der NATO-Historiker in Westdeutschland, ZfG 7 (1962) s. 1538–1547; ZfG 8 (1962) s. 1786–1797
- Lozek Gerhard*, Beiträge zur Auseinandersetzung mit der imperialistischen und rechtssozialdemokratischen Historiographie und Geschichtsideologie Westdeutschlands. Geschichtstheorie und Methodologie. Konzeption, Leitlinien und Geschichtsbild, julkaisematon habilitaatioväitöskirja (Humboldt-Universität Berlin 1968)
- Lozek Gerhard/Syrbe Horst*, Die moderne Epoche, die Perspektive der deutschen Nation und die Sorgen imperialistischer Historiker, ZfG 7 (1963) s. 1229–1240
- Lozek Gerhard/Syrbe Horst*, Geschichtsschreibung contra Geschichte. Über die antikoniale Geschichtskonzeption führender westdeutscher Historiker, Berlin (Ost) 1964
- Ludz Peter Christian*, Situation, Möglichkeiten und Aufgaben der DDR-Forschung, SBZ-Archiv 20 (1967)
- Ludz Peter Christian*, Parteilite im Wandel. Funktionsaufbau, Sozialstruktur und Ideologie der SED-Führung, 3. p. Köln-Opladen 1970
- Lüdtker Alf* (Hrsg.), Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen, Frankfurt/M.-New York 1989
- Mahnkopf Birgit*, Verbürgerlichung. Die Legende vom Ende des Proletariats, Frankfurt/M.-New York 1985
- Maier Charles S.*, The Unmasterable Past: History, Holocaust and German National Identity, Cambridge/Mass. 1988
- Mann Golo*, Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts, Frankfurt/M. 1960
- Mann Golo*, Der Griff nach der Weltmacht, teoksessa Lynar Ernst W. Graf von (Hrsg.), Deutsche Kriegsziele 1914–1918, Frankfurt/M. 1964 s. 180–191
- Mann Golo*, Die alte und die neue Historie, teoksessa Pedevil Clemens Graf von (Hrsg.) Tendenzwende, Stuttgart 1975 s. 41–58
- Mann Golo*, Plädoyer für die historische Erklärung, teoksessa Kocka Jürgen/Nipperdey Thomas (Hrsg.), Theorie und Erzählung in der Geschichte. Theorie der Geschichte – Beiträge zur Historik Bd. 3, München 1979 s. 40–56
- Mariensfeld Wolfgang*, Der Historikerstreit, Hrsg. Niedersächsische Landeszentrale für Politische Bildung, Hannover 1987
- Markov Walter*, Historia docet?, Forum 1 (1947) s. 128–129
- Markov Walter*, Zwiegespräche mit dem Jahrhundert, Berlin (Ost)-Weimar 1989
- Martin Bernd* (Hrsg.), Deutschland in Europa. Ein historischer Rückblick, München 1992
- Martin-Luther-Ehrung der Deutschen Demokratischen Republik*, Berlin (Ost) 1983
- Marx Karl/Engels Friedrich*, Werke (MEW) Bd. 2, 7, 8, 22, 37, Berlin (Ost) 1957–1973
- Medick Hans*, Missionare im Ruderboot? Ethnologische Erkenntnisweisen als Herausforderung in die Sozialgeschichte, teoksessa Lüdtker Alf (Hrsg.), Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen, Frankfurt/M. 1989 s. 48–84

- Meier Christian*, 40 Jahre nach Auschwitz. Deutsche Geschichtserinnerung heute, 2. p. München 1987
- Meier Christian/Rüsen Jörn* (Hrsg.), Historische Methode. Theorie der Geschichte – Beiträge zur Historik, Bd. 5, München 1988
- Meier Helmut/Schmidt Walter* (Hrsg.) Geschichtsbewusstsein und sozialistische Gesellschaft, Berlin (Ost) 1970
- Meier Helmut/Schmidt Walter* (Hrsg.), Erbe und Tradition in der DDR. Die Diskussion der Historiker, Köln 1988
- Meinecke Friedrich*, Die deutsche Katastrophe. Betrachtungen und Erinnerungen, teoksessa Kessel Ernst (Hrsg.), Autobiographische Schriften, Stuttgart 1969 s. 232–445 (1. p. Wiesbaden 1946)
- Meinecke Friedrich*, Die Entstehung des Historismus, teoksessa Meinecke, Werke, Bd. 3, München 1965 (1. p. 1936)
- Meuschel Sigrid*, Legitimation und Parteiherrschaft in der DDR. Zum Paradox von Stabilität der DDR 1945–1989, Frankfurt/M. 1992
- Meuschel Sigrid*, Überlegungen zu einer Herrschafts- und Gesellschaftsgeschichte der DDR, GG 1 (1993) s. 5–14
- Meusel Alfred*, Der Ausbruch des ersten Weltkrieges und die deutsche Sozialdemokratie. Kritische Bemerkungen zu dem Buch von J. Kuczynski, ZfG 6 (1958) s. 1049–1068
- Meyers Peter*, Friedrich II. von Preussen im Geschichtsbild der SBZ/DDR. Ein Beitrag zur Geschichte der Geschichtswissenschaft und des Geschichtsunterrichts in der SBZ/DDR, Braunschweig 1983
- Meyers Peter*, Friedrich II. von Preussen. "Militaristischer Despot" oder "der Grosse"?, teoksessa Fischer Alexander/Heydemann Günther (Hrsg.), Geschichtswissenschaft in der DDR, Bd. 2, Berlin 1990 s. 331–366
- Miller Susanne* (Hrsg.), Geschichte in der demokratischen Gesellschaft, Tagungsbericht 28.2.–1.3.1985 in Bonn, Düsseldorf 1985
- Miller Susanne/Ristau Malte* (Hrsg.), Erben deutscher Geschichte. DDR-BRD: Protokolle einer historischen Begegnung, Reinbek bei Hamburg 1988
- Mills C. Wright*, The Sociological Imagination, Oxford 1959 (suom. laitos Sosiologinen mielikuvitus, Helsinki 1982)
- Mittenzwei Ingrid*, Die zwei Gesichter Preussens, Forum 32 (1978) s. 8–12
- Mittenzwei Ingrid*, Absolutistisches Preussen und historisches Erbe, Materialien des Arbeitskreises 1. der zentralen wissenschaftlichen Konferenz der Historiker der DDR anlässlich des 30. Jahrestages der Deutschen Demokratischen Republik (Berlin, 16.–17. Mai 1979), Historiker-Gesellschaft der Deutschen Demokratischen Republik, Wissenschaftliche Mitteilungen 1979/I-II s. 49–55
- Mittenzwei Ingrid*, Friedrich II. von Preussen, Berlin (Ost) 1979 (2. p. Köln 1981)
- Mittenzwei Ingrid/Noack Karl-Heinz* (Hrsg.), Preussen in der deutschen Geschichte vor 1789, Berlin (Ost) 1983
- Mitter Armin/Wolle Stefan*, Der Bielefelder Weg, FAZ 10.8.1993
- Mitscherlich Alexander und Margarethe*, Die Unfähigkeit zu trauern. Grundlagen kollektiven Verhaltens, 21. p. Leipzig 1990 (1. p. 1967)
- Mohler Armin*, Der Nasenring. Im Dickicht der Vergangenheitsbewältigung, Essen 1989
- Mommsen Hans*, Haupttendenzen nach 1945 und in der Ära des kalten Krieges, teoksessa Faulenbach Berndt (Hrsg.), Geschichtswissenschaft in Deutschland. München 1974 s. 112–120
- Mommsen Hans*, Die Opposition gegen Hitler und die deutsche Gesellschaft 1933–1945, teoksessa Müller Klaus-Jürgen (Hrsg.), Der deutsche Widerstand, Paderborn 1986 s. 22–39

- Mommsen Hans*, Aufarbeitung und Verdrängung. Das Dritte Reich im westdeutschen Geschichtsbewusstsein, teoksessa Diner Dan (Hrsg.), Ist der Nationalsozialismus Geschichte?, Frankfurt/M. 1987 s. 74–88
- Mommsen Hans*, Die Bürde der Vergangenheit: Auseinandersetzung mit dem unbequemen historischen Erbe der Deutschen, teoksessa Hoffmann Hilmar (Hrsg.), Gegen den Versuch, Vergangenheit zu verbiegen, Frankfurt/M. 1987 s. 94–103
- Mommsen Hans*, Auf der Suche nach historischer Normalität. Beiträge zum Geschichtsbildstreit in der Bundesrepublik. Mit einem Vorwort von Hermann Haarmann, Berlin 1987
- Mommsen Hans*, Geschichte und politische Legitimation in der Bundesrepublik: Zum Dilemma einer gesteuerten historischen Konsensbildung, teoksessa Streitfall Deutsche Geschichte. Geschichts- und Gegenwartsbewusstsein in den 80er Jahren, Hrsg. Landeszentrale für politische Bildung Nordrhein-Westfalen, Essen 1988 s. 225–236
- Mommsen Hans*, Das Ressentiment als Wissenschaft. Anmerkungen zu Ernst Noltes "Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus, GG 4 (1988) s. 495–512
- Mommsen Hans*, Zeitgeschichte als "kritische Aufklärungsarbeit". Zur Erinnerung an Martin Broszat, GG 2 (1991) s. 141–157
- Mommsen Wolfgang J.*, Die Geschichtswissenschaft jenseits des Historismus, Düsseldorf 1972
- Mommsen Wolfgang J.*, Gegenwärtige Tendenzen in der Geschichtsschreibung der Bundesrepublik, GG 2 (1981) s. 149–188
- Mommsen Wolfgang J.*, Diskussionsbeitrag, teoksessa Hilmar Hoffmann (Hrsg.), Gegen den Versuch, Vergangenheit zu verbiegen, Frankfurt/M. 1987 s. 143–144
- Mommsen Wolfgang J.*, Nation und Geschichte. Über die Deutschen und die deutsche Frage, München 1990
- Mommsen Wolfgang J.*, Hitlers Schatten. Eine englische Studie über den Historikerstreit, FAZ 21.2.1990
- Mommsen Wolfgang J.*, Die Geschichtswissenschaft in der DDR – Kritische Reflektionen, APuZ, Beilage 17–18 (1992) s. 35–43
- Mommsen Wolfgang J.*, Eröffnung des 38. Historikertages in Bochum. Ansprache des Vorsitzenden des Verbandes der Historiker Deutschlands, teoksessa Eckert Rainer/Küttler Wolfgang/Seeber Gustav (Hrsg.), Krise – Umbruch – Neubeginn. Eine kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft, Stuttgart 1992 s. 236–241
- Mommsen Wolfgang J.*, Die Mehrdeutigkeit von Theorien in der Geschichtswissenschaft, teoksessa Kocka Jürgen/Nipperdey Thomas (Hrsg.), Theorie und Erzählung in der Geschichtswissenschaft. Theorie der Geschichte – Beiträge zur Historik Bd. 3, München 1979 s. 344–350
- Mommsen Wolfgang J.*, Geschichte als historische Sozialwissenschaft, teoksessa Rossi Pietro (Hrsg.), Theorien der modernen Geschichtsschreibung, Frankfurt/M. 1987 s. 107–147
- Moore Barrington Jr.*, Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World, Boston 1966
- Mooser Josef*, Arbeiterleben in Deutschland 1900–1970. Klassenlage, Kultur, Politik, Frankfurt/M. 1984
- Mosse George L.*, The Crisis of German Ideology. Intellectual Origins of the Third Reich, New York 1964
- Mühlberg Dietrich*, Proletariat. Kultur und Lebensweise im 19. Jahrhundert, Berlin (Ost) 1986
- Mühlberg Dietrich*, Zum Stand der kulturgeschichtlichen Proletarierforschung in der DDR, teoksessa Boll Friedhelm (Hrsg.), Arbeiterkulturen zwischen Alltag und Politik. Beiträge zum europäischen Vergleich in der

- Zwischenkriegszeit, Wien 1986 s. 71–88
- Mühlberg Dietrich/Groschopp Horst* (Hrsg.), Arbeiterleben um 1900, Berlin (Ost) 1983
- Mühlberg Dietrich/Groschopp Horst* (Hrsg.), Zwischen Bierabend und Bildungswesen, Berlin (Ost) 1985
- Müller Hanfried*, Rache für die "Entnazifizierung", ND 28.12.1990
- Müller Helmut M.*, Schlaglichter der deutschen Geschichte, Bonn 1990
- Müller Ingo*, Furchtbare Juristen. Die unbewältigte Vergangenheit unserer Justiz, München 1987
- Müller Rolf-Dieter*, Geschichtswende? Gedanken zu den Ursachen, Dimensionen und Folgen des "Historikerstreits", teoksessa Erler Gernot, ym. (Hrsg.), Geschichtswende? Entsorgungsversuche zur deutschen Vergangenheit, Freiburg/Br. 1987 s. 128–147
- Müller Klaus-Jürgen/Mommsen Hans*, Der deutsche Widerstand gegen das NS-Regime. Zur Historiographie des Widerstands, teoksessa Müller Klaus-Jürgen (Hrsg.), Der deutsche Widerstand 1933–1945, Paderborn 1986 s. 11–21
- Müller Marianne/Egon Erwin*, ... "stürmt die Festung Wissenschaft!" Die Sowjetisierung der mitteldeutschen Universitäten seit 1945, Berlin 1953
- Möller Horst*, Geschichte im demokratischen Pluralismus und Marxismus-Leninismus, teoksessa Fischer Alexander/Heydemann Günther (Hrsg.), Geschichtswissenschaft in der DDR, Bd. 1, Berlin 1988 s. 33–43
- Naimark Norman*, Politik und Geschichtswissenschaft im osteuropäischen Kontext, teoksessa Jarausch Konrad H. (Hrsg.), Zwischen Parteilichkeit und Professionalität. Bilanz der Geschichtswissenschaft der DDR, Berlin 1991 s. 125–138
- Nationalsozialismus als didaktisches Problem - Beiträge zur Behandlung des NS-Systems und des deutschen Widerstands im Unterricht. Schriftenreihe der Bundeszentrale für politische Bildung, Bd. 156, Bonn 1980
- Neuhäusser-Wespy Ulrich*, Aspekte und Probleme der Umorientierung in der Geschichtswissenschaft der DDR von 1971/72, teoksessa Fischer Alexander/Heydemann Günther (Hrsg.), Geschichtswissenschaft in der DDR, Bd. 1, Berlin 1988 s. 77–102
- Neuhäusser-Wespy Ulrich*, Erbe und Tradition in der DDR. Zum gewandelten Geschichtsbild der SED, teoksessa Fischer Alexander/Heydemann Günther (Hrsg.), Geschichtswissenschaft in der DDR, Bd. 1, Berlin 1988 s. 129–154
- Niethammer Lutz* (Hrsg.), Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis. Die Praxis der "Oral History", Frankfurt/M. 1980
- Niethammer Lutz*, Die Mitläuferfabrik. Die Entnazifizierung am Beispiel Bayerns, Berlin-Bonn 1982
- Niethammer Lutz*, Alltag als historiographische Aufgabe, teoksessa Bergmann Klaus/Schörken Rolf (Hrsg.), Geschichte im Alltag – Alltag in der Geschichte, Düsseldorf 1982 s. 11–29
- Niethammer Lutz* (Hrsg.), Faschismuserfahrungen im Ruhrgebiet, Bd. 1: "Die Jahre weiss man nicht, wie man sie heute hinsetzen soll"; Bd. 2: "Hinterher merkt man, dass es richtig war, dass es schiefgegangen ist", Bonn 1983
- Niethammer Lutz*, Annäherung an den Wandel. Auf der Suche nach der volkseigenen Erfahrung in der Industrieprovinz der DDR, teoksessa Lüdtker Alf (Hrsg.), Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen, Frankfurt/M.-New York 1989 s. 283–345
- Niethammer Lutz*, Posthistoire. Ist die Geschichte zu Ende? Reinbek bei Hamburg 1989
- Niethammer Lutz/von Plato Alexander/Wierling Dorothea*, Die volkseigene Erfahrung. Eine Archäologie des Lebens in der Industrieprovinz der DDR, Berlin 1991

- Nimtz Walter*, Über den Charakter der Novemberrevolution von 1918/1919 in Deutschland, ZfG 3 (1958) s. 687–715
- Nipperdey Thomas*, Über Relevanz, teoksessa Kurze Dietrich (Hrsg.), Aus Theorie und Praxis der Geschichtswissenschaft – Festschrift für Hans Herzfeld zum 80. Geburtstag, Berlin-New York 1972 s. 1–26
- Nipperdey Thomas*, Historismus und Historismuskritik heute, teoksessa Jäckel Eberhard/Weymar Ernst (Hrsg.), Die Funktion der Geschichte in unserer Zeit. Festschrift für Karl Dietrich Erdmann zum 65. Geburtstag, Stuttgart 1975 s. 82–89
- Nipperdey Thomas*, Wozu noch Geschichte, teoksessa Kaltenbrunner G.-K. (Hrsg.), Die Zukunft der Vergangenheit. Lebendige Geschichte – klagende Historiker, München 1975 s. 34–57
- Nipperdey Thomas*, Wehlers "Kaiserreich". Eine kritische Auseinandersetzung, GG 4 (1975) s. 539–560
- Nipperdey Thomas*, Historismus und Historismuskritik heute. Gesellschaft, Kultur, Theorie. Gesammelte Aufsätze zur neueren Geschichte, Göttingen 1976
- Nipperdey Thomas*, Deutsche Geschichte 1800–1866. Bürgerwelt und starker Staat, München 1983 (6. tark. p. 1993)
- Nipperdey Thomas*, Die Reformation als Problem der marxistischen Geschichtswissenschaft, teoksessa Fischer Alexander/Heydemann Günther (Hrsg.), Geschichtswissenschaft in der DDR, Bd. 2, Berlin 1990 s. 151–176
- Nipperdey Thomas*, Nachdenken über die deutsche Geschichte, München 1990
- Nipperdey Thomas*, Deutsche Geschichte 1866–1918. Bd. 1: Arbeitswelt und Bürgergeist, München 1990; Bd. 2: Machtstaat vor der Demokratie, München 1992
- Noack Karl-Heinz*, Bibliographie Ernst Engelbergs, teoksessa Bartel Horst ym. (Hrsg.), Evolution und Revolution in der Weltgeschichte. Ernst Engelberg zum 65. Geburtstag, Bd. 2, Berlin (Ost) s. 748–759
- Noack Karl-Heinz*, Friedrich der II. und der altpreuussische Militärstaat im Urteil der Geschichtsschreibung der BRD, Revue Internationale d'histoire Militaire 43 (1979) s. 229–242
- Noack Karl-Heinz*, Die Preussen-Renaissance in der BRD, teoksessa Bachmann Peter, ym. (Hrsg.), Geschichte, Ideologie, Politik. Auseinandersetzungen mit bürgerlichen Geschichtsauffassungen in der BRD, Berlin (Ost) 1983 s. 47–55
- Nolte Ernst*, Der Faschismus in seiner Epoche, 5. p. München 1979 (1. p. 1963)
- Nolte Ernst*, Das Vergehen der Vergangenheit. Antwort an meine Kritiker im sogenannten Historikerstreit, Berlin 1987
- Nolte Ernst*, Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945. Bolschewismus und Nationalsozialismus, München 1987
- Nolte Ernst*, Das Vor-Urteil als "strenge Wissenschaft", GG 4 (1989) 537–551
- Notizen aus dem wissenschaftlichen Leben, ZfG 4 (1990) s. 342
- Oelmlüller Willi* (Hrsg.), Wozu noch Geschichte?, München 1977
- Oesterle Klaus/Schiele Siegfried* (Hrsg.), Historikerstreit und politische Bildung, Stuttgart 1989
- Paul Gerhard/Schossig Bernhard* (Hrsg.), Die andere Geschichte. Geschichte von unten, Spurensicherung, Ökologische Geschichte, Geschichtswerkstätten, Köln 1986
- Pehle Walter H.* (Hrsg.), Der historische Ort des Nationalsozialismus. Annäherungen, Frankfurt/M. 1990
- Peltonen Matti*, Johtolankoja ja tiheää kirjausta, HAik 4 (1988) s. 275–282
- Petzina Dietmar* (Hrsg.), Fahnen, Fäuste, Körper. Symbolik und Kultur der Arbeiterbewegung, Essen 1986
- Peukert Detlev*, Die KPD im Widerstand – Verfolgung und Untergrundarbeit an Rhein und Ruhr 1933–1945, Wuppertal 1980

- Peukert Detlev*, Volksgenossen und Gemeinschaftsfremde. Anpassung und Aufbegehren unterm Nationalsozialismus, Köln 1982
- Peukert Detlev*, Arbeiteralltag – Mode oder Methode?, teoksessa Haumann Heiko (Hrsg.), Arbeiteralltag in Stadt und Land. Neue Wege der Geschichtsschreibung, Argument, Sonderband 94 (1982) s. 8–39
- Peukert Detlev*, Der deutsche Arbeiterwiderstand 1933–1945, teoksessa Müller Klaus-Jürgen (Hrsg.), Der deutsche Widerstand 1933–1945, Paderborn 1986 s. 157–181
- Peukert Detlev*, Wer gewann den Historikerstreit? Eine Bilanz, teoksessa Glotz Peter, ym. (Hrsg.), Vernunft riskieren, Hamburg 1988 s. 47–53
- Peukert Detlev/Reulecke Jürgen* (Hrsg.), Reihen fast geschlossen. Beiträge zur Geschichte des Alltags unterm Nationalsozialismus, Wuppertal 1983
- Plato Alexander von*, Notizen zu einer "Geschichte von unten" in Ost und West, Geschichtswerkstatt 24 (1991) s. 23–30
- Plessner Helmut*, Die verspätete Nation. Über die politische Verführbarkeit des bürgerlichen Geistes, Stuttgart 1959
- Politische Ökonomie des heutigen Monopolkapitals, Berlin (Ost) 1972
- Pollard Sidney*, Englische Arbeiterkultur im Zeitalter der Industrialisierung. Forschungsergebnisse und Forschungsprobleme. Ein bibliographischer Aufsatz, GG 1 (1979) s. 150–166
- Possekel Ralf*, Strategien im Umgang mit dem Dogma: Die geschichtstheoretische Diskussion in der DDR, Initial 2 (1991) s. 170–178
- Preussen – Versuch einer Bilanz. Eine Ausstellung der Berliner Festspiele GmbH, 15. August – 15. November 1981, Gropius-Bau, Katalog in fünf Bänden, Reinbek bei Hamburg 1981
- Puhle Hans-Jürgen*, Zur Legende der "Kehrschen Schule" GG 4 (1978) s. 109–117
- Puhle Hans-Jürgen*, Die neue Ruhelosigkeit: Michael Stürmers nationalpolitischer Revisionismus, GG 3 (1987) s. 382–399
- Puhle Hans-Jürgen/Wehler Hans-Ulrich* (Hrsg.), Preussen im Überblick, Göttingen 1980
- Pätzold Kurt*, Anschluss mit Abwicklung, Die Weltbühne 16 (1991) s. 465–468
- Reitlinger Gerhard*, Die Endlösung. Hitlers Versuch der Ausrottung der Juden Europas 1939–1945, 7. p. Berlin-Bonn 1992
- Renouvin Pierre*, Les buts de guerre l'Allemagne (1914–1918) d'après les Traavae Fritz Fischer, Revue Historique 80 (1962) s. 381–390
- Reulecke Jürgen/Weber Wolfhard* (Hrsg.), Fabrik, Familie, Feierabend. Beiträge zur Sozialgeschichte des Alltags im Industriezeitalter, Wuppertal 1978
- Reulecke Jürgen/Friedemann Peter*, Die Historiographie der DDR und die deutsche Arbeiterbewegung, teoksessa Fischer Alexander/Heydemann Günther (Hrsg.), Geschichtswissenschaft in der DDR, Bd 2, Berlin 1990 s. 519–554
- Richert Ernst*, Wissen was "drüben" ist? Wer kümmert sich bei uns noch um die DDR-Forschung, Die Zeit 28.4.1967
- Richert Ernst*, Macht ohne Mandat. Der Staatsapparat in der sowjetischen Besatzungszone Deutschlands, 2. p. Köln-Opladen 1963
- Richter Rolf*, Antifaschistischer Kampf oder "Resistenz"?, teoksessa Bachmann Peter, ym. (Hrsg.), Geschichte, Ideologie, Politik. Auseinandersetzungen mit bürgerlichen Geschichtsauffassungen in der BRD, Berlin (Ost) 1983 s. 150–161
- Riezler Kurt*, Tagebücher, Aufsätze, Dokumente. Eingeleitet und herausgegeben von Karl Dietrich Erdmann, Göttingen 1972
- Ritter Gerhard*, Friedrich der Grosse. Ein historisches Profil, Leipzig 1936

- Ritter Gerhard*, Der deutsche Professor im Dritten Reich, Die Gegenwart 1 (1946) s. 23–26
- Ritter Gerhard*, Geschichte als Bildungsmacht. Ein Beitrag zur historisch-politischen Neubesinnung, Stuttgart 1946
- Ritter Gerhard*, Carl Goerdeler und die deutsche Widerstandsbewegung, Stuttgart 1954
- Ritter Gerhard*, Staatskunst und Kriegshandwerk. Das Problem des "Militarismus" in Deutschland, Bd. 1–4, München 1954–1968
- Ritter Gerhard*, Europa und die deutsche Frage. Betrachtungen über die geschichtliche Eigenart des deutschen Staatsdenkens, München 1948; 2. u. d. titos: Das deutsche Problem. Grundfragen deutschen Staatsdenkens gestern und heute, München 1962
- Ritter Gerhard*, Eine neue Kriegsschuldthese?, teoksessa Lynar Ernst W. Graf von (Hrsg.), Deutsche Kriegsziele 1914–1918, Frankfurt/M. 1964 s. 121–144
- Ritter Gerhard*, Der Erste Weltkrieg. Studien zum deutschen Geschichtsbild. Schriftenreihe der Bundeszentrale für politische Bildung, Bd. 65, Bonn 1964
- Ritter Gerhard A.*, Arbeiterbewegung im Wilhelminischen Reich 1890–1900, Berlin 1963
- Ritter Gerhard A.*, Worker's culture in imperial Germany, Journal of Contemporary History Vol. 13 (1978)
- Ritter Gerhard A.* (Hrsg.), Arbeiterkultur. Überarbeitete deutsche Ausgabe, Königstein/Ts. 1979
- Ritter Gerhard A.*, Staat, Arbeiterschaft und Arbeiterbewegung in Deutschland. Vom Vormärz bis zum Ende der Weimarer Republik, Berlin-Bonn 1980
- Ritter Gerhard A.*, Hans Rosenberg 1904–1988, GG 2 (1989) s. 299–302
- Ritter Gerhard A./Tenfelde Klaus*, Arbeiter im deutschen Kaiserreich von 1871 bis 1914. Geschichte der Arbeiter und Arbeiterbewegung in Deutschland seit dem Ende des 18. Jahrhunderts Bd. 5, Hrsg. Gerhard A. Ritter, Berlin-Bonn 1992
- Rittner Volker*, Zur Krise der westdeutschen Historiographie, teoksessa Geiss Imanuel, y.m. (Hrsg.), Ansichten einer künftigen Geschichtswissenschaft, Bd. 1, München 1974 s. 60–75
- Rojahn Jürgen*, Die Marx-Engels-Gesamtausgabe (MEGA). Stand der Arbeit und geplante Fortführung, IWK 4 (1991) s. 470–482
- Rose Ulrich*, Geschichte, zur Schau gestellt in Vitrinen: Die Diskussion um zwei Museen und ein Mahnmal, teoksessa Erler Gernot, ym. (Hrsg.), Geschichtswende? Entsorgungsversuche zur deutschen Vergangenheit, Freiburg/Br. 1987 s. 35–61
- Rosenberg Hans*, Grosse Depression und Bismarckzeit. Wirtschaftsablauf, Gesellschaft und Politik in Mitteleuropa, Berlin 1967
- Rossi Pietro* (Hrsg.), Theorie der modernen Geschichtswissenschaft, Frankfurt/M. 1987
- Roth Günther*, Social Democrats in Imperial Germany. Isolation and national Integration, Totowa 1963
- Rothfels Hans*, Zeitgeschichte als Aufgabe, VfZ 1 (1953) s. 1–8
- Rothfels Hans*, Deutsche Opposition gegen Hitler. Eine Würdigung, 2. p. Frankfurt/M. 1969 (1. p. Frankfurt/M.-Hamburg 1958)
- Rudolph Rolf*, Die Gründungskonferenz der Deutschen Historiker-Gesellschaft, ZfG 3 (1958) s. 590–593
- Ruge Wolfgang*, Die Doppeldroge. Zu den Wurzeln des Stalinismus, teoksessa Eckert Rainer/Küttler Wolfgang/Seeber Gustav (Hrsg.), Krise – Umbruch – Neubeginn. Eine kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft 1989/90, Stuttgart 1992 s. 33–43
- Rumpler Helmut*, Parteilichkeit und Objektivität als Theorieproblem der Historie in der DDR, teoksessa Fischer Alexander/Heydemann Günther (Hrsg.), Geschichtswissenschaft in der DDR, Bd. 1, Berlin 1988 s. 333–362

- Ruppert Wolfgang* (Hrsg.), *Die Arbeiter. Lebensformen, Alltag und Kultur von der Frühindustrialisierung bis zum Wirtschaftswunder*, München 1986
- Ruppert Wolfgang* (Hrsg.), *Lebensgeschichten. Zur deutschen Sozialgeschichte 1850–1950*, Opladen 1980
- Ruppert Wolfgang* (Hrsg.), *Erinnerungsarbeit. Geschichte und demokratische Identität in Deutschland*, Opladen 1982
- Ruppert Wolfgang*, *Zwei neue Museen für Deutsche Geschichte? Vorschläge zu ihrer demokratischen Öffnung*, GG 1 (1986) s. 81–92
- Rüden Peter von* (Hrsg.), *Beiträge zur Kulturgeschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, Frankfurt/M.-Wien-Zürich 1979
- Rühle Otto*, *Illustrierte Sitten- und Kulturgeschichte des Proletariats*, Bd. 1, Berlin 1971, Bd. 2, Lahn/Giessen 1977
- Rürup Reinhard* (Hrsg.), *Historische Sozialwissenschaft. Beiträge zur Einführung in die Forschungspraxis*, Göttingen 1977
- Rüsen Jörn*, *Für eine erneuerte Historik. Studien zur Theorie der Geschichtswissenschaft*, Stuttgart-Bad Cannstatt 1976
- Rüsen Jörn*, *Geschichtsschreibung als Theorieproblem der Geschichtswissenschaft. Skizze zum historischen Hintergrund der gegenwärtigen Diskussion*, teoksessa Koselleck Reinhard/Lutz Heinrich/Rüsen Jörn (Hrsg.), *Formen der Geschichtsschreibung. Historische Methode. Theorie der Geschichte – Beiträge zur Historik*, Bd. 4, München 1982 s. 14–36
- Rüsen Jörn*, *Historische Vernunft. Grundzüge der Historik I: Die Grundlage der Geschichtswissenschaft*, Göttingen 1983
- Rüsen Jörn*, *Rekonstruktion der Vergangenheit. Grundzüge der Historik II: Die Prinzipien der historischen Forschung*, Göttingen 1986
- Rüsen Jörn*, *Narrativität und Modernität*, teoksessa Rossi Pietro (Hrsg.), *Theorien der modernen Geschichtsschreibung*, Frankfurt/M. 1987 s. 230–237
- Rüsen Jörn*, *Historische Methode*, teoksessa Rüsen Jörn/Meier Christian (Hrsg.) *Historische Methode. Theorie der Geschichte – Beiträge zur Historik*, Bd. 5, München 1988 s. 62–80
- Rüsen Jörn*, *Vernunftspotentiale der Geschichtskultur*, teoksessa Rüsen Jörn/Lämmert Eberhard/Glotz Peter (Hrsg.), *Die Zukunft 1988*, Frankfurt/M. 1988
- Rüsen Jörn*, *Lebendige Geschichte. Grundzüge der Historik III: Formen und Funktionen des historischen Wissens*, Göttingen 1989
- Rüsen Jörn*, *Zeit und Sinn. Strategien historischen Denkens*, Frankfurt/M. 1990
- Rüsen Jörn*, *Historiatede modernin ja postmodernin välissä*, *Tiede & Edistys* 4 (1992) s. 271–281
- Rüsen Jörn/Vasicek Zdenek*, *Geschichtswissenschaft zwischen Ideologie und Fachlichkeit. Zur Entwicklung der Historik in der DDR*, teoksessa Fischer Alexander/Heydemann Günther (Hrsg.), *Geschichtswissenschaft in der DDR*, Bd. 1, Berlin 1988 s. 307–332
- Röhr Werner*, *Entwicklung oder Abwicklung der Geschichtswissenschaft. Polemische Bemerkungen zu den Voraussetzungen einer Urteilsbildung über Historiker und historische Institutionen der DDR*, Teil I, *Initial* 4 (1991) s. 425–434; Teil II, *Initial* 5 (1991) s. 542–550
- Saarela Tauno*, *Zwischen Wien und Linz – eli itävaltalaisista työväenliikkeiden historian tutkimusta mestaroinmassa*, *HAik* 1 (1987) s. 35–42
- Saarinen Hannes*, *Kansakuntakysymys ja uusin historia molemmissa Saksoissa*, teoksessa Katsauksia – tulkintoja – näkemyksiä historiasta historioitsijalle, professori Pekka Suvannolle omistettu juhlakirja, *Historiallinen Arkisto* 82, Vammala 1984 s. 209–222
- Samuel Raphael*, *Oral History in Grossbritannien*, teoksessa Niethammer

- Lutz (Hrsg.), Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis. Die Praxis der "Oral History", Frankfurt/M. 1980 s. 55–73
- Scheuch Erwin K.*, Wie deutsch sind die Deutschen? Eine Nation wandelt ihr Gesicht, Bergisch Gladbach 1991
- Schieder Theodor*, Strukturen und Persönlichkeiten in der Geschichte, HZ 195 (1962) s. 265–296
- Schieder Theodor*, Geschichte als Wissenschaft. Eine Einführung, 2. p. München-Wien 1968
- Schieder Theodor*, Geschichtsbewusstsein und Geschichtsinteresse in der Krise?, teoksessa Vom Nutzen und Nachteil der Geschichte für unsere Zeit. Ein Cappenberger Gespräch, Köln 1973
- Schieder Theodor*, Das Deutsche Kaiserreich von 1871 als Nationalstaat, 2. p. (Hrsg. Wehler Hans-Ulrich), Göttingen 1992
- Schieder Wolfgang*, Sozialgeschichte zwischen Soziologie und Geschichte. Das wissenschaftliche Lebenswerk von Werner Conze, GG 2 (1986) s. 244–266
- Schieder Wolfgang*, Der Nationalsozialismus im Fehlurteil philosophischer Geschichtsschreibung. Zur Methode von Ernst Noltes "Europäischem Bürgerkrieg", GG 1 (1989) s. 89–114
- Schieder Wolfgang/Sellin Volker* (Hrsg.), Sozialgeschichte in Deutschland. Entwicklungen und Perspektiven im internationalen Zusammenhang, Bd. 1–4, Göttingen 1986–1987; Bd. 1: Die Sozialgeschichte innerhalb der Geschichtswissenschaft; Bd. 2: Handlungsräume des Menschen in der Geschichte; Bd. 3: Soziales Verhalten und soziale Aktionsformen in der Geschichte; Bd. 4: Soziale Gruppen in der Geschichte
- Schilfert Gerhard*, Einige Bemerkungen zu dem Artikel von J. Kuczynski: 'Der Mensch, der Geschichte macht', ZfG 3 (1958) s. 558–561
- Schilfert Gerhard*, Deutschland von 1648–1789, Lehrbuch der deutschen Geschichte, Bd. 4., Berlin (Ost), 2. p. 1962
- Schilfert Gerhard*, Die Geschichtswissenschaft im System der Gesellschaftswissenschaften, ZfG 4 (1965) s. 581–597
- Schilfert Gerhard*, Geschichtswissenschaft und sozialistisches Staatsbewusstsein, ZfG 5 (1967) s. 839–841
- Schleier Hans*, Zum Verhältnis von Historismus, Strukturgeschichte und sozialwissenschaftlichen Methoden in der gegenwärtigen Geschichtsschreibung der BRD, teoksessa Engelberg Ernst (Hrsg.), Probleme der marxistischen Geschichtswissenschaft. Beiträge zu ihrer Theorie und Methode, Köln 1972 s. 325–339
- Schleier Hans*, Theorie der Geschichte - Theorie der Geschichtswissenschaft. Zu neueren theoretisch-methodologischen Arbeiten der Geschichtsschreibung in der BRD, Berlin (Ost) 1975
- Schleier Hans*, Zu den Theorien über die Entwicklung der Gesellschaft im spätbürgerlichen deutschen Geschichtsdanken, teoksessa Engelberg Ernst/Küttler Wolfgang (Hrsg.), Formationstheorie und Geschichte. Studien zur historischen Untersuchung von Gesellschaftsformationen im Werk von Marx, Engels und Lenin, Berlin (Ost) 1978 s. 596–718
- Schleier Hans*, DDR-Forschungen über die Geschichte der bürgerlichen Geschichtswissenschaft, BzG 3 (1979) s. 358–371
- Schleifstein Josef*, Die deutsche Sozialdemokratie beim Ausbruch des ersten Weltkrieges und die deutsche Sozialdemokratie, ZfG 1 (1958) s. 188–201
- Schmidt Walter*, Forschungen zur Geschichte der marxistisch-leninistischen Geschichtswissenschaften der DDR, BzG 3 (1979) s. 342–357
- Schmidt Walter*, Nationalgeschichte der DDR und das territorialstaatliche historische Erbe, ZfG 5 (1981) s. 399–404
- Schmidt Walter*, Bismarck. Zum Erscheinen von Ernst Engelbergs Bismarck-Biographie, ZfG 3 (1987) s. 231–240

- Schmidt Walter*, Wir stellen uns der ganzen deutschen Geschichte, teoksessa Miller Susanne/Ristau Malte (Hrsg.), Erben deutscher Geschichte. DDR-BRD: Protokoll einer historischen Begegnung, Reinbek bei Hamburg 1988 s. 33–40
- Schmidt Walter*, DDR-Geschichtswissenschaft im Umbruch. Leistungen – Grenzen – Probleme, teoksessa Eckert Rainer/Küttler Wolfgang/Seeber Gustav (Hrsg.), Krise – Umbruch – Neubeginn. Eine kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft 1989/90, Stuttgart 1992 s. 175–192
- Schnabel Thomas*, Geschichte und Wende. Vom heutigen Gebrauch der Vergangenheit bei konservativen Politikern und Publizisten, teoksessa Erler Gernot, ym. (Hrsg.), Geschichtswende? Entsorgungsversuche zur deutschen Vergangenheit, Freiburg/Br. 1987 s. 9–34
- Schoenbaum David*, Die braune Revolution – Eine Sozialgeschichte des Dritten Reiches, Köln-Berlin 1968
- Schoeps Julius*, Leiden an Deutschen. Vom antisemitischen Wahn und der Last der Erinnerung, München 1990
- Schramm Gottfried*, Deutschland in Europa. Ein Rückblick und Ausblick, teoksessa Martin Bernd (Hrsg.), Deutschland in Europa. Ein historischer Rückblick, München 1992 s. 272–288
- Schreiner Albert*, Auswirkungen der Grossen Sozialistischen Oktoberrevolution auf Deutschland vor und während der Novemberrevolution, ZfG 1 (1958) s. 29–32
- Schreiner Albert*, Eine notwendige Korrektur, ZfG 3 (1958) s. 617–618
- Schröder Wilhelm Heinz*, Arbeitergeschichte und Arbeiterbewegung. Industriearbeit und Organisationsverhalten im 19. Jahrhundert und frühen 20. Jahrhundert, Frankfurt/M.-New York 1978
- Schubart Wilfried/Pschrierer Ronald/Schmidt Thomas*, Verordneter Antifaschismus und die Folgen. Das Dilemma antifaschistischer Erziehung am Ende der DDR, APuZ, Beilage 9 (1991) s. 3–19
- Schulin Ernst*, Traditionskritik und Rekonstruktionsversuch. Studien zur Entwicklung von Geschichtswissenschaft und historischem Denken, Göttingen 1979
- Schulin Ernst* (Hrsg.), Deutsche Geschichtswissenschaft nach dem Zweiten Weltkrieg (1945–1965), München 1989
- Schultz Helga*, Was bleibt von der Geschichtswissenschaft der DDR?, teoksessa Rainer Eckert/Wolfgang Küttler/Gustav Seeber (Hrsg.), Krise – Umbruch – Neubeginn. Kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft 1989/90 Stuttgart 1992 s. 452–467
- Schulz Gerhard*, Einführung in die Zeitgeschichte, Darmstadt 1992
- Schulze Hagen*, Wir sind was wir geworden sind. Vom Nutzen der Geschichte für die deutsche Gegenwart, München 1987
- Schulze Winfried*, Soziologie und Geschichtswissenschaft. Einführung in die Probleme der Kooperation beider Wissenschaften, München 1974
- Schulze Winfried*, Mikrohistorie versus Makrohistorie? Anmerkungen zu einem aktuellen Thema, teoksessa Meier Christian/Rüsen Jörn (Hrsg.), Historische Methode. Theorie der Geschichte – Beiträge zur Historik Bd. 5, München 1988 s. 319–341
- Schulze Winfried*, Deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945, HZ Beiheft 10, München 1989
- Schulze Winfried*, Das traurigste Los aber traf die Geschichtswissenschaft. Die DDR-Geschichtswissenschaft nach der "deutschen Revolution", teoksessa Eckert Rainer/Küttler Wolfgang/Seeber Gustav (Hrsg.), Krise – Umbruch – Neubeginn. Eine kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft 1989/90, Stuttgart 1992 s. 213–227
- Schütz Rüdiger*, Proletarischer Klassenkampf und bürgerliche Revolution.

- Zur Beurteilung der deutschen Novemberrevolution in der marxistisch-leninistischen Geschichtswissenschaft, teoksessa Fischer Alexander/Heydemann Günther (Hrsg.), Geschichtswissenschaft in der DDR, Bd. 2, Berlin 1990 s. 759–795
- Schönhoven Klaus*, Rezension: Requiem für einen Dinosaurier? Zur Sozialgeschichte der Arbeiterschaft im Kaiserreich, GG 1 (1993) s. 135–140
- Schönwälder Karen*, Historiker und Politik. Geschichtswissenschaft im Nationalsozialismus, Frankfurt/M. 1990
- Schöttler Peter*, Die Geschichtswerkstatt e.V. Zu einem Versuch basisdemokratische Geschichtsinitiativen und -forschungen "zu vernetzen", GG 3 (1984) s. 420–429
- Schöttler Peter*, Mentalitäten, Ideologien, Diskurse. Zur sozialgeschichtlichen Thematisierung der "dritten Ebene", teoksessa Lüdtkke Alf (Hrsg.), Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen, Frankfurt/M.-New York 1989 s. 85–136
- Schäfer Hermann*, Gegen Polarisierung und Harmonisierung: Zum Konzept des "Hauses der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland", teoksessa Streitfall Deutsche Geschichte. Geschichts- und Gegenwartsbewusstsein in den 80er Jahren, Landeszentrale für politische Bildung Nordrhein-Westfalen (Hrsg.), Essen 1988 s. 101–110
- Seeber Gustav*, Einleitung: Bonapartismus und Bourgeoisie. Ausgangspositionen und Probleme, teoksessa Bismarcks Sturz. Zur Rolle der Klassen in der Endphase des preussisch-deutschen Bonapartismus 1884/85 bis 1890, Berlin (Ost) 1977
- Seeber Gustav* (Hrsg.), Gestalten der Bismarckzeit, Bd. 1–2, Berlin (Ost) 1978/1987
- Seeber Gustav/Noack Karl-Heinz* (Hrsg.), Preussen in der deutschen Geschichte nach 1789, Berlin (Ost) 1983
- Sellin Volker*, Mentalitäten in der Sozialgeschichte, teoksessa Schieder Wolfgang/Sellin Volker (Hrsg.), Sozialgeschichte in Deutschland, Bd. 3, Göttingen 1989 s. 101–121
- Serfft Heinrich*, Kein Abschied von Hitler. Ein Blick hinter die Fassaden des Historikerstreits, Hamburg 1990
- Smelser Neil J.*, Social Change in the Industrial Revolution, London 1959
- Smith Dennis*, The Rise of Historical Sociology, Cambridge 1991
- Sontheimer Kurt*, Diskussionsbeitrag, teoksessa Deutscher Sonderweg – Mythos oder Realität?, München 1982 s. 28–32
- Sperner Eva*, Die neue Geschichtsbewegung. Geschichtswerkstätten und Geschichtsprojekte in der Bundesrepublik, Bielefeld 1985
- Spitzer Giselher*, Der deutsche Naturalismus, Ahrensburg 1983
- Stadelmann Rudolf*, Deutschland und Westeuropa. Drei Aufsätze, Schloss Laupheim 1948
- Steinbach Lothar*, Ein Volk, ein Reich, ein Glaube? Ehemalige Nationalsozialisten berichten über ihr Leben im Dritten Reich, Bonn-Berlin 1983
- Steinmetz Max*, Die frühbürgerliche Revolution in Deutschland 1476–1535. Thesen zur Vorbereitung der wissenschaftlichen Konferenz in Wernigerode vom 20. bis 24. Januar 1960, ZfG 1 (1960) s. 113–124
- Steinmetz Max*, Forschungen zur Geschichte der Reformation und des deutschen Bauernkrieges, teoksessa Historische Forschungen in der DDR 1960–1970. Analysen und Berichte zum XIII. Internationalen Historikerkongress in Moskau 1970, ZfG Sonderband 1970 s. 338–350
- Steinmetz Max* (Hrsg.), Die frühbürgerliche Revolution in Deutschland, Berlin (Ost) 1985
- Stern Fritz*, The Politics of Cultural Despair, Berkeley/Calif. 1963
- Stern Leo*, Gegenwartsaufgaben der deutschen Geschichtswissenschaft, Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-

- Luther-Universität Halle-Wittenberg, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe (1952–53) s. 3–26
- Stone Lawrence*, History and the Social Sciences in the 20th Century, teoksessa Delzell C. F. (ed.), The Future of History, Nashville/Tenn. 1977
- Stone Lawrence*, Revival of Narrative. Reflections on a New Old History, Past & Present, Vol. 85 (1979) s. 3–24
- Storm Gerd/Scholing Michael/Frohmarmann Armin*, Arbeiterkultur zwischen Gegenkultur und Integration. Ein Literaturbericht, IWK 3 (1986) s. 318–357
- Streisand Joachim*, Kategorien und Perspektiven der Geschichte. Anlässlich einiger Neuerscheinungen der Geschichtsphilosophie, ZfG 5 (1956) s. 889–898
- Streisand Joachim*, Brief an die Redaktion der "Zeitschrift für Geschichtswissenschaft", ZfG 3 (1958) s. 619–620
- Streisand Joachim* (Hrsg.), Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft. Die bürgerliche deutsche Geschichtsschreibung von der Reichseinigung von oben bis zur Befreiung Deutschlands vom Faschismus, Bd. 1, Berlin (Ost) 1963; Bd. 2, Berlin (Ost) 1965
- Streisand Joachim*, Deutsche Geschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart. Eine marxistische Einführung, 2. p. Köln 1976
- Streitfall Deutsche Geschichte. Geschichts- und Gegenwartsbewusstsein in den 80er Jahren, (Hrsg.) Landzentrale für politische Bildung Nordrhein-Westfalen, Essen 1988
- Stürmer Michael* (Hrsg.), Bismarck und die preussisch-deutsche Politik 1871–1890, München 1970
- Stürmer Michael*, Regierung und Reichstag im Bismarckstaat 1871–1890, Düsseldorf 1974
- Stürmer Michael*, Das ruhelose Reich. Deutschland 1866–1918, 2. p. Berlin 1983
- Stürmer Michael*, Dissonanzen des Fortschritts. Essays über Geschichte und Politik in Deutschland. Alteuropäische Erinnerung, Aufstieg und Fall des deutschen Nationalstaats, Bundesrepublik, quo vadis?, München 1986
- Stürmer Michael*, Suche nach der verlorenen Erinnerung, Das Parlament 17./24.5.1986
- Stürmer Michael*, Deutsche Fragen oder die Suche nach Staatsräson, München 1988
- Stürmer Michael*, Ein Preussen für die DDR - ein umstrittenes Erbe, teoksessa Fischer Alexander/Heydemann Günther (Hrsg.), Geschichtswissenschaft in der DDR, Bd. 1, Berlin 1988 s. 405–424
- Stürmer Michael*, Die Grenzen der Macht. Begegnungen der Deutschen mit der Geschichte, Berlin 1992
- Stölzl Christian* (Hrsg.), Deutsches Historisches Museum. Ideen, Kontroversen, Perspektiven, Frankfurt/M. 1988
- Sywottek Arnold*, Geschichtswissenschaft in der Legitimationskrise, Bonn-Bad Godesberg 1974
- Sywottek Arnold*, Die Fischer-Kontroverse. Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts, Düsseldorf 1975
- Teichler Hans Joachim/Hauk Gerhard* (Hrsg.), Illustrierte Geschichte des Arbeitersports, Berlin-Bonn 1987
- Tellenbach Gerd*, Die deutsche Not als Schuld und Schicksal, Stuttgart 1947
- Tenfelde Klaus*, Sozialgeschichte der Bergarbeiter an der Ruhr im 19. Jahrhundert, Bonn-Bad Godesberg 1977
- Tenfelde Klaus*, Anmerkungen zur Arbeiterkultur, teoksessa Ruppert Wolfgang (Hrsg.), Erinnerungsarbeit. Geschichte und demokratische Identität, Opladen 1982 s. 107–134
- Tenfelde Klaus* (Hrsg.), Arbeiter und Arbeiterbewegungen im Vergleich. Berichte zur internationalen historischen Forschung, HZ Sonderheft 15, München 1986
- Tenfelde Klaus*, Die Geschichte der Arbeiter zwischen Strukturgeschichte und Alltagsgeschichte, teoksessa Schieder Wolfgang/Sellin Volker

- (Hrsg.), Sozialgeschichte in Deutschland, Bd. 4, Göttingen 1987 s. 81–104
- Thadden Rudolf von*, Fragen an Preussen, München 1981
- Thadden Rudolf von*, Die Verantwortungsgemeinschaft der Deutschen, teoksessa Miller Susanne/Ristau Malte (Hrsg.), Erben deutscher Geschichte. DDR-BRD: Protokolle einer historischen Begegnung, Reinbek bei Hamburg 1988 s. 94–96
- Thesen über Martin Luther. Zum 500. Geburtstag, ZfG 10 (1981) s. 879–893
- Thompson Edward P.*, The Making of the English Working Class, Harmondsworth 1963
- Thompson Edward P.*, Das Elend der Theorie. Zur Produktion geschichtlicher Erfahrung, Frankfurt/M. 1980
- Thompson Paul*, The Voice of the Past. Oral History, second edition, Oxford-New York 1988
- Tilly Charles*, From Mobilization to Revolution, Reading/Mass. 1978
- Tilly Charles/Tilly Louise/Tilly Richard* (Hrsg.), The Rebellious Century 1830–1930, Cambridge/Mass. 1975
- Timm Albrecht*, Das Fach Geschichte in Forschung und Lehre in der sowjetischen Besatzungszone seit 1945, Bonn 1961
- Troeltsch Ernst*, Der Historismus und seine Probleme, Tübingen 1922
- Ueberhorst Horst*, Frisch, frei, stark und treu. Die deutsche Arbeitersportbewegung 1893–1933, Düsseldorf 1973
- Ulbricht Walter*, Über den Charakter der Novemberrevolution. Rede in der Kommission zur Vorbereitung der Thesen über die Novemberrevolution, ZfG 4 (1958) s. 717–729
- Ulbricht Walter*, Referat auf der 16. Tagung des ZK der SED, 26. bis 28. Juni 1962, Berlin (Ost) 1962
- Ulbricht Walter*, Vergangenheit und Zukunft der deutschen Arbeiterbewegung. Referat auf der 2. Tagung des ZK der SED, 10. bis 12. April 1963, Berlin (Ost) 1963
- Ulbricht Walter*, Die Bedeutung und die Lebenskraft der Lehre von Karl Marx für unsere Zeit, Berlin (Ost) 1968
- Ulbricht Walter*, Bemerkungen zu den Beziehungen zwischen der DDR und der BRD, Berlin (Ost) 1970
- Ullrich Volker*, Geschichte von unten. Die neue Bewegung zur Erforschung des Alltags, Journal für Geschichte 2 (1984) s. 10–18
- Unbewältigte Vergangenheit. Handbuch zur Auseinandersetzung mit der westdeutschen bürgerlichen Geschichtsschreibung, Hrsg. Lozek Gerhard/Meier Helmut/Schmidt Walter/Berthold Werner (Hrsg.), Berlin (Ost) 1970 (2. p 1971; 3. uud. p. 1977)
- Waite Robert G.*, Adolf Hitler, the Psychopatic God, New York 1977
- Walter Franz*, Konfliktreiche Integration: Arbeiterkultur im Kaiserreich und in der Weimarer Republik. Eine Zwischenbilanz, IWK 1 (1988) s. 42–65
- Weber Alfred*, Abschied von der bisherigen Geschichte. Überwindung des Nihilismus, Hamburg 1946
- Weber Hermann*, Ulbricht fälscht Geschichte. Ein Kommentar mit Dokumenten zum "Grundriss der Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung", Köln 1964
- Weber Hermann*, Grundriss der Geschichte. Die Geschichte der DDR, 2. p. München 1986
- Weber Hermann*, "Weisse Flecken" in der DDR-Geschichtsschreibung, APuZ Beilage 11 (1990) s. 3-15
- Weber Hermann*, "Weisse Flecken" in der Geschichte. Die KPD-Opfer der Stalinschen Säuberungen und ihre Rehabilitation, 2. p. Frankfurt/M. 1990
- Weber Hermann*, Die Stalinismus-Diskussion geht weiter. Widerspruchsvolle "Aufarbeitung" der Geschichte der DDR, DA 9 (1990) s. 1259–1266
- Weber Hermann*, Aufbau und Fall einer Diktatur. Kritische Beiträge zur Geschichte der DDR, Köln 1991
- Weber Wolfgang*, Priester der Klio. Historisch-sozialwissenschaftliche Studien zur Herkunft und Karriere deutscher Historiker und zur Geschichte der Geschichtswissenschaft 1800–1970, 2. p. Frankfurt/M. 1987

- Wehler Hans-Ulrich*, Bismarck und der Imperialismus, Köln 1969 (5. p. Frankfurt/M. 1984)
- Wehler Hans-Ulrich*, Das deutsche Kaiserreich 1871-1918, Göttingen 1973 (5. p. 1983)
- Wehler Hans-Ulrich* (Hrsg.), Deutsche Historiker, Bd. 1-9, Göttingen 1971-1982
- Wehler Hans-Ulrich*, Geschichte als historische Sozialwissenschaft, Frankfurt/M. 1973
- Wehler Hans-Ulrich*, Modernisierungstheorie und Geschichte, Göttingen 1975
- Wehler Hans-Ulrich*, Moderne Politikgeschichte oder "Grosse Politik der Kabinette", GG 2-3 (1975) s. 344-369
- Wehler Hans-Ulrich*, Anwendung von Theorien in der Geschichtswissenschaft, teoksessa Kocka Jürgen/Nipperdey Thomas (Hrsg.), Theorie und Erzählung in der Geschichte. Theorie der Geschichte, Beiträge zur Historik Bd. 3, München 1979 s. 17-39
- Wehler Hans-Ulrich*, Historische Sozialwissenschaft und Geschichtsschreibung. Studien zu Aufgaben und Traditionen deutscher Geschichtswissenschaft, Göttingen 1980
- Wehler Hans-Ulrich*, "Deutscher Sonderweg" oder allgemeine Probleme des Kapitalismus? Zur Kritik an einigen "Mythen deutscher Geschichtsschreibung", Merkur 396 (1981) s. 478-487
- Wehler Hans-Ulrich* (Hrsg.), Preussen ist wieder chic. Politik und Polemik in zwanzig Essays, Frankfurt/M. 1983
- Wehler Hans-Ulrich*, Geschichte - von unten gesehen Die Zeit 3.5.1985
- Wehler Hans-Ulrich*, Max Webers Klasesentheorie und die neuere Sozialgeschichte, teoksessa Kocka Jürgen (Hrsg.), Max Weber, der Historiker, Göttingen 1986 s. 193-203
- Wehler Hans-Ulrich*, Sozialgeschichte und Gesellschaftsgeschichte, teoksessa Schieder Wolfgang/Sellin Volker (Hrsg.), Sozialgeschichte in Deutschland, Bd. 1, Göttingen 1986 s. 33-52
- Wehler Hans-Ulrich*, Deutsche Gesellschaftsgeschichte, Bd. 1, Vom Feudalismus des Alten Reiches bis zur Defensiven Modernisierung der Reformära 1700-1815, 2. p. München 1989 (1. p. 1987); Bd. 2, Von der Reformära bis zur industriellen und politischen Doppelrevolution 1815-1848/49, 2. p. München 1989 (1. p. 1987)
- Wehler Hans-Ulrich*, Entsorgung der deutschen Vergangenheit. Ein polemischer Essay zu "Historikerstreit", München 1988
- Weisbrod Bernd*, Der "englische Sonderweg" in der neueren Geschichte, GG 2 (1990) s. 233-252
- Veit-Brause Irmeline*, Zur Kritik der 'Kritischen Geschichtswissenschaft': Tendenzwende oder Paradigmawechsel?, GWU I (1984) s. 1-24
- Weizsäcker Richard von*, Zum 40. Jahrestag der Beendigung des Krieges in Europa und der nationalsozialistischen Gewaltherrschaft. Ansprache am 8. Mai 1985 in der Gedenkstunde im Plenarsaal des Deutschen Bundestages, Bonn 1985
- Wengst Ulrich* (Hrsg.), Historiker betrachten Deutschland. Beiträge zum Vereinigungsprozess und zur Hauptstadtdiskussion (Februar 1990 bis Juni 1991), Bonn 1992
- Verbeeck Georgi*, Kontinuität und Wandel der DDR-Geschichtsbild, APuZ, Beilage 11 (1990) s. 30-42
- Vester Michael*, Edward P. Thompson und die "Krise des Marxismus", teoksessa Thompson Edward P., Das Elend der Theorie. Zur Produktion geschichtlicher Erfahrung, Frankfurt/M. s. 13-36
- Wette Wolfram*, Über die Wiederbelebung des Antibolschewismus mit historischen Mitteln. Oder: Was steckt hinter der Präventivkriegsthese, teoksessa Erler Gernot, ym. (Hrsg.), Geschichtswende? Entsorgungsversuche zur deutschen Vergangenheit, Freiburg/Br. 1987 s. 86-115
- White Hayden*, Meta-History. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe, Baltimore-London 1973
- White Hayden*, Auch Kleio dichtet, oder

- die Fiktion des Faktischen". Studien zur Tropologie des historischen Diskurses, Stuttgart 1986
- Wiebe Hans-Hermann* (Hrsg.), Die Gegenwart der Vergangenheit. Historikerstreit und Erinnerungsarbeit. Zeitkritische Beiträge der Evangelischen Akademie Nordelbien, Bad Segeberg 1989
- Viikari Matti*, Die Krise der "historistischen" Geschichtsschreibung und die Geschichtsmethodologie Karl Lamprechts, Helsinki 1977
- Viikari Matti*, Saksan Liittotasavallan historiankirjoitus ensimmäisestä maailmansodasta nykypäivään, teoksessa Setälä Päivi/Suvanto Pekka/Viikari Matti (toim.), Historiankirjoituksen historia, Helsinki 1983 s. 188–215
- Will Wilfried van der/Burns Robert*, Arbeiterkulturbewegung in der Weimarer Republik Bd. 1–2, Frankfurt/M.-Berlin-Wien 1982
- Willms Bernard*, Handbuch zur deutschen Nation, Bd. 1-2, Bochum 1986–1987
- Winkler Erwin/Fliegner Heinz*, Zur Methode in J. Kuczynskis Buch: 'Der Ausbruch des ersten Weltkrieges und die deutsche Sozialdemokratie', ZfG 3 (1958) s. 578–689
- Winkler Heinrich August*, Der deutsche Sonderweg - eine Nachlese, Merkur 399 (1981) s. 793–804
- Winkler Heinrich August*, Von der Revolution zur Stabilisierung. Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik 1918–1924. Geschichte der Arbeiter und Arbeiterbewegung in Deutschland seit dem Ende des 18. Jahrhunderts Bd. 9, Hrsg. Gerhad A. Ritter, Berlin-Bonn 1984
- Winkler Heinrich August*, Der Schein der Normalität. Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik 1924–1929. Geschichte der Arbeiter und Arbeiterbewegung in Deutschland seit dem Ende des 18. Jahrhunderts Bd. 10, Hrsg. Gerhad A. Ritter, Berlin-Bonn 1985
- Winkler Heinrich August*, Der Weg in die Katastrophe. Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik 1929–1933. Geschichte der Arbeiter und Arbeiterbewegung in Deutschland seit dem Ende des 18. Jahrhunderts I/II/III/IV/III/II/I Bd. 11, Hrsg. Gerhad A. Ritter, Berlin-Bonn 1987
- Winkler Heinrich August*, Erneuerung verlangt Aufarbeitung, Süddeutsche Zeitung 22.2.1992
- Vogler Barbara*, Das alte Preussen in der Geschichtswissenschaft der DDR. Zum Wandel des Preussenbildes in der DDR, teoksessa Fischer Alexander/Heydemann Günther (Hrsg.), Geschichtswissenschaft in der DDR, Bd. 2, Berlin 1990 s. 425–452
- Vogler Günter* (Hrsg.), Martin Luther. Leben – Werk – Wirkung, Berlin (Ost) 1983
- Vogler Günter/Vetter Klaus*, Preussen – Von den Anfängen bis zur Reichsgründung, 4. p. Berlin (Ost) 1975 (1. p. 1970)
- Vogtmeier Michel*, Die proletarische Autobiographie 1903–1914. Studien zur Gattungs- und Funktionsgeschichte der Autobiographie, Frankfurt/M.-Bern-New York 1984
- Wohlfeil Rainer*, Das wissenschaftliche Lutherbild der Gegenwart in der Bundesrepublik Deutschland und in der Deutschen Demokratischen Republik. Ein Vergleich, Hannover 1982
- Wohlfeil Rainer*, Reformation als "frühbürgerliche Revolution"? Die deutsche Reformation in der Historiographie der DDR, teoksessa Fischer Alexander/Heydemann Günther (Hrsg.), Geschichtswissenschaft in der DDR, Bd. 2, Berlin 1990 s. 177–214
- Wolf Christa*, Die Dimensionen des Autors, Bd. 2, Berlin (Ost)-Weimar 1986
- Wolf Hans-Georg*, Die Geschichtswissenschaft in der DDR im Rahmen der Gesellschaftswissenschaften. Eine Bestandsaufnahme in Selbstzeugnis-

- sen, teoksessa Fischer Alexander/Heydemann Günther (Hrsg.), Geschichtswissenschaft in der DDR, Bd. 1, Berlin 1988 s. 180–253
- Wolf Heinz*, Deutsch-jüdische Emigrationshistoriker in den USA und der Nationalsozialismus, Bern 1988
- Wolter Heinz* (Hrsg.), Otto von Bismarck. Dokumente seines Lebens 1815–1898, Leipzig 1986
- Wunderer Hartmann*, Arbeitervereine und Arbeiterparteien. Kultur- und Massenorganisationen in der Arbeiterbewegung 1890–1933, Frankfurt/M. 1980
- Zechlin Egmont*, Deutschland zwischen Kabinettskrieg und Wirtschaftskrieg. Politik und Kriegführung in den ersten drei Monaten des Weltkrieges 1914, HZ 199 (1964) s. 347–458
- Zimmer Jochen* (Hrsg.), Mit uns zieht die neue Zeit. Die Naturfreunde. Zur Geschichte eines alternativen Verbandes in der Arbeiterkulturbewegung, Köln 1984
- Zimmermann Hartmut*, Zu einigen innenpolitischen Aspekten der DDR-Forschung, DA 7 (1973) s. 710–719
- Zschäbitz Gerhard*, Martin Luther. Grösse und Grenze, Bd. 1: 1483–1526, Berlin (Ost) 1967
- Zwahr Hartmut*, Zur Konstituierung des Proletariats als Klasse. Strukturwandlungen über das Leipziger Proletariat während der industriellen Revolution, Berlin (Ost) 1978
- Zwahr Hartmut*, Ende einer Selbstzerstörung. Leipzig und die Revolution in der DDR, Göttingen 1992
- Åmark Klas* (red.), Teori- och metodproblem i modern svensk historieforskning. En antologi, Helsingborg 1981

Zusammenfassung

Geteiltes Deutschland, geteilte Geschichte

Etappen eines kalten Geschichtskrieges 1945–1990

Beide deutsche Staaten waren in der Zeit des kalten Krieges die äußersten Vorposten ihrer Blöcke. In einer möglichen Konfliktlage waren sie wie Feuerleitoffiziere, die sich selbst in die Schußlinie zu bringen hatten. Doch gemessen an fast allen Kriterien, gehörten beide deutsche Staaten auch zu den entwickeltsten Ländern ihrer Bündnisse: sie waren wie Musterschüler einer Klasse, von denen mehr gefordert wurde als von anderen und die ihre Aufgaben besser als andere zu erfüllen hatten. Jedoch in einem Fach – im Fach Geschichte – blieben die Deutschen ständig in der Nachhilfe-Klasse.

397

1 Gegenstand dieser Untersuchung ist der 40 Jahre währende kalte Geschichtskrieg der beiden deutschen Staaten, die entgegengesetzte Gesellschaftssysteme vertraten. Der Ausgang dieses deutsch-deutschen Geschichtskampfes ist bekannt. Dies ändert jedoch nichts an der Tatsache, daß die Bundesrepublik Deutschland auch auf dem Gebiet der Geschichtsschreibung die DDR bis zum Ende als Herausforderung ernst genommen hatte. Den Ausgangspunkt dieser Untersuchung bildete die akademische Geschichtsforschung des geteilten Deutschlands. Die Geschichtsschreibungen beider deutscher Staaten wurden sowohl gesondert als auch in Beziehung zueinander betrachtet. Die Vergangenheit wird nicht nur von Berufshistorikern interpretiert und sie sind es auch nicht allein, die die öffentliche Debatte über Geschichte lenken. Deshalb wurde der Blickwinkel auf das gesamte Gebiet der Geschichtskultur ausgeweitet. Neben der akademischen Geschichtsforschung gibt es in unserer Kultur zahlreiche andere Gebiete, die Geschichtswissen darlegen, vermitteln und erfahrbar machen. Die Geschichte dringt in unser Bewußtsein, vermittelt durch

die kulturelle und politische Öffentlichkeit. Nationale und politische Symbole, Denkmäler, Feiertage, Ausstellungen und Museen machen aus der Geschichte einen Gegenstand "zum Anfassen".

Das im Unterbewußtsein der Deutschen verankerte Bedürfnis nach Abrechnung mit ihrer Geschichte – die ständige "geistige Selbstzerfleischung" – öffnet den Blick auf die Seelenlandschaft der Nation. In der Geschichtsdebatte bewegt man sich im Grenzland des intellektuellen und gefühlsmäßigen Selbstverständnisses, wo Geschichte unweigerlich politisch und das Politische geschichtlich wird.

Die Untersuchung näherte sich der deutschen Geschichtskultur aus Sicht der öffentlichen Geschichtsdebatten. Sie wurde auf jene Geschichtsdebatten begrenzt, die in der Öffentlichkeit eines deutschen Staates oder in beiden Aufmerksamkeit gefunden haben. Wenig Berücksichtigung fanden die wissenschaftlichen Diskussionen in Spezialgebieten der akademischen Geschichtsschreibung. Ausführlich behandelt wurden dagegen die Theorie- und Methodendiskussionen, denn sie besitzen vom Standpunkt der gesamten Geschichtswissenschaft eine entscheidende Bedeutung.

398

Als Quellen wurden die Ergebnisse der deutschen Geschichtskultur möglichst umfassend und vielseitig genutzt. Die mit der Geschichtsdebatte verbundene akademische Geschichtsschreibung bildete das Grundmaterial: Monographien, Standardwerke, Sammelbände, Artikel, Übersichtsdarstellungen, Buchrezensionen sowie Kongreß- und Seminarberichte. Das schriftliche Material wurde durch Interviews mit deutschen Historikern ergänzt. Ein Teil dieser Interviews wurde insbesondere für diese Untersuchung in Form eines schriftlichen Fragenkatalogs durchgeführt. Der Nutzung des Quellenmaterials lag das folgende allgemeine Prinzip zugrunde: auf Buchrezensionen, Seminarberichte, Ausstellungskataloge, Museumsbroschüren, die Debatte in Tages- und Wochenzeitungen sowie auf ähnliches, an sich uferloses Material wurde nur dann zurückgegriffen, wenn frühere Forschungsergebnisse nicht ausreichend Antwort geben konnten.

Die Dokumente des *Zentralen Parteiarchivs der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands* öffneten sich den Forschern bald nach dem Fall der Berliner Mauer. Die "führende Rolle" der Partei kann jetzt mit Hilfe von Primärquellen auch auf dem Gebiet der Geschichtsschreibung belegt werden. Diese Studie stellt die erste dar, in der die Dokumente der SED zur Geschichtspolitik systematisch genutzt wurden. Als die Akten der SED Anfang 1993 der *Stiftung Archiv*

der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv (SAPMO) übergeben wurden, war nahezu der gesamte Nachlaß der SED bis 1989 offen. Das Material, das die Planung, Lenkung und Kontrolle der Geschichtsschreibung betrifft, befindet sich vor allem im Archiv des ZK der SED, Abteilung Wissenschaften/ Untergruppe Geschichtswissenschaft. Von besonderem Wert ist der Bestand des langjährigen "Oberaufsehers" der Kultur- und Wissenschaftspolitik der DDR Professor Kurt Hager. Bedeutende geschichtspolitische Entscheidungen wurden auch im Sekretariat des Zentralkomitees der SED, ja sogar im Politbüro gefällt.

Diese Studie ist keine erschöpfende oder abschliessende Darlegung über den kalten Geschichtskrieg der beiden deutschen Staaten. Dies war auch nicht die Absicht. Die Studie besteht aus historiographischen Tiefenbohrungen, deren gemeinsamer Nenner der deutsch-deutsche Geschichtskampf ist. Die Arbeit ist in sieben Hauptkapitel gegliedert. Jedes Kapitel bildet eine eigene thematische Gesamtheit.

Im ersten Kapitel *Die Geschichte reißt entzwei* wird die in Deutschland nach 1945 geführte Diskussion über die Revision des Geschichtsbildes behandelt. Im Westen endete sie in der Restauration des traditionellen Historismus, im Osten in der Festigung des Marxismus-Leninismus als einzig richtiger Theorie und Methode der Geschichtsforschung. In den 50er Jahren wurde die Geschichtsforschung in beiden deutschen Staaten institutionalisiert. Am Ende jenes Jahrzehnts brachen die Beziehungen auf dem Gebiet der Geschichtsschreibung zwischen beiden Staaten ab. Das zweite Hauptkapitel *Wozu Geschichte – und wie?* behandelt die in der Bundesrepublik von den 50er bis 80er Jahren geführten Theorie- und Methodendiskussionen. Zentrale Themen sind der Aufstieg der Sozialgeschichte, die Gründung der historischen Sozialwissenschaft, Neohistorismus und post-moderne Geschichtskritik.

Thema des dritten Kapitels *Schwert und Schild der Partei* ist die Instrumentalisierung der Geschichtsschreibung der DDR als Werkzeug der herrschenden SED. In den folgenden beiden Kapiteln wird die Nationalgeschichte Deutschlands, die Hauptbühne des deutsch-deutschen Geschichtskampfes, behandelt. Das Kapitel *Zwei deutsche Staaten, zwei Geschichten?* untersucht die internen Debatten über Geschichte der 60er und 70er Jahre in beiden deutschen Staaten. Von den in der Bundesrepublik geführten Diskussionen waren die Fischer-Kontroverse über die deutschen Kriegsziele im Ersten Weltkrieg so-

wie die Debatte über die Kontinuität der deutschen Geschichte – über den schicksalhaften "Sonderweg" bis 1933 – die wichtigsten. Im letzteren Teil des Kapitels werden die Bestrebungen der offiziellen Geschichtsschreibung der DDR untersucht, die Gründung des ersten Arbeiter- und Bauernstaats auf deutschem Boden als "höchste Errungenschaft der nationalen Geschichte Deutschlands" zu legitimieren. Zentrale Themen des Kapitels *Der große Erbschaftsstreit um die Geschichte Deutschlands* sind die Debatten in den 80er Jahren über Luther, Preußen, Friedrich den Großen und Bismarck. Im Kapitel *Die Last des dritten Reiches* wird das brisanteste Sonderproblem im Umgang mit der deutschen Vergangenheit behandelt: das Verhältnis zur nationalsozialistischen Diktatur. Der Inhalt des siebenten Kapitels ist der *Kampf um die Arbeitergeschichte*, der aus Sicht des Wettbewerbs der Systeme von entscheidender Bedeutung war.

Auch aus Sicht der Geschichtsschreibung endete die deutsche Teilung mit dem Fall der Berliner Mauer. Danach begann die Phase der schwierigen, jedoch unvermeidbaren Anpassung, die teils noch andauert. Dieser Problematik wendet sich das abschließende Kapitel *Die "Abwicklung" der Geschichtsschreibung der DDR* zu, das eher als Epilog denn als Analyse gedacht ist. Die Ereignisse sind derart nah, daß eine Darlegung tragfähiger Ergebnisse noch nicht möglich ist.

400

2 Ein charakteristisches Merkmal für die westdeutsche Geschichtsschreibung nach 1945 war eine starke Kontinuität, die sowohl Institutionen der Geschichte als auch den Inhalt betraf. In den 50er Jahren modernisierte sich die Bundesrepublik, integrierte sich wirtschaftlich, politisch und militärisch in den Westen und eignete sich das "europäisch-atlantische Geschichtsbild" der ehemaligen "Erzfeinde" an. In diesem Modernisierungsprozeß war der alte Historismus nicht unbedingt hilfreich. Die Geschichtsforschung verlor ihre Stellung an die Gesellschaftswissenschaften, insbesondere an die Soziologie und Politologie, die auch in der Bundesrepublik der 50er Jahre zu Mode- und Nutzwissenschaften aufstiegen. An Stelle einer Revision vollzog sich bis Anfang der 50er Jahre in der westdeutschen Geschichtsschreibung eine umfassende Restauration. Der Ausbruch des kalten Krieges beförderte diese Kontinuität beträchtlich. Die Westmächte brauchten die Bundesrepublik als ihren Verbündeten im Kampf gegen die neue Gefahr des Totalitarismus, gegen die Ausbreitung des Kommunismus.

Jene Generation, die den Krieg überlebt hatte, empfand es als das Beste, die Verbrechen des Dritten Reiches zu vergessen und sich auf den Wiederaufbau zu widmen. Die führenden Historiker der Bundesrepublik machten es sich zu ihrer wichtigsten Aufgabe, Deutschland wieder in den Rang der Kulturnationen zu heben. An Stelle von Schuldzuweisung trat ihr Bestreben, den Deutschen bei der Wiederherstellung ihres angeschlagenen nationalen Selbstgefühls zu helfen.

Das Vergessen und die Verdrängung der Geschichte waren jedoch auf lange Sicht nicht möglich. Die Probleme der Deutschen im Umgang mit ihrer Vergangenheit waren wie ein Teufelskreis, der nicht zu durchbrechen schien: die Verzögerung der historischen Abrechnung verlangsamte die Wiederherstellung der nationalen Identität und hielt Gefühle der Minderwertigkeit, der Scham und Schuld aufrecht.

In der Ostzone Deutschlands begann die SED Ende 1948 mit äußerster Entschiedenheit, das Wissenschafts- und Kulturleben von "bürgerlichen Überresten" zu säubern. Die Erziehung einer neuen marxistischen Historikerschaft nahm jedoch Jahre in Anspruch, denn es war ganz von vorn zu beginnen. Doch bereits gegen Ende der 50er Jahre war die marxistisch-leninistische Gleichschaltung der DDR nahezu abgeschlossen. In jener Phase löste sich die DDR endgültig aus den gesamtdeutschen Organisationen der Geschichtsschreibung und gründete ihre eigenen Verbände.

3 Die erste bedeutende Welle der methodischen Erneuerung der westdeutschen Geschichtswissenschaft war der Aufstieg der Sozialgeschichte am Ende der 50er Jahre. Die zweite Welle wurde Anfang der 70er Jahre von ihren Verfechtern, Historikern der jungen Generation, programmatisch als historische Sozialwissenschaft bezeichnet. Das Ziel bestand darin, der Geschichtsschreibung mit Hilfe gesellschaftswissenschaftlicher Theorien, Methoden und Begriffe einen wissenschaftlichen Charakter zu verleihen. Nach Ansicht der Begründer der historischen Sozialwissenschaft setzte eine Überwindung der Krise des Historismus voraus, die morderne theoretisch-argumentative Geschichtsforschung klar aus der idealistisch-narrativen, erzählenden Geschichtsschreibung herauszulösen. Der Begriff von der Theoriebedürftigkeit und die Forderung nach einer Theoriefähigkeit der Geschichte vereinigten Wissenschaftler aus dem Kreis der historischen Sozialwissenschaft.

In der westlichen Geschichtsdebatte begannen Ende der 70er Jahre

ganz neue Winde zu wehen, deren gemeinsame intellektuelle Grundlage als postmoderne Geschichtskritik bezeichnet werden kann. Auch in Westdeutschland folgte der "Theorie-Euphorie" der 70er Jahre die "Theorie-Skepsis" der 80er Jahre. Erscheinungen wie die Rückkehr der Erzählung, die Kritik der historischen Sozialwissenschaft, die Verteidigung der traditionellen Geschichte und der Neohistorismus wiesen auf die gleiche Entwicklungstendenz. Sicher ist es kein Zufall, daß in der Bundesrepublik die Verteidigung der traditionellen Geschichtsschreibung als Neohistorismus und die Kritik der modernen Geschichtsforschung als Posthistorie bezeichnet wurden. Zwischen ihnen verblieb die moderne historische Sozialwissenschaft.

Die bedeutendste konkrete Erscheinung der postmodernen Geschichtskritik war in Westdeutschland die Alltagsgeschichte. Sie bereicherte in den 80er Jahren bedeutsam die sozialhistorische Forschung: die Erweiterung des Themenkreises brachte für die Sozialgeschichte neue methodische Impulse aus Anthropologie, Ethnologie und Kulturforschung. An die Seite der "harten" statistischen Sozialgeschichte rückte die "weichere" Geschichte der Mentalitäten.

402

4 Von Beginn an war die DDR im "Wettrüsten" zwischen den Geschichtsinstitutionen deutlich aktiver als die Bundesrepublik. In den im Juli 1955 herausgegebenen Geschichtsdirektiven wies das Politbüro der SED an, daß die Historiker der DDR der Auseinandersetzung mit dem in Westdeutschland wiedererstarkenden "Imperialismus und Militarismus" noch größere Aufmerksamkeit schenken mußten. Die "Enthüllung der bürgerlich-imperialistischen Geschichtsfälschungen" Westdeutschlands war von da an die Pflicht jedes DDR-Historikers.

Die Organisation der Geschichtsschreibung in der Bundesrepublik unterschied sich in nahezu allem vom zentralisierten, planmäßigen und einer strengen Kontrolle unterworfenen System in der DDR. Zur bedingungslosen politischen Doktrin des Marxismus-Leninismus, die die Geschichtsschreibung der DDR beherrschte, fand sich in Westdeutschland nichts nur annähernd Entsprechendes. Vorsichtigen Schätzungen zufolge erreichte die Zahl der hauptberuflichen Historiker in der DDR in den 80er Jahren die Grenze von 2000. Ein Vergleich ist wegen der Verschiedenheit der Systeme schwierig. Jedoch kann festgestellt werden, daß es in der DDR mehr Berufshistoriker gab als in der gemessen an der Einwohnerzahl dreieinhalb mal größe-

ren Bundesrepublik. In der Bundesrepublik lag der Schwerpunkt der Geschichtsforschung in den Universitäten und Hochschulen. Mammut-Institutionen wie die Einrichtungen des Zentralkomitees der SED und der Wissenschaftsakademie der DDR fehlten im Westen völlig. Auch in Westdeutschland gab es gesonderte außeruniversitäre historische Institutionen, doch ihre Ressourcen waren bedeutend kleiner als in der DDR.

Warum investierte die DDR in die Geschichte weitaus mehr Mittel als Westdeutschland? Strukturelle Unterschiede der Institutionen der Geschichtsforschung sowie eine gewisse Neigung des sozialistischen Systems zu einer überzogenen Ausstattung der Forschung mit Planstellen erklären dies sicher teilweise. Doch letztendlich resultierte der Unterschied daraus, daß in der sozialistischen DDR die Geschichtsschreibung ihr genau definiertes politisches Ziel und ihre Aufgabe hatte. Das ostdeutsche System unterschied sich vom westlichen am meisten dadurch, daß auch die Geschichtsforschung auf die gleiche Weise konsequent geplant und gelenkt wurde wie andere Bereiche der zentralisierten Volkswirtschaft und Administration.

Parteiquellen standen in der DDR außerhalb jeglicher Kritik – deren quellenkritische Nutzung war unmöglich. Die Historiker hatten die Parteibeschlüsse *a priori* als wissenschaftliche Wahrheiten zu akzeptieren. In der Geschichte gab es zahlreiche "weiße Flecken", politische Tabus und "Unpersonen", die die Historiker nicht behandeln durften. Die Forschungsergebnisse waren – zumindest, was die zentralen Aussagen anbelangt – entweder direkt oder indirekt von der Partei abgesegnet.

Die Geschichte wurde in der DDR ständig neu geschrieben, damit sie möglichst gut den aktuellen Anforderungen und Bedürfnissen der Partei entsprach. Es herrschte eine nahezu undurchdringbare politische Vorabzensur. In puncto Geschichte war das Sieb besonders dicht. Die politischen Lektoren der Verlage bewerteten die Manuskripte und forderten, in ihnen Änderungen vorzunehmen. Der Wissenschaftler hatte zwei Möglichkeiten: entweder die Veränderungen zu akzeptieren oder auf Veröffentlichungsträume zu verzichten. Der Freiheitsgrad der Forschung war besonders klein auf Gebieten wie: jüngere deutsche Geschichte, Geschichte der DDR, Geschichte der Sowjetunion und der anderen sozialistischen Länder. Doch auch von Wissenschaftlern, die politisch weniger sensible Zeiten und Bereiche behandelten, zum Beispiel Geschichte des Mittelalters oder Kirchen-

geschichte, wurde die Anerkennung des Marxismus-Leninismus als einzig richtige wissenschaftliche Wahrheit verlangt.

Seit Ende der 60er Jahre fanden in der DDR Fragen der Theorie und Methode der Geschichtsforschung wachsende Aufmerksamkeit. Die am Zentralinstitut für Geschichte der Akademie der Wissenschaften gegründete *Forschungsstelle für Methodologie und Geschichte der Geschichtswissenschaft* erhielt Anfang der 70er Jahre die Aufgabe, eine Theorie und Methode der marxistisch-leninistischen Geschichtsschreibung zu entwickeln. Der Leiter des Projekts Ernst Engelberg verglich dieses Vorhaben offenbar absichtlich mit dem "methodologischen Hauptwerk des deutschen Historismus", der *Historik* von J. G. Droysen.

404

Das marxistisch-leninistische Historik-Projekt gehörte zu den umfassendsten und ehrgeizigsten Versuchen der Geschichtsforschung der DDR. Das Ziel bestand schlicht darin, ein praktisch anwendbares "Fachinstrumentarium" der Geschichtsforschung zu entwickeln. Der Zwang der Geschichtsschreibung zu einem Modell der Weltgeschichte, wie es Marx auf sehr allgemeine und beschreibende Weise dargelegt hatte, brachte den Historikern der DDR jedoch ständig große Schwierigkeiten. In der DDR war man bei weitem nicht in der Lage, das von Spezialisten entwickelte methodologische Begriffsinstrumentarium in gewünschter Weise auszunutzen. In der Praxis wurde die marxistisch-leninistische Geschichtsschreibung von der politischen Geschichte dominiert. Ereignisse, Ideen, große Persönlichkeiten, Helden und Schurken wurden in der DDR natürlich vom Standpunkt der marxistisch-leninistischen Parteilichkeit interpretiert. Die Kluft zwischen der politischen Geschichte einerseits und der Wirtschafts- und Sozialgeschichte andererseits war jedoch mindestens ebenso groß wie in der traditionellen westlichen Geschichtsschreibung.

Über die politische Unterdrückung und Verfolgung von Historikern der DDR stehen noch keine genauen Angaben zur Verfügung. Der größte Konflikt zwischen Historikern und der Partei war die sogenannte Kuczynski-Kontroverse 1956–58. Damals veranstaltete die SED eine umfassende politische Treibjagd, in deren Ergebnis Historiker, die "revisionistische" Auffassungen vertraten, diszipliniert und gerügt wurden. Den Anstoß zur Kuczynski-Kontroverse gab die ideologische Tauwetter-Periode, die in der kommunistischen Bewegung nach dem 20. Parteitag der KPdSU im Februar 1956 einsetzte. Eigentlich war es in der DDR die einzige Geschichtsdebatte, in

der die von der SED verordnete offizielle Wahrheit öffentlich in Frage gestellt wurde. Die Meinungsverschiedenheiten zwischen Historikern und der Partei wurden später hinter den Kulissen mit Hilfe eines inneren Disziplinierungsverfahrens "gelöst".

In beiden deutschen Staaten herrschten auf eigene Weise stereotype Auffassungen über den jeweils anderen deutschen Staat. Dies verhinderte nahezu völlig einen wissenschaftlich ertragreichen Meinungsaustausch. Nur ein sehr geringer Teil der Geschichtsdebatte war letztendlich konkreter deutsch-deutscher Dialog. Dazu gab es in Anbetracht der Isoliertheit der DDR und ihres propagandistischen Auftretens auch keine Möglichkeiten. Andererseits war auch das Verhältnis der meisten westdeutschen Historiker zum anderen deutschen Staat von sehr pauschaler Natur. Viele waren der Auffassung, daß es in der Geschichtsschreibung der DDR nichts wissenschaftlich Interessantes gebe. Nahezu unüberwindliche politische Hindernisse und ideologische Gegensätze erschwerten den Meinungsaustausch, insofern ein solcher entstand. Dieses strukturelle Problem störte von Anfang bis Ende beträchtlich die deutsch-deutsche Diskussion über Geschichte. Die Historiker der Bundesrepublik und der DDR sprachen sicher viel öfter aneinander vorbei als zueinander. Doch in der gemeinsamen nationalen Geschichte gab es durchaus viele Punkte, bei denen die Auffassungen beider Lager unweigerlich zusammenprallten.

405

5 In der Bundesrepublik war die Fischer-Kontroverse Anfang der 60er Jahre die erste wichtige Geschichtsdiskussion. Die Auffassungen des Hamburger Historikers Fritz Fischer über die Kriegsziele des kaiserlichen Deutschlands im Ersten Weltkrieg führten zu einer heftigen Debatte über die Kontinuität der Geschichte und die Schuld der Deutschen an beiden Weltkriegen. Warum war gerade Deutschland 1933, im Unterschied zu anderen vergleichbar industrialisierten Ländern, in die von allen Formen des europäischen Faschismus schrecklichste, die nationalsozialistische Diktatur, gesteuert? Kritische Historiker der jüngeren Generation begannen in den 60er Jahren, eine Antwort für die Besonderheit und Verschiedenartigkeit der Geschichte Deutschlands im Vergleich zu den westlichen Nachbarn Frankreich und England zu suchen. In jeder Darstellung der jüngeren deutschen Geschichte begegnet man in irgendeiner Form der Sonderweg-Problematik. Das Sonderweg-Thema ist die große Linie und zugleich der wichtigste gemeinsame Nenner der deutschen Ge-

schichtsschreibung - der Schlüssel der Erörterungen über das historische Selbstverständnis der Nation und die nationale Identität. In der Sonderweg-Diskussion verdichten sich Geschichtsschreibung und politische Kultur zur Frage nach der besonderen "deutschen Ideologie".

Die Stellung zur Sonderweg-These teilte in den 80er Jahren die Historikerkunft Westdeutschlands in zwei Lager. Deren Anhänger zählten meist zu den Liberalen und zur Linken, deren Gegner zu den Konservativen. Für besonders problematisch hielten die Kritiker den Begriff "Westen", bedeutete er doch in der Praxis Frankreich und England, mit denen Deutschland fortwährend verglichen wurde. Um die Entwicklung Deutschlands als abweichenden Sonderweg definieren zu können, sollten die Entwicklungen Englands und Frankreichs "normal" sein. Schon die Unterschiede zwischen jenen beiden westlichen Ländern waren derart groß, daß natürlich keine normale oder "typische" Geschichte existieren kann.

6 Das Verhältnis der DDR zur Geschichte Deutschlands wurde aus der gegenseitigen Wechselwirkung von zwei Grundelementen bestimmt, dem sozialistischen Wesen des Staates und dem deutschen Ursprung der Bevölkerung. Die Gewichtung jener Elemente war in der offiziellen Geschichtsschreibung der DDR im Laufe der Jahrzehnte sehr starken Schwankungen unterworfen. Die nationale Geschichte und überhaupt das Verhältnis der DDR zu ihren eigenen Wurzeln in der deutschen Nation waren das wichtigste und zugleich politisch sensibelste Teilgebiet der Geschichtsschreibung der DDR. Während ihrer gesamten 40-jährigen Existenz beherrschten die harten politischen Realitäten das Bild der offiziellen ostdeutschen Geschichtsschreibung über die Geschichte Deutschlands: der kalte Krieg, die Großmachtinteressen der Sowjetunion, die innere Lage des kommunistischen Lagers und die Beziehungen der SED-Führung zu Moskau. Die SED-Führung mußte ihre Stellung zur Deutschland-Frage den jeweils herrschenden politischen Konjunkturen anpassen, schnell auf darin vollzogene Veränderungen, ja sogar plötzliche Kehrtwendungen reagieren. Die Schwierigkeiten waren nicht nur auf die Zeit nach 1945, auf die Untersuchung der deutschen Teilung und die gegenseitigen Beziehungen beider deutscher Staaten begrenzt: die gleichen Probleme erschwerten auch die Aussagen zu weiter zurückliegenden Perioden der deutschen Geschichte.

Die nationale Geschichte Deutschlands war jener Teilbereich, auf

dem der instrumentelle Charakter der Geschichtsschreibung der DDR am klarsten sichtbar wurde. Aus der deutschen Geschichte wählte die DDR für sich die positive und fortschrittliche Vergangenheit und lehnte zugleich alle Verantwortung für die dunklen Perioden der deutschen Geschichte ab: die DDR war "das folgerichtige Resultat der besten Traditionen der deutschen Geschichte", der Sieger der Geschichte. Das östliche Deutschland war jener Teil Deutschlands, der die historische Gelegenheit des Jahres 1945 nutzte und in den Jahren 1945–49 eine antifaschistisch-demokratische Revolution durchführte. Aus der ostdeutschen Literatur über das Ende des Zweiten Weltkriegs erhält man das Bild, daß die Nazis nur auf dem Territorium der "künftigen Bundesrepublik" gewohnt haben und die "künftige DDR" an der Seite der siegreichen Roten Armee tatsächlich Deutschland vom Faschismus befreit hatte. Der Jugend der DDR wurde nicht gesagt, daß jene geschlagenen Faschisten ihre eigenen Eltern und Großeltern waren, die die gleichen Mitläufer der Nazis gewesen sind wie auch die meisten anderen Deutschen. Den ostdeutschen Jugendlichen fiel es jedoch schwer, sich mit den Helden der Roten Armee zu identifizieren, obgleich jene im Vergleich zu den "Nazibestien" als Soldaten und Menschen als übermächtig dargestellt wurden. Eine solche Geschichtspropaganda erzeugte einen ernsten Widerspruch zwischen dem eigenen Deutschsein der Leser und der deutsch-sowjetischen Freundschaft, die in der Wirklichkeit oberflächliche Phrase geblieben war.

407

Die Darstellung des Entstehens der DDR als "gesetzmäßiges Resultat der fortschrittlichen und revolutionären Traditionen der deutschen Geschichte" führte in den 60er Jahren unweigerlich zu einer Überbetonung der Geschichte der Arbeiterbewegung in der Geschichtsschreibung der DDR. Die nationale Geschichte Deutschlands wurde mit der Geschichte der Arbeiterbewegung und ihr vorausgegangener fortschrittlicher gesellschaftlicher Bewegungen und Kräfte gleichgesetzt. Neben der nationalen Geschichte Deutschlands und als deren Bestandteil zählte die Arbeitergeschichte zu den zentralen Themen des Geschichtsstreits zwischen beiden deutschen Staaten. Die sozialdemokratische Arbeiterbewegung in Westdeutschland lehnte sich an die Tradition der reformistischen Arbeiterbewegung an und machte den "demokratischen Sozialismus" zu ihrem Programm. Ostdeutschland machte den auf dem Marxismus-Leninismus basierenden "wissenschaftlichen Kommunismus" zur Staatsdoktrin und erklärte sich

nicht nur im Osten, sondern in ganz Deutschland zum Erben und Fortsetzer der revolutionären Arbeiterbewegung. In der Zweiteilung des kalten Krieges wurde um die Arbeitergeschichte ein ideologischer Kampf zwischen Sozialdemokraten und Kommunisten, den beiden Hauptströmungen der Arbeiterbewegung, sowie zwischen den beiden deutschen Staaten geführt. Die Arbeiterbewegung hatte im geteilten Deutschland eine vielseitige politische Legitimationsaufgabe.

Die Geschichtsschreibung der DDR operierte mit offiziellen Wahrheiten, die auf der marxistisch-leninistischen Parteilichkeit beruhten. Die offiziellen Wahrheiten waren jedoch nicht unveränderbar, was natürlich die interessanteste Seite dieser Frage ist. Gerade die Arbeitergeschichte war für Veränderungen besonders sensibel. Die Geschichtsschreibung über die Arbeiterbewegung war nicht nur eine parteiische Verherrlichung des Siegeszugs des Kommunismus, sondern sie enthielt auch eine klare Auswahl. Bestimmte Dinge wurden vollkommen verschwiegen, andere dagegen bewußt verzerrt dargestellt. Üblich war auch eine Verfälschung der Dokumente. Die Tabus und "weißen Flecken" der ostdeutschen Geschichtsschreibung betrafen zum größten Teil die Geschichte des Kommunismus, der Sowjetunion und der DDR.

Die marxistisch-leninistische Wertgrundlage der Geschichtsschreibung der DDR bildete den vollkommenen Gegensatz zu den in der Bundesrepublik Deutschland herrschenden westlichen Bildungsidealen. Der Wettbewerb mit Westdeutschland war die wichtigste Bedingung der Existenz der DDR. Deshalb mußte sie die Gegensetzlichkeit stärker betonen als Westdeutschland. Dieses fortgesetzte Auftreten als Antithese machte die DDR von der Bundesrepublik abhängig. Auch auf dem Gebiet der Geschichtsschreibung mußte die DDR ihre Aufmerksamkeit auf jene Fragen richten, die in Westdeutschland zum jeweiligen Zeitpunkt aktuell waren. Die Geschichtsschreibung der Bundesrepublik war stets das wichtigste konstitutive Element der Geschichtsschreibung der DDR.

Die Geschichtsschreibung beider deutscher Staaten hatte einen gemeinsamen Hauptgegenstand: die nationale Geschichte Deutschlands bis 1945. Auch die Wissenschaftstraditionen waren gemeinsam, obgleich beide Seiten insbesondere in den 50er und 60er Jahren mehr ideologische Gegensätze und Unterschiede als gemeinsame Traditionen betonten. Der Wettbewerb um die nationale Geschichte Deutsch-

lands zwang jedoch ständig die westdeutschen und ostdeutschen Historiker, zu den Aussagen der jeweils anderen Seite Stellung zu beziehen. Ungeachtet gegensätzlicher Wertgrundlagen gab es in der Geschichtsschreibung der Bundesrepublik Deutschland und der DDR zahlreiche thematische Berührungspunkte und methodische Parallelen.

Ein gutes Beispiel für deutsch-deutsche Parallelen in der Geschichtsschreibung sind die in den 60er und 70er Jahre geführten Theorie- und Methodendiskussionen. Die Ziele des marxistisch-leninistischen Historik-Projekts der DDR stimmten in wesentlichen Teilen mit denen der historischen Sozialwissenschaft Westdeutschlands überein. Zu den zahlreichen Berührungspunkten gehörten: die Betonung der Gesellschaftswissenschaftlichkeit der Geschichte, das Bestreben nach Entwicklung einer historischen Theorie sowie die Erörterung der Möglichkeiten der historischen Totalität – der Gesamtgeschichte. Die historische Sozialwissenschaft der Bundesrepublik und die Theorie der ökonomischen Gesellschaftsformation der DDR waren keinesfalls nur einander entgegengesetzt sowie ideologische Produkte des "bürgerlichen Pluralismus" und des "marxistischen Monismus". Beide suchten auch Antworten auf eigentlich sehr gleichgelagerte Probleme der modernen Industriegesellschaft.

409

8 Die Konstellationen in der Geschichtsdiskussion der Bundesrepublik veränderten sich Ende der 70er Jahre in einer Weise, die die Begründer der historischen Sozialwissenschaft sicher noch einige Jahre zuvor nicht erwartet hätten. Die Beliebtheit und die gesellschaftliche Wertschätzung der Geschichte begannen stark zuzunehmen, doch als Motor dieses Aufschwungs fungierte nicht die von jungen Historikern betriebene programmatische Verwissenschaftlichung der Geschichte. Gerade die traditionelle Geschichtsschreibung, die sie für die Hauptursache der Krise des Historismus hielten, vermehrte am meisten ihre Gunst. Die Zeit der großen Theorien und Erklärungen schien vorüber zu sein. Das Interesse der allgemeinen Öffentlichkeit an der Geschichte nahm zu. Museen und Ausstellungen verbuchten Besucherrekorde. Die Besucherzahlen historischer Filme und Fernsehserien gingen in die Millionen. Verlage erzielten mit Büchern über die Geschichte Absatzerfolge. Das "neue Aufkommen der Geschichte" war eine politisch und kulturell sehr ambivalente Erscheinung. Das Interesse der jungen Intelligenz richtete sich haupt-

sächlich auf Alternativbewegungen, aber auch neokonservative Ansichten erhielten in Westdeutschland starke Unterstützung. Diese zwei politischen Grundströme lenkten auch die Geschichtsdiskussion in neue Bahnen. Anfang der 80er Jahre wurde die öffentliche Geschichtsdiskussion zu einer wichtigen Bühne der geistig-moralischen Abrechnung. Zu einem der interessantesten Gebiete gehörte die Museumspolitik. Die Regierung unter Helmut Kohl machte die Museumsfrage geradezu zu ihrer Herzenssache. Das im Oktober 1982 veröffentlichte Regierungsprogramm bezeichnete die Gründung historischer Museen als nationale Aufgabe, die eine europäische Bedeutung besitzt. Die Bundesregierung wollte zwei historische Nationalmuseen errichten, die internationalen Maßstäben gerecht werden: in Berlin das *Deutsche Historische Museum* für ganz Deutschland und in Bonn das *Haus der Geschichte* für die Bundesrepublik. Für der Opposition nahestehende Sachverständige gehörten solche "nationalen Identitätsfabriken" in das vorige Jahrhundert. Die Museumspolitik fügte sich in die allgemeinen geschichtspolitischen Ziele der Regierung Kohl ein: zwischen den Tätern und Opfern des Nationalsozialismus war Versöhnung zu schaffen und hinter die Debatte über nationale Schande endlich ein Punkt zu setzen. Von eigenständiger Bedeutung war sicherlich auch, daß bereits seit 1952 im ehemaligen Zeughaus Preußens in Ost-Berlin das Museum für Deutsche Geschichte bestand. Da es in West-Berlin nichts Vergleichbares gab, durfte das den politischen Propagandazwecken der DDR dienende Museum die deutsche Geschichte auf dieser Ebene allein vertreten.

In den 80er Jahren beherrschte die Geschichtsdiskussion der Bundesrepublik eine "konservative Unruhe". Einige der Regierung nahestehende konservative Historiker begannen eine Kampagne, deren Ziel darin bestand, die durch Schuldgefühle angeschlagene nationale Identität der Deutschen aufzurütteln. Dies setzte voraus, den Verbrechen des Dritten Reiches zu vergeben. Die Geschichtsschreibung hatte nachzuweisen, daß die Greuelthaten der Nazis in der Weltgeschichte nichts einmaliges darstellten. Der nahegelegenste historische Vergleichsgegenstand war die bolschewistische Sowjetunion. War nicht der Terror unter Stalin ebenso grausam wie der unter Hitler und hatte nicht die Drohung des Bolschewismus in der Zeit des kalten Krieges endgültig bewiesen, daß auch die Nazis in ihrer Bekämpfung des Kommunismus recht gehabt hatten? Der Antibolschewismus

machte den Nationalsozialismus zumindest von dieser Warte her historisch verständlich.

In diesen Kontext gehörte die bisher beispiellos breite und scharfe Geschichtsdiskussion, die im Sommer 1986 in Westdeutschland ausgelöst und für die die Bezeichnung *Historikerstreit* üblich wurde. Zum Hauptthema des Historikerstreits wurden die Judenverfolgungen des Dritten Reiches. Zu keinem früheren Zeitpunkt hatten deutsche Historiker über dieses Thema so umfassend und heftig debattiert. In ihrem Wesen widerspiegelte die Debatte die Zerrissenheit des nationalen Selbstverständnisses der Deutschen, das von der "braunen Vergangenheit" Deutschlands weiterhin überschattet wurde. Der wichtigste Beitrag der Diskussion bestand darin, daß die Grenzen der Historisierung des Nationalsozialismus und der Normalisierung des Dritten Reiches erstmals ernsthaft getestet wurden.

9 Die letzte und zugleich härteste Auseinandersetzung im Geschichtskrieg zwischen beiden deutschen Staaten wurde in den 80er Jahren um die nationale Geschichte Deutschlands geführt. In diesem Kampf wollte die DDR die gesamte deutsche Geschichte für sich beanspruchen und griff zu Waffen, die sie früher nicht eingesetzt hatte. Sie begann Perioden, Erscheinungen, Institutionen und Personen, die früher als "reaktionär" eingestuft wurden, neu zu bewerten. Das Schreiben einer Nationalgeschichte der DDR setzte Standpunkte zur ganzen deutschen Geschichte voraus. Oder anders ausgedrückt: die Nationalgeschichte hatte auch auf jene Entwicklungslinien der deutschen Geschichte einzugehen, die aus Sicht der DDR entweder vollkommen oder teilweise reaktionär waren. In dieser Beziehung wich die Nationalgeschichte von der früheren selektiven Geschichtsschreibung ab, nach der die DDR nur das Ergebnis der fortschrittlichen Traditionen der deutschen Geschichte darstellt.

Zur Unterscheidung der Widersprüchlichkeit und Kompliziertheit der historischen Prozesse wurde ein neues theoretisches Begriffsinstrumentarium entwickelt. Die Lösung fand sich, indem man aus der Geschichte die zwei Hauptelemente *Erbe* und *Tradition* aussonderte. Das Erbe bestimmte das Verhältnis der DDR zur Geschichte des gesamten Deutschlands im welthistorischen Prozeß. Gemäß dem marxistisch-leninistischen Geschichtsverständnis bedeutete die "gesamte Geschichte Deutschlands" die Komplexität und Kompliziertheit der Klassenkämpfe, die Leistungen und Fehlleistungen aller Klassen und

Schichten der Gesellschaft. Demgegenüber verstand man unter Tradition jene historischen Entwicklungslinien, Erscheinungen und Tatsachen, auf die sich die DDR nach eigener Ansicht stützte, deren Resultat sie darstellte und die sie pflegte und fortführte.

In den 80er Jahren wurde der Wettbewerb um das preußische Erbe zum zentralen Thema des deutsch-deutschen Geschichtskampfes. Anfang der 80er Jahre wurden in beiden deutschen Staaten konkurrierende Ausstellungen zum Thema Preußen ausgerichtet und die Bücherchwemme zur preußischen Geschichte erreichte ungekannte Ausmaße. Den Höhepunkt der Preußenforschung in der DDR bildete die 1979 erschienene Biographie von Ingrid Mittenzwei über Friedrich II., den bedeutendsten König des absolutistischen Preußen, dessen Bild in der DDR äußerst negativ war. Mittenzwei machte aus Friedrich II. ein Symbol des absolutistischen Preußens mit zwei Gesichtern und lenkte die Aufmerksamkeit auch auf jene Handlungen, die entgegen dem subjektiven Willen Friedrichs II. den Niedergang des Feudalismus objektiv förderten.

412

Neben Friedrich II. rückte in der ostdeutschen Geschichtsdiskussion der 80er Jahre noch ein zweiter großer Preuße, der "eiserne Kanzler" Bismarck, in den Mittelpunkt. Die von Ernst Engelberg vorgelegte Bismarck-Biographie, die 1985 gleichzeitig sowohl in Ost- als auch Westberlin erschien, wurde zu einem gesamtdeutschen Ereignis. Der Blickwinkel Engelbergs wich deutlich vom normalen Standard der Geschichtsschreibung der DDR ab. Der Autor schilderte ausführlich die Kindheits- und Jugendjahre sowie den familiären und verwandtschaftlichen Hintergrund seiner Hauptperson, also überhaupt Seiten, denen in der westlichen Biographie-Forschung traditionell Aufmerksamkeit geschenkt wurde.

Der Reformator Martin Luther bereitete den marxistisch-leninistischen Historikern der DDR Kopfschmerzen wie keine andere deutsche Persönlichkeit, etwa wie Friedrich II. oder Bismarck. Auch das Luther-Bild wurde zu Beginn der 80er Jahre einer gründlichen Neubewertung unterzogen: Aus dem "Fürstenknecht" und "Bauernschlächter" wurde der Stammvater der fortschrittlichen "Nationalgeschichte" der DDR gemacht. Eine ausgezeichnete Gelegenheit zur Erneuerung des Luther-Bilds boten die Feierlichkeiten anlässlich des 500. Geburtstags von Luther im November 1983. Die Vorbereitungen fanden unter der Schirmherrschaft der Staatsführung der DDR statt. Erich Honecker selbst übernahm den Vorsitz des im Juni 1980 ernannten

Staatlichen Martin-Luther-Komitees. In seiner Festrede würdigte Honecker Luther als "größten Sohn des deutschen Volkes". Solche Attribute wurden früher in der DDR nur Marx und Engels zuteil. Entsprechend wurde Friedrich II. von Honecker als der "Große" bezeichnet. Das Reiterdenkmal Friedrichs II. lies er im Dezember 1980 an dessen alten Platz Unter den Linden zurückkehren.

Vollzog sich in den 80er Jahren in der Geschichtsschreibung der DDR eine gleichartige "konservative Wende" zur traditionellen Geschichte wie in der Bundesrepublik Deutschland? Diesbezügliche westliche Einschätzungen waren oberflächlich und übertrieben. Die Neubewertung der nationalen Größen – im DDR-Deutsch "der Repräsentanten der reaktionären Ausbeuterklasse" – hatte mit Konservatismus nichts zu tun. Der eigentliche Zweck auch dieser geschichtspolitischen Operation bestand in der Schärfung des marxistisch-leninistischen Geschichtsbildes der SED.

Die "nationale Wende" der Geschichtsschreibung der DDR bot auch der deutsch-deutschen Geschichtsdiskussion ganz neue Ausgangspunkte. Die westdeutschen Historiker mußten die Herausforderung der Geschichtsschreibung der DDR ernst nehmen. Liberale und linke Historiker waren zu einer sachlichen Diskussion mit ihren ostdeutschen Kollegen bereit. Sie konnten jedoch nicht verstehen, warum die DDR insbesondere das absolutistische Preußen, Friedrich den Großen, Bismarck und Luther ihrer "Nationalgeschichte" einverleiben wollte. Die konservativen Historiker der Bundesrepublik nahmen die Herausforderung der ostdeutschen Geschichtsschreibung ganz konkret: jetzt war mit der DDR darum zu ringen, wem die deutsche Geschichte gehört.

10 Die Vereinigungskrise Deutschlands traf die Geschichtsschreibung der DDR zweifellos härter als die meisten anderen Wissenschaftsgebiete. Mit dem Untergang des SED-Staats erlitt auch die theoretisch-methodologische Doktrin der Geschichtsschreibung, der Marxismus-Leninismus, endgültig Schiffbruch. Die politischen Lasten waren das schwierigste, jedoch nicht einzige Problem der Geschichtsschreibung. Die Wertgrundlage und die Institutionen der Geschichtswissenschaft der DDR unterschieden sich derart stark vom System Westdeutschlands, daß sie als solche nicht in die west-

liche Wissenschaftsgemeinschaft integriert werden konnten. Ein Kapitel für sich waren die Institute des Zentralkomitees der SED. Doch auch solche riesige Institutionen wie die Forschungseinrichtungen der Akademie der Wissenschaften der DDR gab es in der Bundesrepublik nicht. Auch die Belegschaften der universitären Einrichtungen waren in Ostdeutschland umfangreicher als in Westdeutschland. Zur deutschen Vereinigung gab es in der DDR einfach zu viel Historiker.

Die schärfsten ostdeutschen Kritiker der Vereinigung Deutschlands verglichen das Schicksal der DDR mit dem eines eroberten Landes. In der deutschen Geschichte finden sich in Hülle und Fülle Vergleichspunkte. Nach Meinung einiger Kritiker erinnerte der Beitritt der DDR zur Bundesrepublik weitestgehend an den *Anschluß* Österreichs im Februar 1938. In Österreich begannen die Behörden Nazi-Deutschlands einen Prozeß, für den die Bezeichnung *Abwicklung* benutzt wurde. Mit dem Begriff meinte man die der juristischen Schließung folgenden Maßnahmen, Auflösung und Abbau. Den Begriff *Abwicklung* benutzten zunächst die Kritiker der deutschen Vereinigung, doch bald verfestigte er sich auch im allgemeinen Sprachgebrauch.

414

Was bleibt am Ende von der Geschichtsschreibung Ostdeutschlands übrig? Gelang es den Historikern der DDR Forschungsergebnisse zu erzeugen, die sich noch in der internationalen Wissenschaftsgemeinschaft behaupten können? Westliche Einschätzungen über die Geschichtsschreibung der DDR waren schon vor der Wende und auch danach merkwürdig zweigeteilt. Die Geschichte wurde als Legitimationswissenschaft der SED eingestuft, beherrscht von der Mittelmäßigkeit jener, die durch Parteiverdienste an die Spitze der akademischen Hierarchie gehoben wurden. Andererseits wurde jedoch anerkannt, daß auf politisch nicht besonders sensiblen Gebieten Historiker der DDR auch zu sehr bedeutenden wissenschaftlichen Resultaten gelangten. Diese geteilte Auffassung über die Geschichtsschreibung der DDR "zwischen Parteilichkeit und Professionalität" hat sich nach der Wende nicht wesentlich gewandelt.

Seit den 70er Jahren verbesserte sich nach Auffassung westlicher Sachkenner das wissenschaftliche Niveau der ostdeutschen Geschichtsschreibung, erhöhte sich die Fachkompetenz der Wissenschaftler und erweiterte sich der politische Bewegungsspielraum der Forschung. Obgleich das System der DDR ideologisch straffer war, war es effektiver und stand auf einem wissenschaftlich höheren Niveau als in anderen sozialistischen Ländern. Auf einigen Teilgebieten

legten Historiker der DDR Resultate vor, die mit der westlichen Forschung vollkommen konkurrenzfähig waren. Auch konservative westdeutsche Historiker konnten auf der Basis rein fachlicher Kriterien einzelne Forschungsergebnisse positiv einschätzen.

Spitzenleistungen der Geschichtswissenschaft der DDR fanden sich in folgenden Spezialgebieten: Geschichte des Feudalismus, Erforschung der Reformation und Bauernkriege, Wirtschaftsgeschichte, Hanse-Forschung, Landes- und Stadtgeschichte, Sozialgeschichte verschiedener Klassen und Schichten, Kulturgeschichte sowie Alltagsgeschichte. Andererseits machten ostdeutsche Historiker nach der Wende selbst darauf aufmerksam, daß die DDR seit den 70er Jahren auch auf ihren "Spitzenfeldern" gegenüber der methodischen Entwicklung der westlichen Geschichtsforschung verhängnisvoll zurückgeblieben war – insbesondere gegenüber der historischen Sozialwissenschaft, der Geschichte der Mentalitäten und der kritischen marxistischen Forschung.

Die Historiker der DDR teilten sich nicht in zwei gegensätzliche Gruppen, in Unterdrücker und Unterdrückte, in ihren wissenschaftlichen Fähigkeiten nach minderwertige Parteihistoriker und begabte akademische Wissenschaftler. Wissenschaftliche Geschichtsschreibung gab es in der DDR sowohl innerhalb als auch außerhalb von Forschungseinrichtungen der Partei. Auch die politischen Lasten der Historiker teilten sich nicht in der Weise, daß die einen gebunden und die anderen ungebunden waren. Deshalb konnte sich die Geschichtsschreibung der DDR nicht in der Weise erneuern, daß nach dem Sturz der SED-Diktatur unterdrückte Historiker wie ein Phönix aus der Asche auferstanden wären und sich in die gesamtdeutsche Wissenschaftsgemeinschaft integriert hätten.

Henkilöhakemisto

416

- Abelshäuser Werner 71
Abendroth Wolfgang 142, 293
Abusch Alexander 33, 34, 182, 238
Ackermann Anton 255, 256
Adenauer Konrad 316, 317
Albertini Luigi 156
Althusser Louis 135, 297, 298
Anderson Perry 174
Aretin Karl Otmar Freiherr von 32
Arminius (saks. Hermann) 183
Augstein Rudolf von 276
Aubin Hermann 41
August II Väkevä (Saksin ja Puolan kuningas) 226, 244, 249
- Bach Johann Sebastian 182
Baethgen Friedrich 35
Barbie Klaus 277
Bartel Horst 135, 223, 231, 239, 241–244, 310
Bauer Roland 307
Baumgartner Hans Michael 81, 82
Bebel August 182, 196
Beck Ludwig 254
Beethoven Ludwig van 182, 183
Behrens Fritz 124
Benser Günter 335
Bensing Manfred 236, 237
Berding Helmut 67, 69
Bergmann Klaus 100
Bernstein Eduard 287
Berthold Lothar 310, 314, 315, 318
Berthold Werner 140
Besson Waldemar 141
Bethmann Hollweg Theobald von 159, 160
Beyme Klaus von 67
Bialek Robert 326
- Biermann Wolf 305
Bismarck Otto von 19, 23, 36, 73, 74, 78, 84, 111, 161, 166, 209–211, 219, 229–234, 237, 244, 245, 248, 249, 347, 412, 413
Blackbourn David 172–174
Blaschke Karlheinz 138, 330, 348, 349
Bloch Ernst 116, 117, 121–123, 136
Blücher von Wahlstatt Gebhard Leberecht Fürst 227
Bock Gisela 71
Bohrer Karl Heinz 91
Borgolte Michael 342
Bracher Karl Dietrich 175, 203, 264
Brandt Karl 35
Brandler Heinrich 314
Brandt Willy 190, 246, 260
Branstner Gerhard 250
Braudel Fernand 54, 78, 135
Brecht Bertolt 268, 319, 332
Brendler Gerhard 150, 237, 238, 347
Broszat Martin 32, 141, 203, 204, 215, 219, 244, 262, 264–266, 274
Brunner Otto 53, 55, 56, 58, 59, 76
Bullock Allan 268
Burckhardt Jacob 28, 35, 117, 119
Böhme Helmut 162, 163
- Caesar 80
Calleo David P. 174
Chaplin Charles 268
Clausewitz Carl von 199, 224, 227
Cohn Bernard S. 298
Collingwood George 135
Condorcet Antoine de 119

- Conze Werner 32, 53–60, 63, 70,
 76, 83, 141, 146, 286
 Craig Gordon A. 277
 Cramer-Klett Theodor von 105
 Croce Benedetto 135
 Dahrendorf Ralf 65, 169, 173–175,
 264
 Danto Arthur J. 80–82
 Dehio Ludwig 157–159, 161
 Demandt Alexander 11
 Deppe Frank 296
 Diehl Ernst 133, 310, 314, 315,
 330, 348
 Dieppen Eberhard 217
 Dimitrov Georgi 268
 Diwald Hellmut 215
 Djilas Milovan 333
 Dobb Maurice 135
 Dorpalen Andreas 15
 Drabkin Juri 307
 Droz Jacques 162, 163
 Droysen Johann Gustav 76, 77,
 149, 404
 Durkheim Emile 135
 Eberlein Hugo 313, 314
 Ebert Friedrich 309
 Eckert Rainer 332, 333, 343
 Eichmann Adolf 253, 266
 Eley Geoff 89, 178–180, 285
 Engelberg Ernst 20, 35, 36, 40, 44,
 45, 133, 145, 148, 149, 184,
 230–233, 246, 309, 310, 347,
 349, 404, 412
 Engelmann Bernd 202
 Engels Friedrich 38, 114, 130, 153,
 182, 196, 199, 223, 224, 231,
 234, 237, 239, 284, 287, 291
 292, 306, 308, 318, 336, 413
 Epstein Klaus 162
 Erdmann Karl Dietrich 52, 141,
 160, 161, 329
 Evans Richard J. 277, 278
 Faber Karl Georg 50
 Faulenbach Bernd 165, 245
 Fedossejev P. N. 193
 Fest Joachim C. 79, 80, 267
 Fischer Alexander 16
 Fischer Fritz 18, 60, 63, 73, 143,
 155, 158–164, 175, 264, 275,
 404
 Flach Willy 44
 Florath Bernd 333
 Foucault Michel 135
 Frank Walter 25, 26
 Fredrik Barbarossa 201
 Fredrik I (Preussin kuningas) 130
 Fredrik II Suuri (Preussin kuningas)
 19, 22, 23, 80, 222–227, 229–
 231, 234, 237, 238, 251, 244,
 245, 248, 347, 412, 413
 Fredrik III Viisas (Saksin vaaliruh-
 tinas) 240
 Fredrik Wilhelm I (Preussin kunin-
 gas) 226
 Freyer Hans 52, 58, 59
 Fricke Dieter 122, 247, 310
 Friedrich August (ks. August Väke-
 vä)
 Fuchs Walther Peter 209
 Furet François 67
 Fülberth Georg 287
 Galen Clemens Graf von 255
 Gall Lothar 80, 232, 233
 Garaudy Roger 136
 Gatzke Hans W. 162
 Gaus Günter 348
 Geertz Clifford 92
 Geiss Imanuel 162–164, 275, 276
 Geremek Boleslaw 331
 Gerstenmeier Eugen 162
 Geyer Dietrich 67, 141
 Ginzburg Carlo 94
 Giordano Ralf 352
 Glaessner Gert-Joachim 179
 Glotz Peter 246, 248
 Gneisenau August Wilhelm Anton
 Graf Neidhardt von 224, 227
 Goerdeler Carl 23, 255

- Goethe Johann Wolfgang von 182, 183, 226
 Goetz Walter 31
 Gorbatschov Mihail S. 180
 Gottwald Herbert 335
 Gramsci Antonio 180
 Grebing Helga 142 168, 246, 283–288, 331
 Green Gerald 261
 Griewank Karl 35, 42, 44
 Groehler Olaf 226
 Groh Dieter 56, 294, 298
 Gryphius Andreas 21
 Göhring Martin 32
- Habermas Jürgen 14, 74, 92, 205, 207, 211–215, 270–276
 Haffner Sebastian 80, 202, 210, 267
 Hager Kurt 17, 124, 125, 127, 137, 149, 309, 399
 Hallgarten Georg W. F. 26, 156
 Hallstein Walter 185
 Hanstein Wolfram von 238
 Hardtwig Wolfgang 13, 342
 Harich Wolfgang 115, 121
 Harnisch Hartmut 342, 347
 Harter Jürgen 287
 Hartung Fritz 35, 38, 39, 41
 Hauk Gerhard 304
 Hegel Georg Wilhelm Friedrich 182
 Heimpel Hermann 32
 Hein Christoph 327
 Heine Heinrich 182
 Heinemann Gustav 105
 Heitzer Heinz 176, 329–331
 Hempel Carl Gustav 72, 81
 Herbst Ludolf 343
 Herder Johann Gottfried 49, 119
 Herzfeld Hans 26, 29, 32, 72, 161
 Heussi Karl 48
 Heydemann Günther 15, 50, 75, 154
 Heym Stefan 253, 323
 Hildebrand Klaus 84, 172, 211, 273
 Hillgruber Andreas 83–85, 161, 211, 213, 214, 262, 272, 275–277, 346
- Himmler Heinrich 231
 Hindenburg Paul von 168, 175
 Hintze Otto 111
 Hitler Adolf 21–23, 35, 80, 157, 159, 161, 163, 168, 169, 173, 175, 183, 203, 204, 213, 214, 219, 222, 228, 237, 238, 253–257, 263–268, 270, 275, 313, 315, 322, 410
 Hobsbawm Eric J. 66, 67, 70, 89
 Hoffmann Ernst 123
 Hoffmann von Fallersleben A. H. 219
 Holborn Hajo 26, 162
 Honecker Erich 123, 126, 179, 192, 194, 196, 197, 224, 225, 228, 234, 240, 241, 256, 310, 311, 316, 317, 321, 332, 412, 413
 Hruschtshev Nikita S. 115
 Huber Ernst 109
 Huizinga Johan 55
 Humboldt Alexander von 182, 183
 Humboldt Wilhelm von 35, 182, 183
 Hörnig Hannes 127
 Höss Irmgard 41
- Iggers Georg G. 23, 49, 50, 57, 81, 347
 Irving David 267
- Jacobeit Sigrid 347
 Jaspers Karl 21, 251, 252, 324
 Johannes Kastaja 157
 John Jürgen 326
 Jäckel Eberhard 27, 171, 264, 274
- Kaelble Hartmut 342
 Kaiser Jakob 316
 Kehr Eckart 62, 73, 79, 87, 156
 Kiesinger Kurt-Georg 260
 Klaus Georg 147
 Klein Fritz 122, 123
 Klessmann Christoph 71

- Kocka Jürgen 57, 58, 61, 67, 69–75,
 86, 92, 95, 106–108, 112, 218,
 233, 246, 247, 274, 282, 285,
 286, 289–295, 300, 301, 339,
 342, 343, 354, 355
 Koenen Bernhard 309
 Koenen Wilhelm 309
 Kogon Eugen 251
 Kohl Helmut 199, 205–207, 209,
 216, 219, 410
 Kohn Hans 168
 Kolakowski Leszek 136
 Kolb Eberhard 246
 Kondratjev N. D. 73
 Korff Gottfried 218, 303
 Koselleck Reinhart 47, 48, 50, 55,
 56, 67, 70, 71, 75, 76, 84, 201
 Kosiek Rolf 214, 276
 Kosing Alfred 193
 Kossok Manfred 195, 344
 Kouri Erkki 16
 Kuczynski Jürgen 35, 36, 115–120,
 122–126, 137, 224, 292, 308–
 310, 319, 320, 331, 332, 347,
 349, 404
 Kwiet Konrad 267
 Kühnl Reinhard 276
 Kütler Wolfgang 145, 147, 150–
 152, 326, 330, 331, 349, 352

 Ladurie Emmanuel Le Roy 94
 Lamprecht Karl 37, 47, 50, 57
 Langewiesche Dieter 67, 246, 302
 Lassalle Ferdinand 308, 309
 Lehikoinen Anja 16
 Lehmann Hartmut 239, 240
 Leibbrand Robert 307
 Leibnitz Gottfried Wilhelm 182,
 183, 339
 Lenin V. I. 116, 119, 120, 130, 150,
 188, 199, 284, 291, 292, 306–
 308
 Leonhard Wolfgang 143, 333
 Lessing Gotthold Ephraim 182
 Lidtke Vernon 302
 Liebknecht Karl 182
 Liebknecht Wilhelm 182, 196
 Lindqvist Sven 98
 Lintzel Martin 44
 Lozek Gerhard 139, 140, 150
 Ludendorff Erich 157
 Ludz Peter Christian 177, 179
 Lukács Georg 135
 Luther Martti 19, 169, 199, 224,
 226, 233, 234, 236–241, 244,
 245, 347, 412, 413
 Luxemburg Rosa 182, 313, 314
 Lübke Heinrich 260
 Lüdtke Alf 101

 Mably Gabriel 119
 Maier Charles S. 67
 Mann Golo 26, 78–80, 86, 160,
 161, 266
 Mann Thomas 78
 Marcuse Herbert 135
 Markov Walter 35–37, 42, 138
 Marx Karl 38, 44, 74, 75, 114, 116,
 122, 130, 147, 151–153, 182,
 183, 188, 196, 197, 223, 233,
 234, 243, 284, 289–291, 293,
 296–298, 305–308, 318, 336,
 344, 413
 Materna Ingo 343
 Matthias Erich 208, 288
 Mayer Gustav 26, 231
 Maxwell Robert 224
 Medick Hans 91, 92
 Mehring Franz 233, 287, 308
 Meier Christian 80, 89
 Meier Helmut 140, 141, 189
 Meinecke Friedrich 22–29, 32, 33,
 35, 38, 53, 59, 62, 72, 140–142,
 182
 Meusel Alfred 35, 36, 40, 119, 120,
 139
 Meyer Ernst 313
 Michels Robert 293
 Michnik Adam 331
 Mielke Erich 323
 Miller Susanne 288
 Mills C. Wright 63

- Mitscherlich Alexander 353
 Mitscherlich Margarete 353
 Mittenzwei Ingrid 220–226, 230,
 231, 237, 238, 241, 412
 Mitter Armin 333, 343, 354, 355
 Mitterrand François 206
 Mohler Armin 214
 Molotov V. M. 314
 Mommsen Hans 141, 155, 164,
 246, 274, 275
 Mommsen Wolfgang J. 13, 66, 67,
 69, 72, 83, 106, 107, 141, 212,
 218, 275, 279, 290, 334, 338,
 339, 354
 Montesquieu Charles Louis de Se-
 condat de 119
 Moore Barrington Jr. 64, 65, 175
 Mosca Gaetano 135
 Mosse George L. 168
 Mozart Wolfgang Amadeus 182
 Mühlberg Dietrich 320, 321
 Mühlpfordt Günter 122, 235
 Müller Karl Alexander von 26, 27
 Müller Kurt 317
 Müller-Mertens Eckhard 122
 Müntzer Thomas 182, 236, 237
 Möller Horst 355
- Naimark Norman 331
 Napoleon I Bonaparte 49, 111, 166,
 183
 Nichtweiss Johannes 44
 Nield Keith 85
 Niethammer Lutz 95, 265, 321, 322
 Nimitz Walter 307
 Nippel Winfried 354
 Nipperdey Thomas 87, 88, 109–
 112, 171, 175, 235
 Noack Karl-Heinz 221
 Nolte Ernst 263, 264, 270–278
- Oncken Hermann 25, 26, 36, 231
 Ollenhauer Erich 316
- Peters Jan 347
 Peukert Detlev 100
- Pieck Wilhelm 315
 Plato Alexander von 321
 Plessner Helmut 169
 Pollard Sidney 70, 71
 Popper Karl R. 72, 135
 Potthoff Heinrich 288
 Poulanzas Nicos 174
 Priestly Joseph 124
 Puhle Hans-Jürgen 67, 70, 200, 211
 Pätzold Kurt 333
- Ranke Leopold von 28, 35, 48, 74,
 84, 106, 117, 122
 Rauch Christian Daniel 224, 225
 Reagan Ronald 206, 207
 Remmele Hermann 313
 Renouvin Pierre 156
 Reuter Ernst 316
 Ribbentrop Joachim von 314
 Richert Ernst 177
 Ridgeway Matthew 207
 Riezler Kurt 160
 Ritter Gerhard 22–24, 26, 29, 31,
 39, 41, 42, 52, 53, 59, 62, 63, 72,
 139–141, 157, 159–161, 163,
 164
 Ritter Gerhard A. 288, 295, 296,
 300, 301, 341
 Rosenberg Alfred 275
 Rosenberg Arthur 26
 Rosenberg Hans 26, 62, 63, 72, 73,
 87, 156, 233
 Rossi Pietro 81
 Rothfels Hans 26, 29, 32, 141, 203,
 263
 Ruppert Wolfgang 93, 218
 Rüter August 332
 Rürup Reinhard 67, 69
 Rösen Jörn 28, 47, 49, 71, 76, 77,
 82, 83, 89, 90, 92, 94, 95, 106,
 107
 Röhr Werner 344, 345, 349
- Samuel Raphael 97, 101
 Scharnhorst Gerhard Johann David
 von 224, 227

- Scheel Walter 191
 Schieder Theodor 47, 54, 57, 61,
 70, 72, 77, 80, 141, 146
 Schieder Wolfgang 67, 275
 Schilfert Gerhard 148, 188
 Schiller Friedrich 79, 182, 226
 Schinkel Karl Friedrich 227, 244
 Schleier Hans 145–147
 Schlüter Andreas 225
 Schmidt Walter 134, 141, 189, 223,
 233, 241–244, 246, 248, 249,
 326, 328, 331, 350
 Schmoller Gustav 57, 111
 Schnabel Franz 109
 Schneider-Heilemann Beatrix 333
 Scholl Hans 255
 Scholl Sophie 255
 Schreiner Albert 307
 Schröder Hans-Christoph 67
 Schulin Ernst 48
 Schultz Helga 347, 349
 Schulze Hagen 172, 211, 277
 Schulze Hans 148
 Schulze Winfried 15, 59, 67, 69, 89
 Schönhoven Klaus 296
 Schörken Rolf 100
 Schöttler Peter 96
 Schötz Susanne 347
 Seeber Gustav 246
 Sellin Volker 64
 Sheehan James J. 67
 Smelser Neil J. 65
 Smith Adam 41
 Solzenitsyn Alexander 333
 Sombart Werner 57, 111
 Sontheimer Kurt 171
 Sproernberg Heinrich 39
 Stadelmann Rudolf 25
 Stalin J. V. 33, 116, 137, 187, 213,
 214, 271, 280, 306–309, 313,
 410
 Stauffenberg Claus Graf Schenk
 von 203, 254–256
 Stein Heinrich Friedrich Karl
 Reichsfreiherr vom und zum 227
 Steinhoff Johannes 207
 Steinmetz Max 44, 235, 237
 Stern Fritz 162, 163, 168, 233
 Stern Leo 35, 36, 44, 184
 Stone Lawrence 63, 64, 88, 89, 91
 Stoph Willi 191
 Strauss Franz-Josef 163, 204
 Strauss Walter 124
 Streisand Joachim 117, 122–124,
 134, 145
 Stürmer Michael 41, 93, 94, 165,
 172, 209–212, 216, 218, 228,
 244, 273, 277
 Sweezy Paul 135
 Taylor A. J. P. 175
 Tenfelde Klaus 71, 72, 261, 291,
 295–297, 300
 Thadden Rudolf von 246–248
 Thalheimer August 313
 Thalheimer Bertha 313
 Thompson Edward P. 97, 174, 297,
 298
 Thälmann Ernst 182, 315
 Tilly Charles 65
 Tilly Richard H. 67
 Tito Josip Broz 137
 Treitschke Heinrich von 61, 109
 Troeltsch Ernst 48
 Turgot Robert 119
 Ulbricht Walter 113, 121, 126, 183,
 187–189, 191, 192, 280, 307,
 309–312, 314–317
 Valentin Veit 26
 Viikari Matti 16
 Vogler Günter 333, 334
 Voltaire (Arouet François Marie)
 119
 Vosske Heinz 317
 Waitzmann Chaim 271
 Wallenstein Albrecht von 79
 Weber Hermann 143, 178, 179,
 280, 312–315, 317, 330, 346

Weber Max 57, 74, 75, 110, 111,
 135, 289–291, 293, 299
 Wegerer Alfred von 155
 Wehler Hans-Ulrich 61–63, 67, 69,
 70, 73–75, 78, 85–87, 92, 106,
 107, 109–112, 146, 147, 170,
 174, 175, 204, 209, 211, 228,
 237, 244, 274–276, 285, 286,
 289, 290, 300, 391, 320
 Weissbecker Manfred 246
 Weiszäcker Richard von 207, 217
 White Hayden 80–82
 Wierling Dorothea 321
 Wilhelm I (Saksan keisari) 226
 Willms Bernard 215
 Wimmer Walter 246
 Winkler Heinrich August 67, 171,
 174, 274, 295, 342, 343
 Wittram Reinhard 77
 Wohlfeil Rainer 234
 Wolf Christa 259
 Wolf Hanna 310
 Wolle Stefan 333, 343, 354, 355
 Wolter Heinz 230
 Yorck von Wartenburg Hans David
 Ludwig 224, 227
 Zdanov Andrei A. 34
 Zechlin Egmont 161
 Zetkin Clara 182, 313
 Zschäbitz Gerhard 237
 Zwahr Hartmut 293, 332, 347, 349